

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ИНСТИТУТ ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК
„ПРОФ. ЛЮБОМИР АНДРЕЙЧИН“

Доклади

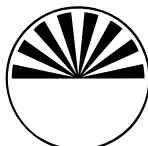
**Международната
годишна конференция на
Института за български език
„Проф. Любомир Андрейчин“**

София, 2025

ДОКЛАДИ

**от Международната годишна конференция
на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“
(София, 2025 година)**

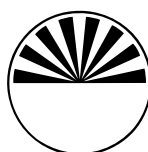
BULGARIAN ACADEMY OF SCIENCES
INSTITUTE FOR BULGARIAN LANGUAGE PROF. LYUBOMIR ANDREYCHIN

PROCEEDINGS
of the International Annual Conference
of the Institute for Bulgarian Language
(Sofia, 2025)

Compiled by Diana Blagoeva

Edited by Tatyana Aleksandrova, Diana Blagoeva, Aleksandar Georgiev,
Hristina Deykova, Tsvetana Dimitrova, Sia Kolkovska, Nadezhda Kostova,
Iliyana Kuneva, Mihaela Kuzmova, Malina Stoycheva, Ivelina Stoyanova,
Vanina Sumrova, Mariyana Tsibranska-Kostova, Lora Zheleva, Zhaneta Zlateva

Sofia • 2025

Prof. Marin Drinov Publishing House of Bulgarian Academy of Sciences

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ИНСТИТУТ ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК „ПРОФ. ЛЮБОМИР АНДРЕЙЧИН“

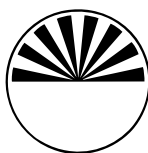
ДОКЛАДИ

от Международната годишна конференция
на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“
(София, 2025 година)

Съставител: Диана Благоева

Редактори: Татяна Александрова, Диана Благоева, Александър Георгиев,
Христина Дейкова, Цветана Димитрова, Лора Желева, Жанета Златева,
Сия Колковска, Надежда Костова, Михаела Кузмова, Илияна Кунева,
Малина Стойчева, Ивелина Стоянова, Ванина Сумрова, Марияна Цибранска-Костова

София • 2025

Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“

Адрес:
Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“,
Българска академия на науките
бул. „Шипченски проход“ 52, блок 17
София 1113, България
+359 2/872 23 02

Авторските права на статиите остават собственост на авторите.
Публикациите в сборника се разпространяват под лиценз
Creative Commons Attribution 4.0. International Licence (CC BY 4.0):
<http://creativecommons.Org/licenses/by/4.0>

Editorial address:
Institute for Bulgarian Language Prof. Lyubomir Andreychin,
Bulgarian Academy of Sciences
52 Shipchenski Prohod Blvd., bl. 17
Sofia 1113, Bulgaria
+359 2/872 23 02

Copyright of each paper stays with the respective authors.
The works in the Proceedings are licensed under a Creative
Commons Attribution 4.0. International Licence (CC BY 4.0):
<http://creativecommons.Org/licenses/by/4.0>

Програмен комитет

Цветелина Георгиева – Институт за български език, Българска академия на науките, България (председател)
Диана Благоева – Институт за български език, Българска академия на науките, България (заместник-председател)
Татяна Александрова – Институт за български език, Българска академия на науките, България
Бистра Андреева – Саарландски университет, Германия
Лучия Антонова-Василева – Институт за български език, Българска академия на науките, България
Мариола Валчак-Миколайчакова – Университет „Адам Мицкевич“, Полша
Ана Васунг – Загребски университет, Хърватия
Мария Воейкова – Институт за лингвистични изследвания, Руска академия на науките, Русия
Христина Дейкова – Институт за български език, Българска академия на науките, България
Наталия Длугош – Университет „Адам Мицкевич“, Полша
Игнаци Долински – Варшавски университет, Полша
Пьотър Злотковски – Университет „Мария Кюри-Склодовска“, Полша
Елена Иванова – Санктпетербургски държавен университет, Русия
Йорданка Илиева-Цъган – Варшавски университет, Полша
Елеонора Йовкова-Шии – Университет в Тояма, Япония
Елена Карагьозова – Берлински свободен университет, Германия
Людмила Карпенко – Самарски университет, Русия
Мария Китанова – Институт за български език, Българска академия на науките, България
Светла Коева – Институт за български език, Българска академия на науките, България
Сия Колковска – Институт за български език, Българска академия на науките, България
Михаил Кондратенко – Институт за лингвистични изследвания, Руска академия на науките, Русия
Марина Котова – Санктпетербургски държавен университет, Русия
Илияна Кръпова – Венециански университет „Ка’Фоскари“, Италия
Александър Летучий – Национален изследователски университет „Висше училище по икономика“, Русия
Корина Лешбер – Институт за лингвистични и интеркултурни изследвания, Германия
Юлия Мазуркевич-Сулковска – Лодзки университет, Полша
Марек Майер – Лодзки университет, Полша
Вяра Малджиева – Торунски университет „Николай Коперник“, Полша
Христина Марку – Тракийски Демокритов университет, Гърция
Ваня Мичева – Институт за български език, Българска академия на науките, България
Олга Младенова – Университет в Калгари, Канада
Карел Олива – Чехия
Сергий Пачев – Мелитополски държавен педагогически университет „Богдан Хмельницки“, Украйна
Олга Савеска – Университет в Белград, Сърбия
Йоанна Сатола-Сташковяк – Академия по икономически и хуманитарни науки, Лодз, Полша
Петър Сотиров – Университет „Мария Кюри-Склодовска“, Полша
Максим Стаменов – Институт за български език, Българска академия на науките, България
Митко Събев – Саарландски университет, Германия

Мила Тасева-Кюркчиева – Колеж по изкуства и науки, Университет на Южна Каролина, САЩ
Ирина Темникова – Институт GATE, Софийски университет, България
Елена Узеньова – Институт по славянознание, Руска академия на науките, Русия
Станка Фитнева – Университет на кралицата, Канада
Антон Цимерлинг – Държавен институт по руски език „А. С. Пушкин“, Русия

Организационен комитет

Христина Кукова – Институт за български език, Българска академия на науките, България (председател)
Татяна Брага – Институт за български език, Българска академия на науките, България
Александър Георгиев – Институт за български език, Българска академия на науките, България
Лора Желева – Институт за български език, Българска академия на науките, България
Надежда Данчева – Институт за български език, Българска академия на науките, България
Теодора Кръстева – Институт за български език, Българска академия на науките, България
Кирил Първанов – Институт за български език, Българска академия на науките, България
Ивелина Стоянова – Институт за български език, Българска академия на науките, България
Ванина Сумрова – Институт за български език, Българска академия на науките, България

Редактори

Татяна Александрова – Институт за български език, Българска академия на науките
Диана Благоева – Институт за български език, Българска академия на науките
Александър Георгиев – Институт за български език, Българска академия на науките
Христина Дейкова – Институт за български език, Българска академия на науките
Цветана Димитрова – Институт за български език, Българска академия на науките
Лора Желева – Институт за български език, Българска академия на науките
Жанета Златева – Институт за български език, Българска академия на науките
Сия Колковска – Институт за български език, Българска академия на науките
Надежда Костова – Институт за български език, Българска академия на науките
Михаела Кузмова – Институт за български език, Българска академия на науките
Илияна Кунева – Институт за български език, Българска академия на науките
Малина Стойчева – Институт за български език, Българска академия на науките
Ивелина Стоянова – Институт за български език, Българска академия на науките
Ванина Сумрова – Институт за български език, Българска академия на науките
Марияна Цибранска-Костова – Институт за български език, Българска академия на науките

СЪДЪРЖАНИЕ

СЕМАНТИЧНО И СИНТАКТИЧНО ОПИСАНИЕ НА БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

Марина Джонова, Йовка Тишева <i>Предикати за знание и предикати за предаване на информация: синтактични модели.</i>	11
Светлозара Лесева, Ивелина Стоянова <i>Ролята на инструмента и неговата синтактична реализация при глаголи за придвижване с превозно средство.</i>	19

БЪЛГАРСКА ЛЕКСИКОЛОГИЯ И ФРАЗЕОЛОГИЯ. БЪЛГАРСКА ЕТИМОЛОГИЯ

Сия Колковска <i>Особености на психосоматичните фразеологизми в българския език</i>	30
Ванина Сумрова <i>За обидните думи в българския език</i>	40
Красимира Фучеджиева <i>Значението 'карам се на някого' като резултат от регулярен семантичен развой</i>	50

БЪЛГАРСКА ОНОМАСТИКА

Надежда Данчева „Домът на змея“ в българската топонимия.....	59
Георги Митринов Антропонимната картина на с. Боблен (Бобляни), Правишко (Егейска Македония), по данни от XV и XVI век (антропонимия от славянския пласт).....	70

СТАРОБЪЛГАРСКИ ЕЗИК И ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

Марияна Цибранска-Костова <i>Юридическите професии през Средновековието: квестор, куратор, табуларий в славянски контекст.</i>	77
Татяна Илиева <i>Терминологизация на общоупотребими думи в исторически план и лексикографското ѝ отразяване в Старобългарския речник (върху материал от литургичната терминология в класическите старобългарски паметници).</i>	86
Явор Иванов <i>От herba през кодѣевтов до „меризливо зеле“, или как се превежда названието на една средновековна подправка.</i>	98

БЪЛГАРСКА ДИАЛЕКТОЛОГИЯ И ЛИНГВИСТИЧНА ГЕОГРАФИЯ

Лучия Антонова-Василева <i>Съвременни фонетични особености на банатския говор с оглед на тяхното отражение в банатската книжовна писмена норма</i>	105
Илияна Гаравалова <i>Начини за предаване на косвена информация в диалекта на с. Речане, Призренско</i>	113
Мария Мицкова <i>За шопите и „шопското наречие“ в книгата „Княжество България в историческо, географско и етнографско отношение“ (1894) от кюстендилския книжовник Георги Димитров</i>	122
Олга Колот <i>Кулинарният код на българите от с. Тернивка (Миколаив, Украйна)</i>	131
Михаил Кондратенко <i>Обозначение целостности времени и его периодов в славянских говорах</i>	141

ЛИНГВИСТИЧНА ТИПОЛОГИЯ. СЪПОСТАВИТЕЛНО ЕЗИКОЗНАНИЕ

Иван Держански <i>Fifty-eight</i>	148
Мариола Валчак-Миколайчакова <i>Български и полски наименования на растения, съдържащи имена на християнски светци – сравнителен анализ</i>	159
Петър Сотиров <i>За полско-българската лексикална апроксимация – 30 години по-късно</i>	167
Иван Держански, Олена Сирук <i>Българската служебна дума де и нейните украински съответствия</i>	176

ЕТНОЛИНГВИСТИКА. СОЦИОЛИНГВИСТИКА

Ирина Седакова, Калина Мичева-Пейчева <i>Лексико-семантичкото поле на българския концепт СРАМ (в сравнение с руския език)</i>	187
Димитрия Маринкова <i>Исторически аспект на езиковата ситуация в град Пловдив</i>	199

ДЕТСКА РЕЧ. ФОНЕТИКА И ФОНОЛОГИЯ

Елена Андонова, Михаела Барокова <i>Има ли номинален уклон в ранната детска реч у нас?</i>	208
Михаела Барокова <i>Граматични категории в експресивната реч на български деца с аутизъм и техните родители: пилотни данни</i>	216
Искра Добрева <i>Неутрализацията на корелативната двойка лабиални гласни в сефарадски в контакт с балканските езици</i>	223

ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРСКОТО ЕЗИКОЗНАНИЕ

Велислава Стойкова <i>Първите библиографски описания на „Граматика за славянския език“ (1850) и „Христоматия славянска“ (1852)</i>	232
--	-----

TABLE OF CONTENTS

SEMANTIC AND SYNTACTIC DESCRIPTION OF THE BULGARIAN LANGUAGE

Marina Dzhonova, Yovka Tisheva <i>Cognitive predicates and predicates for information transfer: syntactic models</i>	11
Svetlozara Leseva, Ivelina Stoyanova <i>The role of the instrument and its syntactic realisation with verbs expressing use of vehicles</i>	19

BULGARIAN LEXICOLOGY AND PHRASEOLOGY. BULGARIAN ETYMOLOGY

Sia Kolkovska <i>Peculiarities of psychosomatic phraseological units in the Bulgarian language</i>	30
Vanina Sumrova <i>On the offensive words in the Bulgarian language</i>	40
Krasimira Fuchedzhieva <i>The meaning 'to scold' as a result of regular semantic development</i>	50

BULGARIAN ONOMASTICS

Nadezhda Dancheva <i>"The home of the dragon" in Bulgarian toponymy</i>	59
Georgi Mitrinov <i>The anthroponymic picture of the village of Boblen (Bobliani), Pravishte Region (Aegean Macedonia), according to data from the 15th and 16th Century (anthroponymy from the Slavic stratum)</i>	70

OLD BULGARIAN LANGUAGE AND HISTORY OF THE BULGARIAN LANGUAGE

Mariyana Tsibranska-Kostova <i>The legal professions in the Middle Ages: questor, curator, tabullarios in a Slavic context</i>	77
Tatyana Ilieva <i>The terminologization of the common vocabulary from a historical perspective and its lexicographic reflection in the Old Bulgarian Dictionary (Using material from the liturgical terminology in the classic Old Bulgarian written records)</i>	86
Yavor Ivanov <i>From Herba through κοδίμεντρον to "Smelly Cabbage", or about a translation of the name of a spice in the Middle Ages</i>	98

BULGARIAN DIALECTOLOGY AND LINGUISTIC GEOGRAPHY

Luchia Antonova-Vasileva <i>Modern phonetic features of Banat dialect with regard to their reflection in the Banat literary written norm</i>	105
Iliyana Garavalova <i>Ways of conveying indirect information in the dialect of Rechane village, Prizren region</i>	113
Maria Mitskova <i>Shopi and their dialect as represented in the book "Principality of Bulgaria in terms of history, geography and ethnography" (1894) by the scholar Georgi Dimitrov from Kyustendil</i>	122
Olga Kolot <i>The culinary code of the Bulgarians from Ternivka (Mykolaiv, Ukraine)</i>	131
Mikhail Kondratenko <i>The designation of the wholeness of time and its periods in Slavic dialects</i>	141

LINGUISTIC TYPOLOGY. CONTRASTIVE LINGUISTICS

Ivan Derzhanski <i>Fifty-eight</i>	148
Mariola Walczak-Mikołajczakowa <i>Bulgarian and Polish names of plants containing the names of christian saints – a comparative analysis</i>	159
Petar Sotirov <i>On Polish-Bulgarian lexical approximation – 30 years later</i>	167
Ivan Derzhanski, Olena Siruk <i>The Bulgarian function word de and its Ukrainian correspondences</i>	176

ETHNOLINGUISTICS. SOCIOLINGUISTICS

Irina Sedakova, Kalina Micheva-Peycheva <i>Lexico-semantic field of the Bulgarian concept SRAM / SHAME (compared to the Russian language)</i>	187
Dimitriya Marinkova <i>Historical aspect of the linguistic situation in the city of Plovdiv</i>	199

CHILD SPEECH. PHONETICS AND PHONOLOGY

Elena Andonova, Mihaela Barokova <i>Is there nominal bias in the speech of Bulgarian toddlers?</i>	208
Mihaela Barokova <i>Grammatical categories in the speech of Bulgarian children with autism and their parents: pilot data</i>	216
Iskra Dobрева <i>Neutralization in the correlative pair labial vowels in Judeo-Spanish in contact with Balkan languages</i>	223

HISTORY OF BULGARIAN LINGUISTICS

Velislava Stoykova <i>The first bibliographical descriptions of “Grammatika za slavyanskiy yazik” (1850) and “Christomathiya slavyanska” (1852)</i>	232
---	-----

СЕМАНТИЧНО И СИНТАКТИЧНО ОПИСАНИЕ НА БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

ПРЕДИКАТИ ЗА ЗНАНИЕ И ПРЕДИКАТИ ЗА ПРЕДАВАНЕ НА ИНФОРМАЦИЯ: СИНТАКТИЧНИ МОДЕЛИ¹

Марина Джонова^а, Йовка Тишева^б

Софийски университет „Св. Климент Охридски“^{а,б}

djonova@slav.uni-sofia.bg^а, tisheva@uni-sofia.bg^б

Резюме. В статията се разглеждат сходствата в синтактичната реализация на предикатите за знание и предикатите за предаване на информация. В семантично отношение и при двете групи е налице съзнателен субект, съдържание на знанието и обект на знанието. Предмет на изследването са общите синтактични модели за изразяване на съдържанието на знанието при двете групи предикати – с комплементно изречение или номинализация. Коментират се и синтактичните отношения между фразата, означаваща съдържанието на знанието, и фразата, означаваща обекта на информацията.

Ключови думи: *предикати за знание; предикати за предаване на информация; аргументна структура; комплементи*

1. Увод

Според първото значение от речниковите дефиниции знанието е съвкупността от факти от една или от различни области на живота или на науката, които дадено лице е усвоило. Знанието се дефинира и като „притежаване на някакви сведения, осведоменост за някого или нещо“², тоест информираност, усвоена информация. Когато този, който е информиран за някого или за нещо, споделя или обменя знания от своя информационен фонд с други лица, се реализира комуникативно взаимодействие. Обменът на знания е в основата на общуването, а наличието на информация е една от предпоставките за осъществяването на тази дейност.

Обект на настоящото изследване са предикати за знание (когнитивно състояние) и предикати за предаване на информация в българския език. Целта на изследването е да се представи в сравнителен план синтактичната реализация на предикати, които са базови за всяка от двете групи – *зная* и *помня*, от една страна, и *говоря*, *казвам*, *съобщавам*, от друга страна. Елементите от тези две лексикалносемантични групи се включват в класа на предикатите, чиито пояснения са комплементи (вж. З. Генадиева-Мутафчиева / Genadieva-Mutafchieva 1983: 329; Ницолова / Nitsolova 2008: 263; Коева / Koeva 2019). Предикатите за знание и за предаване на информация са обект на редица изследвания (вж. напр. Апресян / Apresjan 1995; 2001; Nicolova 2000; Ницолова / Nitsolova 2001; Leseva, Stoyanova 2024). Представяни са различни техни особености, като способността им да имат комплементи; различните значения, които могат да изразяват (*зная*, *умея*, *имам мнение*); спецификите по отношение на фактивността на предиката и свързаните с това ограничения върху възможните комплементи. Като се основаваме на посочените изследвания, ограничаваме предмета на своето изследване до синтактичната реализация на аргументите на двете групи предикати в тяхното основно значение. При предикатите за знание представяме само случаите с експериментален подлог като подходящи за целите на съпоставката. Изследването е емпирично и се основава на данни от Българския национален корпус (вж. Коева et al. 2012). За по-доброто онагледяване на някои конструкции са включени и допълнителни примери от онлайн медиите.

¹ Разработката е осъществена по проекта „Онтология на предикатите за действие – лингвистично моделиране с фокус върху българския език“, подкрепен от Фонд „Научни изследвания“, Договор № КП-06-H80/9 от 8.12. 2023 г.

² *Речник на българския език* (РБЕ / RBE): https://ibl.bas.bg/dictionary_portal/lang/bg/знание#rbeSearch.

Отправна точка на нашите наблюдения е фактът, че в семантичната структура на предикатите от разглежданите две групи има аргумент, свързан със съдържанието на информацията, която е налична (при предикатите за знание) или се предава (при предикатите за предаване на информация), напр.: *Знам нещо интересно / това / всичко. Съобщавам (ви) нещо интересно / това / всичко.* Друг общ за двете групи семантичен елемент е свързан с представяне на обекта на знанието (това, за което се знае нещо) или обекта на информацията (това, за което се отнася предаваната информация), напр.: *Знам за новата изложба. / Информирам ги за предстоящата изложба.* В хода на анализите на емпиричните данни ще представим с какви синтактични средства се реализира този елемент от семантичната структура на предикатите от двете групи.

В семантичната структура на предикатите за знание и предикатите за предаване на информация се очертават и разлики, дължащи се на първо място на характеристиките на централния аргумент, който типично се реализира в подложната позиция. Това е свързано с различните аспекти класове, към които принадлежат разглежданите предикати. Предикатите за знание са предикати за състояние и затова субектът на когнитивното състояние е маркиран със семантичната роля експериментер: одушевен субект, който знае нещо, помни нещо или на когото нещо му е известно. Предикатите за предаване на информация са предикати за дейност и субектът при тях е агенс: активен съзнателен вършител на съответното речево действие. Тези разлики се открояват при прилагането на един от тестовете на Д. Даути за разграничаване на предикатите за състояния от предикатите от останалите аспекти класове (Dowty 1979). Стативите не могат да се употребяват с агентивни (субектноориентирани) наречия като *съзнателно, старателно, учтиво, тактично, нарочно* (вж. и Коева / Koeva 2021б), за разлика от предикатите, означаващи дейности (activities), постижения (achievements) или изпълнения (accomplishments):

1. **Тя съзнателно / внимателно / старателно / учтиво / тактично знае отговора на въпроса.*
2. **Съзнателно / внимателно / старателно / учтиво / тактично знаете, че за мен дрехите не са просто модна прищявка.*
3. *Лекарката ѝ го съобщава внимателно, тъй като се страхува пациентката да не изпадне в депресия.*
4. *Агентът нарочно информира медиите за интереса на „червените“ към неговия клиент, за да накара другите клубове да се включат в наддаването.*

Включването на такъв тип наречия в изречения с предикати за знание прави примерите неграматични:

5. *Базата е уникална, тук всеки знае какво прави. – *Тук всеки интелигентно знае какво прави.*
6. *Обирджииите знаят, че обитателите вече са на път за плажа. – *Обирджииите нарочно знаят, че обитателите вече са на път за плажа.*

Втората съществена разлика между предикатите от двете групи е свързана със спецификата на означаваните събития. Комуникацията предполага взаимодействие, обмен и това се отразява в структурата на предикатите за информация, при които е налице и аргумент, означаващ адресата, получател на информацията. Такъв аргумент липсва при предикатите за знание. Нашите наблюдения ще са насочени към представяне на общия компонент в структурата на предикатите – съдържанието на знанието или на информацията, който се реализира синтактично като номинализация или комплементно изречение. Коментарите по отношение на външния аргумент (аргумента в позицията на подлога) ще бъдат ориентирани към проявите на общия семантичен елемент за агенс и за експериментера – одушевен, съзнателен субект. Специално внимание ще бъде отделено и на възможността за представяне на обекта на знанието или информацията – самостоятелно или едновременно със съдържанието на знанието или на информацията.

При представянето на спецификата на комплементите в български Р. Ницолова посочва, че лексикалното значение на главния предикат е определящо до голяма степен за формално-семантичната структура на сложното изречение (Ницолова / Nitsolova 2008: 262). По отношение на типа на комплементите Р. Ницолова определя две големи групи предикати: ментални и каузативни. При менталните предикати субектът отразява действителността, в която участва и самият човек с неговия духовен свят. В групата на менталните предикати се включват глаголите за перцепция (*виждам, чувам*), когнитивните предикати (*мисля, смятам, зная, помня*), предикатите за речева дейност, чрез

която се предава или приема информация (*казвам, съобщавам, питам, чета, пиша*), предикатите за емоционално отношение (*обичам, харесвам, радвам се, страхувам се, учудвам се*). Втората група предикати са т. нар. каузативни предикати. Те означават предизвикване на промяна в действителността и включват проективно каузативните предикати (*искам, желая, жадувам*), речево каузативните предикати (*моля, заповядвам, забранявам*) и същински каузативните предикати (*накарам, предпазвам, преча*) (Ницолова / Nitsolova 2008: 263).

Р. Ницолова посочва още, че предикатите за речева дейност могат да се разглеждат и като каузативни предикати, доколкото предизвикват промяна в информираността на слушателя (Ницолова / Nitsolova 2008: 263). Тук е важно да се направи уточнението, че предикатите за речева дейност включват предикати от различни аспекти класове. От една страна, това са предикати като *говоря, приказвам, разказвам*, които означават речеви действия, а от друга страна, предикати като *казвам, съобщавам, информирам, уведомявам*, които в зависимост от контекста означават действие или изпълнение, когато действието достига до своя резултат – информацията е предадена на адресата.

При представянето на синтактичната реализация на предикатите приемаме, че комплементът представлява „синтактична конструкция, означаваща пропозиция, която в семантичната структура заема позицията на аргумент към главния предикат в изречението“ (Ницолова / Nitsolova 2008: 261). Св. Коева посочва, че комплементите в български могат да бъдат подчинени изречения, комплементни малки изречения или комплементни номинализации. Номинализацията се дефинира като процес, при който дадена лексикална категория претърпява функционална промяна, така че да се превърне в съществително (Коева / Коева 2019: 58). За разлика от други езици в българския език няма инфинитивни изречения, номинализации нямат изреченски характер, а причастните комплементи се реализират под формата на комплементни малки изречения (Коева / Коева 2021a: 15). При определянето на аргументната структура на предикатите се основаваме на разбирането, че „комплементите се селектират от предиката, или с други думи, определени класове предикати се свързват с определени типове комплементни изречения (или с определени класове съществителни имена и/или предлози)“ (Коева / Коева 2021a: 16). Предикатите за когнитивно състояние и предикатите за предаване на информация могат да имат следните комплементи: подчинени *че-* и *да-*изречения, косвени въпроси и номинализации. Ограниченията при избора на комплемент са свързани с фактивността на предиката (вж. Ницолова / Nitsolova 2001; 2008).

В семантичните модели предикатите за знание се разглеждат според пресупозицията за истинност на един от аргументите. Фактивните (*зная, помня, забравям*) и нефактивните (*мисля, смятам, вярвам*) предикати се различават по типа комплементни изречения, които допускат. Както посочва Р. Ницолова, комплементни *да-*изречения са възможни при нефактивните предикати, докато комплементните *че-*изречения са възможни при не-нефактивните ментални предикати (Ницолова / Nitsolova 2008: 269).

Аргументната структура на предикатите за когнитивно състояние и предикатите за предаване на информация в български е разгледана в изследванията на Ницолова / Nitsolova (2001; 2008), Коева / Коева (2019; 2021a), Джонова / Dzhonova (2021), Лесева, Стоянова (Leseva, Stoyanova 2024). Тук накратко представяме тези изследвания като основа за съпоставката.

При предикатите за когнитивно състояние подлогът е със семантичната роля експериенцер – одушевен субект на когнитивното състояние. Ролята на втория аргумент е епистемичен обект или съдържание на знанието за епистемичния обект. Съдържането на знанието за епистемичния обект е пропозиция и синтактичната му реализация е комплементно изречение или номинализация (абстрактно съществително или местоимение) (Ницолова / Nitsolova 2001: 175).

7. *Знам истината за много неща.*

8. *Вече знаехме за него, че е швейцарец и официално работи тук като архитект.*

В посочените примери съдържанието на знанието е изразено с именна фраза (*истината*) или комплементно изречение (*че е швейцарец*), епистемичният обект е изразен с предложна *за-*фраза (*за много неща, за него*).

При предикатите за предаване на информация подлогът е агенс – одушевен, съзнателен вършител на действието. Вторият аргумент означава информацията, която се предава, и се изразява с номинализация (пряко или непряко допълнение в зависимост от предиката – *разказвам някаква*

история, съобщавам нещо, информирам за нещо) или с комплементно изречение (*информираха ме, че пратката е доставена*). При предикатите за информация в аргументна позиция като именна или предложна фраза в зависимост от предиката се появява и адресатът на съобщението (*информирам го, съобщавам на участниците*) (вж. по-подробно у Коева / Коева 2019; Leseva, Stoyanova 2024).

По отношение на аргументите на двете семантични групи предикати се наблюдават общи характеристики, свързани с аргумента в подложна позиция, с изразяването на темата, както и с изразяването на обекта на знанието/информацията. Нашите наблюдения показват и сходства при изразяването на източника на информацията при незапълнена подложна позиция. Тук представяме тези особености при базовите глаголи в двете семантични групи – *зная* и *помня* при когнитивните предикати и *говоря*, *съобщавам*, *казвам* при предикатите за предаване на информация.

2. Аргумент в подложна позиция

При представянето на аргументната структура на предикатите за знание и предикатите за информация е важно да се определят характеристиките на централния аргумент на предиката. При *зная*, *помня*, *говоря*, *казвам* това е подлогът. Тази позиция може да се заеме от именна фраза или местоимение. Референтът на именната фраза е съзнателен субект. Аргументът в подложна позиция обикновено има конкретен референт (*той*, *жена му*, *Шулиц*, *баба*), както показват следните примери:

9. *Той знаеше всичко и за заповедите за обиск.*
10. *Знаеше, че е отключено, беше наблюдавал собственика цяла седмица.*
11. *Жена му помни как са я изгонили с детето.*
12. *Шулиц говори за това, че компанията трябва да се върне към своите корени.*
13. *Баба казва, че соколът днес пак се спуснал над тях.*

Предикатите за знание и предикатите за предаване на информация допускат именната фраза в подложна позиция да има и генерична интерпретация (*хората*, *всеки*, *народът*, *властта*):

14. *Хората знаят твърде малко за редките болести.*
15. *Всеки помни как на 19.02. бе чествана годишнината от обесването на Апостола.*
16. *Всеки един от нас помни телевизионни предавания, които е гледал като дете и които, малко или много, са възпитали у него усещания и светоглед.*
17. *Но пък народът казва, че зад всеки усиял мъж стои една умна жена.*
18. *Властта говори срещу ненужно многото болници, които изсмукват и разпияват ресурса.*

В определен контекст е възможно референтът на подлога да бъде неодушевен, както е в следните примери, като обикновено е налице метонимичен пренос (*посолството*, *Белият дом*, *Русия*, *Вашингтон*, *Анкара*, *Иран*). Дадената информация е известна на хората, които се намират в съответната държава или посолство, или е оповестена от съответното посолство или държава:

19. *Посолството на Република България във Вашингтон информира за Петиция за налагане на антидъмпингови мерки.*
20. *Посолството знае за интереса сред българската общност в Дания.*
21. *Посолството знае за съществуването на наградата, но не е свързано с нея.*
22. *Белият дом съобщава, че ирански военни са посетили Крим.*
23. *Белият дом знае за изстрелването на иранска балистична ракета.*
24. *Русия от своя страна информира Вашингтон, а Вашингтон информира Израел.*
25. *На 10 февруари Вашингтон информира, че е свалил „обект“ с неизвестно предназначение.*
26. *Иран заявява, че Вашингтон знае начини за политическо разрешаване на конфликта.*

Изразяването на агенс/експериенцера, когато той е в позицията на подлог, в българския език не е задължително (т. нар. *pro-drop* или нулевосубектност). Авторите на Академичната граматика определят такива безподложни структури като едносъставни глаголни изречения. При неопределеността на едносъставните изречения, в които акцентът се поставя върху информацията, а не върху източника на информацията, подлогът е неизразен, но може да се внесат уточнения за него чрез фраза с предлога *от*:

27. *От отдела за контрол казват, че печалбите се получават поименно, както е по закон.*
28. *Трус от 3,5 по Рихтер е бил усетен тази нощ на територията на Благоевград. Това съобщават от Националния институт по геофизика, геодезия и география.*
29. *Ще има и промени в маршрута на четири трамвайни линии заради ремонта. Това съобщават от Столична община и дават пълни подробности за промените.*
30. *От Агенция „Митници“ съобщават, че 5500 души кандидатстват за 151 места.*

При когнитивните предикати източникът на знанието също може да се изрази с предложна от-фраза.

31. *От Пехливанов знам, че си ходил при Жоро Илиев.*
32. *От писмото ми знаеше, че съм учителка.*
33. *От старите винари още знам, че истинското вино е горчиво.*

Разликата е свързана с това, че при предикатите за знание източникът на информация може да се посочи при запълнена подложна позиция, тъй като подлогът означава субекта, който знае дадена информация, а не този, който я предава. При когнитивните предикати предложната фраза насочва директно към източника на информацията: *Пехливанов, моето писмо, старите винари*, докато при предикатите за информация предложната фраза насочва по-скоро към мястото или институцията, с която се свързва говорещият.

При възвратнострадателните форми (*говори се, знае се*), ако агенсът остава неизразен, в изречението също може да присъства уточняваща информация по модела на метонимичния пренос:

34. *Още преди десетина дена в Белград се знаеше, че разливът е предстоящ.*
35. *В околността се знаеше за забраната поради предстоящото разработване на находището.*
36. *Такова облекло в Казанлъшко не се помни.*
37. *В Рим усилено се говори, че е въплъщение на самия дявол. (=хората в Рим говорят)*
38. *По кръчмите и баровете се говори, че влиятелни мъже в правителството подготвят преврат. (=хората по кръчмите и баровете говорят).*
39. *В цитирания документ се съобщава: „Построй се през 1958 година голяма модерна детска ясла“.*

Може да се обобщи, че аргументът в подложна позиция и при двете групи предикати е съзнателен и одушевен. С това са свързани и възможностите за генерично съществително в тази позиция – *хората, децата, младите хора, всички*, при което значението е, че за голяма част от посоченото множество е вярно, че *знае* или *казва* нещо. При неопределеноличните изречения с предикат за предаване на информация е възможно указание за мястото, в което се намира съзнателният субект, или институцията, от чието име се съобщава дадена информация. Отново е налице имплицитно множество от хора, свързани с предаването на съответната информация.

3. Комплементи

При предикатите за знание вторият аргумент се определя като съдържание на знанието. Този аргумент се изразява с именна фраза или комплементно изречение, въведено с *че*, *да* или *к-дума* (вж. Ницолова / Nitsolova 2001; Коева / Коева 2019):

40. *Актьорът знаеше всичко за тежкото му заболяване.*
41. *Аз после ще ви кажа онова, което зная за нашата планина от митологията и от моя учител и наставник, капитан Бък.*
42. *Всичко, което зная за Черно море, е от Бойчо Марев.*
43. *Тя помнеше мелодиите само на две песни.*
44. *Тя знаеше, че не е красавица.*
45. *Жена му помни как са я изгонили с детето.*
46. *Зная, че други счетоводни програми печатат целите бланки.*
47. *Той единствен знае какво става в ефира по това време.*

Вторият аргумент при предикатите за предаване на информация отново е темата – съдържанието на предаваната информация. Този аргумент се изразява с именна фраза или комплементно изречение, въведено с *че, да* или *к-дума* (вж. Коева / Koeva 2019; Leseva, Stoyanova 2024):

- 48. *Хукна и тя презглава към долната земя – да съобщава на дивите зверове, че светът се свършва.*
- 49. *Информирам те само какво се приказва.*
- 50. *По-нататък академикът съобщаваше данни за електрическата наситеност на въздуха.*

По отношение на комплементното изречение е налице ограничение при употребата на съюза *да* – при предикатите за знание комплементните изречения, въведени с *да*, са възможни само при негация на главния предикат: *Не знам да са го награждавали*. Съюзът *да* е възможен и когато подчиненото изречение има модално значение: *Помни да купиш хляб (=че трябва да купиш хляб)* (вж. Ницолова / Nitsolova 2001). Тази особеност е характерна и за предикатите за предаване на информация:

- 51. *Говоря му да кандидатства за тази длъжност. (=че трябва/може да кандидатства за)*
- 52. *Навигацията съобщава да се излезе от третия изход на кръгово кръстовище.*
- 53. *Казвам му да продаде всичките двеста акции. (=че трябва да продаде всичките двеста акции)*

В научната литература се посочва, че обектът на знанието/информацията също може бъде изразен – обикновено с предложна за-фраза (Коева / Коева 2019): *Казвам нещо за някого, Казвам за някого, че..., Информирам ви за някого, че и Знам нещо за някого, Знам за някого, че...* Както посочва Св. Коева, при наличие на комплементно изречение обектът на знание/информация, изразен със за-фраза, е кореферентен с аргумент от комплементното изречение (вж. Коева / Коева 2019: 60).

- 54. *Вече знаехме за него, че (той) е швейцарец и официално работи тук като архитект.*
- 55. *А за себе си говорят, че (те) нищо не знаят и не помнят.*
- 56. *Фейлетонистът казва за него, че (той) досущ приличал на интелектуалец.*
- 57. *Често казваха за него, че (той) е най-великият магьосник на своето време.*
- 58. *За пустинните области често казват, че в тях можеш да намериш немалко храна.*
- 59. *Най-напред приказвали за щъркелите, че (те) били дошли рано.*

Съдържанието на знанието/информацията и обектът на знанието са свързани в семантичен план и това намира израз и в синтактичната обвързаност на двете фрази. Както знанието, така и информацията се отнасят за конкретен обект или събитие. При номинализация на съдържанието на знанието за-фразата означава обекта на знанието и пояснява именната фраза *нещо, всичко*: *Тя знаеше всичко [за траките]; Тя разказваше нещо [за траките]; Старият свещеник помнеше всичко [за Нора]*. Поради обобщената си семантика местоимението (*всичко, нещо, което, нищо, това*) или абстрактното съществително (*истината, историята*), което е опора на фразата, често подлежи на елипса:

- 60. *Зная Ø [за срещата].*
- 61. *Той помнеше Ø [за тях], но не ми разказа нищо.*
- 62. *Зная Ø [за нея], тя е жената, която те кара да страдаш.*
- 63. *Казвам, съобщавам ви Ø [за договора].*

В този смисъл фразата, означаваща обекта на знание/информация, се отнася към изразен или неизразен в структурата аргумент, а не директно към предиката. При предикати като *информирам, уведомявам* съдържанието на знанието може да се номинализира с предложна фраза.

- 64. *Информирам ви за Иван, че пристига днес – Информирам ви за пристигането на Иван.*

Различните на пръв поглед реализации на предикати като *съобщавам* и *знам* могат да се обяснят именно с изразяването или неизразяването на съдържанието на знанието:

- 65. *Знам истината за много неща.*
- 66. *Врагът знаеше (нещо, всичко) за мисията ми.*
- 67. *Зная (нещо, всичко) за инициативите, които правите в полза на младите хора.*

68. *Председателят съобщава на съответния орган (нещо) за нарушението.*
 69. *Съдът съобщава на делегирания съдия **срока**, до който доказателствата трябва да бъдат събрани.*
 70. *Командирите съобщаваха **результатите** от извършената през деня работа.*

Направените наблюдения относно сходствата и разликите в синтактичната реализация на предикатите за знание и предикатите за предаване на информация може да се обобщят, както следва (Таблица 1).

Таблица 1. Сходства и разлики в синтактичната реализация на предикатите за знание и предикатите за предаване на информация

	<i>зная, помня</i>	<i>казвам, съобщавам</i>
подлог	експериментатор съзнателно същество	агенти съзнателно същество
съдържание на знанието	- комплементно изречение (<i>че</i> , <i>к-дума</i> , <i>да</i>) - номинализация (абстрактно съществително или местоимение – <i>което</i> , <i>това</i> , <i>нищо</i> , <i>всичко</i>)	- комплементно изречение (<i>че</i> , <i>к-дума</i> , <i>да</i>) - номинализация (абстрактно съществително или местоимение – <i>което</i> , <i>това</i> , <i>нищо</i> , <i>всичко</i>)
обект на знанието/информацията	предложна за-фраза	предложна за-фраза
адресат		пряко или непряко допълнение <i>информирам те, казвам ти</i>

4. Заключение

Може да се обобщи, че семантичната общност при предикатите за когнитивно състояние и предикатите за предаване на информация се проектира в общите черти в синтактичната реализация на двете групи предикати. Общност се наблюдава по отношение на аргумента в подложна позиция – той трябва да означава съзнателен субект на състоянието/действието, означено от глагола. Съдържанието на знанието/информацията е именна фраза или комплементно изречение. Възможно е тази фраза да бъде разширена с предложна за-фраза, означаваща обекта на знанието/информацията. В случаите, в които обектът на знанието се появява самостоятелно в изречението, се смята, че е налице елипса на опората (фразата, означаваща съдържанието на знанието). В останалите случаи е налице изискването обектът на информацията да е корелативен с аргумент от комплементното изречение.

Цитирана литература / References

- Апресян 1995: Апресян, Ю. Д. *Избранные труды. Том II. Интегральное описание языка и системная лексикография*. Москва: Языки русской культуры. (Apresjan 1995: Apresjan, Ju. D. *Izbrannye trudy. Tom II. Integral'noe opisanie jazyka i sistemnaja leksikografija*. Moskva: Jazyki russkoj kul'tury.)
 Апресян 2001: Апресян Ю. Д. Системообразующие смыслы 'знать' и 'считать' в русском языке. – *Русский язык в научном освещении*, № 1, с. 5 – 26. (Apresjan 2001: Apresjan Ju. D. Sistemoobrazujushhie smysly 'znat' i 'schitat' v russkom jazyke. – *Russkij jazyk v nauchnom osveshhenii*, № 1, pp. 5 – 26.)
 Геннадиева-Мутафчиева 1983: Геннадиева-Мутафчиева, З. Сложно съставно с подчинено допълнително изречение. – В: *Граматика на съвременния български книжовен език. Т. III. Синтаксис*. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, с. 328 – 347. (Genadieva-Mutafchieva 1983: Genadieva-Mutafchieva, Z. Slozhno sastavno s podchineno dopolnitelno izrechenie. – In: *Gramatika na savremenniya balgarski knizhoven ezik. T. III. Sintaksis*. Sofia: Izdatelstvo na BAN “Prof. Marin Drinov”, pp. 328 – 347.)
 Джонова 2021: Джонова, М. Синтактично описание на предикативите за ментално състояние. – *Zeszyty Cyrylo-Metodiańskie*, № 10, s. 158 – 182. (Dzhonova 2021: Dzhonova, M. Sintaktichno opisanie na predikativite za mentalno sastoyanie. – *Zeszyty Cyrylo-Metodiańskie*, № 10, pp. 158 – 182.)
 Коева 2019: Коева, Св. Комплементите в български. – В: *Доклади от Международната годишна конференция на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“*. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, с. 57 – 68. (Koeva 2019: Koeva, Sv. Komplementite v balgarski. – In: *Dokladi ot*

- Mezhdunarodnata godishna konferentsiya na Instituta za balgarski ezik "Prof. Lyubomir Andreychin"*. Sofia: Izdatelstvo na BAN "Prof. Marin Drinov", pp. 57 – 68.)
- Коева 2021a: Коева, Св. Към типологичен анализ на комплементността в български. – В: *Доклади от Международната годишна конференция на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“*, т. 2, София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, с. 13 – 27. (Коева 2021a: Коева, Sv. Kam tipologichen analiz na komplementnostta v balgarski. – In: *Dokladi ot Mezhdunarodnata godishna konferentsiya na Instituta za balgarski ezik "Prof. Lyubomir Andreychin"*, vol. 2, Sofia: Izdatelstvo na BAN "Prof. Marin Drinov", pp. 13 – 27.)
- Коева 2021б: Коева, Св. Предикати за състояние: свойства и лингвистични тестове. – *Zeszyty Cyrylo-Metodiańskie*, № 10, с. 137 – 157. (Коева 2021b: Коева, S. Predikati za sastoyaniya: svoystva i lingvistichni testove. – *Zeszyty Cyrylo-Metodiańskie*, № 10, pp. 137 – 157.)
- Ницолова 2001: Ницолова, Р. Значение и граматични особености на сложните изречения с предикати за знание в българския език. – В: *Съвременни лингвистични теории. Помагало по синтаксис*. Пловдив: Пловдивско университетско издателство, с. 174 – 192. (Nitsolova 2001: Nitsolova, R. Znachenie i gramatichni osobenosti na slozhnite izrecheniya s predikati za znanie v balgarskiya ezik. – In: *Savremenni lingvistichni teorii. Pomagalo po sintaksis*. Plovdiv: Plovdivsko universitetsko izdatelstvo, pp. 174 – 192.)
- Ницолова 2008: Ницолова, Р. Проблематика на сложните изречения с комплемементи в българския език. – *Южнословенски филолог*, № 64, с. 261 – 272. (Nitsolova 2008: Nitsolova, R. Problematika na slozhnite izrecheniya s komplementi v balgarskiya ezik. – *Juzhnoslovenski filolog*, № 64, pp. 261 – 272.)
- РБЕ: *Речник на българския език (онлайн)*. 2001 – 2023. <<https://ibl.bas.bg/rbe/>> [12.01.2025] (RBE: *Rechnik na balgarskia ezik (online)*. <<https://ibl.bas.bg/rbe/>> [12.01.2025])
- Dowty 1979: Dowty, D. R. *Word Meaning and Montague Grammar: The Semantics of Verbs and Times in Generative Semantics and in Montague's PTQ*. Dordrecht: D. Reidel.
- Koeva et al. 2012: Koeva, S., I. Stoyanova, S. Leseva, Tz. Dimitrova, R. Dekova, E. Tarpomanova. The Bulgarian National Corpus: Theory and practice in corpus design. – *Journal of Language Modelling*, pp. 65 – 110.
- Leseva, Stoyanova 2024: Leseva, S., I. Stoyanova. Verbs of communication: validation of semantic frames in corpus data. – В: *Семантични студии. Синтактично и семантично описание на български глаголи*. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, с. 74 – 116. (Leseva, Stoyanova 2024: Leseva, S., I. Stoyanova. Verbs of communication: validation of semantic frames in corpus data. – In: *Semantichni studii. Sintaktichno i semantichno opisanie na balgarski glagoli*. Sofia: Izdatelstvo na BAN "Prof. Marin Drinov", pp. 74 – 116.)
- Nicolova 2000: Nicolova, R. Basic problems of the integral description of language. – *Slovo a slovesnost*, Vol. 67, № 3, pp. 203 – 217.

COGNITIVE PREDICATES AND PREDICATES FOR INFORMATION TRANSFER: SYNTACTIC MODELS

Marina Dzhonova^a, Yovka Tisheva^b

Sofia University "St. Kliment Ohridski"^{a,b}

djonova@slav.uni-sofia.bg^a, tisheva@uni-sofia.bg^b

Abstract. In this study we focus on the similarities in the syntactic realisation of cognitive predicates and predicates for information transfer. In their semantic structure both groups of predicates have a conscious subject, knowledge content, and object to which the knowledge or the information applies. We examine the common syntactic models through which the knowledge or information content is expressed for those two types of predicates – as a complement clause or a nominalisation. Further, we comment on the syntactic relation between the knowledge content and the object of the information.

Keywords: *cognitive predicates; predicates for information transfer; complements; argument structure*

Marina Dzhonova, Yovka Tisheva
Department of Bulgarian Language
Faculty of Slavic Studies
Sofia University "St. Kliment Ohridski"
15 Tsar Osvoboditel Blvd.
Sofia 1000, Bulgaria

РОЛЯТА НА ИНСТРУМЕНТА И НЕГОВАТА СИНТАКТИЧНА РЕАЛИЗАЦИЯ ПРИ ГЛАГОЛИ ЗА ПРИДВИЖВАНЕ С ПРЕВОЗНО СРЕДСТВО

Светлозара Лесева^а, Ивелина Стоянова^б

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“,
Българска академия на науките^{а,б}

zarka@dcl.bas.bg^а, iva@dcl.bas.bg^б

Резюме. Статията разглежда два подкласа на семантичния клас глаголи за човешка дейност – глаголи за управление на превозни средства и глаголи за пътуване с превозни средства, както и семантичните фреймове, които определят тяхната реализация и обкръжение в изречението – фреймовете Управление на превозно средство и Пътуване с превозно средство. Фокусът е върху фреймовия елемент Превозно средство (като разновидност на Инструмента) и различните му реализации при съчетаване с различни глаголи и други фреймови елементи. Анализът се основава на примери от български и английски език.

Ключови думи: глаголна семантика; инструмент; превозно средство; Уърднет; Фреймнет

1. Въведение

В статията се разглеждат семантичната структура и синтактичната реализация на глаголи за придвижване с помощта на превозно средство, като за целта се използва комплексното семантично и синтактично описание, получено чрез съчетаването на информацията от два лексикално-семантични ресурса – Уърднет и Фреймнет.

Изследваните глаголи се разглеждат като подклас на глаголите за човешка дейност с използване на инструмент (превозното средство). Значенията се извличат от синонимните множества в Уърднет, като въз основа на този ресурс се анализират още: а) семантичните релации между съответните глаголи и б) отношенията им със системата от съществителни, означаващи превозни средства. За описание на валентните особености на предикатите са използвани семантичните фреймове във Фреймнет и асоциираните с тях конфигурации от фреймови елементи и валентни зависимости.

В статията са демонстрирани някои аспекти на универсалността на концептуалното знание, които правят възможен преноса на семантична и в по-малка степен – на синтактична информация между ресурси и езици (в случая от английски към български), като същевременно се вземат предвид спецификите на изследвания език. Анализът на семантичните особености и синтактичната реализация на глаголите и техните обкръжения се основава на реални езикови примери. Използваните принципи и методи могат да бъдат пренесени и за други езици и семантични класове глаголи.

2. Използвани ресурси

В изследването са използвани основно два лексикално-семантични ресурса: а) Принстънският уърднет и неговото българско съответствие, Булнет, и б) Фреймнет.

2.1. Уърднет

Принстънският уърднет, или само **Уърднет**¹ (Miller 1995; Fellbaum 1998), е лексикално-семантична база, която представя изчерпателно лексикалния състав на английския език в структуриран вид под формата на мрежа. Възлите ѝ представляват синонимни множества (синсети) от един или повече синоними, чието значение е еднозначно определено чрез тълковна дефиниция и (в общия

¹ <https://wordnet.princeton.edu/>.

случай) онагледено с примери за употреба, а при необходимост – и допълнително пояснено с помощта на бележки за употребата, граматичните специфики и др. Синонимните множества са свързани помежду си с концептуално-семантични, лексикални и други релации като хиперонимия, меронимия, антонимия, подобие, каузация, подсъбитие и др.

В настоящото изследване се използва и разработеният за български **Булнет** (Коева 2021), като еквивалентните синонимни множества в двата ресурса са съотнесени помежду си посредством еднозначен междуетиков идентификатор.

Двата уърднета служат като източник за извличане на следната информация:

- Списък с лексикалните единици, означаващи превозни средства. Данните включват 525 лексеми на български и 519 лексеми на английски език и се използват за автоматичното извличане на примери.
- Списък с глаголните лексикални единици, означаващи управление на превозни средства – 28 глагола на български и 35 глагола на английски език.
- Списък с глаголните лексикални единици, които изразяват пътуване с превозни средства – 17 глагола на български и 67 на английски език.
- Разширен списък с глаголните лексикални единици за движение – 2724 глагола на български и 2508 на английски език.

2.2. Фреймнет

Фреймнет² (Baker et al. 1998; Baker 2008) е лексикално-семантичен ресурс, който представя информация за съчетаемостта на лексемите чрез система от семантични фреймове в теоретичния апарат на фреймовата семантика. Фреймовете представляват схематични описания на концептуалната структура на ситуациите посредством множеството от участници в тях и обстоятелствата, при които протичат, обединени под общото название **фреймови елементи** (Baker et al. 1998; Ruppenhofer et al. 2016). В зависимост от статуса си фреймовите елементи се делят на ядрени, периферни и извънтематични. Ядрените съответстват на първостепенните участници в ситуацията, които в специфичната си конфигурация обобщават най-съществената информация за съчетаемостта на лексемите, а в случая с глаголите – предимно за техните семантични аргументи. Периферните фреймови елементи характеризират ситуациите по принцип, често от гледна точка на определени обстоятелства (време, място, начин и др.), а екстратематичните ги поставят в плана на по-обща ситуация или сценарий. В настоящото изследване фокусът е поставен върху ядрените фреймови елементи, доколкото те съответстват на глаголните аргументи (Baker et al. 1998), а където е релевантно, ще бъдат анализирани и някои от периферните.

Едно от най-важните предимства на Фреймнет е корпусът от изречения, онагледяващи синтактичната реализация на лексемите, в които синтактичните групи, чрез които са реализирани фреймовите елементи, видят на синтактичните фрази, а в част от случаите – и функцията им в изречението, са анотирани еднозначно. Корпусът дава възможност за извършването на лингвистични обобщения за английски, както и на съпоставителни изследвания с други езици. В анализа, представен в статията, извлечената семантична и синтактична информация е използвана и като отправна точка за анализа на съчетаемостта на глаголите в българския език.

С оглед на съчетаването на богатата лексикална и семантична информация, която е изводима от двата ресурса, в изследването са използвани данни, получени чрез автоматичното съотнасяне на техните единици (Tonelli, Pighin 2009; Palmer 2009; Palmer et al. 2014; Leseva, Stoyanova 2020), при което на синонимни множества от Уърднет са приписани семантични фреймове от Фреймнет.

2.3. Илюстративни примери

Илюстративните примери за български са извлечени от Българския национален корпус (Коева et al. 2012) и интернет, а за английски – от анотирания корпус на Фреймнет. Примерите се състоят от пълни изречения, които съдържат глагол за управление на превозно средство или за пътуване с

² <https://framenet.icsi.berkeley.edu/fndrupal/>.

превозно средство. Общият обем на данните възлиза на 376 примера за английски и 300 примера за български.

В извлечените изречения са маркирани автоматично превозните средства, ако такива се срещат, за да бъдат разгледани конфигурациите от фреймови елементи, в които се употребяват глаголите от разглежданите рамки. В допълнение са извлечени и изречения, в които се срещат превозни средства и глаголи за движение с по-общо значение, за да бъдат разгледани и други възможни контексти, в които се реализира изследваният фреймов елемент.

3. Семантично описание на глаголите за придвижване с превозни средства в английския език

Моделът на семантично описание, възприет в настоящата статия, се основава на семантичните фреймове и тяхното представяне във Фреймнет. Лексиката, включваща глаголи за движение с помощта на превозни средства или приспособления, е организирана в система от няколко фрейма, чийто гръбнак представляват нелексикализираният Използване на превозно средство (*Use vehicle*), описващ прототипната ситуация, и двата фрейма, които я перспективират от гледна точка на начина, по който лицето или лицата, които се придвижват, взаимодействат с превозното средство.

При първия от перспективиращите фреймове, Управление на превозно средство (*Operate vehicle*)³, се концептуализира ситуация, при която Водач предизвиква задвижването и направлява Превозното средство, с което самият той се придвижва, а при втория, Пътуване с превозно средство (*Ride vehicle*)⁴ – ситуация, при която пътник (Тема) се придвижва с помощта на Превозното средство, което не се намира под негов пряк контрол. По-долу ще бъдат разгледани двата лексикализирани фрейма, като ще се спрем на ядрените фреймови елементи и синтактичната им реализация.

3.1. Управление на превозно средство

Фреймът описва движението на Превозно средство, извършващо се под контрола на одушевлено същество (в общия случай лице), което го управлява чрез извършването на определени волеви действия, които могат да включват както физически движения, изискващи умения и координация, така и изпълнението на сложни команди, изискващи специална подготовка и обучение. Фреймовият елемент има изразени агентивни характеристики и се реализира в подложна позиция.

В зависимост от конкретния глагол Превозното средство може да бъде сложен самоходен апарат или машина, както и по-просто приспособление, с помощта на което се извършва движението в определена околна среда. В редица случаи Водачът се намира във вътрешността на средството, което управлява, но това не е задължително (*cycle* ‘карам колело, мотоциклет’), а в някои случаи то има по-скоро помощен характер, като Водачът си служи с тялото си, за да се задвижва (*ski* ‘карам ски’, *skate* ‘карам кънки’). Превозните средства имат инструментален характер.

При част от глаголите фреймовият елемент Превозно средство може да се изрази като отделен конституент (1.а.), най-често като пряко допълнение, по-рядко като предложна фраза. При други предикати обаче реализацията му е възможна само при определени обстоятелства. Тази особеност се наблюдава при глаголи, образувани от еднокоренно съществително, най-често означаващо съответното превозно средство, които инкорпорират фреймовия елемент Превозно средство в семантичната и морфологичната си структура (1.б.). Полученият глагол е непреходен, а инкорпорираният елемент (Jackendoff 1990) най-често не се реализира синтактично. Изразяването му обаче е възможно, ако съответният конституент (предложна фраза) съдържа допълнителна, по-детайлна характеристика на превозното средство (1.в.).

³ https://framenet.icsi.berkeley.edu/fnReports/data/frameIndex.xml?frame=Operate_vehicle. Представените лингвистични обобщения се основават на дефиницията на фреймовете, фреймовите елементи и селективните им ограничения във Фреймнет, както и на анализ на анотирания данни. Повечето от примерите са опростени или адаптирани с оглед на ограниченията за пространство.

⁴ https://framenet.icsi.berkeley.edu/fnReports/data/frameIndex.xml?frame=Ride_vehicle.

- 1.а. [*Women pilots*]_{ВОДАЧ:NP.ExI} *are allowed to fly* [*combat planes*]_{ПРЕВОЗНО СРЕДСТВО:NP}
 ‘Жените получават правото да **пилотира**т военни самолети.’
- 1.б. [*The group*]_{ВОДАЧ:NP.ExI} *biked*_{ПРЕВОЗНО СРЕДСТВО:INC} [*all the way across the country*]_{ПЪТ:NP}
 ‘Групата **кръстосва** на **мотори** цялата страна.’
- 1.в. [*Tim*]_{ВОДАЧ:NP.ExI} *biked*_{ПРЕВОЗНО СРЕДСТВО:INC} [*across the country*]_{ПЪТ:PP} [*on an old 10-speed*]_{ПРЕВОЗНО СРЕДСТВО:PP}
 ‘Тим **обикаля** из страната на стар 10-скоростен мотор.’

Тъй като принадлежат към сферата на движението, фреймовете, свързани с придвижване с помощта на превозни средства, наследяват част от семантичната си структура – по-конкретно идеята за преместване в пространството по определен маршрут – от прототипния фрейм Движение (Motion). Маршрутът от своя страна се разглежда като съставен от три елемента: Източник, Път и Цел. Източникът е конкретно място или обект, който служи за отправна точка на движението, а Целта – място или обект във, до или в близост до който Превозното средство се намира при включването на движението си. Пътят представлява част от траекторията, разположена между (но необхващаща) началната и крайната точка (2.а.), или референтен физически обект, покрай който преминава траекторията на движение (2.б.):

- 2.а. [*The children*]_{ВОДАЧ:NP.ExI} *biked*_{ПРЕВОЗНО СРЕДСТВО:INC} [*along the dirt road*]_{ПЪТ:PP}
 ‘Децата **караха коле**ла по прашния път.’
- 2.б. [*They*]_{ВОДАЧ:NP.ExI} *rowed* [*past the island*]_{ПЪТ:PP} [_{ПРЕВОЗНО СРЕДСТВО:INI}]
 ‘Те **гребяха** покрай острова.’

Фреймовият елемент Област обозначава пространството, в чиито предели Превозното средство се движи по нелинейна, нерегулярна или хаотична траектория (3.а.). Поради характера на движението той е семантично несъвместим с елементите Източник – Път – Цел и не може да се реализира съвместно с който и да е от тях (3.а. – 3.в.).

- 3.а. [*She*]_{ВОДАЧ:NP.ExI} *aimlessly motored* [*around the city*]_{ОБЛАСТ:PP} [_{ПРЕВОЗНО СРЕДСТВО:INI}]
 ‘Тя безцелно **караше** (с колата) из града.’
- 3.б. [*She*]_{ВОДАЧ:NP.ExI} *drove* [*from home*]_{ИЗТОЧНИК:PP} [*to school*]_{ЦЕЛ:PP} *and back* [_{ПРЕВОЗНО СРЕДСТВО:INI}]
 ‘Тя **кара/шофира** от къщи до училище и обратно.’
- 3.в. * [*She*]_{ВОДАЧ:NP.ExI} *drove* [*from home*]_{ИЗТОЧНИК:PP} [*to school*]_{ЦЕЛ:PP} [*around the city*]_{ОБЛАСТ:PP} [_{ПРЕВОЗНО СРЕДСТВО:INI}]
 *‘Тя **кара/шофира** от къщи до училище из града.’
- 3.г. [*He*]_{ВОДАЧ:NP.ExI} *rowed* [*ashore*]_{ЦЕЛ:AdvP} [_{ПРЕВОЗНО СРЕДСТВО:INI}]
 ‘Той **гребеше** към брега.’

Фреймовите елементи, характеризиращи траекторията на движението, могат да включват географски и други природни обекти и образувания, както и създадени от човека обекти, които заемат място в пространството, като Пътят често се характеризира с (относително) голяма дължина, а Областта – с обширна площ. Синтактично те се изразяват чрез локативни предложни (3.а.), по-рядко – адвербиални фрази (3.г.).

3.2. Пътуване с превозно средство

Фреймът описва придвижването в пространството на Тема с помощта на Превозно средство, което не се намира под прекия ѝ контрол.

Основната отлика между този фрейм и Управляване на превозно средство е, че (за разлика от Водача) субектът, който извършва движение с помощта на превозното средство (Тема), не го управлява, а в общия случай се намира във или върху Превозното средство в ролята на пътник. Същевременно обаче кодирането на движението е центрирано върху изменението на местоположението

на Темата като субект на движението, срв. например с фрейма Пренасяне (Bringing), където Темата е пасивен обект, чието преместване в пространството е пряко каузирано от друг участник (4.б.). В съответствие с това в изследвания фрейм Темата се изразява в подложна позиция.

- 4.а. *[She]_{ТЕМА:NP.Ext} rode [the bus]_{ПРЕВОЗНО СРЕДСТВО:NP} [to school]_{ЦЕЛ:PP}.*
 ‘Тя **пътуваше** / **се возеше** с автобуса до училище.’
- 4.б. *[Her father]_{АГЕНТ:NP} drove [her]_{ТЕМА:NP} [to the station]_{ЦЕЛ:PP} []_{ПРЕВОЗНО СРЕДСТВО:INI}.*
 ‘Баща ѝ я **закара** до гарата.’

От асиметрията между Водача и Темата при концептуализацията на разглежданите фреймове може да се очаква следната разлика в характера на фреймовия елемент Превозно средство. Както бе посочено, част от предикатите в Управление на превозно средство включват приспособления, изискващи волеви координирани действия и умение от страна на Водача. Тъй като Темата няма активно участие в движението, то селективните ограничения за фреймовия елемент Превозно средство във фрейма Пътуване с превозно средство стесняват неговото значение спрямо съответствието му във фрейма Управление на превозно средство.

Превозното средство може да се изрази синтактично като предложна фраза (5.а.) или като пряко допълнение (5.б.).

- 5.а. *[The team]_{ТЕМА:NP.Ext} sailed [to America]_{ЦЕЛ:PP} [on an ocean liner]_{ПРЕВОЗНО СРЕДСТВО:PP}.*
 ‘Екипът **плава** до Америка с/на презокеански лайнер.’
- 5.б. *[She]_{ТЕМА:NP.Ext} rode [the bus]_{ПРЕВОЗНО СРЕДСТВО:NP} [to school]_{ЦЕЛ:PP}.*
 ‘Тя **пътуваше** с автобуса до училище.’

И двата фрейма позволяват изразяването на фреймовия елемент Превозно средство като пряко допълнение и като предложна фраза. По-долу е представено обобщение въз основа на анализа на разглежданите глаголи.

3.3. Специфики на изразяването на фреймовия елемент Превозно средство

Двата фрейма демонстрират следните тенденции.

(I) Управление на превозно средство

При фрейма Управление на превозно средство част от предикатите са преходни, като поне в примерите в корпуса на Фреймнет Превозното средство най-често се изразява синтактично и предпочитаната реализация е като пряко допълнение, макар да се срещат примери и с предложна фраза (*drive* ‘карам’, *fly* ‘пилотирам’, *ride* ‘яздя’, *sail* ‘плавам’). Така например за глагола *drive* ‘карам’ прякообектно изразяване се среща в 31 изречения (6.а.), а предложно – едва в 2 изречения (6.б.), а за глагола *fly* ‘пилотирам’ може да се обобщи, че на практика във всички примери, илюстриращи фрейма Управление на превозно средство, разглежданият фреймов елемент е изразен синтактично като пряко допълнение (6.в.). Необходим е допълнителен анализ, за да се елиминира или потвърди наличието на реализация като непряко допълнение предвид факта, че в този случай е вероятна интерпретацията на глагола със значението, характерно за фрейма Пътуване с превозно средство, представено в (6.г.). Само преходен е глаголът *pilot* ‘пилотирам’.

- 6.а. *[He]_{ВОДАЧ:NP.Ext} drove [a rented car]_{ПРЕВОЗНО СРЕДСТВО:NP}.*
 ‘Той **караше** кола под наем.’
- 6.б. *[He]_{ВОДАЧ:NP.Ext} was driving [around]_{ОБЛАСТ:AdvP} [in his van]_{ПРЕВОЗНО СРЕДСТВО:PP}.*
 ‘Той **караше** наоколо с вана си.’
- 6.в. *[The prince]_{ВОДАЧ:NP.Ext} flew [a Royal Navy helicopter]_{ПРЕВОЗНО СРЕДСТВО:NP}.*
 ‘Принцът **пилотира** хеликоптер на военноморската авиация.’
- 6.г. *[I]_{ТЕМА:NP.Ext} have never flown [in an airplane]_{ПРЕВОЗНО СРЕДСТВО:PP}.*
 ‘Никога **не съм летял** със самолет.’

При друга част от глаголите, като *paddle* ‘гребя’, *row* ‘гребя’, *peddle* ‘управлявам с помощта на педали’, *tack* ‘плувам срещу вятъра’, *taxi* ‘рулирам; карам да рулира’, фреймовият елемент Превозно средство най-често остава имплицитен и получава неопределена, конвенционална интерпретация (обикновено човек шофира кола, гребе, плавайки с лодка, и под.; вж. 3.а. и 3.г.). В малка част от случаите се реализира синтактично като пряко допълнение, обикновено стесняващо значението на конвенционалния фреймов елемент (7.а. и 7.б.).

7.а. [*He*]_{ВОДАЧ:NP.Ext} **rowed** [*the canoe*]_{ПРЕВОЗНО СРЕДСТВО:NP.Obj} [*fast*]_{НАЧИН:AdvP} [*through the river*]_{ПЪТ:PP}
‘Той **гребеше** бързо с кануто по реката.’

7.б. [*Ram*]_{ВОДАЧ:NP.Ext} **peddled** [*the rickshaw*]_{ПРЕВОЗНО СРЕДСТВО:NP.Obj} [*along the small lanes*]_{ПЪТ:PP}
‘Рам **караше (въртейки педали)** рикшата по малките улици.’

Най-голямата част от предикатите във фрейма Управляване на превозно средство (*bike* ‘карам колело, мотор’, *boat* ‘плавам с лодка’, *cycle* ‘карам колело, мотоциклет’, *ski* ‘карам ски’, *skate* ‘карам кънки’ и др.) спадат към предикатите с инкорпориран елемент Превозно средство, които, както бе споменато, не приемат пряко допълнение и само при определени обстоятелства позволяват предложното изразяване на конкретизация на този фреймов елемент.

Съществуват и глаголи като *motor* ‘шофирам, управлявам автомобил’, който не е преходен, без обаче да инкорпорира Превозното средство. В наличните примери този фреймов елемент е имплицитен и подрабраща се от широкия контекст.

(II) Пътуване с превозно средство

Аналогично на еднокоренните им съответствия от фрейма Управляване на превозно средство при предикатите *fly* ‘пилотирам; летя’, *sail* ‘плавам’ (както и глаголът *ride* ‘возя се’ като аналог на *drive* ‘карам’) в значенията, описвани от фрейма Пътуване с превозно средство, разглежданият фреймов елемент може да бъде изразяван като пряко допълнение или като предложна фраза. Анотираните данни за *fly* ‘летя’⁵ показват подчертана разлика спрямо значението на глагола, описвано от фрейма Управляване на превозно средство, където доминиращо е прякообектното изразяване, а именно: в голяма част от случаите (20 от общо 26) изследваният фреймов елемент остава имплицитен и получава конкретна, изводима от прекия контекст или по-често – конвенционална интерпретация (8.а.). Много по-рядко (5 примера) се реализира като предложна фраза (8.б.) или като пряко допълнение (1 пример – (8.в.)).

8.а. [*They*]_{ТЕМА:NP.Ext} **flew** [*to Washington*]_{ЦЕЛ:PP} [_]_{ПРЕВОЗНО СРЕДСТВО:INT}
‘Те **летяха (със самолет)** до Вашингтон.’

8.б. [*I*]_{ТЕМА:NP.Ext} **have never flown** [*in an airplane*]_{ПРЕВОЗНО СРЕДСТВО:PP}
‘Никога **не съм летял** със самолет.’

8.в. [*We*]_{ТЕМА:NP.Ext} **flew** [*North-west Airlines*]_{ПРЕВОЗНО СРЕДСТВО:NP.Obj} [*from Gatwick*]_{ИЗТОЧНИК:PP}
‘**Летяхме** със Северозападните авиолинии от Гетуик.’

Сходни са заключенията и за глаголите *coast* ‘спускам се, движа се по инерция’, *hitchhike* ‘пътувам на автостоп’, *taxi* ‘рулирам’: характерно е имплицитирането на Превозното средство, а при синтактично изразяване се наблюдава превес на предложното над прякообектното изразяване.

Останалата част от глаголите и в този фрейм – *bus* ‘возя се на автобус’, *jet* ‘летя със свръхзвуков самолет’, са непреходни отименни предикати, инкорпориращи Превозното средство. Въпреки че не са включени във Фреймнет, този подклас може да се допълни с аналогични глаголи, фигуриращи в Уърднет и други лексикографски източници: *cab* ‘возя се на такси’, *taxi* ‘возя се на такси’, *train* ‘возя се на влак’, *rail* ‘возя се на влак’, *metro* ‘возя се на метро’, *tram* ‘возя се на трамвай’, *tube* ‘возя се на метро’. Както бе коментирано, в тези случаи разглежданият фреймов елемент обикновено не се изразява.

⁵ Глаголите *ride* ‘возя се’ и *sail* ‘плавам’ са представени от малко на брой примери, което налага извършването на допълнителни наблюдения.

По-различно е поведението на глагола *take* със значение ‘вземам, хващам (някакъв транспорт)’, който получава значението си от съчетанието с конкретни съществителни, заемащи позицията на прякото допълнение (9):

9. *[John]*_{ТЕМА:NP.Ext} **took** *[the plane]*_{ПРЕВОЗНО СРЕДСТВО:NP.Obj} *[to Baghdad]*_{ЦЕЛ:PP}
 ‘Джон **хвана** самолет за Багдад.’

Паралелно с изразяването на Превозното средство в редица случаи при езиковата реализация на глаголите за придвижване с превозно средство се отдава предпочитание и на изразяването на други фреймови елементи като Източник, Цел, Път, Област, чрез които се поставя акцент върху реалната цел, причина или под. за извършването на движението (10.а. – 10.в).

- 10.а. *[They]*_{ТЕМА:NP.Ext} **rode** *[]*_{ПРЕВОЗНО СРЕДСТВО:INI} *[to the city]*_{ЦЕЛ:PP}.
 ‘Те **отидоха с кола** в града.’

- 10.б. *[She]*_{ТЕМА:NP.Ext} **flew** *[]*_{ПРЕВОЗНО СРЕДСТВО:INI} *[home]*_{ЦЕЛ:AdvP} *[from Canada]*_{ИЗТОЧНИК:PP}.
 ‘Тя **се върна със самолет** от Канада.’

- 10.в. *[She]*_{ТЕМА:NP.Ext} **can metro**_{ПРЕВОЗНО СРЕДСТВО:INC} **and then uber**_{ПРЕВОЗНО СРЕДСТВО:INC} *[across the bridge]*_{ПЪТ:PP}.
 ‘Тя може да **пътува с метро** и после да **прекоси с Uber** по моста.’

4. Семантично описание на глаголите за придвижване с превозни средства в българския език

По-долу ще бъдат разгледани глаголите в българския език, чието значение се описва чрез разглежданите фреймове. Прави впечатление, че разглежданите класове предикати в български са представени от по-малък брой глаголи. В общия случай се наблюдават глаголи като *карам*, *яздя*₁, *пилотирам*, които принадлежат към фрейма Управление на превозно средство, глаголи като *возя се*, *яздя*₂, които реализират фрейма Пътуване с превозно средство, и глаголи като *летя*, *плавам*, които в различни свои употреби могат да реализират и двата фрейма, но не са обособени като отделни значения.⁶ Образоването на глаголи от имена в тази част от българската лексика не е типично, а значенията на съответните английски глаголи се предават аналитично: *карам колело*, *пързялям се с кънки*, *спускам се със ски* и т. н.

Наблюденията показват, че в българския език Водачът, Темата и локативните фреймови елементи (Източник, Път, Цел, Област) се реализират по аналогичен начин както в английски: Водачът и Темата заемат подложната позиция на съответните изречения, а останалите фреймови елементи се изразяват чрез предложни фрази или адвербиали с локативен характер (11.а. – 11.г.).

- 11.а. *[Тя]*_{ВОДАЧ:NP.Ext} **шофираше** *безцелно* *[из града]*_{ОБЛАСТ:PP} *[]*_{ПРЕВОЗНО СРЕДСТВО:INI}.

- 11.б. *[Тя]*_{ВОДАЧ:NP.Ext} **ходеше** *[с кола]*_{ПРЕВОЗНО СРЕДСТВО:PP} *[от къщи]*_{ИЗТОЧНИК:PP} *[до училище]*_{ЦЕЛ:PP}.

- 11.в. **[Тя]*_{ВОДАЧ:NP.Ext} **ходеше** *[с кола]*_{ПРЕВОЗНО СРЕДСТВО:PP} *[от къщи]*_{ИЗТОЧНИК:PP} *[до училище]*_{ЦЕЛ:PP} *[из града]*_{ОБЛАСТ:PP}.

- 11.г. *[Той]*_{ВОДАЧ:NP.Ext} **гребеше** *[навътре]*_{ЦЕЛ:AdvP} *[]*_{ПРЕВОЗНО СРЕДСТВО:INI}.

Основните различия се наблюдават при изразяването на фреймовия елемент Превозно средство. По-долу ще бъдат представени приликите и отликите.

⁶ *Летя* ‘2. За човек – пътувам на летателен апарат’. *Плавам* ‘3. Пътувам по вода с кораб, лодка и под.; плувам’. *Яздя*_{1,2} ‘1. Седя на кон, магаре, велосипед и под. и ги карам да се движат, като управлявам движението им; яхам. || Движа се, пътувам възседнал на кон, магаре и др.’ (Значенията на *летя* и *плавам* са от *Речника на българския език* (РБЕ/РВЕ), а на *яздя* – от *Речника на съвременния български книжовен език* (РСБКЕ / RSBKE).)

Управляване на превозно средство

В българския език преходните глаголи (*карам, яздя, шофирам, пилотирам*)⁷ се отличават от съответствията си в английски в следния основен аспект: в общия случай изразяват Превозното средство само като пряко допълнение (12.б. и 12.в.). В това отношение тези глаголи имат поведението на *pilot* ‘пилотирам’ (и потенциално *fly* ‘пилотирам’). Единствено *карам* допуска и реализация с предложна фраза, която при това ясно показва инструменталния характер на фреймовия елемент (12.г.).

Наред с това поне от анализирания примери може да се съди, че предпочитанието към имплицитането на Превозното средство се наблюдава по-често при *карам*, когато означава ‘управлявам автомобил’ (12.а), и при *яздя* в употребата ‘яздя кон’. При съчетанието на тези два глагола с други компленти Превозното средство най-често се изразява. За глагола *пилотирам* е характерно изразяването на разглеждания фреймов елемент. Що се отнася до *шофирам*⁸, той по определение включва информация за типа превозно средство, което позволява съответният фреймов елемент да остава имплицитен (12.д.).

- 12.а. [Той]_{ВОДАЧ:NP.Ext} **караше** [по улиците]_{ПЪТ:PP} без посока []_{ПРЕВОЗНО СРЕДСТВО:INI}
12.б. През войната [той]_{ВОДАЧ:NP.Ext} **пилотира** [бомбардировач]_{ПРЕВОЗНО СРЕДСТВО:NP.Obj}
12.в. [Мъжът]_{ВОДАЧ:NP.Ext} **шофираше** [кола под наем]_{ПРЕВОЗНО СРЕДСТВО:NP.Obj}
12.г. []_{ВОДАЧ:DNl} **Карахме** [с колата]_{ПРЕВОЗНО СРЕДСТВО:PP} [до часовниковата кула]_{ЦЕЛ:PP}
12.д. **Шофираше** [жена му]_{ВОДАЧ:NP.Ext} []_{ПРЕВОЗНО СРЕДСТВО:INI}

На второ място, за разлика от английския език инкорпорацията в тази част от българската лексика е доста по-непродуктивна и в повечето случаи съответните английски значения се изразяват чрез съчетания от глагол и съответното Превозно средство. Универсално се използва глаголът *карам* (*карам велосипед, карам колело, карам ски, карам кьнки*), а с по-висока степен на ограниченост – и глаголите *яздя* (*яздя велосипед, яздя мотор*), *пързям се* (*пързям се със ски, пързям се с кьнки*) и др. Именно това са контекстите, в които *карам* и *яздя* изискват синтактичното изразяване на Превозното средство, тъй като в отсъствие на ясен предходен контекст ще се възприемат в конвенционалното си значение (‘управлявам автомобил’ и ‘яздя кон’).

При *карам* и *яздя* Превозното средство се реализира в прякообектна позиция, а при рефлексивните *пързям се, спускам се* – като предложна фраза. Тук може да се отнесе и глаголът *возя се*, който в основното си значение спада към фрейма Пътуване с превозно средство, в съчетания като *возя се на ски*. Това е възможно, тъй като, както бе коментирано по-горе, придвижването със ски, кьнки и подобни приспособления изисква активното участие на този, който си служи с тях.

Макар и рядко, в българския език също се срещат отименни предикати с инкорпорирано Превозно средство. Такива са глаголите *планирам* и *сърфирам* и някои други образувания, които подобно на английските си еквиваленти са непреходни и най-често не изразяват разглеждания фреймов елемент (13.а. – 13.б.).

- 13.а. В началото спортът се заключавал в това [бордистът]_{ВОДАЧ:NP.Ext} да **сърфира**_{ПРЕВОЗНО СРЕДСТВО:INC} [върху уейкборда]_{ПРЕВОЗНО СРЕДСТВО:PP}
13.б. Обучават военни да []_{ВОДАЧ:CNI} **парашиутират**_{ПРЕВОЗНО СРЕДСТВО:INC} [на вражеска територия]_{ЦЕЛ:PP}

За разлика от съответствията си в английски глаголите *летя, плавам, гребя* са непреходни, като Превозното средство се изразява с предложна фраза. Същевременно, както и при английските им съответствия, този фреймов елемент често може да остане имплицитен (срв. 14.а. и 14.б.; 14.в. и 14.г.).

⁷ *Карам* ‘4. Управлявам, правя да се движи, да върви превозно средство, кон и др.’ (РБЕ / RBE).

⁸ *Шофирам* ‘Карам, управлявам автомобил’ (РСБКЕ / RSBKE).

⁹ В речниците този глагол е засвидетелстван или в преносното си значение (РНД / RND 2001, или в значение ‘слизам надолу със самолет’ (РЧД / RChD 1982; БЕР / BER 1999).

- 14.а. [Ветеранът]_{ВОДАЧ:NP.Ext} **лети** [на най-новите образци самолети]_{ПРЕВОЗНО СРЕДСТВО:PP}
 14.б. От два часа [те]_{ВОДАЧ:NP.Ext} **летяха** []_{ПРЕВОЗНО СРЕДСТВО:INI} [на автопилот]_{СРЕДСТВО:PP}
 14.в. [Някакви авантюристи]_{ВОДАЧ:NP.Ext} **гребяха** [с лодки]_{ПРЕВОЗНО СРЕДСТВО:PP} в далечината.
 14.г. [Двамата]_{ВОДАЧ:NP.Ext} **гребяха** []_{ПРЕВОЗНО СРЕДСТВО:INI} [по канала]_{ПЪТ:PP}.

Пътуване с превозно средство

Глаголите от този фрейм включват малък брой предикати за придвижване с превозно средство като *возя се, летя, плавам, яздя*. За разлика от съответствията им в английски, при които е възможна реализация на Превозното средство както прякообектно, така и чрез предложна фраза, *возя се, летя* и *плавам* са интранзитивни и изразяват този фреймов елемент единствено като непряко допълнение (15.а. – 15.в.). От посочените глаголи единствено *яздя* има и преходни употреби, срв. (15.г.) и (15.д.). Същевременно, подобно на английските си еквиваленти, разглежданите български предикати също проявяват тенденция към имплицирание на Превозното средство и приписването на конвенционална семантична интерпретация.

- 15.а. [Тя]_{ТЕМА:NP.Ext} **се вози** [на метрото]_{ПРЕВОЗНО СРЕДСТВО:PP} почти всеки ден.
 15.б. [Тя]_{ТЕМА:NP.Ext} **летя** [с със самолет]_{ПРЕВОЗНО СРЕДСТВО:PP} [до Варна]_{ЦЕЛ:PP}.
 15.в. [Двамата]_{ТЕМА:NP.Ext} често **плават** [с яхта]_{ПРЕВОЗНО СРЕДСТВО:PP} [покрай фиорда]_{ПЪТ:PP}.
 15.г. [Завързаното момче]_{ТЕМА:NP.Ext} **яздеше** [на кон]_{ПРЕВОЗНО СРЕДСТВО:PP} най-отзад.
 15.д. [Монахът]_{ТЕМА:NP.Ext} **яздеше** [дръгливо магаре]_{ПРЕВОЗНО СРЕДСТВО:PP}.

В българския език не се срещат глаголи, спадащи към фрейма Пътуване с превозно средство, при които да се наблюдава инкорпориране на Превозното средство, като очаквано фреймът се характеризира с по-малко лексикално разнообразие в сравнение с английски.

Анализът, извършен дотук, насочва към необходимостта от по-голяма корпусна извадка от различни (паралелни и други) корпуси, която да позволи надежден едоезиков и сравнителен анализ за извеждането на типовете контексти на реализация на изследваните глаголи, включително по отношение на локативните фреймови елементи и тяхната съвместна реализация с Превозното средство.

5. Заключение и бъдеща работа

В хода на бъдещите изследвания се планира да бъдат подложени на по-детайлен анализ и да бъдат проследени реализациите на фреймовите елементи в разглежданите семантичните фреймове, както и в свързани с тях други фреймове. Така например наблюденията показват, че някои по-обща глаголи за движение (*обикалям, ходя, пътувам, придвижвам се, отивам* и др.) в съчетание с конкретизиращи фрази, обозначаващи превозното средство, могат да изразяват близки до разглежданите в настоящата статия значения, които се отнасят към други фреймове, например Пътуване (Travel): *Тя пътува с влак до Варна; Обикновено пътешестват през лятото*. От теоретична, а и от практическа гледна точка е важно да се очертаят зоните на припокриване и да се уточнят разликите при подобни случаи.

Наред с това се планира разширяване на изследването по посока на глаголи, останали встрани от фокуса на статията: по-специализирани глаголи, които могат да се разглеждат като хипоними на някои от анализирания предикати (*глисирам, планирам*), незасвидетелствани в лексикографските ресурси лексикални образувания (*нарашутирам*), разговорни глаголи като *бръмча (с колата), джиткам* и под.

Предвижда се задълбочаването на анализа на анотирания примери на английски език и лингвистичните обобщения, които могат да се изведат въз основа на този анализ, с оглед на приложимостта им към изучаването на българските глаголи. Изходният ресурс (Фреймнет) предоставя голямо количество данни за различните реализации на семантичните фреймове и фреймовите елементи, а следователно – и богат материал за едоезиков и сравнителен анализ на универсалните и езиковоспецифичните особености както в лексикалната семантика на езиковите единици, така и в

синтактичната им реализация. Сравнителните анализи както при тези, така и при други глаголи за движение подкрепят тезата, че семантичното описание, съдържащо се в семантичните фреймове, е в голяма степен преносимо от един език към друг, в случая – от английски към български.

Като задача за бъдеща работа остава и анализът на Превозното средство в съпоставка с фреймовия елемент Инструмент в по-общия клас глаголи за човешка дейност. Изследването на взаимоотношенията между по-общ и по-конкретен фреймов елемент ще спомогне за изграждането на йерархия на фреймовите елементи и проследяване на семантичните характеристики, които се наследяват от Инструмента. Това ще даде възможност и за по-прецизното описание на семантичните и синтактичните ограничения при реализирането на фреймовите елементи в речта.

Не на последно място, бъдещата работа си поставя за цел изучаването на аспектиалните характеристики на глаголите, изразяващи движение с помощта на превозно средство, включително в плана на по-общия клас на глаголите за движение.

Благодарности

Разработката е осъществена по проекта „Онтология на предикатите за действие – лингвистично моделиране с фокус върху българския език“, подкрепен от Фонд „Научни изследвания“, Договор № КП–06–Н80/9 от 8.12.2023 г.

Цитирана литература / References

- БЕР 1999: *Български етимологичен речник. Т. 5. Падеж – пуска*. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“. (BER 1999: *Balgarski etimologichen rechnik. T. 5. Padezh – pushka*. Sofia: Akademichno izdatelstvo „Prof. Marin Drinov“.)
- РБЕ: *Речник на българския език (онлайн). А – системност*. <<http://ibl.bas.bg/rbe/>> [20.01.2025] (RBE: *Rechnik na balgarskiya ezik (online). A – sistemnost*. <<http://ibl.bas.bg/rbe/>> [20.01.2025])
- РНД 2001: *Речник на новите думи и значения в българския език*. София: Наука и изкуство. (RND 2001: *Rechnik na novite dumi i znacheniya v balgarskiya ezik*. Sofia: Nauka i izkustvo.)
- РСБКЕ: *Речник на съвременния български книжовен език (онлайн). Сит – яшност*. <<http://ibl.bas.bg/rbe/>> [20.01.2025] (RSBKE: *Rechnik na savremenniya balgarski knizhoven ezik (online). Sit – yashnost*. <<http://ibl.bas.bg/rbe/>> [20.01.2025])
- РЧД 1982: *Речник на чуждите думи в българския език*. София: Издателство на БАН. (RChD 1982: *Rechnik na chuzhdite dumi v balgarskiya ezik*. Sofia: Izdatelstvo na BAN.)
- Baker 2008: Baker, C. F. FrameNet: Present and Future. – In: Webster, J., N. Ide, A. Chengyu Fang (Eds.). *The First International Conference on Global Interoperability for Language Resources*. Hong Kong: City University.
- Baker et al. 1998: Baker, C. F., Ch. J. Fillmore, J. B. Lowe. The Berkeley FrameNet project. – In: *COLING-ACL '98: Proceedings of the Conference*. Montreal, Canada, pp. 86 – 90.
- Fellbaum 1998: Fellbaum, C. (Ed.). *WordNet: an electronic lexical database*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Jackendoff 1990: Jackendoff, R. S. *Semantic Structures*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Koeva et al. 2012: Koeva, Sv., I. Stoyanova, Sv. Leseva, T. Dimitrova, R. Dekova, E. Tarpomanova. The Bulgarian National Corpus: Theory and Practice in Corpus Design. – *Journal of Language Modelling*, Vol. 0, No. 1, pp. 65 – 110.
- Koeva 2021: Koeva, Sv. The Bulgarian WordNet: Structure and specific features. – *Papers of BAS. Humanities and Social Sciences*, Vol. 8, No. 1, pp. 47 – 70. <https://www.papersofbas.eu/images/Papers_2021-1/Koeva_optimized.pdf> [18.01.2025]
- Leseva, Stoyanova 2020: Leseva, Sv., I. Stoyanova. Beyond Lexical and Semantic Resources: Linking WordNet with FrameNet and Enhancing Synsets with Conceptual Frames. – In: Koeva, Sv. (Ed.). *Towards a Semantic Network Enriched with a Variety of Semantic Relations*. Sofia: Prof. Marin Drinov Academic Publishing House of the Bulgarian Academy of Sciences, pp. 21 – 48.
- Miller 1995: Miller, G. A. WordNet: A lexical database for English. – *Communication of the ACM*, Vol. 38, No. 11, pp. 39 – 41.
- Palmer 2009: Palmer, M. Semlink: linking PropBank, VerbNet and FrameNet. – In: *Proceedings of the Generative Lexicon Conference*, pp. 9 – 15.
- Palmer et al. 2014: Palmer, M., C. Bonial, D. McCarthy. SemLink+: FrameNet, VerbNet and event ontologies. – In: *Proceedings of Frame Semantics in NLP: A Workshop in Honor of Chuck Fillmore (1929–2014)*, Baltimore, Maryland USA, June 27, 2014. Association for Computational Linguistics, pp. 13 – 17.

- Ruppenhofer et al. 2016: Ruppenhofer, J., M. Ellsworth, M. R. L. Petruck, C. R. Johnson, C. F. Baker, J. Scheffczyk. *FrameNet II: extended theory and practice*. International Computer Science Institute, Berkeley, California.
- Tonelli, Pighin 2009: Tonelli, S., D. Pighin. New Features for Framenet – Wordnet Mapping. – In: *Proceedings of the Thirteenth Conference on Computational Natural Language Learning (CoNLL'09)*, Boulder, USA, pp. 219 – 227 .

THE ROLE OF THE INSTRUMENT AND ITS SYNTACTIC REALISATION WITH VERBS EXPRESSING USE OF VEHICLES

Svetlozara Leseva^a, Ivelina Stoyanova^b

Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences^{a,b}

zarka@dcl.bas.bg^a, iva@dcl.bas.bg^b

Abstract. The article explores two subclasses of the semantic class of verbs of human activity, namely verbs denoting the use of vehicles, as well as the semantic frames that describe the two main perspectives at these kinds of situations: the Operate vehicle frame, which involves a Driver who controls the vehicle and the Ride vehicle frame, which involves a Theme that moves by means of the vehicle without having control over it. We study the syntactic realisations of the frame elements of each frame. The focus is on the frame element *Vehicle* (as a subtype of *Instrument*) and its various realisations when combined with different verbs and other frame elements. The analysis is based on examples from Bulgarian and English.

Keywords: *verb semantics; instrument; vehicle; WordNet; FrameNet*

Svetlozara Leseva, Ivelina Stoyanova
Institute for Bulgarian Language
Bulgarian Academy of Sciences
52, Shipchenski prohod Blvd., Bl. 17
Sofia 1113, Bulgaria

БЪЛГАРСКА ЛЕКСИКОЛОГИЯ И ФРАЗЕОЛОГИЯ. БЪЛГАРСКА ЕТИМОЛОГИЯ

ОСОБЕНОСТИ НА ПСИХОСОМАТИЧНИТЕ ФРАЗЕОЛОГИЗМИ В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

Сия Колковска

**Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“,
Българска академия на науките**

sia_btb@yahoo.com

Резюме. В статията се разглеждат фразеологичните единици, които означават чувства и са създадени чрез използване на мотивиращи образи, свързани с физиологични състояния и реакции. Означаваме ги с термина психосоматични фразеологизми. Разграничават се две групи психосоматични фразеологизми в зависимост от начина на реализиране на психосоматичната връзка при тях. Установява се кои са семантичните полета от емоции, които изразяват разглежданите изрази. Анализира се с кои телесни състояния и реакции е свързана номинацията на различните емоции при тях. На тази основа се достига до някои изводи за интуитивните познания на носителите на българския език за физиологичните реакции и усещания при преживяване на различни емоции.

Ключови думи: *фразеологизми; соматични фразеологизми; психосоматични фразеологизми*

Известно е, че съществува връзка между чувствата и телесните усещания, която е двупосочна – от една страна, в редица случаи психическите състояния предизвикват определени физиологични състояния и реакции и стават осезаеми на телесно равнище чрез тях. От друга страна, и физиологичните състояния може да влияят върху психиката. Тази връзка между чувствата и физиологичните състояния, свързана с двупосочното взаимодействие между психическо и телесно, назоваваме с термина психосоматична връзка. Интерес за нас тук представлява първият аспект на тази връзка, свързан с влиянието на емоциите върху физиологичното състояние.

Знанието на носителите на езика за въздействието на емоциите върху соматичното състояние е древно. В ново време то е залегнало в основата на т. нар. психосоматично (от психосоматика от *психо-* от гр. ψυχή ‘душа’ и σῶμα, -ατος ‘тяло’ – *Речник на българския език* (РБЕ / RBE) направление в медицината, при което се отчита влиянието на психическите фактори върху физиологичните състояния и усещания, понякога проявяващи се и като болестни симптоми. В отношението емоции – телесни усещания обаче има и обратна страна. След като едно физиологично състояние е предизвикано от определено чувство, то може да се възприема и като проява на породилото го чувство на телесно равнище. По този начин емоциите, които са недостъпни за наблюдение със сетивата, стават осезаеми чрез телесните усещания, предизвикани от тях и достъпни за сетивно възприемане. Този подход към физиологичните състояния и реакции, свързан с възприемането им като проява на емоциите, които ги пораждат, отразява една втора страна на връзката психическо – соматично и именно към нейното отражение в езика е насочено вниманието ни тук.

Знанията за телесните състояния и реакции като прояви на определени чувства са достъпни за обикновения носител на езика – неспециалист поради възможността за прякото им наблюдение и са част от опита на човека в опознаването на своето тяло и неговите реакции. Познания за този аспект на психосоматичната връзка са отразени в два типа езикови единици, при които има съчетание на емотивна семантика с мотивиращ образ, свързан с телесно усещане. Намираме ги при глаголи с емотивни значения, които са възникнали чрез преосмисляне от изходни семантики, означаващи соматични прояви. Като пример може да се посочи глаголет **потръпвам** с второ, преносно значение ‘Обзема ме внезапно и силен страх, тревога, притеснение’, което е развито чрез семантична деривация от първото му значение ‘Потрепервам леко’, означаващо физиологична реакция.

Познания за телесните състояния и реакции като прояви на определени чувства откриваме и при някои фразеологични единици (по-нататък ФЕ) за психически състояния. При тях значението

за емоция е мотивирано от образ, свързан с физиологично състояние, чрез което тази емоция се проявява на телесно равнище. Назоваваме тези ФЕ с термина **психосоматични фразеологизми**, като за такива приемаме фразеологични единици, които означават чувство (в единственото или в едно от своите значения) и са възникнали въз основата на мотивиращ образ, свързан с физиологично състояние или реакция. Те изразяват психосоматична връзка в интересувания ни тук аспект поради съчетаването на емотивно значение с „телесен“ мотивиращ образ.

Извън обсега на внимание тук остават фразеологизмите, които означават емоция, но са мотивирани от образ, който не е свързан с реален физиологичен процес. Тези ФЕ често съдържат алогизъм (на пример **кръв капе от сърцето ми** *‘Изпитвам много голяма мъка, скърбя силно за някого или нещо’*).

Психосоматичните фразеологизми досега не са разграничавани и специално изследвани като отделна група в българския фразеологичен фонд. Възможностите на ФЕ да изразяват емоции, като се основават на мотивиращ образ, свързан с телесни усещания, е загатната от Ст. Калдиева, която при разглеждане на изразите, назоваващи душевни състояния и реакции, сочи, че един от източниците за тяхната поява е познанието за човешкото тяло. Изследователката отбелязва, че в това познание понякога се изразяват изключително точни наблюдения върху телесната симптоматика и физиология, регистриращи движенията във вътрешния мир на човека (Калдиева-Захаријева / Kaldieva-Zaharieva 2013: 55). Отделни ФЕ от разглеждания тип са посочени в статията на А. Добрева върху когнитивните модели за изразяване на чувството страх в българския език (Добрева / Dobрева 2009). Изброените от авторката примери в повечето случаи са преводен еквивалент на метафоричните и метонимичните модели, установени от З. Кьовечеш в неговото когнитивно изследване на емоциите в английския език (Kövecses 1990).

Задачите, които си поставяме тук, са следните: да разгледаме особеностите на двете групи психосоматични ФЕ, които разграничаваме въз основа на различния начин на реализация на психосоматичната връзка при тях; да анализираме кои семантични полета от емоции изразяват разглежданите фразеологизми; да установим кои физиологични състояния и реакции се използват при назоваването на различни емоции от този тип изрази.

Направените наблюдения и изводи ще осветлят нови страни от особеностите на фразеологичния фонд на българския език като отражение на световъзприемането на българина, и по-конкретно – ще дадат нова информация относно неговите познания върху връзката между емоционалните преживявания и физиологичните състояния, чрез които преживяванията се проявяват на телесно равнище.

Като основен източник на езиков материал е използван многотомният *Речник на българския език* (РБЕ / RBE), който представлява най-богатият лексикографски източник на информация за лексикалното и фразеологичното богатство на българския език. Повечето от посочените в статията значения на фразеологизмите са почерпани от него. Използвани са още академичният *Фразеологичен речник на българския език*, т. 2 с автори К. Ничева, С. Спасова и Кр. Чолакова (ФР 2 / FR 2) и *Малък фразеологичен речник на българския език* с автор В. Въртов (МФР / MFR). За установяване на новите психосоматични фразеологизми в българския език са използвани *Речник на новите думи и значения в българския език* (РНДЗ / RNDZ 2001) и *Речник на новите думи в българския език от края на XX и първото десетилетие на XXI в.* (РНД / RND 2010).

1. Съпоставка между психосоматичните фразеологизми и соматичните фразеологизми

Близостта в названията на двата типа ФЕ налага да изясним какво е различието между тях. Соматичните ФЕ, по думите на Ф. Вак, който въвежда този термин в езикознанието, представляват фразеологични единици, в състава на които присъстват наименования на части от тялото на човек или животно (Вакк / Vakk 1964: 6), известни като соматизми. Някои изследователи разбират соматизмите по-широко – това са не само думите, назоваващи човешкото тяло, неговите части, органи, но и тъкани, течности и окосмяване (Маринова / Marinova 2018: 195).

Въпреки сходството в названията на двата типа ФЕ и асоциацията за родово-видова връзка между тях те нямат никакво сходство по отношение на своята същност. Същевременно трябва да се отбележи, че редица ФЕ се отнасят и към двата типа фразеологизми. Причината за това е, че зна-

чителна част от психосоматичните ФЕ включват соматизъм, т.е. те са и соматични. Друга, макар и по-малка част от психосоматичните изрази не съдържат название на част от тялото (напр. **вдига ми се кръвното, вдига ми се адреналинът, вие ми се свят**)¹.

Поради това, че част от психосоматичните ФЕ се отнасят и към групата на соматичните фразеологизми, някои от разглежданите тук изрази присъстват в съществуващите изследвания върху соматичните ФЕ в българския език, извършвани в повечето случаи в съпоставителен план с други езици – английски (Молхова / Molhova 2013), японски (Маринова / Marinova 2018), други балкански езици – албански, румънски (Гетова / Getova 2024). Например в монографията на Г. Молхова някои от разглежданите тук изрази присъстват в групите от соматични фразеологизми, означаващи емоция, с компоненти **сърце, гърло** и други соматизми (Молхова / Molhova 2013: 72 и сл., 94 и др.). В посочените изследвания върху соматичните ФЕ в българския език (а също и в изследвания върху този тип изрази в други езици) този тип единици се разглеждат в рамките на антропоцентричния подход и съответно – в лингвокултурологичен и когнитивен план, като предаващи соматичния културен код (Щирова / Shhirova 2005: 6; Молхова / Molhova 2013: 13).

2. Групи психосоматични ФЕ според начина на реализиране на психосоматичната връзка при тях

Разграничаваме две типа изрази в кръга на психосоматичните ФЕ: 1. Фразеологизми с прототип – паралелно свободно словосъчетание. Те имат едно значение и то е емотивно. 2. Фразеологизми, чието първо значение се отнася за физиологично състояние, а второто (понякога и третото) им значение е емотивно. Основание за разграничаването на посочените групи психосоматични ФЕ е различният начин на формиране на психосоматичната връзка при тях.

2.1. Психосоматични ФЕ с прототип – паралелно свободно словосъчетание

При фразеологизмите от първата група е налице паралелно съществуващо свободно словосъчетание – прототип, което изразява физиологично състояние или реакция и има неутрална конотация. Към тази група се отнася например изразът **свива ми се сърцето**, който има емотивно значение ‘*Намирам се или изпадам в притеснено, тревожно или потиснато състояние*’, а прототипното свободно словосъчетание се отнася за физиологична реакция.

Какви са основанията да се смята, че тези фразеологизми отразяват психосоматична връзка, т.е. че при тях има съчетаване на психически и соматичен елемент? Както посочва Ст. Калдиева, компонентите, които участват в състава на ФЕ, не се десемантизират. Те присъстват винаги със своята жива семантика във формирането на единния метафоричен образ, с който се свързва новото, фразеологично значение (Калдиева-Захаријева / Kaldieva-Zaharieva 2013: 32). При изграждането на фразеологичната семантика важен посредник е образът, картината, която рисуват компонентите на прототипа на фразеологичния израз (Калдиева-Захаријева / Kaldieva-Zaharieva 2013: 117). При психосоматичните изрази от първата група фразеологичният образ², който е свързан с представата за телесно усещане, изразявано от прототипния израз, се осъзнава едновременно с възприемането на тяхното значение. Съчетаването при тези ФЕ на емотивно значение с „телесен“ фразеологичен образ е основание за причисляването им към психосоматичните ФЕ. Връзката психично – соматично при тях се реализира в отношението между емотивното значение на фразеологизма и значението на прототипното свободно словосъчетание, насочващо към физиологично състояние или реакция.

Като примери за ФЕ от първата група може да се посочат следните изрази: **боли ме сърцето** със значение: ‘*Измъчвам се, страдам, мъчно ми е*’ и **заболява ме сърцето** ‘*Домъчнява ми, става ми*

¹ Поради богатата лексикална вариантност при психосоматичните ФЕ в повечето случаи посочваме само един фразеологизъм, представителен за цялата поредица от варианти.

² Под фразеологичен образ Ю. Солодуб разбира „тази нагледна представа, своего рода „картинка“, на фона на която възприемаме цялостното значение на фразеологизма като обобщено-преносно, като метафоричен или метонимичен дериват, възникнало в резултат на глобално преосмисляне на първоначалния смисъл на словесния комплекс – прототип“ (Солодуб / Solodub 1990: 61).

мъчно, болно, тъжно', при които съществуват прототипни свободни словосъчетания, изразяващи физическото усещане за болка в сърцето. Друг фразеологизъм от тази група е **спира ми дъхът** 'Извънредно силно се развълнувам от някакво чувство (изненада, радост, страх)'. Фразеологичният образ при този израз е свързан с означаваното от прототипното свободно словосъчетание физиологично усещане за задържане на дишането. Тук се отнасят и фразеологизмите **настръхва ми косата** 'Издавам в ужас, обзема ме силен страх, възмущение и под.'; **преобръща ми се сърцето** с две емотивни значения '1. Внезапно се изплашвам силно. 2. Изведнъж се развълнувам, разчувствам силно'; **качва ми се кръвта в главата** 'Силно се развълнувам, обикновено от гняв; обхваща ме, обзема ме силен гняв', като мотивиращият образ при последния израз е свързан с усещането за нахлуване на кръв в главата, което съпровожда повишаването на кръвното налягане. В тази група попада и фразеологизмът **ще ми се спуска жлъчката** с две емотивни значения '1. Силно се изплашвам. 2. Обхваща ме силен гняв, яд; много се разгневявам', при който фразеологичният образ е свързан с физиологично състояние, което е предполагаемо, хипотетично при преживяване на посочените емоции.

Разглежданата група ФЕ включва отдавна установени изрази. Същевременно в по-ново време се появиха два нови фразеологизма, които може да причислим към нея: **вдига ми се кръвното и вдига ми се адреналинът** със значения съответно 'Дразня се, нервирам се, ядосвам се от нечие поведение, думи и др.' (РНДЗ / RNDZ 2001) и '1. Издавам в състояние на силна възбуда, вълнение, напрежение. 2. Силно се ядосвам, разгневявам' (РНД / RND 2010). Двете нови ФЕ с емотивна семантика се основават на фразеологични образи, свързани с определени физиологични процеси.

2.2. Психосоматични фразеологизми с първо значение, отнасящо се за физиологично състояние, и емотивно второ значение

Както се каза, ФЕ от втората група имат първо значение, което се отнася за физиологично състояние, а второто (понякога и третото, ако има такова) им значение, възникнало чрез семантична деривация от първото, е свързано с емоционално преживяване, което се проявява на телесно ниво чрез това физиологично състояние. При изразите от тази група психосоматичната връзка се реализира в рамките на семантичната структура на многозначния фразеологизъм, в отношението между първичното („физиологично“) значение, и второто (емотивно) значение. Едновременно с възприемането на второто значение на израза, което се отнася за емоция, се осъзнава и мотивиращият образ, на чиято основа то е възникнало, т.е. съчетава се емотивно значение с „телесен“ мотивиращ образ.

Като примери може да се посочат следните ФЕ с второ (понякога и с трето) емотивно значение, като за по-голяма яснота отбелязваме и първичното им значение, отнасящо се до физиологични състояния и реакции: **полазват ми тръпки по гърба** със значения '1. Изведнъж усещам студ и потрепервам. 2. Изведнъж изпитвам силен страх, ужас'. При този фразеологизъм образът, свързан с телесно усещане за студ, е мотивиращ за второто значение, свързано с преживяване на страх. От тази група е и фразеологизмът **свива ме под лъжичката** със значения '1. Изпитвам остра болка в стомаха от прегладняване. 2. Измъчвам се, притеснявам се, безпокоя се много', при който усещането за болка в стомаха се използва за назоваване на преживяване на мъка, безпокойство.

Примерите за ФЕ от тази група са многобройни, като ще посочим още няколко от тях, при което отбелязваме, както се каза, само един от вариантите при наличие на групи от вариантни фразеологизми: **притъмнява ми пред очите** '1. Изведнъж ми става лошо, прилошава ми (обикн. от силна болка или глад). 2. Обзема ме силен гняв, яд и преставам да се владея; изгубвам самообладание от гняв. 3. Става ми много тежко, издавам в отчаяние или в безизходно положение'; **замайва ми се главата** '1. Загубвам равновесие и ми става лошо; прилошава ми. 2. Слисвам се от работа или от неприятности и под. и се чудя какво да предприема; обърквам се. 3. Изпитвам изключително силно чувство, обикн. от нещо извънредно приятно, хубаво, което ме е смаяло'; **главата ми се пръска** '1. Силно ме боли главата. 2. Много съм притеснен, затруднен от нещо (обикн. от някаква тежка мисъл, грижа)'; **избива ме студена пот** '1. Изпотявам се. 2. Почувствам се много неприятно поради създадено затруднено или неудобно положение'.

Трябва да се отбележи, че отделни психосоматични фразеологизми пораждат известни проблеми при лексикографската си интерпретация. При някои изрази например е трудно да се прецени дали, както е посочено в речниците, те наистина имат само значение за телесно усещане, предиз-

викано от определено чувство (както е например при **пресъхва ми езикът** ‘От силна уплаха или вълнение усещам сухост в устата си и ми е трудно да говоря’), или при тях вече се е формирало и второ, емотивно значение. При други ФЕ трудността е свързана с преценката за това дали те имат първо значение за физиологично състояние, или това състояние се означава от прототипно свободно словосъчетание. Обсъждането на тези проблеми е извън задачите на настоящата статия. Тук ще отбележим само още това, че при единични фразеологизми, при които установяваме, че отразяват психосоматична връзка, която обаче не е посочена в речниците (поради липсващо значение за физиологично състояние или за чувство), сме направили съответната корекция в представянето на семантичната им структура и сме ги включили в изследвания материал.

Във връзка с коментирането на проблемни случаи може да се разгледа и появилият се и доста употребяван напоследък фразеологизъм **имам / усещам пеперуди в стомаха**. При наблюдения на неговите срещания в корпус се установи употребата му в две емотивни значения: **1. Изпитвам вълнение, свързано с любовни чувства.** **2. Изпитвам нервност, често съпроводявана от неприятно усещане в стомаха, обикн. преди някакво важно събитие.**³ Тази фразеологична иновация е калка от английски и отразява чуждоезиков модел. В езика ни липсва прототипна езикова единица, изразяваща физиологично състояние, свързано с използвания при този израз образ, поради което смятаме, че той е немотивиран и не изразява психосоматична връзка на българска почва.

3. Експресивност при психосоматичните фразеологизми

Образността и експресивността на ФЕ, както е известно, са иманентни техни особености, свързани с това, че тези изрази имат номинационна функция от втори ранг – характеризираща (Калдиева-Захариева / Kaldieva-Zaharieva 2013: 32). Изграждането на образността при ФЕ, възникнали въз основа на прототипно свободно словосъчетание, е свързана, по думите на Ст. Калдиева, с напрежение между възприемания образ и фразеологичната семантика (Калдиева-Захариева / Kaldieva-Zaharieva 2013: 193). Сходно е мнението на К. Ничева, според която при ФЕ, при които образът е ясен за говорителя, има двуплановост – той съзнава едновременно и значението на образа, и значението на самата фразеологична единица. Именно на тази двуплановост във възприемането на фразеологизмите, в осъзнаването едновременно на вътрешната форма, на значението на образа и на самото значение на ФЕ се гради тяхната експресивност (Ничева / Nicheva 1987: 105 – 106).

Експресивността на разглежданите тук психосоматични ФЕ е основана именно на това, че при тях има съчетаване на „телесен“ мотивиращ образ с емотивна семантика. Това поражда двуплановост в тяхното възприемане – осъзнава се едновременно образът или представата, свързани с физиологично усещане (изразени от прототипното свободно словосъчетание или от първичното значение на изрза), и значението им, отнасящо се до емоционални преживявания.

4. Психични състояния, изразявани от психосоматичните фразеологизми⁴

При анализа на психичните състояния, изразявани от психосоматичните ФЕ, се установи, че тези изрази най-често биват използвани за експресивна номинация на чувства от негативния спектър.

На едно от първите места по продуктивност сред изследваните ФЕ са изразите, които означават чувство на мъка, скръб: **боли ме сърцето; заболява ме сърцето; засяда ми буца на гърлото; побе- ляват ми косите**. Разпространени са и ФЕ, които означават гняв: **ще ми се спуска жлъчката** (второ значение в РБЕ / RBE ‘Обхваща ме силен гняв, яд; много се разгневявам’); **качва ми се кръвта в главата; наливат ми се очите с кръв; вдига ми се адреналинът** (второ значение в РНД / RND 2010). Към това семантично поле се отнасят и ФЕ, които означават чувства на яд, раздразнение:

³ Първото значение на тази нова фразеологична калка в българския език е посочено най-напред от Д. Благоева (Благоева / Blagoeva 2020) и впоследствие и от Я. Сивилова (Сивилова / Sivilova 2022: 17).

⁴ Прецизността на направените тук обобщения относно означаваните от ФЕ емоции е зависима от точността на речниковите дефиниции на тези изрази.

вдига ми се кръвното, вдигам кръвно. Застъпени са и ФЕ, отнасящи се за чувства на притеснение, безпокойство: **свива ми се сърцето; стяга ми се сърцето; свива ме под лъжичката; главата ми ще ми се пръсне; засяда ми в гърлото нещо; стомахът ми се свива на буца / топка.**

Многобройни са и ФЕ, които означават чувство на страх: **полазват ми тръпки по гърба; ще ми се спуска жлъчката** (първо значение в РБЕ / RBE '*Силно се изплашвам*'); **обръща ми се сърцето** (първо значение в РБЕ / RBE '*Внезапно се изплашвам силно*'), **преобръща ми се сърцето** (първо значение в РБЕ / RBE); **подкосяват ми се краката; избива ме студена пот.** Някои ФЕ означават объркване, слисване: **завъртява ми се главата** (второ значение в РБЕ / RBE); **замайва ми се главата** (второ значение в РБЕ / RBE); **завива ми се свят** (второ значение в РБЕ / RBE).

Отделни психосоматични фразеологизми се отнасят за положителни чувства, свързани с преживяване на силно вълнение от нещо положително и приятно, без обаче да има конкретизация на съответното чувство: например **завъртява ми се главата** (трето значение в РБЕ / RBE '*Изпитвам изключително силно чувство, обикн. от нещо извънредно приятно, хубаво, което ме е смаяло*'); **завива ми се свят** (трето значение в РБЕ / RBE); **полазват ме тръпки** (трето значение в РБЕ / RBE '*Обзема ме вълнение или някакво приятно чувство*'); **обръща ми се сърцето** (второ значение в РБЕ / RBE '*Изведнъж се развълнувам, разчувствам силно*'); **преобръща ми се сърцето** (второ значение в РБЕ / RBE).

Констатацията, че разглежданите ФЕ изразяват предимно негативни емоции като скръб, гняв, раздразнение, страх, объркване и други, не буди изненада. Както посочва К. Ничева, отрицателните емоции по-често раждат фразеологизми (Ничева / Nicheva 1987: 63). Това вероятно е свързано с тенденцията отрицателните качества и прояви да намират по-ярък експресивен израз в езика от положителните (Ничева / Nicheva 1987: 127). Тенденцията, свързана с предпочитанието към назоваване на негативни емоции, е отбелязвана и по отношение на други типове ФЕ, по-конкретно – на соматичните. Например при изследването на соматичните изрази в руския и полския език Е. Соколова стига до извода за семантична асиметрия във фразеологичната система на всеки един от двата езика във връзка с преобладаването на отрицателни значения, което според авторката се обяснява с по-острата емоционална и вербална реакция на хората спрямо отрицателните явления (Соколова / Sokolova 2015: 279).

Прави впечатление силно развитата синонимия при повечето от психосоматичните ФЕ, които се обединяват в синонимни редове при номинация на ограничен брой психически състояния. Извънредно силно застъпена е и лексикалната вариантност при почти всеки един от изразите от втората група. Например множество лексикални варианти наблюдаваме при фразеологизма **замайва ми се главата**, групирани в два синонимни реда: **завъртява ми се главата; завива ми се главата; зашеметява ми се главата и завива ми се свят; вие ми се свят; върти ми се свят.**

Наличието на такова богатство от синонимни и вариантни ФЕ, обединени около ограничен брой семантични полета от емоции (главно негативни), е показателно за това назоваването на кои емоции има особена важност за членовете на езиковия колектив и за кои от тях е най-силна потребността му от експресивни езикови средства.

5. Психосоматични отношения, изразявани от разглежданите ФЕ

Както се каза, психосоматичната връзка, която изразява всеки от разглежданите изрази, се реализира вследствие на съчетаване на психическото състояние, означено от него, с определено телесно състояние или реакция, с които е свързан мотивиращият му образ. Като отчитаме кое чувство назовава всеки отделен фразеологизъм и с кое телесно усещане е свързано то, установяваме какво е психосоматичното отношение, чрез което се реализира психосоматичната връзка при него. Разграничаваме 14 психосоматични отношения при разглежданите ФЕ.

В повечето случаи едно физиологично състояние или реакция мотивира номинацията на едно чувство (или на близки, сходни чувства). По-редки са случаите, когато с дадено телесно усещане се назовават две разнородни емоционални преживявания.

Разглежданите ФЕ изразяват следните психосоматични отношения:

5.1. Физиологично усещане за болка в сърцето – за назоваване на мъка, страдание, напр. **боли ме сърцето; заболява ме сърцето;**

5.2. Физиологично усещане за свиване, стягане в гърлото, което пречи при преглъщане – за назоваване на мъка, страдание – напр. **засяда ми буца в гърлото**;

5.3. Физиологично усещане за тежест в определена част от тялото (в гърдите, под лъжичката) – за назоваване на мъка, страдание, напр. **засяда ми буца на гърдите**; **засяда ми буца под лъжичката**; **ляга ми буца на гърдите**;

5.4. Физиологична реакция на потреперване от студ – за назоваване на страх, ужас, напр. **побиват ме студени тръпки**; **тръпки полазват по гърба / тялото / кожата / снагата ми**;

5.5. Физиологична реакция на изпотяване – за назоваване на страх или притеснение, напр. **избива ме студена пот**; **облива ме ледена пот**;

5.6. Физиологично усещане за слабост в краката, за затруднено ходене или стоене прав – за назоваване на страх или силно вълнение (може и положително), напр. **подкосяват ми се краката**; **омекват ми краката**;

5.7. Физиологично усещане за настръхване на космите на главата – за назоваване на силен страх, напр. **настръхват ми косите**;

5.8. Физиологична реакция на прилошаване, прималяване – за назоваване на гняв, яд, напр. **притъмнява ми пред очите**; **причернява ми пред очите**;

5.9. Физиологична реакция, свързана с повишаване на кръвното – за назоваване на раздразнение, гняв, напр. **вдига ми се кръвното**; **вдигам кръвно**;

5.10. Физиологично усещане за болезнено стягане, присвиване в определена част от тялото (сърце, стомах, област под гръдната кост – лъжичка) – за назоваване на притеснение, безпокойство, напр. **свива ми се сърцето**; **стяга ми се сърцето**; **стомахът ми се свива на буца / топка**; **стяга ме под лъжичката**;

5.11. Главоболие – за назоваване на притеснение, угриженост, напр. **главата ми се цепи**; **ще ми се пръсне главата**;

5.12. Физиологична реакция на виене на свят – за назоваване на слисване, объркване, напр. **вие ми се главата**; **върти ми се главата**; **замайва ми се главата**; **зашеметява ми се главата**; **завива ми се свят**;

5.13. Физиологично усещане за тръпки по кожата – за назоваване на приятно вълнение, приятно чувство, напр. **тръпки полазват по гърба / тялото / кожата / снагата ми**;

5.14. Физиологична реакция, свързана с повишаване на адреналина – за изразяване на раздразнение или силна възбуда, вълнение, напр. **вдига ми се адреналинът**; **повишава ми се адреналинът**.

Установените психосоматични отношения носят информация за това с какви физиологични усещания и реакции обикновеният носител на българския език свързва проявата на определени емоции на телесно ниво. Те дават представа и за това какъв е познавателният опит и интуитивните познания на членовете на езиковия колектив за тялото и телесните усещания и реакции при различни емоционални преживявания.

Вероятно познанията за връзката психическо – физиологично имат установен от векове устойчив характер. Появата в последните десетилетия на два нови психосоматични фразеологични израза – **вдига ми се кръвното** и **вдига ми се адреналинът**, които включват названия на два физиологични показателя (кръвно налягане и адреналин), свидетелстват за разширяване на познанията и информираността на носителите на езика ни – неспециалисти, за физиологията на тялото и процеса в него при преживяване на определени емоционални състояния.

Психосоматичните ФЕ може да се разглеждат и в друг ракурс – с оглед на начина на формиране на тяхната емотивна семантика, свързан с процеса на метафоризация. Еквивалент на психосоматичните отношения в номинационен план представляват телесните метафори за душевни състояния. Този тип метафори е разграничен от В. Ю. Апресян и Ю. Д. Апресян в изследването им върху концептуализацията на емоциите в руския език. Същността на телесните метафори за душевно състояние е свързана с това, че при тях нещо, което е недостъпно за пряко наблюдение (душевни реакции), се уподобява с нещо, което може да се наблюдава непосредствено (телесни реакции) (Апресян, Апресян / Apresjan, Apresjan 1993: 31, 33).

Възможно е установените тук психосоматични отношения да бъдат разглеждани и в когнитивен план – с оглед на използваните телесни метафори за психическо състояние, което е извън задачите на настоящата статия. Интересно е обаче да се отбележи, че две от установените тук пси-

хосоматични отношения съответстват на две от телесните метафори за душевни състояния в руския език, посочени от В. Ю. Апресян и Ю. Д. Апресян. Изведеното тук психосоматично отношение между физиологичното усещане за студ и чувството за страх има аналог в телесната метафора за страх в руския език. Както твърдят двамата изследователи, телесната реакция на душата при страх е сравнима с реакцията на тялото на студ (Апресян, Апресян / Apresjan, Apresjan 1993: 31). Сходно е и наблюдението на В. Щирова, че метафоричното представяне на страха в соматичните фразеологизми в немския език се осъществява с използването на образи, свързани с телесната реакция на студ (Щирова / Shhirova 2005: 16). Наличието на такива съответствия и сходства дава основания да се предположи, че някои от психосоматичните отношения и съответните им телесни метафори е възможно да имат универсален характер.

6. Най-често срещани соматизми в състава на психосоматичните фразеологизми

Интересно е да се проследи и това названията на кои части на тялото се използват най-често в психосоматичните ФЕ. Установява се, че най-многобройни са изразите с компонент **сърце**, на второ място – с компонент **глава**, на трето – с **лъжичка**⁵.

По отношение на соматизма **сърце** този резултат е напълно очакван и потвърждава представата, че за носителите на българския език сърцето има пряко участие в изживяването на емоциите. Както основателно твърди Г. Молхова, физиологически сърцето е свързано много тясно с емоционално-психическото състояние на човека и затова представата за сърцето като център на нашите емоции е основана на рефлекторните реакции на този орган на различни видове нервно-психически стимули и свързаните с това реално възникващи при човека физиологични усещания (Молхова / Molhova 2013: 78). По всяка вероятност представата за сърцето като център на емоционалните преживявания се проявява и във фразеологията на редица други езици.

Изненадваща донякъде е установената честотност на соматизма **глава** в психосоматичните фразеологизми, тъй като съществува убеждението, че главата е център на умствената дейност и е свързана с рационалния живот. Очевидно обаче в представите на носителите на българския език тя има отношение и към емоционалните преживявания. Изненадващ е и изводът за честотата на срещане на соматизма **лъжичка** в разглежданите ФЕ. Известно обяснение може да намерим в това, че тази част от тялото е разположена под гръдната кост в близост до стомаха, който също реагира с определени усещания при емоционални преживявания. Освен това лъжичката е в съседство със слънчевия сплит, който е важен енергиен център на тялото, тясно свързан с емоциите и нервната система.

Заклучение

При разграничаването на психосоматичните фразеологизми като отделен тип фразеологични изрази се основаваме на схващането, че те означават психосоматична връзка (т.е. връзка психическо – соматично), като тук ни интересува този неин аспект, който е свързан с възприемането на телесните преживявания като проява на определени емоции, които са ги предизвикали.

При изследването на психосоматичните фразеологизми в българския език установихме, че те са относително добре представени като част от неговия фразеологичен фонд. Това се дължи на функцията им да служат за експресивна номинация на психически състояния, които са важни за носителите на езика. Освен това при психосоматичните ФЕ се използват мотивиращи образи, свързани с нещо, което е много добре познато и осезаемо за членовете на езиковия колектив – физиологичните усещания, съпровождащи преживяването на отделните емоции на телесно ниво.

Разгледахме редица особености на психосоматичните ФЕ, свързани, на първо място, с това кои са назоваваните от тях емоции. В по-голямата си част това са чувства от негативния спектър (скръб, страх, безпокойство, гняв, раздразнение, объркване и др.). На второ място, установихме кои са изразяваните от фразеологизмите психосоматични отношения, определящи се от това с кои физиологични състояния и реакции е свързана номинацията на отделните емоции при всеки един

⁵ Думата *лъжичка* означава вдлъбнатината под гръдната кост между ребрата на човека (РБЕ / RBE).

от тях. На трето място, уточнихме кои са трите най-често срещани соматизма в разглеждания тип ФЕ: **сърце, глава и лъжичка**.

Въз основа на направените наблюдения достигнахме до някои изводи, които обогатяват съществуващите знания за отразения във фразеологията светоглед и познавателен опит на носителите на българския език. Потвърди се мнението на някои изследователи на българската фразеология, че членовете на езиковия колектив изпитват по-силна потребност от експресивно назоваване именно на негативни емоции. Психосоматичните отношения, означавани от разглежданите фразеологизми, дават нова информация за това какъв е познавателният опит на обикновените носители на българския език за тялото и за физиологичните му реакции и усещания при различни емоционални състояния. Констатацията за най-често срещаните соматизми в структурата на разглеждания тип ФЕ носи допълнително знание за интуитивните познания на българина за това кои органи на тялото са най-тясно свързани с емоционалните преживявания.

Част от установените тук особености на психосоматичните фразеологизми вероятно имат националноспецифичен характер, а други са универсални, обусловени от сходните когнитивни процеси, протичащи в човешкото съзнание и мислене, но това би могло да се установи само при съпоставителното изследване на проявите на междуезикова еквивалентност при фразеологизмите от този тип.

Източници / Sources

- РБЕ: *Речник на българския език*. Т. 1 – 16. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, Институт за български език, 2001 – 2023. <<http://ibl.bas.bg/rbe/>> [04.01.2025] (RBE: *Rechnik na balgarskiya ezik*. Т. 1 – 16. Sofia: Izdatelstvo na BAN “Prof. Marin Drinov”, Institut za balgarski ezik, 2001 – 2023. <<http://ibl.bas.bg/rbe/>> [04.01.2025])
- РНДЗ 2001: Пернишка, Е., Д. Благоева, С. Колковска. *Речник на новите думи и значения в българския език*. София: Наука и изкуство. (RNDZ 2001: Pernishka, E., D. Blagoeva, S. Kolkovska. *Rechnik na novite dumi i znacheniya v balgarskiya ezik*. Sofia: Nauka i izkustvo.)
- РНД 2010: Пернишка, Е., Д. Благоева, С. Колковска. *Речник на новите думи в българския език (от края на XX и първото десетилетие на XXI в.)*. София: Наука и изкуство. (RND 2010: Pernishka, E., D. Blagoeva, S. Kolkovska. *Rechnik na novite dumi v balgarskiya ezik (ot kraya na XX i parvoto desetiletie na XXI v.)*. Sofia: Nauka i izkustvo.)
- ФР 2: Ничева, К., С. Спасова-Михайлова, Кр. Чолакова. *Фразеологичен речник на българския език*. Т. 2. София: БАН, 1975. (FR 2: Nicheva, K., S. Spasova-Mihaylova, Kr. Cholakova. *Frazeologichen rechnik na bulgarskiya ezik*. Т. 2. Sofia: BAN, 1975.)
- ФРВ: Вътов, В. *Малък фразеологичен речник на българския език*. Велико Търново: Слово, 1998. (FRB: Votov, V. *Malak frazeologichen rechnik na bulgarskiya ezik*. Veliko Tarnovo: Slovo, 1998.)

Цитирана литература / References

- Апресян, Апресян 1993: Апресян, В. Ю., Ю. Д. Апресян. Метафора в семантическия представен емоции. – *Вопросы языкознания*, № 3, с. 27 – 35. (Apresjan, Apresjan 1993: Apresjan, V. Yu., Yu. D. Apresjan. *Metafora v semanticheskom predstavlenij emocii*. – *Voprosy jazykoznanija*, № 3, pp. 27 – 35.)
- Благоева 2020: Нови калки в българската фразеология. – В: *Арnaudов сборник*, т. 11, с. 384 – 387. (Blagoeva 2020: *Novi kalki v balgarskata frazeologiya*. – In: *Arnaudov sbornik*, t. 11, pp. 384 – 387.)
- Вакк 1964: Вакк, Ф. О. *О соматической фразеологии в современном эстонском литературном языке*. Автореферат диссертации. Таллин. <<http://193.40.192.80/arhiiv/ru/%D0%BA%D0%BD%D0%B8%D0%B3%D0%B8/119725>> [07.12.2024] (Vakk 1964: Vakk, F. O. *O somaticheskoy frazeologii v sovremennom jestonskom literaturnom jazyke*. Avtoreferat dissertacii. Tallin. <<http://193.40.192.80/arhiiv/ru/%D0%BA%D0%BD%D0%B8%D0%B3%D0%B8/119725>> [07.12.2024])
- Гетова 2024: Гетова, М. *Устойчиви съчетания с компонент око в балканските езици*. Автореферат на диссертация. София. (Getova 2024: Getova, M. *Ustoychivi sachetaniya s komponent oko v balkanskite ezitsi*. Avtoreferat na disertatsiya. Sofia.)
- Добрева 2009: Добрева, А. Метафорични и метонимични модели на страх в английски и български език. – В: *Епископ-Константинови четения*, т. 12. Шумен: Университетско издателство „Епископ „Константин Преславски“, с. 155 – 165. (Dobрева 2009: Dobрева, A. *Metaforichni i metonimichni modeli na strah v angliyski i balgarski ezik*. – In: *Episkop-Konstantinovi cheteniya*, t. 12. Shumen: Universitetsko izdatelstvo “Episkop “Konstantin Preslavski”, pp. 155 – 165.)

- Калдиева-Захариева 2013: Калдиева-Захариева, Ст. *Българска лексикология и фразеология. Т. 2. Българска фразеология*. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“. (Kaldieva-Zaharieva 2013: Kaldieva-Zaharieva, St. *Balgarska leksikologiya i frazeologiya. T. 2. Balgarska frazeologiya*. Sofia: Akademichno izdatelstvo “Prof. Marin Drinov”.)
- Маринова 2018: Маринова, К. Национално-културни специфики на соматичните фразеологични единици в българския и в японския език (от гледна точка на тяхната продуктивност). – В: *Studia philologica Universitatis Velikotarnovensis*, т. 37, № 1, с. 195 – 208. (Marinova 2018: Marinova, K. Natsionalno-kulturni spetsifiki na somatichnite frazeologichni edinitsi v balgarskiya i v yaponskiya ezik (ot gledna točka na tyahnata produktivnost). – In: *Studia philologica Universitatis Velikotarnovensis*, t. 37, № 1, pp. 195 – 208.)
- Молхова 2013: Молхова, Г. *Соматични фразеологизми в българския и английския език*. Стара Загора: Кота. (Molhova 2013: Molhova, G. *Somatichni frazeologizmi v bulgarskiya i angliyskiya ezik*. Stara Zagora: Kota.)
- Ничева 1987: Ничева, К. *Българска фразеология*. София: Наука и изкуство. (Nicheva 1987: Nicheva, K. *Balgarska frazeologiya*. Sofia: Nauka i izkustvo.)
- Сивилова 2022: Сивилова, Я. *Археология на фразата*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“. (Sivilova 2022: Sivilova, Ya. *Arheologiya na frazata*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo “Sv. Kliment Ohridski”.)
- Соколова 2015: Соколова, Е. Н. Сравнительный анализ фразеологических единиц с компонентом соматизмом в русском и польском языках. – *Вестник Челябинского государственного педагогического университета*, № 2, с. 274 – 281. (Sokolova 2015: Sokolova, E. N. Sravnitel’nyj analiz frazeologicheskikh edinic s komponentom somatizmom v ruskom i pol’skom jazykah. – *Vestnik Cheljabinskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta*, № 2, pp. 274 – 281.)
- Солодуб 1990: Солодуб, Ю. П. Национальная специфика и универсальные свойства фразеологии как объект фразеологического исследования. – *Филологические науки*, № 5, с. 55 – 65. (Solodub 1990: Solodub, Ju. P. Nacional’naja specifika i universal’nye svojstva frazeologii kak ob#ekt frazeologicheskogo issledovaniya. – *Filologicheskie nauki*, № 5, pp. 55 – 65.)
- Щирова 2005: Щирова, В. С. *Соматические фразеологизмы немецкого языка в когнитивно-дискурсивном аспекте (на материале периодической печати)*. Автореферат диссертации. Тамбов. <<https://cyberleninka.ru/article/n/funktsionirovanie-somaticheskikh-frazeologizmov-v-russkom-yazyke-1/viewer>> [24.11.2024]
- (Shhirova 2005: Shhirova, V. S. *Somaticheskie frazeologizmy nemeckogo jazyka v kognitivno-diskursivnom aspekte (na materiale periodicheskoy pechati)*. Avtoreferat dissertacii. Tambov. <<https://cyberleninka.ru/article/n/funktsionirovanie-somaticheskikh-frazeologizmov-v-russkom-yazyke-1/viewer>> [24.11.2024])
- Kövecses 1990: Kövecses, Z. *Emotion Concepts*. New York: Springer.

PECULIARITIES OF PSYCHOSOMATIC PHRASEOLOGICAL UNITS IN THE BULGARIAN LANGUAGE

Sia Kolkovska

Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Science

sia_btb@yahoo.com

Abstract. The article examines phraseological units that mean feelings and are formed by using motivating images related to physiological states and reactions. They are designated by the term psychosomatic phraseological units. Two groups of psychosomatic phraseological units are distinguished depending on the way of realizing the psychosomatic connection in them. It is established which are the semantic fields of emotions that express the considered expressions. It is analyzed which bodily states and reactions are associated with the nomination of the various emotions in them. On this basis, some conclusions are drawn about the intuitive knowledge of Bulgarian speakers about physiological reactions when experiencing different emotions.

Keywords: *phraseology; somatic phraseological units; psychosomatic phraseological units*

Sia Kolkovska
Institute for Bulgarian Language
Bulgarian Academy of Sciences
52, Shipchenski prohod Blvd., Bl. 17
Sofia 1113, Bulgaria

ЗА ОБИДНИТЕ ДУМИ В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

Ванина Сумрова

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“,
Българска академия на науките

vsumrova@ibl.bas.bg

Резюме. Докладът е посветен на въпроса за обидната лексика в българския език. Разглеждат се съществителни, прилагателни и глаголи, които в прякото или в преносното си значение съдържат и/или причиняват обида, като квалифицират негативно лицето, за което се отнасят, и по този начин накърняват достойнството му.

Ключови думи: български език; лексика; стилистика; лексикография

1. Въведение

За обидата и обидните думи в българския език е писано главно през последните 15 години и този факт без съмнение отразява връзката на науката със съвременната действителност. На въпроса е посветена съпоставителна монография (Василева-Йорданова / Vasileva-Yordanova 2012), има и отделни статии. Проблематиката намира място и в изследвания за политическата реч и за вербалната агресия в училище. Съществува и *Речник на обидните думи и изрази в българския език* от 1994 г. В процес на изработване е и многоезичен¹ речник на обидните думи.

Интересът ми към темата е провокиран от работата ми като вещо лице при дела, заведени за обиди. Тук разглеждам лексикалните средства, изразяващи обида. Не се спирам на акта и механизма на обиждането² или на неговите морални аспекти³. Само споменавам, но естествено, без да коментирам, правната страна на въпроса⁴.

2. Обект, цел и задачи на изследване

Обект на разглеждане в доклада са обидните думи в българския език. Изследването е базирано, от една страна, върху публикуваните трудове по въпроса, а от друга, върху многотомния академичен тълковен *Речник на българския език* (РБЕ / RBE) с единични препратки към други тълковни речници. **Целта** на доклада е да се определят параметрите, от които зависи дали дадена лексема принадлежи към обидната лексика, а неговата **задача** – да се посочат групите лексеми сред разглежданата лексика.

3. Същност на обидата и обидната лексика

„Обидата представлява действие или изказване, което е унижително за честта или достойнството на другия“ (Велева / Veleva 2018: 68).⁵ Тълковните речници дефинират съществителното

¹ Речникът ще съдържа обидните думи в италиански, френски, английски, гръцки, български и други езици. За проекта вж. Osenova 2024.

² Вж. Василева-Йорданова / Vasileva-Yordanova 2012; Павлова / Pavlova 2020.

³ Вж. Василева-Йорданова / Vasileva-Yordanova 2012; Калдиева-Захаријева / Kaldieva-Zaharieva 2016.

⁴ Има множество изследвания на прависти. Сред тях са цитираните по-долу трудове на Чутуркова / Chuturkova 2010; Велева / Veleva 2018; Цонева / Tsoneva 2020 и Попов / Popov 2021. В езиковедски проучвания въпросът е отразен от Георгиев / Georgiev 2016; Игнатова-Цонева, Крумова / Ignatova-Tsoneva, Krumova 2003; Василева-Йорданова / Vasileva-Yordanova 2012.

⁵ Трябва обаче да се отбележи, че и при клеветата дадено лице се характеризира негативно, с което, както и при обидата, се наранява достойнството му: „Позорното обстоятелство или клеветата (...) трябва да накърняват доброто име на лицето в обществото, да компрометират честта и достойнството му, да го характеризират нега-

име *обида* като многозначно. В РБЕ / RBE⁶ значенията са следните: 1. Несправедливо засягане, нахърняване на честолюбието на някого. 2. Чувството, което се изпитва при несправедливо нахърняване на честолюбието. 3. Думи или постъпки, с които се нахърнява честолюбието на някого. Според същия речник синоним на съществителното *обида* във всички значения е лексемата *оскърбление*.⁷

От дефиницията на прилагателното име *обиден* (*обиден*² 1. Който причинява, нанася или съдържа обида, който обижда) следва, че обидните думи и изрази съдържат и/или причиняват обида, т.е. чрез тях се нахърнява достойнството на човека, за когото се отнасят. Тъй като „по своето съдържание“ обидата е „изразяване на една отрицателна оценка на дееца, на едно отрицателно мнение за достойнството на засегнатия“ (Велева / Veleva 2018: 71)⁸, обидните думи и изрази представят лицето, към което са насочени, в отрицателна светлина, т.е. те квалифицират лицето негативно.

Зададените и общоприети в социума норми и разбирания⁹ за добро и зло, хубаво и лошо са критериите, по които се оценява положително или негативно съответният референт или негово действие и под. Обидата може да е насочена към вътрешните или външните черти на даден индивид или към негови действия, прояви, като отрицателната оценка се свързва с представата за недобро, грозно, неприемливо.

Приемайки твърдението, че „до резултата обида могат да доведат много и много различни изказвания / действия, наричани с различни думи (неделикатност, грубост, лъжа и под.)“ (Кузова / Kuzova 2018: 326), обикновено конкретно адресирани „непристойни оценки, асоциации, квалификации“ (Попов / Popov 2021: 202), смятам, че всяка негативна словесно изразена оценка за човек или за негови действия и черти може да се възприеме като обида (без това винаги да е обида от юридическа гледна точка обаче).¹⁰

Подобно лингвистично становище за обидата вече е изказвано: „Обидата позволява на говорещия да направи отрицателна оценка за другия или за неговите действия“ (Павлова / Pavlova 2020: 155); „Обида е всяка дума или израз, които съдържат обидна характеристика на адресата“ (Павлова / Pavlova 2020: 149). Това широко разбиране за обидата е свързано с факта, че се засяга достойнството на съответната личност. Според изложеното схващане твърде много лексеми или техни значения може да попаднат в групата на обидната лексика.¹¹ Например и трите изречения *Ти си мързеливец/мързелан/мързеланко/мързеланковец/мързел*¹², *Ти си мързелив*, *Ти мързелуваш* представят и характеризират лицето, за което се отнасят, като човек, който не работи. Тази семантика е изразена от съществително или прилагателно (като част от съставно именно сказуемо) или глагол. И тъй като значението и на трите изречения е еднакво, смятам, че обидно е не само изказването, съдържащо съществително име, квалифициращо лицето, но и останалите две.

тивно, да уронват авторитета му и оценката на околните“, е отразено в решение на Окръжен съд – Пазарджик (https://www.court-pz.info/2018_2/0063d818_616c0618.htm).

⁶ Всички цитирани в доклада значения без посочен източник са от РБЕ / RBE.

⁷ Въпросът за отразяването на правни термини, вкл. обида, в тълковните речници на българския език и за трудностите при дефинирането им е разгледан от Георгиев / Georgiev 2016.

⁸ Същото откриваме и в твърдението „В основата на обидата стои презрителното, негативно, унизително и непристойно отношение и оценка за личността на едно лице“ (Цонева / Tsoneva 2020: 143).

⁹ „Унизителният характер на отправената обида се преценява на базата на моралните норми за общуване и зачитане на чест и достойнство, възприети от обществото“ (Чутуркова / Chuturkova 2010).

¹⁰ Според това разбиране оценъчните съждения, изразяващи критика към някого, също могат да се приемат от адресата като обида (макар интенцията на адресанта и да не е била обида) именно заради наличието в тези съждения на негативна оценка, мнение, констатация. Затова, когато „изявлението се свежда до изразено мнение, изказано становище, направена критика или коментар“, т.е. когато е изразена някаква оценка, съдът е важно да определи „дали оценките са в рамките на свободата на словото“ според съответния член от Конституцията (Цонева / Tsoneva 2020: 143).

¹¹ „Оскърбителната, тоест инвективната лексика на практика е с неизброимо съдържание“ (Попов / Popov 2021: 202). Вж. по-долу и бел. 32.

¹² В извадка от подготвяния многоезичен речник на обидните думи откриваме лексемите *мързел*, *мързелан*, *мързелив*, *мързеливец* (Osanova 2024).

Посочените примери, както и твърдението, че „достатъчно лошо е да характеризираш нечия постъпка като подла или да кажеш, че някой е постъпил подло, но е най-лошо да квалифицираш лицето като подлец“ (Wierzbicka 1992: 436, цит. по Колева-Златева / Koleva-Zlateva 1998: 27), показват, че е уместно да се говори за различни степени на изразяване на обида, която „може да варира от по-неутрална до най-изтънчените форми на присмех, ирония и сарказъм“ (Павлова / Pavlova 2020: 149), а също и че е възможно обидата да е и завоалирана: „обидно може да е замислен или да прозвучи и комплиментът“ (Кузова / Kuzova 2018: 326).

В тясното разбиране на обидата тя представлява изречение (формула) от типа „Ти си Х“ (Вежбицка / Wierzbicka 1985, цит. по Павлова / Pavlova 2020: 149), като „местоимението „ти“ може да бъде пропуснато, а „Х“ означава всъщност обида“ (Павлова / Pavlova 2020: 149) – има се предвид, че Х е обидно съществително име^{13, 14}.

4. Класификации на обидната лексика

Лексикалните средства, чрез които може да се изрази обида, са различни. Съществуват тематични класификации на обектите на обидното слово или на самите обиди (вж. Павлова / Pavlova 2020; Василева-Йорданова / Vasileva-Yordanova 2012; Сталянова / Stalyanova 2021 и цитираната там литература). Класификациите посочват, че обидното слово е насочено към външността, моралните, интелектуалните и други качества, произхода, етническата принадлежност, професията, здравословното състояние и под. на човека, като обидата може да се изрази с лексеми, назоваващи не само лица (вж. примерите по-долу), но по преносен път и чрез лексеми, отнасящи се за „нечовешкия свят“ – свръхестествени същества, животни, растения, храни, напитки, предмети и др. (вж. по-долу).

Друг тип класификация на обидите предлага Ю. Узаничева. Тя разделя обидната лексика на два типа: същински обиди, към които отнася псувните, ругатните и пейоративната лексика („идиот“, „затваряй си мръсната уста“, „тъпанар“, „майната му на всичко“), и лексика, която не е непристойна, но чрез „метафори и евфемизми“ непряко изразява обида¹⁵ („дебил“, „пуйка“, „мишок“, „цирк“, „фарс“) (Узаничева / Uzanicheva 2020).¹⁶

За Вл. Попов лексикалните средства, изразяващи обида, съдържат негативен компонент, като лексиката може да е ругателна, цинична, просторечна, вулгарна, табуирана, жаргонна, евфемистична, казационална (Попов / Popov 2021).

Класификация на обидната лексика може да бъде направена според типа назоваване – първична или вторична номинация. Спрямо този критерий лексемите се обособяват в две големи групи – лексеми, изразяващи обида в основното значение или в преките си¹⁷ значения (*подлец, мърморко, негодник, непрокопсаник* и много други, вж. по-долу), и лексеми, изразяващи обида в преносното си значение (*идиот, патка, пуйка, дроб, кюфте* и много други, вж. по-долу).

5. Групи обидна лексика

Най-голям дял от разглежданата лексика заемат лексемите с отрицателно конотативно съдържание (Павлова / Pavlova 2015; 2020, Крейчова, Сталянова / Kreychova, Stalyanova 2024; Попов / Popov 2021; Миланов / Milanov 2020). Негативните елементи в съдържателен план са

¹³ От юридическа гледна точка при обидата „в думите (...) трябва да има негативна оценка за пострадалия като личност, а не за неговото поведение или конкретна проява“ (Цонева / Tsoneva 2020), което лексикално се експлицира от съществително име.

¹⁴ Според широкото лингвистично разбиране за обидата позицията Х, както вече стана въпрос, може да бъде заета и от прилагателно име (или адективирано причастие).

¹⁵ „Обидата често се изразява чрез директни упреци, но без обидна лексика“ (Миланов / Milanov 2014: 47).

¹⁶ Според юридическото схващане обидната лексика „е оценъчна и емоционална“ (Попов / Popov 2021: 198).

¹⁷ Рядко сред имената има такива, които са с няколко преки значения, като например *простак*: Разг. Пренебр. 1. Необразован, невеж, невъзпитан, груб човек. 2. Човек, който е глупав, несъобразителен, лековерен, наивен. 3. Човек, който е вулгарен, циничен, безнравствен, безсрамен.

свързани с представите за лошо или грозно. Такива са съществителните *простак*, *глупак*¹⁸, *тъпанар*¹⁹, *мерзавец*, *подлец*, *негодник*, *развратник*, *смотаняк*, *никаквец*, *прахосник*, *бедняк*, *пройдоха* (и синонимите *нехранимайко*, *хаймана*, *безделник*, *лентяй*), *позьор*, *тарикат*, *продажник*, *лафаджия*, *голтак*, *дебелан*, *грозник*²⁰, респ. женскородовите им съответствия *простачка*, *глупачка*, *тъпанарка*, *мерзавка*, *негодница* и *негодничка*, *развратница*, *смотанячка*, *никаквица*, *прахосница* и *прахосничка*, *беднячка*, *безделница* и *безделничка*, *лентяйка*, *позьорка*, *тарикатка*, *продажница* и *продажничка*, *голтачка*, *дебелана*, *грозница* и др.²¹ Вижда се, че тук се причисляват имена с отрицателен семантичен компонент ‘липса, недостатъчност на нещо’, изразяван от представките *не-* или *без-*, напр. *некадърник*, *неудачник*, *непрокопсанник*, *неграмотник*, *недодялник*, *безсрамник*, *бездарник* и под.

В подгрупа може да се отделят турцизмите. Тези от тях, „които именуват отрицателни черти на характера и модели на поведение във всекидневния живот“, например *урзус(ин)*, *тепегъоз*, *маскара*, *ахмак*, *бунак*, *серсем*, *мускин(ин)*, *шаикън(ин)*, *диване* и под., се употребяват с цел обида на ближния (Стаменов / Stamenov 2011: 638).²²

Обидни са и получените при транспозиция на собствено в нарицателно име номинации като *байганьо* (Игнатова-Цонева, Крумова / Ignatova-Tsoneva, Krumova 2003), *донжуан* и под., „сравнения с исторически лица и литературни герои (Квазимодо, Плюшкин)“ (Павлова / Pavlova 2015: 17), усечени лексеми като *нахал* (Василева-Йорданова / Vasileva-Yordanova 2012).

Оказионалните лексеми, възникващи често по злободневни теми или изразяващи лично отношение, също могат да имат характеристиките на обидна лексика. Такива са примерите *комплексоджи*, *комуняци*, *плювач*, *тъпандур*, *герберистанци*, *шопареса* и др. (Василева-Йорданова / Vasileva-Yordanova 2012: 248), *дунетати*, *прихватизатори* (Попов / Popov 2021: 202).

Важно е да се спомене, че с оглед на политкоректността дори в основното си значение имена като *идиот* (1. Човек, който страда от идиотизъм (в 1 знач.), от малоумие, слабоумие), *кретен* (1. Мед. Човек, който страда от кретенизъм), *олигофрен* (1. Мед. Човек, който страда от олигофрения), *дебил* (1. Мед. Човек, който страда от дебилност) и под., както и субстантивирани прилагателни

¹⁸ Лексемата *глупак* (във 2. значение) има много синоними: *глупец*, *будала*, *балама*, *ахмак*, *хапльо*, *бунак*, *тъпак*, *гламчо*, *галфон*, *абдал*, *серсем*, *дурак*, *ампе*, *тъпунгер*, *баламурник*, *балък* (БСАР / BSAR). В жаргона се срещат над 200 названия за глупав човек (РБЖ / RBZh: 395 – 396).

¹⁹ Някои речници (РСБКЕ / RSBKE; БТР-Радева / BTR-Radeva) определят значението ‘глупак’ на лексемата *тъпанар* като пряко, а други – като преносно (БТР-Попов / BTR-Popov; БСАР / BSAR). Двете значения ‘тъпанджия’ и ‘глупак’ дават основание да бъдат отделени в омонимни заглавки *тъпанар*¹ и *тъпанар*². Аналогичен е случаят и при лексемата *тъпанарин*, която има същите значения, макар това съществително да е значително по-рядко срещано, отколкото лексемата *тъпанар*, както се вижда от примерите в електронния архив на Секцията за българска лексикология и лексикография на Института за български език.

²⁰ Съществителните може да са употребени и като обръщения: *Простащи!*; *Лъжльо!*; *Тъпанарино!*; *Глупако!* (Василева-Йорданова / Vasileva-Yordanova 2012: 262).

²¹ В примери като *Какъв простак!* (Павлова / Pavlova 2015: 17), *Какъв кретен!* (Павлова / Pavlova 2020: 151), *Такъв идиот!* използването на местоимения в интензифициращата им функция в съчетание с обидна лексема води до интензификация на обидата. Подобна функция имат и някои прилагателни имена в словосъчетания с обидна лексика – *абсолютен простак*, *пълен тъпанар*, *кръгъл глупак* (примери на Василева-Йорданова / Vasileva-Yordanova 2012: 255), където интензификацията се постига чрез преносните значения на прилагателните имена, означаващи най-висока степен на притежаваните от даденото лице черти, сочени от семантиката на съществителното. Така е и в „просторечните колокации“ на съществителните с прилагателните *бесен* и *проклет*, напр. *бясно куче проклето*, както и в колокациите „с характерните постоянни определения“ *гаден*, *мръсен*, *отвратителен* (Калдиева-Захаријева / Kaldieva-Zaharieva 2016: 325). Последните три прилагателни имена са синонимни едно на друго в използваното преносното значение ‘който предизвиква в голяма степен отвращение, погнуса, възмущение’. Интензификация на обидата може да се постигне и с прякото значение на прилагателни като *прост*, *смотан*, *долен* и др., когато са в словосъчетание с обидна лексема – *мангал прост*, *тъпанар смотан*, *долен чифут* (примерите са на Павлова / Pavlova 2020).

²² С времето редица турцизми не само са придобили пейоративна окраска, но тяхната пейоративност става доминираща и изравнява семантично различни по значение думи, които се превръщат преди всичко в обидни – те са „емоционално-афективно оцветени“ и носят най-обща негативна оценка „ти си лош“ (Стаменов / Stamenov 2011: 168).

луд, сляп, глух също се възприемат като обидни за разлика от техните социални евфемизми, изразяващи учтивост (Паскалев / Paskalev 2006; Ефтимова / Eftimova 2015).

Прави впечатление, че сред разглежданата лексика се срещат както стилистично неутрални лексеми (като *бедняк, грозник, безделник, неудачник, безсрамник, досадник, позъор*)²³, така и стилистично маркирани, натоварени с отрицателни емоционално-експресивни оттенъци (*никаквец, загубеняк, задръстеняк, селяндур, дядка*). Тези експресивни лексеми „се определят като пейоративни“, чрез тях „се изразява грубост, пренебрежение, вулгарност, унизителност“, а в речниците – тълковни или преводни – са придружени от лексикографска бележка: „презрение (*кикимора*), пренебрежение (*бабище, пинтия, граматикар, критикар, селендур, писарушка, женоря, хлапетии*), неодобрение (*домъкна се, плямна*), ирония (*измудрям, под чехъл*), (...) грубо (*сурат ‘лице’, плюскам ‘ям’* (...), ругателно (*мискинин, келеш*)“ (Бояджиев / Boyadzhiev 1986: 150). Такива бележки, съпътстващи заглавка или значение, са поставени заради „обиден, оскърбителен нюанс“ (Парзулова / Parzulova 1994: 134), поради което в лексикографията обидната стилистично маркирана лексика е лесно разпознаваема.

Сред прилагателните имена също немалък е делът на тези, които са с отрицателна семантика, например *дребнав, калнав, лековат, дебел, ужасен, вреден, жалък* и редица други, отбелязани в изследванията на Игнатова-Цонева, Крумова / Ignatova-Tsoneva, Krumova 2003; Василева-Йорданова / Vasileva-Yordanova 2012; Павлова / Pavlova 2015; Крейчова, Сталянова / Kreychova, Stalyanova 2024. Посочвано е, че „в лексеми като *своеволен, своенравен, самонадеян, себелюбив* словообразователните форманти *само-, свое-, себе-* изразяват отрицателни характеристики на човека“ (Димитрова / Dimitrova 2013: 134). Тук се причисляват и множество номинации с представките *без-* и *не-*: *безчестен, безскрупулен, безцеремонен, безотговорен, нелоялен, непочтен, нечестен, неморален, некоректен, неспособен, некадърен* и под.

Семантично и глаголи като *бръщолева* (2. *Пренебр.* Говоря глупости, празни неща) и неговите синоними (*плеция, дърдоря, бърборя, плямпа*), *разтакавам* (1. Бавя, забавям, обикн. умишлено, нарочно някого. 2. Препращам някого или нещо от едно място на друго, обикн. необосновано, безсмислено или нарочно. 3. Отлагам, обикн. умишлено, съзнателно, решаването на някакъв въпрос или завършването, приключването на нещо), *мъкна* (2. *Неодобр.* Непрекъснато нося, донасям различни неща някъде (при подчертаване на неодобрително отношение към действието), *шляя се* (*Неодобр.* Ходя, разхождам се насам-натам без работа), *използвам* (3. Служа си с някого като средство за осъществяването на някаква цел, обикн. користна; употребявам)²⁴ са натоварени с негативна окраска, така както и глаголите, образувани от съществителни със същата отсянка, като *изтарикавявам се, лентяйствам, безделнича, подлизурствам, лакействам, доноснича* и др.

Интересно е да се отбележи, че „типологическа особеност на експресивно-изразителния лексикален фонд на европейските езици е значителното преобладаване на лексемите и лексикално-семантичните варианти за отрицателна характеристика на човека“ (Лукьянова / Luk'janova 1980: 898, цит. по Колева-Златева / Koleva-Zlateva 1998: 26).²⁵ Това обяснява и потвърждава твърдението за наличието на широк кръг от лексеми, които по своята семантика или стилистика са обидни или потенциално обидни.

Сред лексемите, изразяващи обида със значение, получено при вторична номинация, отчетливо се открояват зоонимите: *лисица, прасе, пуяк, говедо, крава, теле, гъска, патка, кокошка, козел, пръч, овца, кучка, куче, магаре, плужек, плъх, папуняк, тапир, търтей* и др. Тези производни значения се отнасят до лице²⁶, като представят човека с характерни негативни черти (например глупост, простотия, хитрост, мързел, лакомия, нахалство, грозота и под.). Почти винаги тези лекси-

²³ „Експресивните оттенъци на думата могат да не бъдат формално изразени – когато значението на думата поначало съдържа положителна или отрицателна оценка“ (Бояджиев / Boyadzhiev 1986: 149).

²⁴ Без значение е фактът дали в изречението назованото лице е вършител (агент) на действието: Х използва някого, или е негов реципиент: Х го използва / е използван (от някого). Същото се отнася и за всички подобни глаголи.

²⁵ Преобладаването на лексеми и значения за отрицателна характеристика кореспондира с по-големия брой клетви в сравнение с благословиите в езика ни (Крумова-Цветкова / Krumova-Tsvetkova 2010).

²⁶ Тези лексикалносемантични варианти на зоонимите се определят като *зооним* (Кочева-Лефеджиева / Kocheva-Lefedzhieva 2013) или *зооморфизъм* (Баранова / Baranova 2019).

калносемантични варианти „се придружават от изключително богат конотативен товар“ (Денчева / Dencheva 2020: 69) и често имат оценъчна функция (Калдиева-Захариева / Kaldieva-Zaharieva 2016; Крумова-Цветкова и др. / Krumova-Tsvetkova et al. 2013: 454).²⁷ Обидата при тях произтича не само от представянето на лицето с негативните му особености, но и заради „приравняване на човека с низши същества“ (Калдиева-Захариева / Kaldieva-Zaharieva 2016: 325).

И сред съществителните за лица или за митични същества има такива, чиито преносни значения са обидни. За глупав човек се използват имената *олигофрен*, *дебил*, *идиот*, *кретен*. Съществителното *проститутка* в прякото си значение не съдържа обида (Попов / Попов 2021), за разлика от преносното (2. *Прен. Неодобр.* Лице с недостойно, неморално поведение, обикн. обслужващо чрез подли действия нечий интереси, като изпълнява поръчки срещу заплащане). Обидно е и преносното значение на съществителното *левак* (2. *Прен. Разг. Ирон.* Несръчен, непохватен човек). Това се отнася и за лексемите *вещица* (лексемата има две такива употреби: *Прен. Разг.* За зла, свадлива и грозна жена; *Прен. Руг.* За изразяване на неприязнено и оскърбително отношение към жена (често в обръщение), *дявол* (2. *Разг.* Хитър, лукав човек; хитрец; употребата *Прен. Руг.* За изразяване на неодобрително отношение към някого), *демон* (3. *Прен.* Човек, обхванат от силна, непреодолима страст да върши зло; лош, зъл, проклет човек), *караконджо/караконджул* (*Прен.* За човек, обикн. жена, с грозен и страшен външен вид), чрез които дадено лице се характеризира в негативен план според типични за него външни или вътрешни черти.

Преносните значения или употреби на редица съществителни за нелица, използвани обаче за назоваване на лица, също са обидни отново поради приписването по метафоричен път на отрицателна конотация. Такива са лексемите *боклук* (3. *Прен. Разг. Пренебр.* Нещо или някой, който е лишен от качества, стойност, ценност), *лайно* (*Прен. Руг.* За изразяване на пренебрежително, презрително и оскърбително отношение към някого, за когото обикн. се смята, че е недостоеен за нещо), *парцал* (7. *Прен.* Човек без достойнство, без авторитет), *кюфте* (*Прен. Грубо.* За пълен нисък човек), *дроб* (‘ленив, отпуснат човек’ – дефиницията моя), *пачавра* (лексемата е с две такива значения: 2. *Прен. Неодобр.* Човек без собствено достойнство, който угоднически и безрезервно служи на чужди интереси, в услуга на някой друг. 3. *Прен. Грубо.* Развратна, безнравствена жена)²⁸ и др. За глупав човек отново се използват редица съществителни: *пън*, *дръвник*, *рапон*, *чукундур*, *галош*, *тиквеник*, *ръб*, *чвор* (БСАР / BSAR).

Преносните значения на глаголите *дрънкам* (6. *Прен. Разг. Пренебр.* Приказвам, говоря много, и то празни приказки) и синонимите му (*дърдоря*, *бърборя*, *бръщолева*), *размотавам* (2. *Прен. Разг.* Ненужно и често умишлено бавя някого, губя му времето, като протакам извършването на исканото от него действие), *доя* (2. *Прен. Грубо.* Използвам безогледно и продължително някого за лични облаги, получавам от някого материални облаги) също изразяват негативно съдържание и могат да служат като обида.

Известно е, че дори немаркирани отрицателно – съдържателно или стилистично – лексикални единици в даден контекст може да се превърнат в обидни (Василева-Йорданова / Vasileva-Yordanova 2012; Игнатова-Цонева, Крумова / Ignatova-Tsoneva, Krumova 2003; Павлова / Pavlova 2015; Узаничева / Uzanicheva 2020). Това са случаи на контекстуална (окационална, речева) обида²⁹, реализираща се чрез метафората, иронията, сарказма, като при устно общуване роля имат и интонацията, мимиките, жестовете, докато при комуникацията в интернет – емотиконите и изписването на текста с главни букви. Такъв тип обиди не са лексикализирани и съответно не намират място в речниците.

²⁷ Повече по въпроса вж. у Кювлиева / Kyuvlieva 1986; Илиева / Ilieva 2015; Калдиева-Захариева / Kaldieva-Zaharieva 2016; Баранова / Baranova 2019; Денчева / Dencheva 2020.

²⁸ Трябва да се отбележи, че основното значение на тази лексема ‘1. Кърпа или непотребно парче плат за изтриване, бърсане на съдове, мебели и под.; парцал, бърсалка’ за съвременниците не е познато и не се използва, за разлика от преносните, особено от посоченото 3. значение. Същото се отнася и за лексемата *главанак*, чиято преносна употреба ‘за прост, недоद्याлан или глупав човек’ е често срещана за разлика от неупотребяваните днес преки значения ‘риба главоч’ и ‘човек с голяма глава, но не много умен’, отбелязани в БТР-Младенов / BTR-Mladenov.

²⁹ За редица такива примери вж. Пилева / Pileva 2020; Сталянова / Stalyanova 2021.

Освен характеризирането на дадено лице в негативен план, непочтителното, грубо, пренебрежително или насмешливо-иронично и пр. отношение към него също може да се възприеме като обидно. Поради ограничения обем на доклада обаче този аспект не може да бъде разгледан. Ще отбележа само, че тук попадат вулгаризми³⁰, прякори, умалителни³¹ и увеличителни съществителни имена, местоимения в оценъчна и др. функция, частиците³² *бе* и *ма*.

6. Обобщение

Приведените примери показват, че най-голям дял сред обидната лексика заемат съществителните имена. Това се обяснява с факта, че „в най-висока степен отрицателно отношение към назовавана личност се изразява при квалифицирането ѝ чрез съществителни“³³ (Колева-Златева / Koleva-Zlateva 1998: 26 – 27), което обуславя тясното схващане за обидата, изразявана от изречението *Ти си X*, където *X* е обидно съществително име. По-голямата част от тези имена са обидни в прякото си значение.

Преобладаващата част от обидната лексика са прости по състав думи, сложните са малко на брой (*развейпрах*, *лапнишаран*, *скубисвекърва*, *въртиопашка*, *хвалипръцко*, *головодник*, *дебелоок* и др.).³⁴

Съществуващият специален *Речник на обидните думи и изрази в българския език* би трябвало да бъде настолен (както за лингвисти, така и за юристи) при съдебните дела за обида. Той обаче не е надежден справочник, тъй като не е изготвен от професионални лексикографи.³⁵ Съдържанието му не е представено еднотипно нито във формален, нито в семантичен план, освен това не е и изчерпателен³⁶, така че микро- и макроструктурата му заслужено са критикувани.³⁷

7. Заключение

Езикът ни разполага с богат инвентар от лексикални средства, чрез които може да се изрази обида. Най-голям дял сред тях заемат съществителните имена (в пряко или в преносно значение). Използването на обидни думи не само е нарушаване на речевия етикет, но е и вид езикова агресия (Василева-Йорданова / Vasileva-Yordanova 2012; Павлова / Pavlova 2015; Павлова / Pavlova 2020; Крейчова, Сталянова / Kreychova, Stalyanova 2024; Узаничева / Uzanicheva 2020; Миланов / Milanov 2020), особено засилена през последните десетилетия. Отличителна особеност на разгледаната лексика е негативното съдържание и/или пейоративната стилистична окраска. Чрез употребата на обидни думи дадено лице се представя в отрицателна светлина или се изразява неуважително отношение към него и по този начин се принижават достойнството му.

Източници / Sources

БСАР: Нанова, А. *Български синонимен и антонимен речник с фразеологизми*. София: Просвета, 2012. (BSAR: Nanova, A. *Balgarski sinonimen i antonimen rechnik s frazeologizmi*. Sofia: Prosveta, 2012.)

³⁰ Вж. Василева-Йорданова / Vasileva-Yordanova 2012; Павлова / Pavlova 2020; Сталянова / Stalyanova 2021; Узаничева / Uzanicheva 2020; Попов / Popov 2021.

³¹ Вж. Василева-Йорданова / Vasileva-Yordanova 2012.

³² Вж. Василева-Йорданова / Vasileva-Yordanova 2012; Миланов / Milanov 2014.

³³ Каквото мнение изразява Wierzbicka (Wierzbicka 1992: 436), цит. по-горе от Колева-Златева / Koleva-Zlateva 1998: 26.

³⁴ Такива са и окказионализмите *крокозъбел*, *тъпчигушковци*, *шоукретен* (Василева-Йорданова / Vasileva-Yordanova 2012: 247).

³⁵ Всъщност не е посочено авторство на речника. Отбелязано е само, че е под редакцията на Ганчо Ганчев и Албена Георгиева. Издателството е „Наука и живот“, София, 1994 г.

³⁶ Липсата на такъв специален професионално изработен речник в нашата лексикография едва ли е случайно. Осенова посочва като проблем на подобен речник неговия обхват, имайки предвид въпроса за контекстуалността на обидите (Osanova 2024). По същата причина обидните думи са определени като „част от един отворен и не много добре дефиниран клас имена за качество“ (Павлова / Pavlova 2020: 140).

³⁷ Вж. Парзулова / Parzulova 1994.

- БТР-Младенов: Младенов, Ст. *Български тълковен речник с оглед към народните говори*. Том I. А – К. София: Държавна печатница „Дечо Стефанов“, 1951. (BTR-Mladenov: Mladenov, St. *Balgarski talkoven rechnik s ogled kam narodnite govori*. Tom I. A – K. Sofia: Darzhavna pechatnitsa “Decho Stefanov”, 1951.)
- БТР-Попов: Попов, Д. и др. *Български тълковен речник*. София: Наука и изкуство, 2008. (BTR-Popov: Popov, D. et al. *Balgarski talkoven rechnik*. Sofia: Nauka i izkustvo, 2008.)
- БТР-Радева: Радева, В. *Български тълковен речник*. София: Изток-Запад, 2012. (BTR-Radeva: Radeva, V. *Balgarski talkoven rechnik*. Sofia: Iztok-Zapad, 2012.)
- РБЕ: *Речник на българския език* (онлайн). А – системност. София, Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, Институт за български език, 2001 – 2023. <<https://ibl.bas.bg/rbe/>> [11.01.2025] (RBE: *Rechnik na balgarskiya ezik* (online). A – sistemnost. Sofia, Izdatelstvo na BAN “Prof. Marin Drinov”, Institut za balgarski ezik, 2001 – 2023. <<https://ibl.bas.bg/rbe/>> [11.01.2025])
- РБЖ: Армянов, Г. *Речник на българския жаргон*. София: Фигура, 2012. (RBZh: Armyanov, G. *Rechnik na balgarskiya zhargon*. Sofia: Figura, 2012.)
- РСБКЕ: *Речник на съвременния български книжовен език*. Т. 3. София: Издателство на БАН, 1959. (RSBKE: *Rechnik na savremenniya balgarski knizhoven ezik*. T. 3. Sofia: Izdatelstvo na BAN, 1959.)

Цитирана литература / References

- Баранова 2019: Баранова, А. Етнокултурната специфика на зооморфизмите в превода от руски на български език. – *Научни трудове на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“*, т. 57, кн. 1, сб. Б, Филология, с. 211 – 221. (Baranova 2019: Baranova, A. Etnokulturnata spetsifika na zoomorfizmit v prevoda ot ruski na balgarski ezik. – *Nauchni trudove na Plovdivskiya universitet “Paisiy Hilendarski”*, t. 57, kn. 1, sb. B, Filologiya, pp. 211 – 221.)
- Бояджиев 1986: Бояджиев, Т. *Българска лексикология*. София: Наука и изкуство. (Boyadzhiev 1986: Boyadzhiev, T. *Balgarska leksikologiya*. Sofia: Nauka i izkustvo.)
- Василева-Йорданова 2012: Василева-Йорданова, А. *Обидното слово в българския и във френския език*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“. (Vasileva-Yordanova 2012: Vasileva-Yordanova, A. *Obidnoto slovo v balgarskiya i vav frenskiya ezik*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo “Sv. Kliment Ohridski”.)
- Вежбицка 1985: Вежбицка, А. Речевые акты. – В: *Новое в зарубежной лингвистике*. Вып. 16. Лингвистическая прагматика. Москва: Прогресс, с. 251 – 275. (Wierzbicka 1985: Wierzbicka, A. Rechevye akty. – In: *Novoe v zarubezhnoy lingvistike*. Vyp. 16. Lingvisticheskaya pragmatika. Moskva: Progress, pp. 251 – 275.)
- Велева 2018: Велева, С. Проблеми в правоприлагането на обидата и клеветата в светлината на правото на защита срещу посегателство върху честта, достойнството и доброто име. – *Юридическо списание на НБУ*, № 1, с. 63 – 79. (Veleva 2018: Veleva, S. Problemi v pravoprilaganeto na obidata i klevetata v svetlinata na pravoto na zashtita sreshtu posegatelstvo varhu chestta, dostoinstvoto i dobroto ime. – *Yuridicheskospisanie na NBU*, № 1, pp. 63 – 79.)
- Георгиев 2016: Георгиев, Б. Термини от българското наказателно право в общите тълковни речници. – *Годишник на департамент „Романистика и германистика“ на НБУ*, т. 2. <https://ebox.nbu.bg/drg16/view_lesson.php?id=9> [11.01.2025] (Georgiev 2016: Georgiev, B. Termini ot balgarskoto nakazatelno pravo v obshtite talkovni rechnitsi. – *Godishnik na departament “Romanistika i germanistika” na NBU*, t. 2. <https://ebox.nbu.bg/drg16/view_lesson.php?id=9> [11.01.2025])
- Денчева 2020: Денчева, Д. *Плузек, борсук, говедо*. Конотация и метафоричност. – *Българска реч*, № 2 – 3, с. 59 – 72. (Dencheva 2020: Dencheva, D. *Pluzhek, borsuk, govedo*. Konotatsiya i metaforichnost. – *Balgarska rech*, № 2 – 3, s. 59 – 72.)
- Димитрова 2013: Димитрова, И. Какво казва за манталитета на българина семантиката на лексеми с начален елемент само-, свое- и себе-. – В: *Трети международен конгрес по българистика, 23 – 26 май 2013 г. Секция „Български език“*. Подсекция „Съвременен български език“. Доклади. Т. 14. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, с. 116 – 135. (Dimitrova 2013: Dimitrova, I. Kakvo kazva za mantaliteta na balgarina semantikata na leksemi s nachalen element samo-, svoe- i sebe-. – In: *Treti mezhdunaroden kongres po balgaristika, 23 – 26 may 2013 g. Sektsiya “Balgarski ezik”*. Podseksiya “Savremenen balgarski ezik”. Dokladi. T. 14. Sofia: Universitetsko izdatelstvo “Sv. Kliment Ohridski”, pp. 116 – 135.)
- Ефтимова 2015: Ефтимова, А. Типологизации на езиковите средства за евфемизация/дисфемизация и проблемът за политическата (не)коректност (въз основа на публикации в таблойдната преса). – В: *Славистиката и българистиката днес: въпроси, идеи, посоки*. Благоевград: Университетско издателство „Неофит Рилски“, с. 610 – 622. (Eftimova 2015: Tipologizatsii na ezikovite sredstva za evfemizatsiya/disfemizatsiya i problemat za politicheskata (ne)korektnost (vaz osnova na publikatsii v tabloidnata presa). – In: *Slavistikata i balgaristikata dnes: vaprosi, idei, posoki*. Blagoevgrad: Universitetsko izdatelstvo “Neofit Rilski”, pp. 610 – 622.)
- Игнатова-Цонева, Крумова 2003: Игнатова-Цонева, Д., Е. Крумова. Модални средства за общуване с интенция обида. – *Научни трудове на Русенския университет „Ангел Кънчев“*, т. 40, серия 10.2, Бъл-

- гарски език, литература, изкуство, с. 36 – 40. (Ignatova-Tsoneva, Krumova 2003: Ignatova-Tsoneva, D., E. Krumova. Modalni sredstva za obshtuvane s intentsiya obida. – *Nauchni trudove na Rusenskiya universitet "Angel Kanchev"*, t. 40, seria 10.2, Balgarski ezik, literatura, izkustvo, pp. 36 – 40.)
- Илиева 2015: Илиева, Т. Отново за лингвокултурния концепт *джендър* в българските паремии. – *Известия на Института за български език*, № XXVIII, с. 205 – 251. <<https://ibl.bas.bg/izvestiya/wp-content/uploads/2018/08/IZVESTIA-IBE-XXVIII-205-251-Ilieva.pdf>> [11.01.2025] (Ilieva 2015: Ilieva, T. Otnovo za lingvokulturniya kontsept dzhendar v balgarskite pareмии. – *Izvestiya na Instituta za balgarski ezik*, № XXVIII, pp. 205 – 251. <<https://ibl.bas.bg/izvestiya/wp-content/uploads/2018/08/IZVESTIA-IBE-XXVIII-205-251-Ilieva.pdf>> [11.01.2025])
- Калдиева-Захариева 2016: Калдиева-Захариева, Ст. За скритото и неприкритото от мрака на човешката същност. – В: *Лексикографията в началото на XXI в.* София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, с. 313 – 332. (Kaldieva-Zaharieva 2016: Kaldieva-Zaharieva, St. Za skritoto i neprikritoto ot mraka na choveshkata sashtnost. – In: *Leksikografiyata v nachaloto na XXI v.* Sofia: Izdatelstvo na BAN “Prof. Marin Drinov”, pp. 313 – 332.)
- Колева-Златева 1998: Колева-Златева, Ж. *Семантична реконструкция. Методологични аспекти*. Велико Търново: Знак’94. (Koleva-Zlateva 1998: Koleva-Zlateva, Zh. *Semantichna rekonstruktsiya. Metodologichni aspekti*. Veliko Tarnovo: Znak’94.)
- Кочева-Лефеджиева 2013: Кочева-Лефеджиева, А. Названия за ‘малък (нисък и слаб) човек’ в български език, получени чрез семантична номинация. – В: *70 години българска академична лексикография*. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, с. 416 – 421. <<https://ispan.waw.pl/ireteslaw/bitstream/handle/20.500.12528/673/70-godini-416-421.pdf?sequence=1&isAllowed=y>> [11.01.2025] (Kocheva-Lefedzhieva 2013: Kocheva-Lefedzhieva, A. Nazvaniya za ‘malak (nisak i slab) chovek’ v balgarski ezik, polucheni chrez semantichna nominatsiya. – In: *70 godini balgarska akademichna leksikografiya*. Sofia: Akademichno izdatelstvo “Prof. Marin Drinov”, pp. 416 – 421. <<https://ispan.waw.pl/ireteslaw/bitstream/handle/20.500.12528/673/70-godini-416-421.pdf?sequence=1&isAllowed=y>> [11.01.2025])
- Крейчова, Сталянова 2024: Крейчова, Е., Н. Сталянова. Езикова агресия и фалшиви аргументи в кризисно политическо общуване. – *Езиков свят*, № 2, с. 59 – 65. (Kreychova, Stalyanova 2024: Kreychova, E., N. Stalyanova. Ezikova agresiya i falshivi argumenti v krizisno politicheskoe obshtuvane. – *Ezikov svyat*, № 2, pp. 59 – 65.)
- Крумова-Цветкова 2010: Крумова-Цветкова, Л. *Българските благословии, пожелания и клетви*. София: Емас. (Krumova-Tsvetkova 2010: Krumova-Tsvetkova, L. *Balgarskite blagoslovii, pozhelaniya i kletvi*. Sofia: Emas.)
- Крумова-Цветкова и др. 2013: Крумова-Цветкова, Л., Д. Благоева, С. Колковска, Е. Пернишка, М. Божилова. *Българска лексикология и фразеология. Т. 1. Българска лексикология*. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“. (Krumova-Tsvetkova et al. 2013: Krumova-Tsvetkova, L., D. Blagoeva, S. Kolkovska, E. Pernishka, M. Bozhilova. *Balgarska leksikologiya i frazeologiya. T. 1. Balgarska leksikologiya*. Sofia: Akademichno izdatelstvo “Prof. Marin Drinov”.)
- Кузова 2018: Кузова, М. *Парадоксите на експресията в българския и руския език*. Пловдив: Университетско издателство „Паисий Хилендарски“. (Kuzova 2018: Kuzova, M. *Paradoksiti na ekspresiyata v balgarskiya i ruskiya ezik*. Plovdiv: Universitetsko izdatelstvo “Paisiy Hilendarski”.)
- Кювлиева 1986: Кювлиева, В. *Устойчивите сравнения в българския език*. София: Издателство на БАН. (Kyuvlieva 1986: Kyuvlieva, V. *Ustoychivite sravneniya v balgarskiya ezik*. Sofia: Izdatelstvo na BAN.)
- Лукьянова 1980: Лукьянова, Н. О некоторых аспектах изучения экспрессивно-выразительной лексики. – *Zeitschrift für Slawistik*, Bd. 25, Heft 6, S. 891 – 900. (Luk‘janova 1980: Luk‘janova, N. O nekotoryh aspektah izuchenija jekspressivno-vyrazitel‘noj leksiki. – *Zeitschrift fur Slawistik*, Bd. 25, Heft 6, S. 891 – 900.)
- Миланов 2014: Миланов, Вл. *Езикови портрети на български политици и журналисти. Ч. 2*. София: Парадигма. (Milanov 2014: Milanov, Vl. *Ezikovi portreti na balgarski polititsi i zhurnalisti*. Ch. 2. Sofia: Paradigma.)
- Миланов 2020: Миланов, Вл. Езиковата агресия в политическата и ученическата реч. – *Български език и литература*, № 3, с. 175 – 188. (Milanov 2020: Milanov, Vl. Ezikovata agresiya v politicheskata i uchenicheskata rech. – *Balgarski ezik i literatura*, № 3, pp. 175 – 188.)
- Павлова 2015: Павлова, Н. Обидни думи или дискурсивни маркери за солидарност. – *Българска реч*, № 3, с. 14 – 23. (Pavlova 2015: Pavlova, N. Obidni dumi ili diskursivni markeri za solidarnost. – *Balgarska rech*, № 3, pp. 14 – 23.)
- Павлова 2020: Павлова, Н. Обидата като речев акт. – *Българска реч*, № 2 – 3, с. 139 – 162. (Pavlova 2020: Pavlova, N. Obidata kato rechev akt. – *Balgarska rech*, № 2 – 3, pp. 139 – 162.)
- Парзулова 1994: Парзулова, М. Обидни ли са „обидните думи“ в българския език. – *Език и литература*, № 3, с. 134 – 135. (Parzulova 1994: Parzulova, M. Obidni li sa “obidnite dumi” v balgarskiya ezik. – *Ezik i literatura*, № 3, pp. 134 – 135.)

- Паскалев 2006: Паскалев, Н. Евфемизмите през призмата на учтивостта. – В: *Националният език в условията на чужди влияния и глобализация*. София: Издателство на БАН. (Paskalev 2006: Paskalev, N. Evfemizmitе през prizmata na uchativostta. – In: *Natsionalniyat ezik v usloviyata na chuzhdi vliyaniya i globalizatsiya*. Sofia: Izdatelstvo na BAN.)
- Пилева 2020: Пилева, М. Езиковата агресия при учениците – между думите, които ги обиждат, и тези, които те използват, за да нанесат обида. – *Българска реч*, № 1, с. 113 – 117. (Pileva 2020: Pileva, M. Ezikovata agresiya pri uchenitsite – mezhdu dumite, koito gi obizhdat, i tezi, koito te izpolzvat, za da nanestat obida. – *Balgarska rech*, № 1, pp. 113 – 117.)
- Попов 2021: Попов, Вл. Обективният признак от състава на обидата „нещо унизително“ – понятие и същност. – *Библиотека „Диоген“*, книга „Психология“, том 29 (1), с. 183 – 210. (Popov 2021: Popov, Vl. Obektivniyat priznak ot sastava na obidata „neshto unizitelno“ – ponyatie i sashtnost. – *Biblioteka „Diogen“*, kniga „Psihologiya“, tom 29 (1), pp. 183 – 210.)
- Сталянова 2021: Сталянова, Н. Обиждам те (се) – параметри на обидата и вербалната агресия в училище. – *Български език и литература*, № 3, с. 270 – 285. (Stalyanova 2021: Stalyanova, N. Obizhdam te (se) – parametri na obidata i verbalnata agresiya v uchilishte. – *Balgarski ezik i literatura*, № 3, pp. 270 – 285.)
- Стаменов 2011: Стаменов, М. Съдбата на турцизмите в българския език и в българската култура. София: Изток-Запад. (Stamenov 2011: Stamenov, M. *Sadbata na turtsizmitе v balgarskiya ezik i v balgarskata kultura*. Sofia: Iztok-Zapad.)
- Узаничева 2020: Узаничева, Ю. *Стратегии на езикова агресия в парламентарната реч на България и Украйна*. Автореферат на дисертация. София. (Uzanicheva 2020: Uzanicheva, Yu. *Strategii na ezikova agresiya v parlamentarnata rech na Bulgaria i Ukraina*. Avtoreferat na disertatsiya. Sofia.)
- Цонева 2020: Цонева, С. Отговорността на медиите за вреди от обида и клевета. – В: *Медиите в България: 30 години по-късно*. София: Издателство на Нов български университет, с. 141 – 154. (Tsoneva 2020: Tsoneva, S. Otgovornostta na mediite za vredi ot obida i kleveta. – In: *Mediite v Bulgaria: 30 godini po-kasno*. Sofia: Izdatelstvo na Nov balgarski universitet, pp. 141 – 154.)
- Чутуркова 2010: Чутуркова, М. *Свободата на словото и нейните граници*. София: Сиела. (Chuturkova 2010: Chuturkova, M. *Svobodata na slovoto i neynite granitsi*. Sofia: Siela.)
- Osenova 2024: Osenova, P. On a Hurltex Resource for Bulgarian. – In: *Proceedings of the Sixth International Conference on Computational Linguistics in Bulgaria (CLIB 2024)*. Sofia: Institute for Bulgarian Language, pp. 214 – 219.
- Wierzbicka 1992: Wierzbicka, A. *Semantics, Culture and Cognition (Universal Human Concepts in Culture-Specific Configurations)*. Oxford: Oxford University Press.

ON THE OFFENSIVE WORDS IN THE BULGARIAN LANGUAGE

Vanina Sumrova

Institute of Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences

vsumrova@ibl.bas.bg

Abstract. The report is dedicated to the issue of offensive vocabulary in the Bulgarian language. Nouns, adjectives and verbs are considered, which in their direct or figurative meaning contain and/or cause offense by negatively qualifying the person they refer to and thus harming their dignity.

Keywords: *Bulgarian language; vocabulary; stylistics; lexicography*

Vanina Sumrova
Institute for Bulgarian Language
Bulgarian Academy of Sciences
52, Shipchenski prohod Blvd., Bl. 17
Sofia 1113, Bulgaria

ЗНАЧЕНИЕТО 'КАРАМ СЕ НА НЯКОГО' КАТО РЕЗУЛТАТ ОТ РЕГУЛЯРЕН СЕМАНТИЧЕН РАЗВОЙ

Красимира Фучеджиева

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“,
Българска академия на науките

k.fuchedzhieva@ibl.bas.bg

Резюме. Статията е фокусирана върху група български глаголи със значение 'карам се на някого', което възниква в резултат от регулярен семантичен развой. Установяват се случаи на семантичен паралелизъм при глаголи с изходни значения 'викам', 'лая', 'наранявам целостта на нещо' и 'цапам, мърся'. Направените наблюдения могат да служат като основа за етимологизиране на глаголи със значение 'карам се на някого', чийто произход е несигурен или не съвсем ясен, а в по-общ план могат да се разглеждат като принос към семантичната типология.

Ключови думи: *етимология; регулярен семантичен развой; семантични паралели; значението 'карам се на някого'*

Установяването на конкретни закономерности при семантико-деривационните процеси в лексикалната система на даден език (или на група езици) е от съществено значение за правилното етимологизиране на огромен по обем диалектен материал, с какъвто се работи например при съставянето на „Българския етимологичен речник“ (по-нататък БЕР). В по-общ план все по-актуални стават идеите за разкриване на типология на семантичните изменения и за определяне на механизмите за семантична реконструкция, която се разглежда като „път към възстановяването на единството на думата в описанието на общи модели (семантични производни), които трансформират едно значение в друго“ (Падучева / Paducheva 2004: 14). С. Толстая обръща специално внимание и на това, че семантичната реконструкция изисква „да се изяви логиката на развитие на праславянската дума, да се определят импулсите и механизмите, лежащи в основата на семантичните процеси (метафорични и метонимични преноси, семантична ирадиация, конкуренция и взаимодействие на семантични модели, външно влияние, калкиране и пр.), да се структурират елементите на значението и да се разкрие неговата вътрешна йерархия и накрая да се отделят „типите“ съчетания на значенията, свързани с явленията на регулярната (категориална) многозначност, от индивидуалните случаи на съвместяване на различни значения в рамките на една лексикална единица“ (Толстая / Tolstaja 2008: 13 – 14).

В етимологичните изследвания семантичната реконструкция като възстановяване на първичното значение и изясняване на отделните етапи в семантичния развой се разбира, от една страна, в рамките на етимологичното гнездо, а от друга страна, в рамките на лексико-семантично поле, в състава на което влизат разнородни по произход, но идентични по значение глаголи. Акцент върху генетико-историческата връзка между етимологичните гнезда и лексико-семантичните полета поставя Ж. Ж. Варбот. Отчитайки сложността на тези връзки, тя предлага два аспекта на анализа: анализ на набор от семантични полета, породени от едно етимологично гнездо, и анализ на набор от етимологични гнезда, пораждащи едно лексико-семантично поле (Варбот / Varbot 2012: 145). Що се отнася до съдържанието на термина лексико-семантично поле, в рамките на това изследване изхождаме от дефиницията на Падучева, според която това е тематичен клас, „обединяващ думи с общ семантичен компонент, който заема централно място в тяхната смислова структура“ (Падучева / Paducheva 1998: 4). Важно за изследването е и твърдението, че „всеки тематичен клас има своя стандартна семантична парадигма“ (Падучева / Paducheva 1998: 7). Споделяме и разбирането, че „в исторически план лексико-семантичното поле се формира от лексеми, образувани в рамките на различни етимологични гнезда“ (Варбот / Varbot 2012: 145).

Настоящата работа е фокусирана именно върху група глаголи с различен произход, които се отнасят към едно конкретно лексико-семантично поле, като е поставен акцент върху регулярността на наблюдаваните семантични промени при изследваните глаголи. Използван е един от най-продук-

тивните подходи в изследванията по семантична типология, а именно установяването на паралелен развой на значенията при различни думи. Семантичният паралелизъм, установен при две или повече несродни думи, се приема като доказателство за закономерността на конкретна семантична промяна и може да служи като аргумент при изграждане на етимологични хипотези. Този метод на доказване на възможен семантичен развой се приема за най-безспорния семантичен критерий не само в синхронен¹, но и в диахронен план (вж. Havlová 1979: 51; Трубочев / Trubachev 1980: 5; Абаев / Abaev 1986: 22; Варбот / Varbot 1986: 33).

В конкретния случай обект на изследване са глаголи с вторично значение 'карам се на някого', които могат да бъдат разделени на четири групи в зависимост от семантичните признаци на изходното значение и съответно от мотивацията за семантичния преход.

1. Звукоподражателни глаголи с изходно значение 'викам'

Много от глаголите със значение 'карам се на някого' имат звукоподражателен произход. Те обикновено са оформени със суфикс -к- (както например звукоподражателните глаголи *а̀хкам*, *о̀хкам*)² и първичното им значение може да се обобщи като 'произнасям определен звук (= съответното звукоподражание)'. Срв. и констатацията на Тодоров, че „звукоподражателен глагол със значение 'викам (говоря високо)' може да има и значение 'хокам (мъмря, гълча, ругая, навиквам, карам се на)'“ (Тодоров / Todorov 1994: 25).

Речниковото тълкуване на глагола *ка̀рам се* 'говоря високо, сърдито на някого, ругая, навиквам, хокам' е ориентир за основните семантични признаци ('високо, сърдито'), въз основа на които от първично звукоподражание се развива глаголно значение за говорене. Вторичното значение 'карам се на някого' може да бъде разглеждано като **метонимично**, получено в резултат от развой по модела '**говоря на висок глас**' → **когато** → '**се карам**'³. Логическата връзка между значенията 'говоря със силен глас' и 'говоря някому високо и сърдито, ругая, карам се, хокам' личи ясно и в речниковото тълкуване на разговорния израз *Повишавам (издигам) глас* 'говоря неодобрително, укорявам някого, карам се на някого' (РБЕ / RBE). Изходното значение 'говоря на висок глас' при звукоподражателните глаголи често възниква от по-ранно значение 'викам', поради което семантичният развой обикновено е тристепенен: '**викам**' → '**говоря с висок глас**' → '**карам се**'. В някои случаи втората степен може и да не е засвидетелствана в рамките на етимологичното гнездо и да се наблюдава семантичен развой '**викам**' → '**карам се**'.

Посочените преходи могат да бъдат илюстрирани чрез значенията на няколко звукоподражателни глагола, сред които е и самият глагол *ви́кам* 'издавам, надавам виковете, крещя' (РБЕ / RBE). В БЕР глаголят *ви́кам* (както и съществителното име *вик* 'силен глас, крясък') е определен като южнославянски диалектизъм (със съответствия в срхр. *víkati* 'викам' и словен. *víkati* 'също'), образуван от основа **ũ-ko-*, **ũ-ka-* (БЕР / BER 1: 146 – 147) < ие. **ũ-*, за което в БЕР се възстановява и първоначалното значение 'викам у-у' (под *ви́я*, БЕР / BER 1: 158 – 159). Вторичното му значение 'изразявам гласно недоволство, възмущение от някого или нещо, говоря някому високо и сърдито,

¹ Подобен критерий е възприет и от А. Зализняк в разработката на *База данни на семантичните преходи в езиците по света*, където „всяка каталогизируема семантична деривация“ се подкрепя от „най-малко две реализации“ на един и същ семантичен преход (Зализняк / Zaliznjak 2001: 20).

² По общославянски модел за образуване на звукоподражателни глаголи на -*kati*, за който вж. Тодоров / Todorov 1994: 26.

³ По-подробно за механизма на глаголната метонимия вж. изследванията на нововъзникнали глаголни значения в българския език на С. Колковска, при които с названието на признак за част в изходното значение се означава признак за цялото, напр. *бо̀укам се* 'бода се леко с нещо островърхо' → прен. жарг. 'инжектирам си венозно наркотици'; *смѣ̀ркам* 'поемам нещо през носа си' → 'вземам кокаин', *изпу̀швам* '(за машина, уред) отделям пушек, обикн. при неизправност' → прен. разг. '(за машина, устройство или част от него) развалям се, повреждам се' (Колковска / Kolkovska 2013: 379); видовете връзки между признака на действието и цялото действие, т.е. между мотивационния признак и архисемата, между вторичното и първичното наименование разглежда и Н. Костова, която илюстрира модела чрез преходи като *лапам* → *като* → *ям*, *бръмча* → *когато* → *се движа* и др. (Костова / Kostova 2018: 150).

ругая, карам се, хокам' (РБЕ / RBE) трябва да се разглежда като резултат от семантичен развой по посочения по-горе модел:

ие. звукоподражание **u*⁴- > ие. *ūk*- 'викам у-у'⁵ > праслав. (юслав.) **vykāti* > *vīkam* 'издавам, издавам викове, крещя' → *vīkam* 'говоря, казвам нещо с висок глас, за да бъде чуто' → *vīkam* 'изразявам гласно недоволство, възмущение от някого или нещо, говоря някому високо и сърдито, ругая, карам се, хокам'. От *vīkam* с това вторично значение е образуван и префигурираният глагол *navīkvam* 'отправлям забележки, критики към някого, карам се, хокам' (РБЕ / RBE).

Аналогичен семантичен развой се наблюдава и при други звукоподражателни глаголи, които имат значение 'викам'. Както беше отбелязано, в някои случаи втората степен от развоя ('говоря с висок глас') не е засвидетелствана, какъвто е случаят с глагола *ūkam*.

ūkam, хūkam

ūkam 'викам' (Дебърско, Габрово, Кръстополе, Ксантийско) → *ūkam* 'ругая, навиквам' (Корово, Велинградско), *ūkm* 'постоянно се карам на някого' (Бракница, Поповско).

В БЕР глаголът *ūkam* е определен като диалектен вариант на *хūkam* 'викам „ху“ подир животно, за да го изпъдя или изплаша' (РСБКЕ), получен с изпадане на *х*- (БЕР 8: 624), но той би могъл да бъде и самостоятелно звукоподражателно образувание с първично значение 'викам у-у'. Срв. напр. П. Скок, който допуска и съществуването на стара балтославянска ономотопея, която стои в основата на срхр. *ūkati* 'викам' и лит. *aiška* 'буря', лит. *ūkas* 'сова' (Skok 1973: 540). Покорни извежда срхр. *ūkati* и лит. *aiška* от същия ие. корен **u*- с разширение *-k-* (ие. **uk-*, **euk-*), с който в БЕР се свързва и *vīkam* (вж. по-горе) (Pokorny 1959: 1103). Въпреки твърдението на Безлай, че звукоподражателният произход на словен. *ūkati* 'викам' не позволява категорично да се определи първичният корен, залегнал в основата на глагола (Bezljaj 4: 261), не съществуват формални или семантични пречки глаголът *ūkam* и сродните му славянски глаголи да бъдат разглеждани като продължители именно на ие. **uk-*.

Глаголът *хūkam*, от друга страна, може да бъде самостоятелно звукоподражателно образувание, без непременно да се свързва с *ūkam*. За *хūkam* са засвидетелствани общоупотребимите значения 'викам „ху“ подир животно, за да го изпъдя или изплаша; духам широка струя въздух на ръцете си, за да ги стопля, или върху огледало, очила и под., за да ги избърша' (РБЕ / RBE), а у Н. Геров се срещат още и значенията '(за птица) викам ху, ху!', 'викам срещу някого ху! за укор, за смях', 'навиквам, хокам', '(за дервиш) въртя се и викам, те пея някои религиозни молитви', както и възвратната форма *хūkam se* 'карам се някому, хокам' (Героу / Gerov 5: 514). В основата на този глагол стои междуметието *ху*, тълкувано като възклицание при пъдене на животно или човек и като междуметие за израз на недоволство, укор и под. (РСБКЕ / RSBKE). Поради това значенията на *хūkam* 'навиквам, хокам' и на *хūkam se* 'карам се някому, хокам' не трябва да се разглеждат като резултат от семантичен развой, тъй като в основата им стоят семантични признаци, присъщи на изходното междуметие ('недоволство', 'укор').

ōkam, хōkam

Значението 'викам' е основно и за звукоподражателния диалектен глагол *ōkam*. В рамките на етимологичното му гнездо се наблюдава тристепенен семантичен развой:

ōkam 'викам' (РБЕ), *ōkam*, *ōkna* 'викам, крещя' (Горна Любата, Босилеградско; Искрец, Софийско; Кюстендилско и др.), 'викам' (Самоков), *ōkam*, *ōkneмо* 'викам' (Гоз, Брезнишко; Софийско) → *ōkam*, *ōkna* 'говоря високо' (Самоков; Горна Любата, Босилеградско; Искрец, Софийско; Кюстендилско и др.) → *ōkam*, *ōkna* 'хокам, ругая' (Тръстеник, Плевенско), 'мъмря някого' (Кръвеник, Севлиево), 'карам се' (Копривщица; Челопеч, Пирдопско).

⁴ У Покорни възстановено без дължина и определено като звукоподражателен корен, имитираш звук на бухал, сова (Pokorny 1959: 1103).

⁵ Ие. **uk-*, **euk-* е източник и на стирл. *uch* 'уви! горко!' и 'въздишка', срирл. *och*, *ach* също, вероятно и гот. *auhjōn* 'шум', *auhjōdus* 'шум, врява', латв. *aiška* 'бурен вятър', стпрус. *aukis* 'грифон', лит. *apiokas* 'нощен бухал', латв. *ūkšuo* 'радвам се' и др. (Pokorny 1959: 1103).

Изходното значение ‘викам’ е основа и за друг семантичен развой, в резултат от който (радиално) се развива и вторичното значение ‘пея’ – по модела ‘викам’ (→ ‘издавам силен глас’) → когато → ‘пея’. При този развой семантичният признак ‘високо, със силен глас’ е отчетлив и при вторичните значения: *окам* ‘викам’ (РБЕ) → ‘пея’: *окам, о́кнемо* ‘пея високо, пея соло, вода мелодията’ (Доброславци, Софийско), ‘пея соло’ Горни Лозен, Софийско), ‘пея първи глас при песни, които се изпълняват от три девойки’ (Софийско) и др.

Глаголът *хо́кам* ‘високо мъмря, гълча някого, ругая, карам се’ (РСБКЕ) също има звукоподражателен произход и следва домашния модел за образуване на звукоподражателни глаголи на *-kati* (вж. Тодоров / Todorov 1994: 26). В основата му стои междуметието *хо*, а като изходно може да бъде възстановено глаголното значение ‘викам *хо*’. Значението му без съмнение е свързано с тълкуването на *хо* като междуметие за уподобяване на високо говорене, както установява и Т. Ат. Тодоров (Тодоров / Todorov 1994: 24).

По-неубедителен остава опитът на Вл. Георгиев да обясни глагола *хо́кам* като заемка от албански или като наследен от тракийския субстрат (Георгиев / Georgiev 1958: 51), отхвърлен аргументирано от Т. Ат. Тодоров (Тодоров / Todorov 1994: 23 – 26). Факт е обаче, че липсват славянски съответствия на този български глагол (както и на междуметието *хо*), поради което той може да се разглежда като по-късно образуване на българска почва. Възможно е междуметието *хо*, което стои в основата на глагола *хо́кам*, да е заемка от тур. диал. *ho*, възклицание при викане на волове и междуметие със значение ‘ей’ (DS 7: 2390), което е близко до тълкуването на *хо* като междуметие за провикване при обръщение към лица на далечно разстояние (РСБКЕ / RSBKE). Извеждането на глагола *о́кам* от *хо́кам* изглежда по-малко вероятно, тъй като за междуметието *о* могат да бъдат посочени славянски и индоевропейски съответствия (вж. БЕР / BER 4: 735), докато *хо* и *хо́кам* едва ли могат да се смятат за първични въпреки мнението на Т. Ат. Тодоров (вж. Тодоров / Todorov 1994: 25 – 26).

ру́кам

Диалектният глагол *ру́кам, ру́кна* ‘викам’ (Скребатно, Гоцелчевско; Разложко; Банско; Хасково; Дервент, Дедеагачко; Съчанли, Гюмюрджинско) също се определя като звукоподражателен и се сравнява с глаголите *ревà, рикам, ручà*, както и с лит. *rūkti* ‘рева’, латв. *rūkt* ‘рева’, стинд. *ruvāti* ‘рева, шумя, бумтя’, лат. *rumor* ‘шум, слух’ и др. (БЕР / BER 6: 340 – 341). Посочените индоевропейски съответствия, редом със стинд. *ráva-*, *ravátha-* ‘рев’, гр. *ὀρύομαι* ‘вия, рева, издавам вик’, лат. *raviō -īre* ‘говоря с дрезгав глас’ и др. Покорни извежда от ие. звукоподражание **reu-1, *rēu-, *rū-* ‘рева, издавам дрезгави звуци; ръмжа’ (Pokorny 1959: 867 – 868). Значението ‘скарвам се’ е засвидетелствано за някои префигираны форми на глагола *ру́кам*: *нарўквам (са), нар’квам (са)* ‘скарвам се’ (Смолянско; Ардинско; Асеновградско; Маданско; Девинско; Нова надежда, Хасковско), *сру́квам са* ‘скарвам се грубо на някого’ (Хасковско).

2. Глаголи с изходно значение ‘лая’

Значението ‘карам се на някого’ може да възникне и при глаголи с изходно значение ‘издавам лай’ (*лай* ‘вик, глас, който издава куче, чакал, лисица и др., за да реагират на някакво външно дразнение’, РБЕ / RBE). В този случай семантичният преход може да бъде определен като **метафоричен**, а вторичните значения за говорене съответно са преносни.

лая

За глагола *лая* в РБЕ са посочени три основни значения: ‘(за куче, вълче, лисица и някои други животни) издавам лай’; ‘(обикн. за куче) изразявам отношение към някого или нещо чрез лай’; ‘(обикн. за куче) реагирам на нещо или някого чрез лай’ (РБЕ / RBE).

Посочените значения са изходни за преносното разговорно значение на *лая* ‘говоря с ожесточение против някого или нещо; нападам, ругая’ (РБЕ / RBE) (срв. и тълкуването ‘нападам с думи, карам се’, БТР / BTR 1973: 411). То би могло да възникне чрез уподобяване на ожесточеното, нападателно и неприятно човешко говорене, чрез което се изразява отношение към някого, на кучешки лай, чрез който се изразява (негативно) отношение към нещо или някого. При това семантичният преход трябва да бъде определен като метафоричен. Връзката между двете значения е не само устойчива, но и стара – за нея свидетелстват и тълкуванията ‘лая’ и ‘хуля’ на стб. глагол *лаятн, лаѣж*

(Син. тр., Супр.) (вж. БЕР / BER 3: 330). В БЕР глаголят *л̑а̑* се свързва етимологично с лат. *lātro* ‘лая; викам; псувам; шумя’, стсканд. *lā* ‘коря’, които се извеждат от ие. **lā-* (пак там: 330 – 331), определено от Ю. Покорни като звукоподражателен експресивен корен (Pokorný 1959: 650 – 651). Към днешна дата е възстановено и предполагаемото първично значение на ие. **lā-* ‘лая, вия и др.’ (Starostin, Lubotsky). Част от продължителите на този корен пазят това първично значение (срв. и стинд. *rāyati* ‘лае’, алб. *leh* ‘лая’, лат. *lātrō, -āre* ‘лая’, лит. *lōju, lōti* ‘лая’, латв. *lāju, lāt* ‘лая’ и др.). Други имат значения за говорене, при които също (както при *л̑а̑*) е налице признак, характеризиращ речта като нападателна, заплашителна, недружелюбна, срв. напр. стирл. *līd* (**lējeti*) ‘обвинявам’, уелско *edliw* ‘порицавам, осъждам, мъмря’, гот. *lailōun* ‘хуля’, латв. *lāju, lāt* ‘проклинам; ругая, псувам’, *lādēt* ‘проклинам’ и др. И първичното значение (за кучешки лай), и вторичното (за нападателна човешка реч) са засвидетелствани и в други славянски езици, срв. напр. чеш. *láti, laji* ‘хуля, псувам; мъмря’ и остар. ‘лая’, рус. *л̑а̑ть, л̑а̑ю* ‘лая’ и ‘навиквам (някого)’, *л̑а̑яться* ‘карам се’, латв. *lāt, ļāju* ‘лая; хуля; клеветя; мъмря; злословя’.

Очертаната семантична рамка налага извода, че макар и звукоподражателен по произход, първичният индоевропейски корен, който стои в основата на глагола *л̑а̑*, все пак има сравнително конкретно изходно значение. Или поне съдържа в себе си такива семантични признаци, които имат потенциал да бъдат основа за възникване на вторичното значение ‘нападам с думи’, а не например ‘възхвалявам’, ‘призовавам’ и под.

дж̑а̑фкам

Регулярността на горния метафоричен развой в рамките на българския език може да бъде доказана чрез аналогична семантична промяна при глагола *дж̑а̑фкам* ‘(за куче) лая откъслечно и настървено, обикн. с тънък глас’ (РБЕ / RBE). За него също е засвидетелствано преносното и разговорно значение ‘нападам някого, заяждам се с някого’, илюстрирано в РБЕ със следните примери: *Те ще почнат сега, разни хлапетици..., идеалистчета да те джафкат* (Ал. Константинов) (РБЕ / RBE).

3. Глаголи с изходно значение ‘накърнявам целостта на нещо’

Значението ‘карам се на някого’ често възниква и при глаголи, в чиито значения може да бъде открит семантичният признак ‘наранявам’ и по-конкретно ‘накърнявам целостта (на повърхността) на нещо’. Връзка между нараняването в пряк и преносен смисъл може да бъде установена при редица глаголи, срв. напр. значенията на глагола *дер̑а̑* разг. ‘с рязко, силно дърпане правя на части (платно, хартия и под.), късам, разкъсвам’ (РБЕ / RBE) → *дер̑а̑* прен. разг. ‘строго мъмря, хокам някого, карам се на някого’ (РБЕ / RBE). Тази семантична промяна, която поне от съвременна гледна точка може да бъде определена като метафорична, се наблюдава и при други глаголи. Метафоричното значение се реализира при одушевен обект, т.е. при промяна на обекта на действието (неодушевен предмет → човек), а самата метафора е от типа на метафорите за разделяне на цялото, рязане или повреда (вж. Пернишка / Pernishka 2013: 532).

ка̑стря

ка̑стря ‘подрязвам клони на дърво’ → *ка̑стря* прен. разг. ‘мъмря строго някого, хокам, карам се’ (РБЕ / RBE). Преходът се наблюдава и при префигираните производни *изка̑стрям* ‘кастря много на брой, всички или нещо изцяло, окастрям, орязвам’ (РБЕ / RBE) → *изка̑стрям* диал. ‘скастрям, смъмрям, нахоквам някого’ (Геров / Gerov 2: 219); *нака̑стрям* ‘кастря известно количество от нещо, много или всичко’ (РБЕ / RBE) → *нака̑стрям* прен. разг. ‘отправлям критика, обвинения някому, смъмрям остро някого, скастрям, нахоквам, надялвам, надирам’; *ока̑стрям* ‘режа, кастря клоните на дърво или връх на растение, за да го оформя; подрязвам, орязвам’ (РБЕ / RBE) → *ока̑стрям* прен. разг. ‘мъмря строго, хокам някого, кастря’ (РБЕ / RBE); срв. и значението на произв. *ска̑стрям* прен. ‘скарвам се рязко, грубо някому; срязвам’ (РСБКЕ / RSBКЕ).

од̑ялвам, од̑ялквам, над̑ялвам

Глаголят *од̑ялвам* прен. остар. диал. ‘критикувам някого, кастря’ (РБЕ / RBE) е произв. от *д̑ялам* ‘режа, изглаждам с нож, брадва и под. нещо (дърво, камък и др.)’ (РБЕ / RBE). Семантичният

преход е засвидетелстван и при префигираните производни *одялквам* разг. ‘одялвам’ → *одялквам* прен. остар. и диал. ‘критикувам, кастря’ (РБЕ / RBE), *надялвам* ‘дялам известно количество или много неща, надялквам; дялам нещо на много места или изцяло’, разг. ‘насихам нещо на много парчета или изцяло’ → *надялвам* прен. разг. ‘разкритикувам, обругавам, нахоквам, накастрям, надирам’ (РБЕ / RBE).

жуля

Глаголът *жуля* има общобългарско преносно значение ‘критикувам здраво’ (РБЕ / RBE) и диалектно значение ‘изобличавам, карам се’ (Доброславци, Софийско). По аналогия с предходните примери тези преносни значения могат да се разглеждат като семантични деривати от основното съвременно значение на *жуля* ‘трия, претривам, обикн. кожа’ (РБЕ / RBE). Преносът е базиран на признака ‘наранявам (повърхността) на нещо’, за което срв. и изразите *Нажулвам (нажулям) / нажуля главата <със сапун> на някого, Нажулвам (нажулям) / нажуля носа на някого* разг., грубо ‘наруавам, нахоквам някого за негова простъпка’ (РБЕ / RBE).

натривам

Семантичният признак ‘накърнявам целостта (повърхността) на нещо’ може да бъде открит и при значението на глагола *трия* ‘с търкане правя нещо на ситно, съситнявам’ (БЕР / BER 8: 265), както и в значенията на някои диалектни глаголи като *триям* ‘олющвам царевични зърна’ (Слащен, Благоевградско), *трийъм* ‘свалям люспите на житни растения’ (Трънчовица, Никополско). Въз основа на тези значения може да бъде установен точен паралел със значенията на *жуля*, при което като втора степен на очаквания развой могат да бъдат посочени значенията на *натривам* в изрече *Натривам / натрия носа (муцуната, мутрата) на някого* разг. грубо ‘нахоквам, наруавам някого, поставям някого на мястото му’ (РСБКЕ / RSBKE); срв. и *Трия сол на главата някому* ‘мъча, досаждам, натяквам’, илюстриран в РСБКЕ с примера: *Дотегна му да се бори с недоброръководни хазии – и защо? За да дойде жена му и да му трие сол на главата, да мърмори, че е некадърен* (РСБКЕ / RSBKE).

4. Глаголи с изходно значение ‘мърся, цапам’

Значението ‘мърся, цапам’ често е изходно за вторичното значение ‘клеветя, лепоставям’ (такива значения имат глаголите *калям, петня, мърся, чєрня, наплєсквам, цапам* и др.). При заемки със значение ‘мърся, цапам’ обаче се наблюдава семантичният развой ‘мърся, цапам’ → ‘карам се на някого’.

мурдàрим

В БЕР глаголът *мурдàрим* ‘хокам, мъмря’ (Ново село, Видинско) е етимологизиран като вероятно идентичен с диалектния *мурдàрим* ‘мърся’ (Доброславци, Софийско). Глаголът е отименно образуван от *мурдàр* ‘мръсен, нечист, неспретнат човек’, което е заето чрез тур. *murdar* ‘мръсен, нечист, гаден, нечистоплътен’ от перс. *murdār* ‘разложен труп, мърша’. Предполагаемият семантичен развой е ‘цапам’ → ‘петня (някого)’ → ‘отнасям се лошо (с някого)’ → ‘карам се, хокам, мъмря’ (БЕР / BER 4: 333 – 334).

Подобна семантична промяна се наблюдава в етимологичното гнездо на глагола *цапам*, чието вторично значение ‘говоря хулни, неприлични или необмислени думи’ (РСБКЕ / RSBKE) може да бъде отнесено към втората степен на посочения переход.

мундзòсам, мундзòсвам

Глаголът *мундзòсам, мундзòсвам* ‘мъмря, хокам, карам се някому’ (Великотърновско) е гръцка заемка и е образуван от аористната основа на гр. *μυρ(ν)τζώνω* ‘замърсявам, осквернявам; правя обиден жест с ръка’. Предположеният в БЕР семантичен развой ‘обиждам’ → ‘карам се’ → ‘сърдя се’ (БЕР / BER 4: 326 – 327) не е съвсем убедителен, тъй като нито за българския диалектен глагол, нито за гръцкия етимон успяхме да открием засвидетелствани значенията ‘обиждам’ и ‘сърдя се’. Възможно е обаче да се допусне семантичен развой ‘замърсявам, осквернявам’ → ‘хокам, карам се’, аналогичен на разгледания по-горе семантичен переход при *мурдàрим*. При това значението

‘права обиден жест с ръка’ на гръцкият етимон е свързано със значението на *μουντζώνω, μουντζώνω* (*μουντζώνω*) ‘мажа си лицето със сажди’ < *μού(ν)τζ(α), μούντζ(α)* ‘обиден жест с ръка’, което пък идва от название за физическо нацапване на лицето с длан, потопена в сажди (MGD)⁶.

Като вариант на *мундзѝсам* могат да бъдат разглеждани и диалектните глаголи *мъндзѝсам* ‘мънкам, мърморя нещо натрапчиво’ (Сливен), ‘гълча, натяквам, мърморя, критикувам дребнаво, неоснователно’ (Сливенско), *мънзѝсам* ‘говоря зад гърба на някого’ (Любимец, Хасковско). В БЕР глаголът *мъндзѝсам* се сравнява с *мънкам* и се обяснява като звукоподражателен (БЕР / BER 4: 399), но подобно обяснение не може да изясни напълно нито формата, нито семантиката на този глагол, особено що се отнася до значението ‘гълча, натяквам, критикувам неоснователно’. Като по-вероятна трябва да бъде приета връзката с гръцкия етимон, подкрепена от възможния семантичен преход ‘цапам’ → ‘мърся, хокам, карам се на някого’. Фонетичният облик би могъл да е резултат от дисимиляция *y – o > ъ – o*, като промяната може да е повлияна и от домашния глагол *мънкам*.

Бърлявам

Диалектният глагол *бърлявам*, завидетелстван в Трънско със значението ‘карам се, дърля се’, в БЕР е определен като звукоподражателен (БЕР / BER 1: 103). Той обаче може да бъде свързан етимологично с диалектното съществително име *бърлѝг* ‘смет, помя; нечистотия’ (Острец, Троянско; Бериево, Севлиево) и с прилагателното *бърлог* ‘нечистоплътен, мръсен’, сродни със срхр. *бърлог*, *бърлати* ‘цапам, калям’, пол. *barłóg* ‘куп плява, смет, кал’, както и с лит. *burlas* ‘кал, курешка’ (БЕР 1: 103)⁷. Към същото етимологично гнездо може да бъде отнесено не само прилагателно *бърляив* ‘свадлив’, приведено като производно под *бърлявам* (БЕР / BER 1: 103), а също и *бърлив* ‘злонравен’ (Трънско), етимологизирано неубедително като произв. от *бърльо* диал. ‘човек с големи устни’, което пък се свързва с *бърна* ‘устна на животно’, разг. грубо ‘устна на човек (обикн. дебела, изута)’ (БЕР / BER 1: 103).

При хипотезата за етимологична връзка между *бърлѝг* ‘смет, помя; нечистотия’, *бърлог* ‘нечистоплътен, мръсен’, от една страна, и *бърлявам* ‘карам се, дърля се’, от друга, значението на глагола би могло да се развие вторично въз основа на установения в тази подгрупа редовен семантичен преход ‘мърся, цапам’ → ‘карам се на някого’. Първата степен на този развой не е засвидетелствана на българска почва, но може да бъде допусната въз основа на срхр. *бърлати* ‘цапам, калям’.

Според досегашните ни наблюдения от изходно значение ‘цапам, мърся’ може да се развие вторично и значение ‘карам се с някого’, но глаголи с подобен семантичен развой са обект на друго изследване (вж. Фучеджиева / Fuchedzhieva 2025).

Регулярността на представените семантични преходи, доказана чрез приведените семантични паралели, може да служи като опора при изясняване на семантичния развой на глаголи като *гълча*, *мърся* и др. със значение ‘карам се на някого’, както и при етимологизирането на други глаголи от това лексико-семантично поле, когато техният произход е неясен или несигурен. Както беше установено в изследването, такова вторично значение би могло да възникне по метонимичен или метафоричен път при глаголи с изходни значения ‘викам’, ‘лая’, ‘накърнявам целостта на нещо’ и ‘цапам, мърся’. Важно е да се изтъкне обаче, че във всеки конкретен случай е необходимо да се държи сметка и за т. нар. „логика на номинацията“, свързана с подредеността и структурната

⁶ Фразата е свързана с оскърбителния жест *μούντζα*, който се прави с отворена длан и опънати пръсти. Глаголът *μουντζώνω* и колокациите *δίνω μούντζα* [давам обиден жест] – ‘права оскърбителен жест с ръка’, *παίρνω μούντζα* [получавам обиден жест] – ‘правят ми оскърбителен жест с ръка’, описват това действие. Корените на този оскърбителен жест са свързани с публичното опозоряване на наказаните във Византия, които били завързвани, качвани на магарета и водени по улиците. Хората отстрани ги биели, плюели, малтретирани, като един от най-позорните начини е бил да си напълнят ръцете с боклуци и прах и да ги хвърлят отблизо върху лицата на престъпниците. В днешно време жестът символизира тази някогашна оскърбителна процедура (Риковски / Rikovski 2020: 160),.

⁷ В БЕР глаголът *бърлявим* е етимологизиран като „звукоподраж., успоредно с *бърбѝря*, като *дѝрля се* при *дѝр-дѝря*“ (БЕР / BER 1: 103). Глаголът *дѝрля се* разг. ‘карам се заядливо’ обаче не е етимологизиран като звукоподражателен; той се привежда като възвратна форма под *дѝрлям* диал. ‘(за куче) хапя, дърпам, тегля някого или нещо’ (РБЕ), който се свързва етимологично с *дѝра* и семантично се сравнява със сродните думи *раздѝр* и рус. *драться* ‘бия се’ (БЕР 1: 463).

организация на лексикалното съдържание. Именно тази подреденост Уфимцева сочи като едно от основните свойства на полисемантичните думи, които осигуряват тяхната синхронност и историческа идентичност (Уфимцева / Ufimceva 1986: 29). Идентифицирането на мотивиращия признак за даден семантичен развой е от ключово значение при работата по етимологичен речник от гнездови тип като „Българския етимологичен речник“, в който думи с неясен или несигурен произход трябва да намерят своето място в съответното етимологично гнездо.

Цитирана литература / References

- Абаев 1986: Абаев, В. Как можно улучшить этимологические словари. – *Этимология 1984*. Москва: Наука, с. 7 – 27. (Abaev 1986: Abaev, V. Kak mozhno uluchshit' etimologicheskie slovari. – *Etimologija 1984*. Moskva: Nauka, с. 7 – 27.)
- БЕР 1971 – 2017: *Български етимологичен речник*. Т. 1 – 8. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“. (BER 1971 – 2017: *Balgarski etimologichen rechnik*. Т. 1 – 8. Sofia: Izdatelstvo na BAN „Prof. Marin Drinov“.)
- БТР / BTR 1973: *Български тълковен речник*. София: Наука и изкуство. (BTR 1973: *Balgarski talkoven rechnik*. Sofia: Nauka i izkustvo.)
- Варбот 1986: Варбот, Ж. Ж. О возможностях реконструкции этимологического гнезда на семантических основаниях. – *Этимология 1984*. Москва: Наука, с. 33 – 40. (Varbot 1986: Varbot, Zh. Zh. O vozmozhnostjah rekonstrukcii etimologicheskogo gnezda na semanticheskikh osnovaniyah. – *Etimologija 1984*. Moskva: Nauka, pp. 33 – 40.)
- Варбот 2012: Варбот, Ж. Ж. Этимологические гнезда и лексико-семантические поля в диахронии и синхронии. – В: Варбот, Ж. Ж. *Исследования по русской и славянской этимологии*. Москва – Санкт Петербург: Нестор-История, с. 145 – 153. (Varbot 2012: Varbot, Zh. Zh. Etimologicheskie gnezda i leksiko-semanticheskie polja v diahronii i sinhronii. – In: *Issledovanija po russkoj i slavjanskoj etimologii*. Moskva – Sankt Peterburg: Nestor-Istorija, pp. 145 – 153.)
- Георгиев 1958: Георгиев, В. *Въпроси на българската этимология*. София: Издателство на БАН. (Georgiev 1958: Georgiev, V. *Vaprosi na balgarskata etimologiya*. Sofia: Izdatelstvo na BAN.)
- Геров 1975 – 1978: Геров, Н. *Речник на българския език*. Т. 1 – 6. София: Български писател. (Gerov 1975 – 1978: Gerov, N. *Rechnik na balgarskiya ezik*. Т. 1 – 6. Sofia: Balgarski pisatel.)
- Зализняк 2001: Зализняк, А. Семантическая деривация в синхронии и диахронии: проект „Каталога семантических переходов“. – *Вопросы языкознания*, № 2, с. 13 – 25. (Zaliznjak 2001: Zaliznjak, A. Semanticheskaja derivacija v sinhronii i diahronii: projekt “Kataloga semanticheskikh perehodov”. – *Voprosy jazykoznanija*, № 2, pp. 13 – 25.)
- Колковска 2013: Колковска, С. Нови метафорични значения в българския език, възникнали при прилагателни имена и глаголи. – В: *Проблеми на неологията в славянските езици*. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, с. 185 – 207 (Kolkovska 2013: Kolkovska, S. Novi metaforichni znacheniya v balgarskiya ezik, vazniknali pri prilagatelni imena i glagoli. – In: *Problemi na neologiyata v slavyanskite ezitsi*. Sofia: Akademichno izdatelstvo “Prof. Marin Drinov”, pp. 185 – 207).
- Костова 2018: *Глаголни неологизми в българския език*. София: Авангард Прима (Kostova 2018: *Glagolni neologizmi v balgarskiya ezik*. Sofia: Avangard Prima.)
- Падучева 1998: Падучева, Е. Парадигма регулярной многозначности глаголов звука. – *Вопросы языкознания*, № 5, с. 3 – 23. (Paducheva 1998: Paducheva, E. Paradigma reguljarnoj mnogoznachnosti glagolov zvuka. – *Voprosy yazykoznanija*, № 5, pp. 3 – 23.)
- Падучева 2004: Падучева, Е. *Динамические модели в семантике лексики*. Москва: Языки славянской культуры. (Paducheva 2004: Paducheva, E. *Dinamicheskie modeli v semantike leksiki*. Moskva: Jazyki slavjanskoj kul'tury).
- Пернишка 2013: Пернишка, Е. Лексикална семантика. Структурно-семантични особености на българската лексика. – В: Пернишка, Е., Л. Крумова-Цветкова (ред.). *Българска лексикология*. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, с. 395 – 592. (Pernishka 2013: Pernishka, E. Leksikalna semantika. Struktarno-semantichni osobenosti na balgarskata leksika. – In: Pernishka, E., L. Krumova-Tsvetkova (red.). *Balgarska leksikologiya*. Sofia: Akademichno izdatelstvo “Prof. Marin Drinov”, pp. 395 – 592.)
- РБЕ: *Речник на българския език (онлайн)*. А – системност. <<https://ibl.bas.bg/rbe/>> [14.01.2024] (RBE: *Rechnik na balgarskia ezik (online)*. А – sistemnost.) <<https://ibl.bas.bg/rbe/>> [14.01.2024])
- Рикевски 2020: Рикевски, Р. Фразеологизми с националнокултурна специфика в гръцкия и българския език. – В: *Граматика на духа*. Велико Търново: Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“, с. 155 – 164. (Rikevski 2020: Rikevski, R. Frazеologizmi s natsionalnokulturna spetsifika v gratskiya i balgarskiya ezik. – In: *Gramatika na duha*. Veliko Tarnovo: Universitetsko izdatelstvo “Sv. sv. Kiril i Metodiy”, pp. 155 – 164.)

- РСБКЕ: *Речник на съвременния български книжовен език (онлайн). Сит – яшиност*. <<http://ibl.bas.bg/rbe/lang/bg>> [14.01.2024] (RSBKE: *Rechnik na savremenniya balgarski knizhoven ezik (online). Sit – yashnost*). <<https://ibl.bas.bg/rbe/>> [14.01.2024])
- Тодоров 1994: Тодоров, Т. Ат. *Етимологични етюди. Произход на български думи*. София: ДИОС. (Todorov 1994: Todorov, T. At. *Etimologichni etyudi. Proizhod na balgarski dumi*. Sofia: DIOS.)
- Толстая 2008: Толстая, Св. *Пространство слова. Лексическая семантика в общеславянской перспективе*. Москва: Индрик. (Tolstaja 2008: Tolstaja, Sv. *Prostranstvo slova. Leksicheskaja semantika v obshheslavjanskoy perspektive*. Moskva: Indrik.)
- Трубачев 1980: Трубачев, О. Реконструкция слов и их значений. – *Вопросы языкознания*, 29, № 3, с. 3 – 14. (Trubachev 1980: Trubachev, O. *Rekonstrukcija slov i ih znachenij*. – *Voprosy jazykoznanija*, 29, № 3, pp. 3 – 14.)
- Уфимцева 1986: Уфимцева, А. *Лексическое значение (принцип семиологического описания лексики)*. Москва: Наука. (Ufimceva 1986: *Leksicheskoe znachenie (princip semiologicheskogo opisaniya leksiki)*. Moskva: Nauka.)
- Фучеджиева 2025: Фучеджиева, К. Семантичен развой при глаголи за говорене (в помощ на етимологичния анализ). – *Известия на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“*, кн. XXXVIII (под печат). (Fuchedzhieva 2025: Fuchedzhieva, K. *Semantichen razvoy pri glagoli za govorene (v pomostht na etimologichniya analiz)*. – *Izvestiya na Instituta za balgarski ezik “Prof. Lyubomir Andreychin”*, kn. XXXVIII (in print))
- Bezljaj 1976 – 2007: Bezljaj, F. *Etimološki slovar slovenskega jezika*. I – V. Ljubljana.
- DS 1 – 12: *Türkiye’de halk ağzından derleme sözlüğü*. 1 – 12. Ankara, 1993.
- Havlová 1979: Havlová, E. Zum Problem der Homonymie in der etymologischen Forschung. – *Zeitschrift für Slawistik*, Bd. 24, Heft 1, S. 51 – 54.
- MDG 1998: *Modern Greek Dictionary*. Institute for Modern Greek Studies of the Aristotile University of Thessaloniki. <https://www.greek-language.gr/greekLang/modern_greek/tools/lexica/triantafyllides/search.html?lq=%CE%BC%CE%BF%CF%8D%CF%84%CE%B6%CE%B1&dq=> [14.03.2025]
- Pokorny 1959: Pokorny, J. *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*. Bern.
- Skok 1973: Skok, P. *Etimologijski rjecnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Knj. 3. Zagreb.
- Starostin, Lubotsky: Starostin, G., A. Lubotsky. *A Proto-Indo-European Language Lexicon, and an Etymological Dictionary of Early Indo-European Languages*. <<https://academiaprisca.org/indoeuropean.html>> [25.02.2025]

THE MEANING ‘TO SCOLD’ AS A RESULT OF REGULAR SEMANTIC DEVELOPMENT

Krasimira Fuchedzhieva

Institute for Bulgarian Language “Prof. Lyubomir Andreychin”,
Bulgarian Academy of Sciences

k.fuchedzhieva@ibl.bas.bg

Abstract. The paper focuses on a group of Bulgarian verbs with meaning ‘to scold’, which arises as a result of regular semantic development. Cases of semantic parallelism are found in verbs with the original meaning ‘to shout’, ‘to bark’, ‘to injure the integrity of something’ and ‘to soil, to make dirty’. The observations made can serve as a basis for etymologizing verbs with the meaning ‘to scold’ whose origin is uncertain or not quite clear, and in a more general sense can be seen as a contribution to semantic typology.

Keywords: *etymology; regular semantic development; semantic parallels; the meaning ‘to scold’*

Krasimira Fuchedzhieva
Institute for Bulgarian Language
Bulgarian Academy of Sciences
52, Shipchenski prohod Blvd., Bl. 17
Sofia 1113, Bulgaria

БЪЛГАРСКА ОНОМАСТИКА

„ДОМЪТ НА ЗМЕЯ“ В БЪЛГАРСКАТА ТОПОНИМИЯ

Надежда Данчева

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“,
Българска академия на науките

ndancheva@ibl.bas.bg

Резюме. Интересът към темата на това изследване е провокиран от наблюдения върху топоними от българското езиково землище, които свидетелстват за оцелели предхристиянски вярвания на българина. Змеят е „един от основните персонажи в митологичната система на българите“, който постепенно отпада от мирогледа им (Георгиева / Georgieva 2013: 171), но образът му остава в устното народно творчество и в топонимията. Емпиричният материал се основава върху списък с имена, които съдържат в състава си компонент *змей*. Географските названия са ексцерпирани от топонимните изследвания на българските учени и от някои географски речници. Топонимите са подложени на семантична и структурна класификация. Приносът на статията е в това, че поставя във фокус въпроса как археологията среща мита, легендите и фолклора в полето на топонимията.

Ключови думи: археология; митология; митотопоним; змейови къщи; долмени

1. Увод. Обект, цел, задачи, методи на изследване

Продължителният живот на географските имена дава възможност тези лексикални единици да се предават от поколение на поколение, а учените да правят наблюдения върху тях от различни изследователски гледни точки. Като интердисциплинарна наука днес топонимията често се използва като надежден извор за изследвания в областите историческа диалектология, физическа и социално-икономическа география, история, археология и науките за културно-историческото развитие на човека етнология и етнография. Категорично можем да погледнем към топонимията и като източник за митологичните вярвания на българите.

1.1. Обект на внимание са географските названия от българското езиково землище, които съдържат в състава си названието *змей*. Предложеното изследване е базирано на публикуваните монографични трудове по българска топонимия, хидронимия и някои географски справочници. Не са обект на внимание местните имена извън съвременните граници на България. В този материал не са обект на анализ и другите названия, с които се назовава митичното същество змей, напр. *змей*, *аждер*, *аждарка*, *юнак*, *шаркан*, *змейца*, *змейкѝня* (вж. Стойнев / Stoynev 2006: 136).

1.2. Изследването си поставя за **цел** да се анализират топонимите, които свидетелстват за оцелелите предхристиянски вярвания на българина, свързани с митологичния образ на змея – митично същество, което заема едно от главните места в митологията още от славянското езичество. Топонимията е плодотворно поле за изследване, защото географските имена са възникнали в дълбока древност и представляват хронологически свидетелства за историческите периоди на развитие на човешкото познание за света. След приемането на програмата за събиране и проучване на географските имена в България (1958) учените започват да събират данни на терен. Голяма част от земите, които влизат в бившите околии, са обитавани още от праисторическо време. За това свидетелстват могили от ранния и късния неолит, от трако-римския период, археологическите находки от късната бронзова епоха и т. н. (вж. например Димитрова-Тодорова / Dimitrova-Todorova 2006: 13 – 22 за историко-поселищната история на Поповско).

1.3. Задача на изследването е да се проследят в съпоставителен план представите за змея в българската топонимия и в българския фолклор и да се направи опит тези представи да се допълнят с данни от археологията. Статията не цели изчерпателност в представянето на проблематиката, а само илюстрира някои идеи за нови методологични стратегии.

1.4. За целите на изследването топонимите са класифицирани по семантичен признак и в зависимост от структурните и словообразователните им особености. За да се допълни представата за митологичното същество змей, която изгражда топонимния материал, успоредно с езиковия анализ

се привежда екстралингвистична информация. Първо, разглеждат се превъплъщенията на змея в българския фолклор, второ, надниква се в полето на археологията, по-конкретно – на мегалитните паметници, т. нар. долмени, наричани от местното население *змейови дупки* или *змейови къщи*¹. Прилага се **интердисциплинарен метод**, който изисква съчетаването на ономастичните данни с информация от сферата на археологията, митологията и етнонауката.

2. Теоретични постановки

Както беше посочено, включеният в изследването емпиричен материал носи сведения за съществуването на митично съзнание, което е характерно за ранната история на човечеството, за езиковия стадий на неговото развитие. Тези имена образуват своеобразно ономастично пространство и са т. нар. **митоними**. *Митоним* / *митично име* / *митологично име* е всяко име, което присъства в приказките, митовете, народния епос, преданията и под. Ономастичната терминология разграничава *митотопоними*, *митоантропоними*, *митозооними*, *митофитоними* (Балкански, Цанков / Balkanski, Tsankov 2016: 264). Единиците на митонимната топонимия (подсистема на топонимията) се мотивират именно от митоним² като *змей*, *самодива* или от митоними като *Свети Илия*, *Тодор кон* и т. н. (Балкански, Цанков / Balkanski, Tsankov 2016: 264). Според учените между средата на 19. и началото на 20 в. образът на змея постепенно отпада от мирогледа на българите, но остава в устната народна поезия и проза като съществувало, но изчезнало същество (Георгиева / Georgieva 2013: 171).

Имена като *Змеева дупка*, *Змейова къща*, също *Самодивската пещера*, *Дявола*, *Дяволската дупка*, *Имането*, *Градището* са възникнали чрез означаване на различни поверия и предания и вероятно са свързани с онова, което са чували или виждали нашите предци. Тези имена ни връщат именно към времената, когато хората са започнали да си обясняват природните сили и да назовават обкръжаващия ги свят. Затова митонимите са възникнали по естествен път, образувани са от прехода на апелатив или прилагателно име в местно име, не са възникнали по изкуствен, административен път. Имената с компонент *змей* в българската ономастика са част от ойконимията, спелеонимията, оронимията, хидронимията. В България има само три ойконима, мотивирани от названието *змей*. Това са *Змеево*³, село в община Балчик, област Добрич; *Змѐйово*, село в община Стара Загора, област Стара Загора; *Змеица*, село в Смолянска област, община Доспат (ЕКАТТЕ / ЕКАТТЕ). Пример за хидроним е *Змеица* – название на езеро край Черно море (БВ / BV 2012: 504), за спелеоним – *Змѐйова дупка*, дълбока пещера с подземна река (Ковачев / Kovachev 2009: 218). Голяма част от записаните географски имена са микротопоними. Микротопонимията е онзи дял, в който са запазени имена на малки обекти, които са известни на неголям кръг от хора и имат ограничена сфера на употреба (Чолева-Димитрова / Choleva-Dimitrova 2002: 23; Данчева / Dancheva 2020: 18 – 20). Известни са названия на редица местности като *Змейова могила*, ливади и камениста височина, обрасла с ниска растителност, Чирпанско (Павлова / Pavlova 2005: 229), *Змѐйска дупка*, пещера, Новозагорско (Петкова / Petkova 2007: 270), *Змѐя*, кладенец в гора, Дряновско (Ковачев / Kovachev 2008: 219) и много други.

2.1. Образът на змея и връзката топонимия – археология – митология

С. Тейлър пише, че „имената на места са „културни артефакти“, създадени от сложните взаимодействия между човешката мисъл, културата и околната среда“⁴ (преводът е мой, Н. Д.) (Taylor 2016: 70). Археологическите обекти са създадени в процеса на човешката дейност. Запазването им е обусловено от природните дадености и от надеждността на материала, от който са направени. От друга страна, географските имена оцеляват благодарение на продължителната устна комуникация,

¹ В БЕР са посочени значенията на *змей* ‘змия, змей’ и на *змѐйова къща* ‘праисторическа гробница, долмен’ (Странджа) (БЕР / BER 2007: 647).

² Митоним е всяко нарицателно име, с което се назовава митологично същество: *самодива*, *жид* и под. (Балкански, Цанков / Balkanski, Tsankov 2016: 264).

³ Екскерпирани имена в изследването са дадени със или без ударение според записите им в източниците.

⁴ “Place names are ‘cultural artefacts’ produced by complex interactions between mind, culture and environment” (Taylor 2016: 70).

която предоставя възможност да се трансферират знания от колективната памет, както и заради това, че те системно се записват от изследователите на езика (вж. Albris, Vasshus 2023: 15 – 30). Известно е, че сътрудничеството между учени археолози и ономасти има силни традиции⁵, а съвместната дейност между тях би насърчила нови методологични стратегии, които да подпомогнат двете науки. В областта на ономастиката нееднократно е обръщано внимание на факта, че едни от най-старите названия от територията на България са записани върху археологически обекти. Това са каменни надписи, които свидетелстват за това какви са били хората, населявали нашите земи. Разбира се, необходими са специализирани познания за оценка на произхода и тълкуването на всяко име.

На пръв поглед е трудно да свържем пряко археологията (антропогенните факти) с устната традиция, и по-конкретно със запазените в народното творчество образ на змея, но на практика съществуват много изследвания, които представят вплитането на митологичните вярвания на хората в тяхната материална култура (вж. изследването за образа на змията и змея върху пафти от Северна България (Чаушев / Chaushev 2014); изследването „Змей – дракон по археологически и етнографски данни“ (Петрунов / Petrunov 2021), също многобройните изображения на змей върху каменни релефи на църкви, например релефи от 19 в. от църквите „Св. Параскева“ в с. Видраре, Софийско, „Свети Димитър“ в Радомир и много други (вж. изображенията в Георгиева / Georgieva 2013).

Изключително важна и актуална предпоставка за сътрудничеството между ономастиката и археологията в съвременния свят е дигитализацията на античните надписи, с които науката разполага. Такива данни от областта на културно-историческото наследство предлага платформата ТЕЛАМОН⁶ – дигитална библиотека на античните гръцки надписи от територията на България (създадени в периода VI в. пр. Хр. – VI в. сл. Хр.). Интерес за изследването, което търси топоними, свързани с образа на змея, предлага онлайн проектът „Балкански мегалити“⁷, който локализира обектите с мегалитните паметници в България и техните имена. Например на сайта може да се локализира долменът в землището на с. Калово, м. *Змеюви къщи*, Бургаска област⁸, и долменът в м. Бакъра, село Евренозово, Бургаска област⁹.

В световен мащаб много автори са се занимавали с проучване на различните теории за мита. В своя труд „Българска народна митология“ И. Георгиева прави обстоен преглед на някои теории за мита, като включва изследванията на поколения учени – Дж. Фрейзър, К. Юнг, К. Леви-Строс, М. Елиаде и др. (Георгиева / Georgieva 2013: 15). Според авторката митологията „е там, където в системата от знания има празнина, а любознанието се опитва да я запълни или с научно откритие, или с фантастично обяснение“ (Георгиева / Georgieva 2013: 9). И тъй като митологията е присъща на родово-племенното общество, според авторката, когато са се споменавали митологични същества като змия, змей, тогава българският народ още не е бил създаден като етническа формация. По това време митологията е била мироглед и образите не са се схващали като фантастични. Образът става символичен (символ на някои природни стихии и социални обекти) чак по-късно в човешката история (Георгиева / Georgieva 2013: 11, 17).

Митология, история и археология се преплитат в монографията „Културно-историческо наследство от култа към сакрализираната змия-змей в земите на тракийските сатри“ на В. Марков (Марков / Markov 2007), в изследването на В. Лозанова-Станчева „Към корените на легендата за Родоския дракон“¹⁰ (Лозанова-Станчева / Lozanova-Stancheva 2023), в статията „Топонимия и митология“ на А. Калоянов (Калоянов / Kaloyanov 2001) и други.

⁵ Например един от основателите на топонимичната дисциплина в Норвегия – Олуф Риг (1833 – 1899), е археолог и историк (Albris, Vasshus 2023: 15).

⁶ <https://telamon.uni-sofia.bg/list/places/> [17.01.2025].

⁷ <https://www.balkanmegaliths.bgjourney.com/Bulgaria/MegInBg.html> [17.01.2025].

⁸ <https://www.balkanmegaliths.bgjourney.com/Bulgaria/Dolmeni/Dstr008BG/Dstr008BG.html> [17.01.2025].

⁹ <https://www.balkanmegaliths.bgjourney.com/Bulgaria/Dolmeni/Dstr022BG/Dstr022BG.html> [17.01.2025].

¹⁰ В нашата топонимия не се откриват имена, мотивирани от митонама *дракон*, поне не са известни. В българския език думата *дракон* е със значение ‘баснословен огнен змей’, произхожда от гръцката дума със същото значение (БЕР / BER 2007: 419). В езика и в народната представа често не се прави разлика между *таласъм*, *вампи* и *дракос* ‘змей, приказно чудовище’ (Мичева-Пейчева / Micheva-Peycheva 2013: 58). Значенията на лексемите *дракон*, *демон* и *дракул*, както и тяхното разпространение в Беломорието, в Източните Родопи и в Северна България са проучени подробно от Г. Митринов (Митринов / Mitrinov 2016: 275 – 280).

3. Образът на змея в българския фолклор

В народните поверия змеят е митично, често многоглаво, крилато същество с голямо люспесто тяло. Материали за змея публикуват Димитър Маринов (Маринов / Marinov 2003), Христо Вакарелски (Вакарелски / Vakarelski 1977), Михаил Арnaudов (Арnaudов / Andaudov 1972) и много други изследователи на българското народно творчество. Представата за змея намира отражение в легендите, песните, приказките, гатанките, изкуството, художествената литература и разбира се, в топонимията и антропонимията. Засвидетелствани са лични имена *Змейко* (Врачанско, Търново, Шумен, Варна), *Змейо* (защитно име) 'да не му вредят змейове и змии' (Софийско), прякор *Змея*, фамилни имена *Змейков* (Врачанско), *Змеев*, *Змейски* (Илчев / Ilchev 2012: 214). Легендата за змея е в основата на сюжета на първия български балет „Змей и Яна“ (1937), митологично и реално се преплитат в повестта „Змей“ на Антон Страшимиров, съществуват и други литературни произведения, в които откриваме образа на змея. Народните вярвания за змея, запазени до края на 19 в., разкриват връзката му със змията, човека и птицата (Георгиева / Georgieva 2013: 171). Вярва се, че змеят произлиза от змия (смок), която не е видяна от човек в продължение на 100 г. и на която поникват крила. В Западна България се смята, че змеят произлиза от риба (шаран) (Георгиева / Georgieva 2013: 171). Връзката с вярванията за змиите свързва образа на змея с универсални проблеми като този за митическия покровител, образа на душата, космологията и др. (Беновска-Събокова / Benovska-Sabkova 1995: 97).

Образът на змея е разгледан изключително подробно в изследването на М. Беновска-Събокова „Змеят в българския фолклор“ (Беновска-Събокова / Benovska-Sabkova 1995). Авторката проследява превъплъщенията на този персонаж не само в митическите песни, но и в героичния епос, в приказките, легендите, вярванията, обредността. Змеят е представен като противник на халата и ламята, посочена е връзката му със смока, рибата, подземния свят, мъжкото начало, мълнията и огъня, със свети Илия (змеят е помощник на светеца) и т. н. (Беновска-Събокова / Benovska-Sabkova 1995). Превъплъщенията на змея са описани и в сборника с фолклорни текстове „Змей, змеица, ламя и хала“ (2025), в който са събрани текстове от учени от Института по етнография и фолклористика с Етнографски музей към Българската академия на науките (Баева / Baeva 2025).

Ще обобща, че в българския фолклор змеят има много превъплъщения. Той може да се превърне в човек, в млад, красив, силен момък; може да се движи между хората, без да го разпознаят, и прилича на тях по това, че може да яде, да пие, да се жени и да има потомство. Често змеят се влюбва и отвлича девойки (от хорото, от кладенеца, от нивата), може също да иска откуп, данък.¹¹ Понякога змеят се вижда като светкавица, огнена стрела, светецко кълбо и е в състояние да запали всичко. Змеят би могъл да се яви и като облак, а също може да отклонява облаци и да предизвиква суша, както и да спира водата. В голяма част от легендите обаче змеят е добронамерен към хората и защитава селата от носещите градушки хали и лами.

4. Образът на змея в българската топонимия

Таблица 1. Митотопоними

Еднокомпонентни географски имена митотопоними	Двуконпонентни географски имена митотопоними
Змеево , село, община Балчик, област Добрич. Змейово , село, община Стара Загора, област Стара Загора. Змеица , село в Смолянска област, община Доспат (ЕГРБ / EGRB 2013: 230) (вж. ЕКАТТЕ / ЕКАТТЕ). Дряновско: Змѐйовец , дълбок дол в ниви.	Змеицки дол , местност до Козичино. Там живеели змейове, за които се пее в много еркечки песни (Райчевски / Raychevski 2007: 292). Змейски кладенец , гориста местност, източно от Козичино. Според легенда там излизали змейове да играят хоро. Един змей грабнал мома от хорото и потънал в земята с нея и на това място излязла вода. По-рано там е имало параклис (Райчевски / Raychevski 2007: 292).

¹¹ Повече за антропоморфните белези на змея вж. при Китанова / Kitanova 2020.

Змѣйското 1) стръмнина с ниви; 2) пасище. Змѣя, кладенец в гора. Името се свързва с поверие, че наоколо е живял змей (Ковачев / Kovachev 2008: 218 – 219). Врачанско: Змейовец 1) извор, пазен от змей; 2) извор; 3) извор, според преданието там нощем излизал змей; 4) извор, пазен нощно време от змей; 5) извор, свързан с легендата, че змей му пие водата (Николов / Nikolov 1997: 127). Радомирско: Змейовец, рид с дъбова гора, западно от с. Ракиловци. Полупланинско селище, разкрито е антично селище. В местността Равнище е разкрито антично селище. В местността Чуките се намират две антични надгробни могили (вж. Чолева-Димитрова / Choleva-Dimitrova 2009: 49, 225). Берковско: Змѣевец, пропаст. Името се свързва с предание за змей, който се явявал там (Михайлова 1986: 32). Михайловградско: Змѣевица, ниви (Михайлова / Mihaylova 1984: 39). Брезнишно: Змейовец, Змийовец, извор с поточе. Името е запазило поверие за змей, пазител на извора. Змейн, склон с дупки¹². Името се свързва с поверие, че пещерите са обитавани от змей (Велев / Velev 2009: 257). Змеенъц, извор, югозападно от Трън (БВ / BV 2012: 540). Змеица, езеро край Черно море, северно от Кюстенджа (БВ / BV 2012: 540). Змейовец, извор при Павлоче, близо до Враца; Змейовец, изворче, западно от Ракиловци, близо до Радомир; Змейовец при Згориград, Врачанско; при Розовец, Пловдивско; при Темниско, Великотърновско; Змейовец при Калиманци, Мелнишко (БВ / BV 2012: 540). Змѣовец при Джамбузовци, Ихтиманско (БВ / BV 2012: 540). Змѣювец при Свети Спас, Пловдивско (БВ / BV 2012: 540). Змѣевец при Слатина, Ловешко (БВ / BV 2012: 540).	Змѣйско кале, височина, североизточно от Руен, където има тракийско укрепление от IV – III в. пр. Хр. (Райчевски / Raychevski 2007: 293). Змѣйовски проход, проход в средната част на Сърнена гора при с. Змейово (ЕГРБ / EGRB 2013: 230). Грудовско: Змѣйовите къщи, тракийски долмени, близо до с. Голямо Букво, в гориста местност в Странджа (Бечева / Becheva 1998: 110). Дряновско: Змѣйова дупка, дълбока пещера с подземна река. Поверие, че е обитавана от змей (Ковачев / Kovachev 2008: 218). Тополовградско: Змѣйова къщичка, домлен в нива. Селото е разположено в малка котловина до р. Тунджа. В землището се намират следи от средновековно селище (Лалчев / Lalchev 2010: 138). Панагюрско: Змѣов кладенец (Заимов / Zaimov 1977: 106). Врачанско: Змѣешка падина, пасище под извора <i>Змейовец</i>. Змѣйова дупка (<i>Змеюва дупка</i>), пещера с чудновати скални образувания във Врачанската планина, северозападно от Леденика (ЕГРБ / EGRB 2013: 230). Змѣйов камик, скала пред пещерата <i>Змѣйова дупка</i> (Николов / Nikolov 1997: 127). Змѣовско лице, гора, западно от Горна Бела речка (Михайлова / Mihaylova 1984: 33). Чирпанско: Змѣйова могила, ливади и камениста височина, обрасла с ниска растителност (Павлова / Pavlova 2005: 229). Луковитско: Змѣйкин пътук, пустеещо място. Според преданието вечер излизали змеици. Първата част на названието е прилагателно име от изчезнало съществително в говора <i>змѣйка</i> ‘змеица’ (Иванова / Ivanova 2009: 243). Новозагорско: Змѣево коляно, гора, източно от Кортен. Селото е обитавано от дълбока древност. В района на селото има две праисторически могили: <i>Паничка</i> разкрива културни пластове от неолита и бронза, спомената е от братя Шкорпил, и <i>Мусовица</i> – с останки от каменно-медната и бронзовата епоха. Има следи от антични селища, светилище на гръцка богиня и т. н. Езиковите данни също говорят за старинни елементи.
---	---

¹² Често в топонимията нарицателното *дупка* е онимизирано в значение ‘пещера’ (вж. Данчева / Dancheva 2020: 105).

	Змѣйова (Змеѣва) дупка 1) храсталак, леговище на змии; 2) гора, според местните жители на мястото е имало змеево леговище и пещера с изход към отсрещния връх <i>Припека</i>. Смята се, че поселението съществува от дълбока древност. Има следи от праисторическо селище, на километър от селото са открити 4 надгробни могили, наблизо има и останки от средновековна крепост. Змѣйска дупка, пещера, западно от с. Баня, там живял змей. Има следи от антични селища, от стара крепост, бронзови кръстове, основи на стара църква (Петкова / Petkova 2007: 80, 270). Змееви дупки, пещера в землището на с. Змѣйово, община Стара Загора. Змеева дупка, пещера в Стара планина, близо до Трявна. Според местни легенди тя е обитавана от змей, който пробуждал градоносните облаци. Местното население смятало змея за свой покровител и го хранило с мляко. Днес входът на пещерата е зазидан с решетка (https://pochivka.bg/zmeeva-dupka-peshtera-e1468). Змееви дупки, пещера в местността <i>Сините камъни</i> (Сливенска планина), защитена природна забележителност (ЕГРБ / EGRB 2013: 230). Змеев вир (<i>Синият вир</i>, <i>Чъртовец</i>), водопад при Медвен, югоизточно от Котел (БВ/ BV 2012: 540). Змеен кладенец, северно от с. Салаш, западно от гр. Белоградчик (БВ / BV 2012: 540).
--	--

Данните от изследвания материал са в подкрепа на тезата, че змеят обитава следните места:

Според топонимията основните **топоси**, в названието на които е залегнала легенда за змей, са: скали и височини (**дупка**, **камък**, **скала**, **могила**, **лице**¹³); води (**кладенец**, **дол**, **вир**, **река**); равни места (**гора**, **гумно** ‘равно място, където се вършее’). Някои имена са метафорични, като метафората¹⁴ е основана на сходство по форма: **коляно**, **огнище**, **къщичка**.

Според фолклорните представи змеят отново обитава **гори**, **планини**, **пещери**, **дупки** и **пукнатини в скали**, често владее водоеми като **реки**, **езера**, **кладенци** и **вирове**.

Както стана дума, със словосъчетанието **змѣйова къща** се означава „праисторическа гробница, долмен“ (Странджа). Произходът на думата *змей* е от стб. *змѣи*, *змѣи* ‘змия, змей’, от праслав. **zmъjъ* (БЕР / BER 2007: 647). Остарялото значение на *змей* е *змия* (РБЕ / RBE 1987: 961).

По състав митотопонимите, в които е залегнала представата за змея, са както двукомпонентни, така и еднокомпонентни. Семантичната мотивация на тези оними е различна: повечето са имена по легенди и предания, някои от двукомпонентните са отантропонимни топоними, т.е. по лични, по родови имена или прякори, други са трансонимни, т.е. по имена на други географски обекти.

¹³ Съществителното име има диалектно значение ‘височина с южно или югоизточно изложение’ (БЕР / BER 1986: 439).

¹⁴ Според концептуалната теория на метафората, метафората по своята същност не е езиково явление, а принадлежи на понятийната (концептуалната) система на мисленето. Географските термини, образувани от названия на частите на тялото на човека, към които принадлежат българското *лице*, също *коляно*, са антропоморфни метафори (персонификации), вид концептуални метафори (вж. Михайлова / Mihaylova 2017: 48).

Наставките, с които са образувани географските названия, най-често са *-ов-ец*, *-ев-ец*, *-ица*, *-ово*, *-ево*, *-ско*, срещат се и наставките *-ин*, *-ян*, някои имена са образувани с помощта на *-йъ*. Колко са старинни тези митотопоними, не може да се твърди с точност. Известно е предположението, че наставките *-ец*, *-овец* са станали продуктивни за образуване на местни имена в българския език не по-късно от 6. – 7. век, също така има документирани източници, че тогава топонимната наставка *-ица* (*-овица*, *-ница*) е била извънредно жизнена в българския език (Дуриданов / Duridanov 1952: 123). Наставките *-ец* (*-ъць*) и *-ица* и техните разширения имат субстантивираща функция в езика (Дуриданов / Duridanov 1952: 121; Заимов / Zaimov 1959: 74). Топонимната наставка *-ец* поначало се прибавя към прилагателни имена, но основата може да бъде и съществително име. Следователно и двете наставки: 1) субстантивизират прилагателното и 2) придават притежателност на името, така че **гора**, наречена *Змеевец*, означава ‘гората на змея’. Общославянската топонимна наставка *-ово* и нейното палатално съответствие *-ево* образуват имена, които вероятно са от първоначално словосъчетание с втори член съществително име от среден род (*село*, *селище*, *градище* и др.). С времето определителното прилагателно е поело самостоятелна служба на местно име. Наставката изразява особеност на назования обект (напр. *Габрово*), продуктивна е в най-ранния етап от развитието на българския език (Дуриданов / Duridanov 1952: 125). Такива са селищните имена *Змейово* и *Змеево*. Наставката *-ян* не е много продуктивна в езика, образува имена с основа прилагателни и съществителни с увеличителен характер, вж. местно име *Змеян*, склон с пещери (Велев / Velev 2009: 257).

5. Заключение

В процеса на изследването се затвърждава наблюдението, че често имената, свързани с легенди за змейове, се намират в землището на много стари селища. Такива са местните имена *Змейовец*, *Радомирско*; *Змеево коляно*, *Змейско огнище*, *Новозагорско*, и редица други. Както беше споменато, долмените в Странджа са наречени от местните жители *змейови дупки* или *змейови къщи*, тъй като според легендите били обитавани от змейове. От изследванията на Л. Цонев, Институт по физика на твърдото тяло „Акад. Г. Наджаков“ при Българската академия на науките (Цонев / Tsonev 2009), разбираме повече за базовите мегалитни обекти. Те са два основни вида – менхири и долмени. Мегалитът задължително е изработен от хората, а не е природен обект. В архитектурно отношение долмените са опит да се обособи една покрита пространствена клетка – тип маса, тип камера, тип цилиндър. От значение за изследването са бележките за датировката на долмените. Официалната датировка на тракийските долмени, основана на намерени погребения, е XII – VII в. пр. Хр. Смята се, че от 6 в. пр. Хр. населението по нашите земи е престанало да ползва мегалитната техника при строеж на храмове и гробници (долмени) и е възприело т. нар. микролитна техника – зидане от малки дялани камъни, квадрати или печени тухли. Този вид паметници престават да се строят някъде към III в. сл. Хр., когато след римското нашествие в Тракия и последвалото покръстване на населението масово започват да се изграждат християнски храмове, чиято ориентация е канонически унифицирана в източна посока (Цонев / Tsonev 2009).¹⁵

Известно е, че като долитературно общество траките не са оставили собствени писмени документи, че историческата реконструкция се основава на достигналите до нас гръцки и римски автори, а единствените тракийски документи са архитектурните свидетелства. Интерес за следващи изследвания по темата имат данните, до които достигат археолозите, а именно, че основни топоси на тракийските култови места са върхове, възвишения, места край скали, край водни източници и в пещери (вж. Цветкова / Tsvetkova 2016).

Настоящото изследване достига до извода, че топонимите потвърждават фолклорните представи за митологичния образ на змея. Изследването не изчерпва темата за това каква информация могат да ни дадат митотопонимите с компонент *змей*. Перспективата на следващи подобни изследвания е да се приложи интердисциплинарен научен подход, който да потърси нови методологични стратегии и нови теоретични постановки, които да подпомогнат различните науки.

¹⁵ Вж. статиите в ГАЕФО 2012; Байраков / Bayraktov 2016; Радойнова / Radoynova 2017, в които е разгледана темата за „сакралната география“.

Извори / Sources

- БВ 2012: Заимов, Й. *Български водопис. Географско описание, строеж и произход на имената*. Т. 1. Велико Търново: Фабер. (BV 2012: Zaimov, Y. *Balgarski vodopis. Geografsko opisanie, stroezh i proizvod na imenata*. Т. 1. Veliko Tarnovo: Faber.)
- Бечева 1988: Бечева, Н. *Местните имена в Грудовско (Средецко)*. София. (Becheva 1988: Becheva, N. *Mestnite imena v Grudovsko (Sredetsko)*. Sofia.)
- Велев 2009: Велев, В. *Местните имена в Брезнишко*. Велико Търново: Фабер. (Velev 2009: Velev, V. *Mestnite imena v Breznishko*. Veliko Tarnovo: Faber.)
- ЕГРБ 2013: Кираджиев, Св. *Енциклопедичен географски речник на България*. София: Изток-Запад. (EGRB 2013: Kiradzhiiev, Sv. *Entsiklopedichen geografski rechnik na Bulgaria*. Sofia: Iztok-Zapad.)
- Заимов 1977: Заимов, Й. *Местните имена в Панагюрско*. София: Издателство на БАН. (Zaimov 1977: Zaimov, Y. *Mestnite imena v Panagyursko*. Sofia: Izdatelstvo na BAN.)
- Иванова 2009: Иванова, Н. *Местните имена в Луковитско*. Велико Търново: Фабер. (Ivanova 2009: Ivanova, N. *Mestnite imena v Lukovitsko*. Veliko Tarnovo: Faber.)
- Ковачев 2008: Ковачев, Н. *Местните имена в Дряновско*. Велико Търново: Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“. (Kovachev 2008: Kovachev, N. *Mestnite imena v Dryanovsko*. Veliko Tarnovo: Universitetsko izdatelstvo „Sv. sv. Kiril i Metodiy“.)
- Лалчев 2010: Лалчев, Д. *Местните имена в Тополовградско*. Велико Търново: Фабер. (Lalchev 2010: Lalchev, D. *Mestnite imena v Topolovgradsko*. Veliko Tarnovo: Faber.)
- Михайлова 1984: Михайлова, Д. *Местните имена в Михайловградско*. София: Издателство на БАН. (Mihaylova 1984: Mihaylova, D. *Mestnite imena v Mihaylovgradsko*. Sofia: Izdatelstvo na BAN.)
- Михайлова 1986: Михайлова, Д. *Местните имена в Берковско*. София: Издателство на БАН. (Mihaylova 1986: Mihaylova, D. *Mestnite imena v Berkovsko*. Sofia: Izdatelstvo na BAN.)
- Николов 1997: Николов, Б. *Топонимията на Врачанска околия*. София: Алиса. (Nikolov 1997: Nikolov, B. *Toponimiyata na Vrachanska okoliya*. Sofia: Alisa.)
- Павлова 2005: Павлова, Н. *Топонимията на Чирпанско*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“. (Pavlova 2005: Pavlova, N. *Toponimiyata na Chirpansko*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“.)
- Петкова 2007: Петкова, Ю. *Топонимията на Новозагорска околия*. София: Темто. (Petkova 2007: Petkova, Yu. *Toponimiyata na Novozagorska okolia*. Sofia: Temto.)
- Райчевски 2007: Райчевски, Ст. *Крайбрежна Стара планина. Топоними и хидроними*. София: Национален музей на българската книга и полиграфия. (Raychevski 2007: Raychevski, St. *Kraybrezhna Stara planina. Toponimi i hidronimi*. Sofia: Natsionalen muzey na balgarskata kniga i poligrafiya.)
- Чолева-Димитрова 2009: Чолева-Димитрова, А. *Местните имена в Радомирско*. София: Институт за български език „Проф. Л. Андрейчин“, БАН. (Choleva-Dimitrova 2009: Choleva-Dimitrova, A. *Mestnite imena v Radomirsko*. Sofia: Institut za balgarski ezik „Prof. L. Andreychin“, BAN.)
- ЕКАТТЕ: Единен класификатор на административно-териториалните и териториалните единици <<https://www.ekatte.com/>> [17.01.2025] (EKATTE: Edinen klasifikator na administrativno-teritorialnite i teritorialnite ediniti <<https://www.ekatte.com/>> [17.01.2025])

Цитирана литература / References

- Арнаудов 1972: Арнаудов, М. *Студии върху българските обреди и легенди*. Т. 2. София: Издателство на БАН, с. 209 – 277. (Arnaudov 1972: Arnaudov, M. *Studii varhu balgarskite obredi i legendi*. Т. 2. Sofia: Izdatelstvo na BAN, pp. 209 – 277.)
- Баева 2025: Баева, В. (отг. ред.). *Змей. Змеица. Ламя и хала*. София: Изток-Запад. (Baeva 2025: Baeva, V. (ed.). *Zmey. Zmeitsa. Lamya i hala*. Sofia: Iztok-Zapad.)
- Балкански, Цанков 2016: Балкански, Т., К. Цанков. *Енциклопедия на българската ономастика*. 2. разш. и доп. изд. Велико Търново: Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“. (Balkanski, Tsankov 2016: Balkanski, T., K. Tsankov. *Entsiklopediya na balgarskata onomastika*. 2. razsh. i dop. izd. Veliko Tarnovo: Universitetsko izdatelstvo „Sv. sv. Kiril i Metodiy“.)
- Беновска-Събкова 1995: Беновска-Събкова, М. *Змеят в българския фолклор*. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“. (Benovska-Sabkova 1995: Benovska-Sabkova, M. *Zmeyat v balgarskiya folklor*. Sofia: Akademichno izdatelstvo „Prof. Marin Drinov“.)
- Байраков 2015: Байраков, Д. *Планински светилища в Южна Тракия*. Автореферат на дисертация за присъждане на образователната и научна степен „доктор“. София. (Bayrakov 2015: Bayrakov, D. *Planinski svetilishta v Yuzhna Trakiya*. Avtoreferat na disertatsiya za prisazhdane na obrazovatelната i nauchna stепен „doktor“. Sofia.)

- БЕР 2007: *Български етимологичен речник*. Т. 1. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“. (BER 2007: *Balgarski etimologichen rechnik*. T. 1. Sofia: Akademichno izdatelstvo „Prof. Marin Drinov“.)
- БЕР 1986: *Български етимологичен речник*. Т. 3. София: Издателство на БАН. (BER 1986: *Balgarski etimologichen rechnik*. T. 3. Sofia: Izdatelstvo na BAN.)
- Вакарелски: 1977: Вакарелски, Хр. *Етнография на България*. София: Наука и изкуство. (Vakarelski: 1977: *Vakarelski, Hr. Etnografiya na Bulgaria*. Sofia: Nauka i izkustvo.)
- ГАЕФО 2012: *Годишник на Асоциация за антропология, етнология и фолклористика „Онгъл“*. Т. 10. *Етнос и сакрална география: в чест на 30-годишната творческа дейност на Константин Рангочев и Росен Р. Малчев*. София: Род. <https://www.ongal.net/editions/etnos_sakr_geo/1Annual10_contents.pdf> [17.01.2025] (GAEFO 2012: *Godishnik na Asotsiatsiya za antropologiya, etnologiya i folkloristika „Ongal“*. T. 10. *Etnos i sakralna geografiya: v chest na 30-godishnata tvorcheska deynost na Konstantin Rangochev i Rosen R. Malchev*. Sofia: Rod. <https://www.ongal.net/editions/etnos_sakr_geo/1Annual10_contents.pdf> [17.01.2025])
- Георгиева 1993: Георгиева, Ив. *Българска народна митология*. София: Наука и изкуство. (Georgieva 1993: *Georgieva, Iv. Balgarska narodna mitologiya*. Sofia: Nauka i izkustvo.)
- Данчева 2020: Данчева, Н. *Орографската лексика в българската микротопонимия от Западна България*. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“. (Dancheva 2020: *Dancheva, N. Orografskata leksika v balgarskata mikrotoponimiya ot Zapadna Bulgaria*. Sofia: Akademichno izdatelstvo „Prof. Marin Drinov“.)
- Димитрова-Тодорова 2006: Димитрова-Тодорова, Л. *Местните имена в Поповско*. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“. (Dimitrova-Todorova 2006: *Dimitrova-Todorova, L. Mestnite imena v Popovsko*. Sofia: Akademichno izdatelstvo „Prof. Marin Drinov“.)
- Илчев 2012: Илчев, Ст. *Речник на личните и фамилните имена у българите*. София: Изток-Запад. (Ilchev 2012: *Ilchev, St. Rechnik na lichnite i familnite imena u balgarite*. Sofia: Iztok-Zapad.)
- Калоянов 2001: Калоянов, А. Топонимия и митология. – В: Буров, Ст., Ж. Колева-Златева, Л. Селимски (ред.). *Състояние и проблеми на българската ономастика*. Т. 6, № 1. Велико Търново: Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“, с. 132 – 144. (Kaloyanov 2001: *Kaloyanov, A. Toponimiya i mitologiya*. – In: *Burov, St., Zh. Koleva-Zlateva, L. Selimski (Eds.). Sostoyanie i problemi na balgarskata onomastika*. T. 6, № 1. Veliko Tarnovo: Universitetsko izdatelstvo „Sv. sv. Kiril i Metodiy“, pp. 132 – 144.)
- Китанова 2020: Китанова, М. Антропоморфизмът в българската народна зоология (по материали от традиционната българска култура и език). – *Български език*, № 1, с. 9 – 21. (Kitanova, M. *Antropomorfizmat v balgarskata narodna zoologiya* (po materialy ot traditsionnata balgarska kultura i ezik). – *Balgarski ezik*, № 1, pp. 9 – 21.)
- Лозанова-Станчева 2023: Лозанова-Станчева, В. Към корените на легендата за Родоския дракон. – В: Лозанова-Станчева, В., В. Фол (ред.). *Mirabilia: времена, пространства, митове*. София: Институт по балканистика с център по тракология при БАН, с. 148 – 162. (Lozanova-Stancheva 2023: *Lozanova-Stancheva, V. Kam korenite na legendata za Rodoskia drakon*. – In: *Lozanova-Stancheva, V., V. Fol (Eds.). Mirabilia: vremena, prostranstva, mitove*. Sofia: Institut po balkanistika s tsentar po trakologiya pri BAN, pp. 148 – 162.)
- Маринов 2003: Маринов, Д. *Народна вяра*. Избрани произведения в 5 тома. Т. 1, част 1. София: Изток-Запад. (Marinov 2003: *Marinov, D. Narodna vyara*. Izbrani proizvedeniya v 5 toma. T. 1, chast 1. Sofia: Iztok-Zapad.)
- Марков 2007: Марков, В. *Културно-историческо наследство от култа към сакрализираната змия-змей в земите на тракийските сатри*. Благоевград: Университетско издателство „Неофит Рилски“. (Markov 2009: *Markov, V. Kulturno-istoricheskoto nasledstvo ot kulta kam sakraliziranata zmiya-zmey v zemite na trakiyskite satri*. Blagoevgrad: Universitetsko izdatelstvo „Neofit Rilski“.)
- Мичева-Пейчева 2013: Мичева-Пейчева, К. *Сблъсъкът на чистотата и нечистотата в българската култура и език*. София: Валентин Траянов (Micheva-Peycheva 2013: *Micheva-Peycheva, K. Sblasakat na chistotata i nechistotata v balgarskata kultura i ezik*. Sofia: Valentin Trayanov.)
- Митринов 2016: Митринов, Г. Семантично разнообразие в употребата на демононим дракус в родопските говори. – В: Лозанова-Станчева, В., В. Фол (ред.). *Studia Balkanica 31. Mirabilia: Чудеса и чудовища*. София: Институт по балканистика с център по тракология при БАН, с. 275 – 280. (Mitrinov 2016: *Mitrinov, G. Semantichno raznoobrazie v upotrebatata na demononim drakus v rodopskite govori*. – In: *Lozanova-Stancheva, V., V. Fol (Eds.). Studia Balkanica 31. Mirabilia: Chudesata i chudovishta*. Sofia: Institut po balkanistika s tsentar po trakologiya pri BAN, pp. 275 – 280.)
- Михайлова 2017: Михайлова, Б. Метафорични народни географски термини, които произлизат от названията на лицето в българския и в румънския език. – *Балканите – език, история, култура*, т. 5, с. 146 – 153. <<http://journals.uni-vt.bg/balkans/bul/vol5/iss1/>> [17.01.2025] (Mihaylova 2017: *Mihaylova, B. Metaforichni narodni geografski termini, koito proizlizat ot nazvaniyata na litseto v balgarskiya i v rumanskiya ezik*. – *Balkanite – ezik, istoria, kultura*, t. 5, pp. 146 – 153. <<http://journals.uni-vt.bg/balkans/bul/vol5/iss1/>> [17.01.2025])

- Петрунов 2021: Петрунов, Ф. Змей – дракон по археологически и етнографски данни. – В: *Годишник на Асоциация за антропология, етнология и фолклористика „Онгъл“*. Т. 19. *Пренасянето на сакралност*. София: Род, с. 455 – 463. (Petrunov 2021: Petrunov, F. Zmey – drakon po arheologicheski i etnografski dannii. – In: *Godishnik na Asotsiatsia za antropologia, etnologia i folkloristika “Ongal”*. Т. 19. *Prenasyaneto na sakralnost*. Sofia: Rod, pp. 455 – 463.)
- Радойнова 2017: Радойнова, Д. Сакралните околоселищни топоси в Средна Странджа – реални и виртуални балкански срещи. – *Балканите – език, история, култура*, т. 5, с. 191 – 200. <<https://journals.uni-vt.bg/balkans/bul/vol5/iss1/13>> [17.01.2025] (Radoynova 2017: Radoynova, D. Sakralnite okoloselishtni toposi v Sredna Strandzha – realni i virtualni balkanski sreshti. – *Balkanite – ezik, istoria, kultura*, t. 5, pp. 191 – 200. <<https://journals.uni-vt.bg/balkans/bul/vol5/iss1/13>> [17.01.2025])
- РБЕ 1987: *Речник на българския език*. Т. 5. София: Издателство на БАН. (RBE 1987: *Rechnik na balgarskiya ezik*. Т. 5. Sofia: Izdatelstvo na BAN.)
- Стойнев 2006: Стойнев, А. *Българска митология. Енциклопедичен речник*. София: Захарий Стоянов. (Stoynev 2006: Stoynev, A. *Balgarska mitologiya. Entsiklopedichen rechnik*. Sofia: Zahariy Stoyanov.)
- Чаушев 2014: Чаушев, П. Изображения на змия и змей върху пафти от Северна България (от средата на XIX до началото на XX в.). – *Епохи*, т. 22, № 2, с. 133 – 148. (Chaushev 2014: Chaushev, P. Izobrazheniya na zmiya i zmey varhu pafiti ot Severna Bulgaria (ot sredata na XIX do nachaloto na XX v.). – *Epohi*, t. 22, № 2, pp. 133 – 148.)
- Чолева-Димитрова 2002: Чолева-Димитрова, А. *Селищни имена от Югозападна България. Изследване. Речник*. София – Москва: Пенсофт. (Choleva-Dimitrova 2002: Choleva-Dimitrova, A. *Selishtni imena ot Yugozapadna Bulgaria. Izsledvane. Rechnik*. Sofia – Moskva: Pensoft.)
- Цветкова 2016: Цветкова, Ю. Сакрално и профанно в тракийските светилища от I хил. пр. Хр. – В: Делев, П. (съст.). *ΣΥΜΠΟΣΙΟΝ. Сборник в памет на проф. Димитър Попов*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, с. 392 – 420. (Tsvetkova 2016: Tsvetkova, Yu. Sakralno i profanno v trakiyskite svetilishta ot I hil. pr. Hr. – In: Delev, P. (Ed.). *ΣΥΜΠΟΣΙΟΝ. Sbornik v pamet na prof. Dimitar Popov*. Sofia, Universitetsko izdatelstvo “Sv. Kliment Ohridski”, pp. 392 – 420.)
- Цонев 2009: Цонев, Л. Мегалитите в България през погледа на един физик. <<https://www.otizvora.com/2009/11/601/megalitite-v-balgariya-prez-pogleda-na/>> [17.01.2025] (Tsonev 2009: Tsonev, L. Megalitite v Bulgaria prez pogleda na edin fizik. <<https://www.otizvora.com/2009/11/601/megalitite-v-balgariya-prez-pogleda-na/>> [17.01.2025])
- Albris, Vasshus 2023: Albris, S., K. Vasshus. Placing place names in Norwegian archaeology. Key themes, challenges and reflections. – In: Albris, S. (Ed.). *Placing Place Names in Norwegian Archaeology. Current Discussions and Future Perspectives*, № 14, UBAS University of Bergen Archaeological Series, pp. 15 – 30.
- Taylor 2016: Taylor, S. Methodologies in Place-Name Research. – In: Carole, H. (Ed.) *The Oxford Handbook of Names and Naming*. Oxford: Oxford University Press, pp. 69 – 86.
- Платформа ТЕЛАМОН. <<https://telamon.uni-sofia.bg/list/places/>> [17.01.2025] (Platforma TELAMON. <<https://telamon.uni-sofia.bg/list/places/>> [17.01.2025])
- Проект „Балкански мегалити“ <<https://www.balkanmegaliths.bgjourney.com/Bulgaria/MegInBg.html>> [17.01.2025] (Proekt “Balkanski megaliti”. <<https://www.balkanmegaliths.bgjourney.com/Bulgaria/MegInBg.html>> [17.01.2025])

“THE HOME OF THE DRAGON” IN BULGARIAN TOPONYMY

Nadezhda Dancheva

Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences

ndancheva@ibl.bas.bg

Abstract. The interest in the topic of this study was provoked by observations on the so-called “dragon toponymy” in the Bulgarian lands. The empirical material is based on the list of names that contain the name dragon, “... one of the main characters in the mythological system of the Bulgarians”, which gradually disappears from the worldview of the Bulgarians, but remains in oral folklore and in toponymy (Georgieva 2013: 171). The geographical names are excerpted from the toponymic studies of Bulgarian scholars. The toponyms are subjected to semantic and structural classification. The contribution of the article is that it examines toponyms from the Bulgarian linguistic territory, which testify to the surviving pre-Christian beliefs of the Bulgarians, and focuses on the question of how archaeology meets myth, legends and folklore in the field of toponymy.

Keywords: *archaeology; mythology; mythotoponym; dragon houses; dolmens*

Nadezhda Dancheva
Institute for Bulgarian Language
Bulgarian Academy of Sciences
52, Shipchenski prohod Blvd., Bl. 17
Sofia 1113, Bulgaria

АНТРОПОНИМНАТА КАРТИНА НА С. БОБЛЕН (БОБЛЯНИ), ПРАВИЩКО (ЕГЕЙСКА МАКЕДОНИЯ), ПО ДАННИ ОТ XV И XVI ВЕК (АНТРОПОНИМИЯ ОТ СЛАВЯНСКИЯ ПЛАСТ)

Георги Митринов

Институт за български език „Проф. Л. Андрейчин“,
Българска академия на науките

g_mitrinov@abv.bg

Резюме. Боблен е едно от старите български села в Правищко (Егейска Македония). Засвидетелствано е в писмени източници от XI век. В статията е разгледан антропонимен материал от селото по данни от османски данъчни регистри от XV и XVI в. Съпоставката на антропонимните данни с такива от Западна Тракия и Южните Родопи показва общи особености на антропонимната картина от тези части на българското езиково землище.

Ключови думи: *историческа антропонимия; българско езиково землище; Егейска Македония; история на българския език*

Боблен (дн. грц. Ακροπόταμος), едно от старите български селища в Правищко (Егейска Македония), е разположено на северните склонове на планината Люти рид (грц. Σύμβολο), в близост до вливането на р. Струма в Орфанския залив. Селищно име Бобляне се среща във византийски писмени източници от XI в. Сведения за него се откриват в изследване на Й. Заимов, което разглежда заселването на българските славяни на Балканския полуостров по топонимни данни. Облици на названието в съчетания: ὑπὸ τῆς Βομπλῖανης (= от Бобляне), ἀποδίδει εἰς τὸ σύνορον Βομπλέανης (= насочва се към междата на Бобляне), са засвидетелствани в писмен източник от ок. 1081 г., по времето на византийския император Алексий I Комнин (Actes de Lavra T. I, 897 – 1178) (Заимов / Zaimov 1967: 107 – 108). Според Й. Заимов произходът на селищното име *Бобляне е от местно име *Боб, *Боби (дол, рът) от боб, но едва ли ‘Phaseolus vulgaris’, а в старото му общославянско значение ‘бакла, Vicia faba’, запазено в някои български диалекти и като цяло в славянските езици (БЕР / BER 1973). Той приема, че след лабиала б е развито епентетично л.

Данни за селището Боблен се откриват също в османски данъчни регистри от XV и от XVI в. Те освен сведения за данъците, които е плащало местното население, включват интересен антропонимен и ойконимен материал. В документа от XV в. е отбелязано наличие в с. Боблен, с посочен графичен вариант Боблани (изписан по северномакедонската книжовна норма), само на християнско население: 36 домакинства, 4 неженени мъже и 8 вдовишки домакинства (ТДИМН / TDIMN 1978: 321 – 322). Според статистическите данни в документа от XVI в. населението на селото се състои от 10 мюсюлмански домакинства категория чифт и 11 неженени мюсюлмани. Християнското съсловие включва 34 домакинства и 32 неженени мъже (ТДИМ / TDIM 2007: 168 – 169). Видни са промените от административен, демографски и народностен характер, настъпили в селото и района за период от близо 100 години в условия на османско господство. Докато в списъците от XV в. Боблен, наред с други села, разположени югоизточно от Зихна, спада към вилает Кешишлик, по име на селище, разположено югоизточно от Серес (ТДИМН / TDIMN 1978: 285), в списъка от XVI в. селото спада към нахия (и каза) Кавала на санджака (ливата) Паша (ТДИМ TDIM 2007: 135 – 136; 168). През 1569 г. в Боблен вече живеят и мюсюлмани, като двама от тях са записани с презиме Абдулах „раб Божи“ (Хасан Абдулах, Хамза Абдулах), т.е. са мюсюлмани конвертити първо поколение (Стоянов / Stoyanov 1986: 51 – 57). Може да се предположи, че са помюсюлманчени местни християни. Но и през XVI в. селото е с преобладаващо християнското население. Докато в списъка от XV в. са отбелязани 8 вдовишки домакинства, в списъка от XVI в. такива липсват.

Досега антропонимията на християнското население на с. Боблен не е била предмет на цялостно проучване. Изследвани са характерни особености на антропонимията от славянския пласт по данни от списъка с датировка 1569 г. (Митринов / Mitrinov (под печат). Интересът към местната антропонимия се подклажда от факта, че според статистики от края на XIX и от началото на XX в.

селото е обитавано от християни гърци и мюсюлмани турци или помаци (Кънчов / Kanchov 1970: 501; Веркович / Verkovich 1889: 50), т.е. етническата картина е променена в сравнение с по-ранните векове. Наличието на антропонимни данни, включени в по-ранен османски данъчен документ от XV в. (ТДИМН / TDIMN 1978: 321 – 322), дава възможност да бъде направена съпоставка, за да се види какви промени са настъпили в антропонимната система на с. Боблен за период от близо 100 години, в началните векове на османско господство на Балканите.

Честота на употреба на антропонимията от славянския пласт

XV в.

Балдо ЛИ (лично име), При (презиме) – от Бало и -до, съкр. от Баломир, Балован, XV в. (Заимов / Zaimov 1988), но Балдо от Балъо с вмъкнато *д* от Бялъо със затвърдяване на мекото *б* (Илчев / Ilchev 1969) – 2 (употреби); Багодино (?) ЛИ, При – от Баго от Благо или от Багро с изпад на -л-, -р- в детския говор (Заимов / Zaimov 1988) и -дин(о) – 2.

Единична употреба: Добри ЛИ; Диску ЛИ – от Дицко с редукция *о > у*, вж. Дицка, от Дицо м. от Дица съкр. от Радица (Заимов / Zaimov 1988), но Дицо – от Димо или Дико, Дичо с друго окончание (Илчев / Ilchev 1969); Мирьот При – от Мирьо зват. от Миро по меки основи, XV в., вж. Мирут от Миро и -ут, както Бог-ут, Рад-ут (Заимов / Zaimov 1988); но Мирьо успоредна форма на Миро с меко окончание, съкр. от Мирон или от Владимир, Любомир или друго подобно име (Илчев / Ilchev 1969), несъмнено окончанието -'от е съкратен вариант на старинния славянски суфикс -ота, вж. пол. ЛИ Мирота, XII в. (Железняк / Zheleznyak 1969: 59); Станислав ЛИ; Ягно-тино (?) При – от Ягно м. от Ягна, XVI в. (Заимов / Zaimov 1988) и -тин(о); но Ягна от Агна с йотация (Илчев Ilchev 1969). Към тази група може да се включи и ЛИ Коноп, тъй като название коноп 'раст. Cannabis sativa' е засвидетелствано в старобългарски писмени паметници: Коноп – от раст. Cannabis sativa; стб. конопънъи 'конопен' (Григорий Назиански XI в.); конопъ 'коноп' (Влахо-бълг. грамоти) от праслав. *kanapъ, *kanapja (БЕР / BER 1979); вж. При Конопов, Свиленградско (Илчев 1969). С известни уговорки може да се приеме, че и облик Каноп произхожда от название коноп (вж. праслав. *kanapъ), с наличие на „акание“, изговор на неударено *о* като *а*, характерно за някои родопски говори (Стойков / Stoykov 1993: 131). Но е възможно писачът на османския данъчен документ да е допуснал графична грешка при изписване на името. Важно е да се отбележи, че ЛИ Коноп и Каноп засега не са засвидетелствани в писмени материали от проучваните райони.

XVI в.

5 употреби: Стоян 3 ЛИ, 2 При = 5; Станислав 3 ЛИ, 2 При = 5

4 употреби: Станко ЛИ, 3 При = 4

3 употреби: Радислав 2 ЛИ, 1 При = 3; Руско 2 ЛИ, 1 При = 3

2 употреби: Влад 2 При, Вълчо 2 ЛИ, Добрислав ЛИ, При; Мило 2 При, Момчил 2 При, Продан 2 ЛИ, Русо ЛИ, При; Стайо от Стано, Станьо и -йо, XIII – XIV в. (Заимов / Zaimov 1988) ЛИ, При; Стойо ЛИ, При

Единична употреба: Грузо При от Груйо и -зо, от Грудо и -йо, зват. по меки основи (Заимов / Zaimov 1988); Неделко ЛИ; Радко ЛИ; Радо При; Стайко от Стайо, XIII – XIV в. (Заимов / Zaimov 1988) ЛИ.

Разчитането на някои ЛИ е затруднило преводача, поради което той е добавил техни варианти в скоби. Това не позволява те да бъдат включени в списъка със сигурно разчетените имена: Руско (Рушко), Стайко (Стайко – вероятно печатна грешка), Рочо (Родо), В(ъ)лчо (Велчо), Стайо (Стано), Минчо (Милчо), Белчо (Мелчо), Белко (Мелко, Пелко).

Съпоставка на антропонимния материал от XV – XVI век

В списъка от XV в. се откриват 9 ЛИ, от които според преводачите разчитането на 2 не е сигурно. Само 2 ЛИ са с повече от една употреба (Балдо, Багодино). Важно е да се отбележи, че При

Балдо е засвидетелствано с 4 употреби в антропонимията на Неврокопска каза, по данни от XVI в. (Митринов / Mitrinov 2024: 261), а в антропонимията на селища от Западна Тракия и Южните Родопи се открива като лично име (Митринов / Mitrinov 2021a: 137; 2021b: 98). В списъка от XVI в. антропонимите от славянския пласт са 22, като 4 са с изписани графични варианти. С най-широка употреба са ЛИ Стоян, Станислав, Станко, Радислав, Руско. Честотата частично съвпада с общата картина в Западна Тракия и Южните Родопи, по данни от същия период, където Стоян е едно от най-разпространените имена, наред с антропонима Станко (Митринов / Mitrinov 2021b: 124, 127). Това важи и за антропонимията от славянския пласт в Неврокопска каза (Митринов / Mitrinov 2024: 266).

Включените в списъка на с. Боблен от XVI в. антропоними с по-слаба употреба: Влад, Вълчо, Грузо, Момчил – XIII в.; Продан – XIV в.; Мило, Мирко, Мелко – XV в. (Заимов / Zaimov 1988)¹, се откриват и в проучените османски данъчни регистри с антропонимия от Западна Тракия и Южните Родопи (Митринов / Mitrinov 2021b: 110, 132). Част от тях се срещат също в списъците на християнското население от селищата в каза Кавала, по данни от XVI в.: Влад (с. Куруджи, Боблани), Владо (с. Мощани, Палихор); Момчил (с. Радомир, Христа, Орано (?) Касри), Грузо (с. Правище, Куруджи, Кокала); Продан (с. Куруджи), Вълчо (с. Радомир, Кокала, Палихор, Никищани).

Единствено антропонимът Станислав е засвидетелстван в двата списъка на населението на с. Боблен: XV в. – 1; XVI в. – 5.

В списъка от XVI в. се откриват антропоними, чиито две съставки са от славянския пласт антропонимия: Продан Станислав, Руско (Рушко) Русо, В(ъ)лчо (Велчо) Влад, Стоян Стайо, Стойо Момчил, Белчо (Мелчо) Станко, Белко (Мелко, Пелко) Радислав, Радислав Младен, Велчо Стоян, Станислав Мило, Станислав Добрислав. В списъка от XV в. такива примери не се срещат.

Словообразуване

Класификацията на антропонимите по именни основи променя честотата на употребата им, главно в списъка от XVI в.:

XV в.

Добр-: Добри

Мир-: Мирьот

Стан-: Станислав

XVI в.

Стан-: Станислав 3 (ЛИ), 2 (При); Станко (ЛИ), 3 (При); Стайо (ЛИ), (При); Стайко (ЛИ), Стайо (Стано) (При) = 13

Сто(й)-: Стоян 5 (ЛИ), 2 (При); Стойо (ЛИ), (При) = 9

Рад-: Радислав 2 (ЛИ), (При); Радо (При), Радко (ЛИ) = 5

Рус-: Руско 2 (ЛИ), (При); Русо (ЛИ), (При) = 5

Добр-: Добрислав (ЛИ), (При); Добремир (При) = 3

Бел-: Белко (Мелко, Пелко) (ЛИ), Белчо (Мелчо) (ЛИ) = 2

Видно е, че в двата списъка на християнското население на с. Боблен се откриват някои от най-разпространените именни основи от славянския пласт антропонимия по българските земи през XV в.: *Рад-*, *Стан-*, *Драг-*, *Добр-*, *Брат-* (Гандев / Gandev 1989: 210 – 211). В списъка от XVI в. това са именни основи *Стан-*, *Рад-*, *Добр-*, подредени по честота на употреба, а в списъка от XV в.: *Добр-*, *Стан-*. Прави впечатление, че докато в списъка от XV в. именните основи са 3, в списъка от XVI в. те са 7, или налице е доста по-широка употреба на антропонимия от славянския пласт в по-късния данъчен документ от XVI в. А според досегашни проучвания в антропонимията на

¹ За съжаление, в изданието не са посочени писмените източници, от които са ексцерпирани антропонимите.

българското население от Западна Тракия и Южните Родопи, както и от Неврокопско, през XVI в. превес имат личните имена от християнския пласт антропонимия (Митринов / Mitrinov 2021b: 165; 2024: 320 – 321).

За сравнение, обобщените данни за честотност на употреба на именните основи в Западна Тракия и Южните Родопи през XVI в. са: *Сто(й)-, Рад-, Вел-, Стан-, Рус-, Груд-, Добр-, Брат-* (Митринов / Mitrinov 2021b: 239). Но като изключим именните основи *Вел-* и *Груд-*, останалите съвпадат. Картината в Неврокопска каза е следната: *Сто(й)-, Стан-, Рад-, Вълк-/Вълч-, Вел-, Рус-* (Митринов / Mitrinov 2024: 269 – 273). Видна е обща тенденция за широка употреба на имена с именни основи *Сто(й)-, Стан-, Рад-, Рус-*.

Словообразуване с наставки

XV в.

-*’от*: Мирьот

-*ин(о)*: Баготино, Ягнотино

XVI в.

-*ан (-йан)*: Продан, Стоян,

-*ил*: Момчил

-*о (-йо)*: Грузо, Мило, Радо, Русо, Стайо, Стойо

Примери за словообразуване с наставка *-о (-йо)* се откриват в двата списъка. То е широко разпространено в антропонимията от Неврокопско (Митринов / Mitrinov 2024: 299) и от Западна Тракия и Южните Родопи (Митринов / Mitrinov 2021b: 143), по данни от XVI в. Архаични антропонимни форми със суфикс *-о* са съхранени в южнославянските езици: сръбски и български (Железняк / Zheleznjak 1969: 89). Прави впечатление наличието на словообразуване със старинен славянски суфикс *-ота* (Железняк / Zheleznjak 1969: 56 – 60) във вариант *-’от*. Широко разпространеният в славянската антропонимия суфикс *-ин* (Железняк / Zheleznjak 1969: 21 – 22) в списъка на с. Боблен от XV в. се явява в облик *-ин(о)*. Подобни примери се откриват също в антропонимията от Неврокопско: *Бодино, Драгино* (Митринов / Mitrinov 2024: 299) и в Западна Тракия и Южните Родопи: *Бегино, Братино, Рушино, Стасино* (Митринов / Mitrinov 2021b: 143).

Словообразуване с умалителни наставки

В списъка на населението на с. Боблен от XVI в. са засвидетелствани деминутиви, образувани с наставки *-ко* и *-чо*, което е характерно за българската антропонимна система през този период, по данни от Беломорието и Южните Родопи (Митринов / Mitrinov 2021b: 146 – 147), както и от Неврокопско (Митринов / Mitrinov 2024: 300 – 301):

-*ко*: Белко, Мелко, Мирко, Неделко, Радко, Руско, Стайко, Станко

-*чо*: Белчо, Вълчо, Минчо

В списъка от XV в. се открива едва едно ЛИ, образувано с умалителна наставка (Диску). Примери с наставка *-ку*, в която е налице следударна редукция *о > у*, се откриват и в Западна Тракия и Южните Родопи: Йовку (с. Гьол Виран), Перку (?) (с. Челеби яйласъ) (Митринов / Mitrinov 2021b: 147).

Сложни лични имена (композиции)

XV в.: Станислав ЛИ.

XVI в.: Станислав 3 ЛИ, 2 При = 5; Радислав 2 ЛИ, 2 При = 4; Добрислав ЛИ, При = 2; Добремир При.

Според данните от изследването на антропонимите композити в българското езиково землище през XV и XVI в. тенденцията е тяхната употреба да намалява в по-късните векове (Митринов / Mitrinov 2021a: 196). Но в двата списъка от с. Боблен е видна обратната тенденция: увеличение на сложните лични имена през по-късния век. В писмения документ от XV в. е засвидетелствана единична употреба на антропоним композита, докато в документа от XVI в. са налице 12 употреби. Дори в списъка от XVI в. се открива антропоним, чиито две съставки са сложни имена: Станислав Добрислав. Възможното обяснение е, че в селището в по-ново време е придошло население, вероятно планинско, от други краища, по-близки или по-отдалечени, на българското езиково землище.

Сложните имена са образувани с първи съставки *Стан-*, *Рад-*, *Добр-*. Композити с именна основа *Рад-* са с широко разпространение в Западна Тракия и Южните Родопи (Митринов / Mitrinov 2021a: 151), както и в Неврокопско (Митринов / Mitrinov 2024: 305). Сравнително по-слаба е употребата на именна основа *Стан-* в Неврокопско и доста по-слаба в Западна Тракия и Южните Родопи (Митринов / Mitrinov 2021a: 193). Най-слабо е разпространението на именна основа *Добр-* (Митринов / Mitrinov 2024a: 305), като такива не се откриват в Западна Тракия и Южните Родопи (Митринов / Mitrinov 2021b: 150 – 151). Най-разпространени в списъците на населението на с. Боблен са сложните лични имена с втора съставка *-слав* – 12 употреби. Те са с широко разпространение в селищата на Западна Тракия и Южните Родопи (Митринов / Mitrinov 2021b: 151), както и в Неврокопско (Митринов / Mitrinov 2024: 307). Открива се единична употреба на сложни лични имена с втора съставка *-мир*.

Заклучение

Прегледът на антропонимията от славянския пласт в османски данъчни документи от XV и от XVI в. за населението на с. Боблен, Правищко (Егейска Македония) дава възможност да се представят антропонимни данни от някогашните южни краища на българското езиково землище там. Още повече че в статистики от края на XIX и от началото на XX в. вече не се споменава за налично българско население в с. Боблен, а за гръцко и турско/помашко (Кънчов / Kanchov 1970: 501; Веркович / Verkovich 1889: 50). Прави впечатление, че в списъка от XV в. се откриват доста по-малко антропоними от славянския пласт (9), докато в списъка от XVI в. те са 22. Това важи и за сложните имена (композитите): 1 – XV в., 12 – XVI в. Видно е, че в сравнение с общите тенденции към намаляване на антропонимията от славянския пласт, за сметка на тази от християнския пласт, в по-късните векове, картината в с. Боблен посочва по-силно присъствие на антропонимията от славянския пласт през XVI в. Обща е тенденцията в Беломорието и Южните Родопи за широка употреба на имена от славянския пласт с именни основи *Сто(й)-*, *Стан-*, *Рад-*, *Рус-*, както и на деминутивни имена с умалителни наставки *-ко* и *-чо*.

Цитирана литература / References

БЕР 1971: *Български етимологичен речник*. Т. 1. А – З. София: Издателство на БАН. (BER 1979: *Balgarski etimologichen rechnik*. Т. 1. А – З. Sofia: Izdatelstvo na BAN.)

БЕР 1979: *Български етимологичен речник*. Т. 2. И – крепя. София: Издателство на БАН. (BER 1979: *Balgarski etimologichen rechnik*. Т. 2. I – krepya. Sofia: Izdatelstvo na BAN.)

Веркович 1889: Веркович, Ст. *Топографическо-этнографический очеркъ Македонии*. Санкт Петербург: Военная Типография (въ здании Главнаго Штаба). <http://mountain.bajhui.org/pictures/books/Topografichesko-etnograficheskij_ocherk_Makedonii_Verkovich.pdf> [04.05.2024 г.] (Verkovich 1889: Verkovich, St. *Topografichesko-jetnograficheskij_ocherk# Makedonii*. Sankt Peterburg: Voennaja Tipografija (v# zdanii Glavnago Shtaba). <http://mountain.bajhui.org/pictures/books/Topografichesko-etnograficheskij_ocherk_Makedonii_Verkovich.pdf> [04.05.2024 г.]

Гандев 1989: Гандев, Хр. *Българската народност през XV век*. София: Наука и изкуство. (Gandev 1989: Gandev, Hr. *Balgarskata narodnost prez XV vek*. Sofia: Nauka i izkustvo.)

Железняк 1969: Железняк, И. *Очерк сербохорватского антропонимического словообразования. Суффиксальная система сербохорватской антропонимии XII – XV вв.* Киев: Наукова думка. (Zheleznjak

1969: Zheleznjak, I. *Oчерк serbohorvatskogo antroponimicheskogo slovoobrazuvaniya. Suffiksai'naja sistema serbohorvatskoj antroponimii XII – XV vv.* Kiev: Naukova dumka)

Заимов 1988: Заимов, Й. *Български именник*. София: Издателство на БАН. (Zaimov 1988: Zaimov, Y. *Balgarski imennik*. Sofia: Izdatelstvo na BAN.)

Илчев 1969: Илчев, Ст. *Речник на личните и фамилни имена у българите*. София: Издателство на БАН. (Ilchev 1969: Ilchev, St. *Rechnik na lichnite i familnite imena u balgarite*. Sofia: Izdatelstvo na BAN.)

Кънчов 1970: Кънчов, В. *Избрани произведения. Т. 2. Македония: етнография и статистика*. София: Наука и изкуство. (Kanchov 1970: Kanchov, V. *Izbrani proizvedeniya. T. 2. Makedoniya: etnografiya i statistika*. Sofia: Nauka i izkustvo.)

Митринов 2021a: Митринов, Г. *Езикови свидетелства за българския характер на населението в Южните Родопи и Западна Тракия през XVI век. Ч. 1. Ксантийско, Златоградско, южните райони на Смолянско*. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“. (Mitrinov 2021a: Mitrinov, G. *Ezikovi svidetelstva za balgarskiya harakter na naselenieto v Yuzhnite Rodopi i Zapadna Trakiya prez XVI vek. Ch. 1. Ksantiysko, Zlatogradsko, yuzhnite rayoni na Smolyansko*. Sofia: Izdatelstvo na BAN “Prof. Marin Drinov”.)

Митринов 2021b: Митринов, Г. *Езикови свидетелства за българския характер на населението в Южните Родопи и Западна Тракия през XVI век. Ч. 2. Гюмюрджинско, Дедеагачко, Димотишко, Крумовградско, Ивайловградско*. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“. (Mitrinov 2021b: Mitrinov, G. *Ezikovi svidetelstva za balgarskiya harakter na naselenieto v Yuzhnite Rodopi i Zapadna Trakiya prez XVI vek. Ch. 2. Gyumyurdzhinsko, Dedeagachko, Dimotishko, Krumovgradsko*. Sofia: Izdatelstvo na BAN “Prof. Marin Drinov”.)

Митринов 2024: Митринов, Г. *Езикови свидетелства за българския характер на населението в Южните Родопи и Югоизточна Македония през XVI век. Ч. 3. Неврокопска каза*. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“. (Mitrinov 2024: Mitrinov, G. *Ezikovi svidetelstva za balgarskia harakter na naselenieto v Yuzhnite Rodopi i Yugoiztochna Makedonia prez XVI vek. Ch. 3. Nevrokopska kaza*. Sofia: Izdatelstvo na BAN “Prof. Marin Drinov”.)

Митринов (под печат): Митринов, Г. Историческа антропонимия от с. Боблен (Бобляни), Правишко (Егейска Македония) по данни от XVI век. Антропонимия от славянския пласт. – В: *Шестнадесети славистични четения. Памет и история в славянските езици и литератури*. София (под печат). (Mitrinov (pod pechat): Mitrinov, G. Istoricheska antroponimiya ot s. Boblen (Boblyani), Pravishtko (Egeyska Makedoniya) po dannii ot XVI vek. Antroponimia ot slavyanskia plast. – In: *Shestnadeseti slavistichni cheteniya. Pamet i istoriya v slavyanskite ezitsi i literaturi*. Sofia (pod pechat).)

Стойков 1993: Стойков, Ст. *Българска диалектология*. Под редакцията на Максим Сл. Младенов. София: Издателство на БАН. (Stoykov 1993: Stoykov, St. *Balgarska dialektologia*. Pod redaktsiata na Maksim Sl. Mladenov. Sofia: Izdatelstvo na BAN.)

Стоянов 1986: Стоянов, В. Личните имена и прозвището „Абдуллах“ в османотурските документи. – *Исторически преглед*, № 1, с. 51 – 57. (Stoyanov 1986: Stoyanov, V. Lichnite imena i prozvishteto “Abdullah” v osmanoturskite dokumenti. – *Istoricheski pregled*, № 1, pp. 51 – 57.)

ТДИМ 2007: *Турски документи за историјата на Македонија. Опишан пописан дефтер за Пашиа санџакот (казите Драма, Кавала, Серез и Неврокоп) од 1569/70 година*. Т. X, кн. 2. Скопје: Државен архив на Република Македонија. с. 108 – 109. (TDIM 2007: *Turski dokumenti za istoriata na Makedonia. Opshiren popisen defter za Pasha sandzhakot (kazite Drama, Kavala, Serez i Nevrokop) od 1569/70 godina*. Т. X, кн. 2. Skopje: Drzhaven archiv na Republika Makedonia. pp. 108 – 109.)

ТДИМН 1978: *Турски документи за историјата на македонскиот народ. Опишан пописан дефтер од XV век*. Т. IV, Кн. 2. Скопје: Архив на Македонија. с. 321 – 322. (TDIMN 1978: *Turski dokumenti za istoriata na makedonskiot narod. Opshiren popisen defter od XV vek*. Т. IV, Кн. 2. Skopje: Archiv na Makedonia. pp. 321 – 322.)

**THE ANTHROPONYMIC PICTURE OF THE VILLAGE OF BOBLEN (BOBLIANI),
PRAVISHTA REGION (AEGEAN MACEDONIA), ACCORDING TO DATA
FROM THE 15TH AND 16TH CENTURY (ANTHROPONYMY FROM
THE SLAVIC STRATUM)**

Georgi Mitrinov

Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences

g_mitrinov@abv.bg

Abstract. Boblen is one of the old Bulgarian villages in the Pravishte region (Aegean Macedonia). It is attested in written sources from the 11th century. The article examines anthroponymic material from the village, based on data from the Ottoman tax register from the 15th and 16th century. The comparison of the anthroponymic data with those from Western Thrace and the Southern Rhodopes shows common features of the anthroponymic picture from these parts of the Bulgarian linguistic land.

Keywords: *historical anthroponymy; Bulgarian language area; Aegean Macedonia; history of the Bulgarian language*

Georgi Mitrinov
Institute for Bulgarian Language
Bulgarian Academy of Sciences
52, Shipchenski prohod Blvd., Bl. 17
Sofia 1113, Bulgaria

СТАРОБЪЛГАРСКИ ЕЗИК И ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

ЮРИДИЧЕСКИТЕ ПРОФЕСИИ ПРЕЗ СРЕДНОВЕКОВИЕТО: КВЕСТОР, КУРАТОР, ТАБУЛАРИЙ В СЛАВЯНСКИ КОНТЕКСТ¹

Марияна Цибранска-Костова

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“,
Българска академия на науките

tzibran@ibl.bas.bg

Резюме. В статията се анализира писменото присъствие на три латински термина в най-важните славянски юридически компендиуми, преведени от гръцки по различно време и в различни географски точки на Slavia Orthodoxa: славянския превод на *Еклогата* от X в., на *Прохирона* от началото на XIII в. и *Синтагмата на Матей Властар* от края на XIV в. Те са обособен раздел от културната лексика – термини за назоваване на лица, упражняващи съдебни, съдебно-административни или попечителски функции. Целта е да се съпоставят начините на тяхното битуване в трите източника и да се изведат закономерности за правната култура на българите и южните славяни през Средновековието. По този начин, без да си поставя специално за цел да коментира споровете около локализацията на посочените преводи, авторката ги разглежда като източник на висока интелектуализация на лексиката на старобългарския книжовен език и доказателство за континуитет в правната култура. Това са познавателни въпроси, от които днес могат да се ползват юристи, филолози, преводачи и др.

Ключови думи: *средновековно славянско право; латински термини; правен език*

Правото е основна ценност във всяко едно общество и основа за изграждане на други ценности. През епохата на Българското средновековие то функционира в съвкупността си от обичайните, по същество езическите норми на родовия свят, римо-византийската светска юрисдикция (така наречения *jus graeco-romanum*) и каноничното право на християнската църква. Висшата роля на средновековния владетел, който олицетворява социалния ред и обединява субектите под егидата на праведния Божи закон, определя в голяма степен институционализирането на правото точно така, както през Античността то действа в Древния Рим. Правната система става много важна част от рецепцията на византийския цивилизационен модел, в основата на който стоят християнската религия и разбирането за божествената природа на властта. След християнизацията всички големи законотворци декларират, че се стремят да сътворят такива закони, които да са угодни на Бога и полезни за обществото (такова е началото на 18-та Новела на Юстиниан I (527 – 568) – Scott 1932; същото в Предисловието към византийската *Еклога* от 741 г. – Щапов / Shhapov 2011: 13 – 17). Преводните текстове на византийското светско и църковно право в славянския свят обогатяват не само теорията на правните концепти, но така също и културната лексика на класическия старобългарски език. Те дават възможност да се проследи специфичната терминология, застъпена в тях.

Темата за юридическите професии през Средновековието е много обширна както в хронологически аспект – появата и диахронното развитие на даден термин до съвременната епоха, така и в обхвата на потенциалния изворов материал. Основната задача в настоящата статия е да се обобщи как в славянски контекст се предават трите латински термина *квестор*, *куратор* и *табуларий*. Те се разглеждат като названия на юридически професии, но трябва да се има предвид, че в тази тематична сфера се включват длъжностни названия както за юристи в тесен смисъл, така и за юридически съветници или чиновници в съдебната канцелария. Могат да се опишат още като названия за лица, упражняващи съдебни, съдебно-административни или попечителски функции (Ефимова / Efimova

¹ Авторката изказва благодарност за финансовата подкрепа на Българската академия на науките по двустранно споразумение за безвъзмездни средства между БАН и Румънската академия по проекта *Foreign Linguistic Influences in the Historical Formation of Bulgarian and Romanian*.

2011). Обилието от подобни термини във византийската традиция е голямо и се дължи на факта, че от епохата на Исавърската династия през VIII в. насетне рязко се повишава значението на писмената документация в съдебното производство, а това изисква подготвен апарат от служители. Заимства се терминологията от основополагащия, в началото латиноезичен *Corpus Iuris Civilis* на Юстиниан I в четири части, който продължава своя живот на гръцки с процесите на елинизация и буквалното превеждане дума по дума – така нареченото *катὰ λόγον* (Gastgeber 2020: 17). Редица латински термини се запазват без изменение. Латино-гръцката взаимност в правото е подобаващо анализирана в редица научни трудове при представянето на изворите, при техните преводи на съвременни езици (Penna, Meijering 2022) или в специализирани изследвания (Bury 2015; за славянската традиция например Бубало / Bubalo 2004; Вин / Vin 2018). Източници за анализ тук ще бъдат три преводни компендиума, създадени в различни географски точки на славянския свят по различно време:

Еклогата на императорите иконоборци Лъв III Исавър и Константин V Копроним от 741 г., преведена най-вероятно в Преслав през X в. по нейния най-ранен препис в руския сборник за съдиите *Мерило праведное* от XIV в. (Липшиц / Lipshic 1965; Щапов / Shhapov 2011; Burgmann 1983).

Прохиронът (според едни учени възникнал на гръцки през 870 – 879 г., според други през 907 г.) в Иловичката крѣмчая, Номоканон в 14 титула с тълкования от 1262 г., преведен вероятно на Атон от екип славянски преводачи под ръководството на св. Сава Сръбски (Петровић / Petrović 1991; Цибранска-Костова / Tsibranska-Kostova 2022).

Синтагмата на Матей Властар от 1335 г., преведена на Славянския юг още през XIV в., вероятно в пределите на Сръбското царство, по Крушедолския препис от XV в. (Новаковић / Novaković 1907; Суботин-Голубовић / Subotin-Golubović 2013).

Квестор/quæstor, ὁ κοῖστωρ, κοῖστωρ, коуѣсторъ. В най-рано възникналият от трите превода – този на *Еклогата*, терминът се среща два пъти в Предисловието. Това е показателен факт, защото законодателният свод на императорите иконоборци има за цел да осъществи съдебна реформа. Предисловието е истински манифест и излага нейните нравствено-етични принципи. Един от конкретните пътища към обществена справедливост е да се пресекат всякакви порочни практики на длъжностните лица за вземане на подкупи и те да останат с „чисти ръце“. Подчертава се, че на чиновниците в съдебните и имперските канцеларии се заплаща директно от държавната хазна. Във връзка с това в Предисловието се изброяват названия на такива длъжности. *Квестор* се използва както в гръцкия оригинал, така и в славянския превод като род.-вин. форма: *кѹѣстѣра, кѹѣстѣра, коіѣстора, куѣстора* (Липшиц / Lipshic 1965: 42, 82 – 83; Burgmann 1983: 104, 162; Щапов / Shhapov 2011: 17; в новобългарския превод на *Еклогата* се използва терминът *квестор* – Благоев / Blagoev 1932: 156). Нещо повече, само в някои гръцки преписи на *Еклогата* се появява собственото име на патриция Никита квестор, наречен още *ἐνδοξότατος*. Епитетът е почиттелно обръщение към висш представител на аристокрацията и е преведен дословно с *прѣславѣнъ*. Подобни факти подкрепят установеното в научната литература за тази длъжност. Квесторът оглавява висшата съдебна власт и нито един императорски закон не може да влезе в сила без неговия подпис. Той е началник на имперската канцелария и отговаря за крайното оформяне на законите в писмен вид. Логично е на този пост да са назначавани хора с благородническо потекло – патриции. Е. Липшиц описва палитрата от дейности в неговите правомощия в наказателното, имущественото и наследственото право; по въпроси на настойничеството и попечителството над непълнолетни; в съдебни дела и др. (Липшиц / Lipshic 1965: 82 – 83). Специално негово правомощие от епохата на Юстиниан Велики, когато с 1. глава на 80. Новела се установява официално тази длъжност, е да надзирава не само работниците и робите, но и всякакви хора, които идват в Константинопол, да установява причините за идването и да осъществява контрол (Scott 1932; Freshfield 1928: 160). За Дж. Бъри квесторът е висш магистрат, който има на разположение цяла канцелария от служители, но функциите му исторически намаляват (Bury 2015: 71 – 75). Ето защо не буди изненада, че споменатите контекстови употреби в *Еклогата* попадат в една група с други цитирани длъжности названия, сред които *ипатът*, *ὑπάτος* ‘консул’, и *антиграфевсът*, *ἀντιγραφεὺς* ‘писар, секретар’.

В славянския превод на пълния *Прохирон* терминът отсъства и се заменя от славянското съответствие *испытѣнникъ*, *κοῖστωρ* < *quaestor*: *нѣ аще оубо въ константини градѣ да възвѣщають ипархоу. или испытѣннику. аще же въ ѿвластехъ. мѣста того властелю да възвѣщають. и ти да поноудеть таковыхъ родителе. ѿдавати и за мѡужь. и вѣно даати за не. по силѣ наѣнниа нхъ* (Zepos 1962: 127;

Цибранска-Костова / Tsibranska-Kostova 2022: 145). Контекстовото значение на лексемата е ‘висш столичен магистрат, съдия-следовател’. На това длъжностно лице се делегират права, равностойни на тези на епарха на града (ἐπαρχος τῆς πόλεως, градоначалник, градски управител), да дава съгласие за брак в някои спорни казуси между родители и деца – в случая, ако родител се забави да уреди брака и зестрата на навършилата 25 години своя дъщеря. Водещият семантичен признак ‘разпитване, разследване, водене на следствие’ е запазен във варианта **испытатель: кѣсторъ — испитатель** (Суботин-Голубовић / Subotin-Golubović 2013: 20). Той се среща в известния кратък списък с латински правни термини към славянския превод на *Синтагмата на Матей Властар* от XIV в. Това са така наречените **Латинские рѣчи**. Като допълнителен текст към *Синтагмата* те очевидно са били преведени и прибавени поради необходимостта редица термини на римското право да бъдат осмислени наново в новата историческа епоха, когато тяхното значение се е нуждало от актуализиране и уточняване. Поради самия характер на Λέξεις Λατινικαί като глосар липсва контекстът, а той би бил най-точният критерий за значението на даден термин в диахрония. Това е довело до някои механични съответствия без точен смисъл. Не такъв обаче е случаят с изследваното преводно съответствие, което явно отразява по-стара традиция в превода на латинския термин *квестор*. В диахронните речници лексемата практически не е представена, за разлика от съвременните енциклопедични или специализирани речници (сравни **кѣсторъ** в Miklosich 1977: 325 по Миней на Миханович от XVI в. – без никакво тълкуване). Може да се направи заключението, че там, където се среща непреведена в правни текстове, тя отразява или титулуването на определено лице, или общото теоретично знание за длъжността. Терминът е бил познат, но е заменян със славянско съответствие с доминиращ признак ‘търся истината, водя разследване’ (срв. етимологията на оригиналната латинска дума от quaerere ‘придобивам, желая, искам да получа’). Начинът на изписване в запазените примери подсказва, че се е спазвало произношението на група qu < *kweh пред предни гласни като у, а не по-късното в. Съвременният интернационален термин *квестор* е семантично поливалентен и отразява лесната приспособимост на старото длъжностно название за магистрат с различни функции към разнообразни сфери на обществения живот, например: ‘народен представител, който брои гласове’; ‘лице, което следи при изпит’ (РБЕ / RBE); ‘институционално лице, упражняващо банков надзор в банковото и търговското право’, и др.

Куратор / curator, ѿ кураторъ. Терминът има най-интересното писмено присъствие от три-те разглеждани названия. Това се дължи на голямата вариантност в славянските преводни съответствия. Византийското право го наследява от Юстиниановата терминология: *curatores aedium sacrarum* / **кураторѣзѣ тѣмъ ѿ ѿѣиѣмъ ѿѣѣмъ** са отговорници за императорската собственост, които нямат право да поставят знаци за имперска юрисдикция над отчуждено имущество на други лица, за да не възникнат съмнения за принуда при внасянето на доходи в държавната хазна (Gastgeber 2020: 26, 29; Burg 2015: 81). Те също са **ἐνδοξότατοι** – ясен символ за социален престиж и достойнство. Това е причината в Речника на Х. Лидъл и Р. Скот лексемата да няма никакво обяснение и да се извежда само от латинското *curator* (LS 1996: 986). Кураторът е още юридически представител на непълнолетни лица при сключване на сделки или опекун над тяхното имущество (Липшиц / Lipshic 1965: 105). Именно това значение развива *Еклогата* в своя 8. титул (Burgmann 1985: 198). В гръцкия оригинал производни думи се срещат общо 4 пъти, срещу което в славянския превод стоят формите **старѣшина, старѣшини (2), старѣшинѣство**. Може да се направи заключението, че първата лексема **старѣшина** стои както вместо названието на длъжностно лице *куратор*, така и обозначава самата длъжност и служба на куратора, в гр. **кураторіа**, т.е. попечителството, опекунството и настойничеството, за което има още един словообразователен формант – **-ѣство** (Щапов / Shhapov 2011: 36, 110, в титул 7. за опеката над сираци; Благоев / Blagoev 1932: 188 – 189 превежда само с *настойник* и *настойничество*). Очевидно в семантиката на преводното славянско съответствие преобладава общоприетото значение на корена **старѣ-**: ръководна обществена роля, водачество, първенство по качествата мъдрост, опит, възраст и др.² В старобългарския корпус лексемата **старѣшина** е много

² Семантичният признак ‘старши, ръководен, престижен’ е в основата на един показателен пример от *Синтагмата на Властар*, който няма гръцки паралел. Това е обяснението за длъжността *претор*: **Прѣторъ ѣсть сѣнь старѣни или воѣвода** – Новаковић / Novaković 1907: 231.

богато представена, но като термин ‘попечител, опекун’ се извлича само от *Еклогата* (СтбР / StbR 2009: 736 – 738; Срезн / Srezn 1912, 3: 502 – 504; СДЯ / SDJA 2016, 11: 516). Веднага трябва да добавим отдавна известния факт, че кoуpάτωp се превежда съвършено различно в *Номоканона в 14 титула без тълкования*, съхранен в руската Ефремовска кормчая от края на XI – началото на XII в., където кoуpατωpиa е тuоyнcтвo, а кoуpάτωp – тuоyнъ, cъcтpоитeль (Максимович / Maksimovich 2010: 433). Фактът е важен, тъй като преводите на *Еклогата* и *Номоканона в 14 титула* попадат в приблизително един и същ хронологически период, а според редица учени са преведени в Преслав. Те са запазени само в преписи от руска редакция и съдържат наслоения от местната езикова среда. Етимологията на заемката тuоyнъ в източнославянските езици е предмет на множество проучвания, сред които преобладава скандинавската или северногерманската теория, но разностранните съдебни и административни функции на тuуна изискват винаги ясна контекстуализация (по тези въпроси обобщено у Štěříková 2018: 136 – 140).

В *Прохирона* основното преводно съответствие на кoуpάτωp е xpaнитeль в същото контекстово значение ‘пазител, закрилник, опекун на отделната личност, който я представлява’ (титули 1.13, 2.2, 4.11, 7.22 и др.), подобно в енокоренния глагол xpaнити ‘пазя, поставям под опеката на някого непълнолетно лице’. Със същата лексема обаче се превежда и ἐπιτροπος ‘епитроп; лице, което управлява собствеността на непълнолетни’ (1.13, 2.2, 4.11, 7.22 и др.)³. Според Е. Фрешфийлд, един от класиците изследователи на византийския паметник, в законодателните текстове на Исавърската династия длъжностите на куратора и епитропа не са били добре разграничени и именно в *Прохирона* се постига това (Freshfield 1928: 143). За славянския преводач обаче техните административно-съдебни задължения са си приличали, поради което е избрано преобладаващо общо съответствие (сравни xpaнитeль вм. ἐπιτροπος в 2.2, 2.6).

В *Синтагмата на Матей Властар* са засвидетелствани следните преводни съответствия на термина куратор: младопитатeль, наблюдитeль, печаловъникъ. От тях единствено младопитатeль отговаря на един гръцки кореспондент кoуpάτωp, докато другите два термина превеждат повече от едно гръцко съответствие. Композитът младопитатeль (оглавление на 20. състав, 33. глава – Новаковић / Novaković 1907: 41) е интересно преводаческо решение, защото другаде се обяснява, че според византийското право на малолетните лица, т.е. момчета под 14 години и момичета под 12 години, се назначават възпитатели (епитропи), а на тези, които са над посочената възраст, но не са достигнали зрелостта, определена с 25-те години – куратори, т.е. пазители и настойници (Суботин-Голубовић / Subotin-Golubović 2013: 223, на съвременен сръбски старатeль). Лексемата наблюдитeль семантично също точно отговаря на признака ‘наблюдавам, надзиравам; упражнявам контрол; отговарям, грижа се за нещо’, каквато е функцията на куратора. Във варианта наблюдъникъ обаче тя се използва срещу гр. ἐπιτροπος, чийто много по-чест превод е приставъникъ (Новаковић / Novaković 1907: 81, 142, 194; за епитропа като настоятел в църква или училище през Възраждането вж. РБЕ / RBE). Последната лексема печаловъникъ съответства на три гръцки термина – кoуpάτωp, κηδεμών, φροντιστής (Новаковић / Novaković 1907: 566), но има водещ семантичен признак, който ги сближава: печаловати ‘грижа се, попечителствам’, съответно печаль ‘грижа, застъпничество, покровителство’. Същият корен живее в днешния правен термин попечител, който назовава официално лице, определено да извършва правни действия от името на непълнолетни без пряка родителска грижа по една или друга причина (РБЕ / RBE). Всички посочени гръцки термини се отнасят към задълженията на пазител, попечител, настойник. Най-честото съответствие в *Синтагмата на Властар* за длъжностното лице куратор остава печаловъникъ и това се доказва не само от високата му фреквентност в основния текст, но и от споменатите вече Латинскиѣ рѣчи, където са оформени следните двойки: кѡpατωpъ – печаловъникъ; кoуpάτωp – φροντιστής. Второ доказателство е фактът, че в текста на *Синтагмата* е налице енокоренна лексикална група, застъпена от лексема в ж. р. печаловъница, както и от глагола печаловъничествовати: жена бо не бываетъ печаловъница, ниже приставъничества подхѡдитъ слоуженіе, развѣще гдѣ мати или баба боудеть; ниже печаловъничествують ниже приставъничествують, кoуpατωpеуciv оуте ἐπιτροπεуciv (Новаковић / Novaković 1907: 281, 416; на с. 553 авторът извежда, според мен неточно, глагола печальничествовати). Казусите се отнасят до различни забрани, например: в служба

³ Всички конкретни референции могат да се намерят в изданието на текста на *Прохирона* у Цибранска-Костова / Tsibranska-Kostova 2022. Първата цифра маркира титула, а втората – неговия параграф.

на опекун или епитроп не могат да встъпват монаси; лица, които са над 70 или под 25 години; жени, с изключение на най-близките сродници. Редица други казуси разкриват социалните взаимоотношения във византийското общество.

Накрая заслужава да се спомене, че придружаващият *Синтагмата* текст *Латинские рѣчи* добавя към анализа лексемата *промигъльникъ* в превод на *прокуратор* < *procurator*, което е латинското съответствие на епитропа (Суботин-Голубовић / Subotin-Golubović 2013: 20 – 21). Следователно разглежданият латински термин *куратор* е преминал през усвояване в гръкоезичната правна традиция и още там е развил разнообразни континуанти. При последвалата рецепция те са дали възможност на славянските преводачи да търсят най-точното семантично съответствие, без да спазват формалната словообразователна характеристика на лексемите. В съвременния български език *кураторът* е опекун, попечител; медицински надзорник или лекуващ; организатор и изложител на културни ценности (куратор на изложба), а според *Речника на българския език* лексемата е преминала в езика ни от немски.

Табуларий / tabellarius, ταβουλάριος, тавоуларии > тавоуръ. Длъжността *tabellio* се установява с Юстиниановото законодателство (Scott 1935; Новела 73: 5; Липшиц / Lipshic 1965: 150). Етимологически латинизмът се извежда от *tabella*, деминутив от *tabula* ‘плочка, плоска повърхност от различен материал, върху която се пише или рисува; впоследствие документ’, следователно изцяло се асоциира със запис, нещо написано. Длъжността е на нотариус, който заверява писмено документи за наследство, завещания и други граждански дела в присъствието на свидетели. Обвързаността на този съдебен служител с изготвянето на писмена документация на практика присъства във всички случаи, в които се използва терминът или негов заместител. Затова го срещаме най-напред в емблематичния титул 14. на византийската *Еклога*, посветен на броя на свидетелите и изискванията към тях при граждански дела: *ταβουλάριοι* 14.8, *ταβουλάριος* 14.9 (Burgmann 1985: 216; у Благоев / Blagoev 1932: 206 преведено с *нотариус*). Я. Щапов отбелязва, че в славянския превод терминът се запазва, защото очевидно е бил познат на преводача: *тавоуларии*, с различените *тавоуларии* (Щапов / Shhapov 2011: 46, 140; в превода на Е. Липшиц това са параграфи 14.11 и 14.12). Логично е да се зададат въпросите откъде и как е придобито това знание и дали терминът е първичен, защото все пак текстът на превода е познат по най-стар препис едва от XIV в., когато натрупванията и влиянията върху него са многопосочни. Производни думи от латинизма се регистрират в руски грамоти също от XIV в. Затова е забележителна замяната на *табуларий* с *жюпанъ* в съкратените преписи на *Еклогата*, възникнали на Славянския юг по-късно, както и в трите най-ранни преписа на *Закона за съдене на людетe* от 1280 г. и от края на XIII – XIV в. Нека припомним, че това е най-старият славянски правен паметник, преводаческо и компилаторско дело на св. Методий основно по титули 17. и 18. на *Еклогата* (Максимович / Maksimovich 2004: 32, 40; Щапов / Shhapov 2011: 194). Ако архаичните преписи отразяват първичното състояние на компилацията, то IX в., когато тя възниква, е ранен етап, за да е настъпила ясна стратификация на книжовните латинизми в старобългарската писменост, още по-малко в начеваща писмена правна традиция на славянството със собствена азбука. За К. Максимович замяната е ярък пример за адаптиращ превод поради отсъствието на длъжността *адвокат* в славянското общество (Максимович / Maksimovich 2004: 103 – 104). Ще си позволя обаче да оспоря, че правилното тълкуване на *табуларий* в случая е именно адвокат, юрист. Обяснението е твърде общо и не съответства на прецизно разписаните функции на нотариуса при изготвянето на писмена съдебна документация, при това в същия византийски паметник, от който са заимствани титулите за славянската компилация. Тъй като формата *жюпанъ* < *жоупанъ* веднъж съответства на гр. *ἄρχων* и това е смислово адекватен превод, а втори път – на *ταβουλάριος*, най-вероятно водещият семантичен признак ‘управител на жупа, господар, владетел, знатно лице, военачалник’⁴ се е разпрострял и върху втория гръцки кореспондент. Разбира се, това е сигнал за непознаване или липса на длъжността, но е и опит за по-голяма яснота и езикова икономия, тъй като *Законът за съдене на людетe* тълкува контекста сходно на *Еклогата*: свидетелите не трябва да свидетелстват по устни сведения дори да са

⁴ Традицията *ἄρχων* да се превежда с *начальникъ жоупы*, се запазва и в *Синтагмата на Властар* – Новаковић / Novaković 1907: 194.

знатни (или отговорни длъжностни лица). Правното съдържание на двата параграфа от *Еклогата* е прецизирано: от свидетелите се изисква дори ако са съдебни чиновници табулярии, да не правят изявления въз основа на слухове; да не се вярва на думата на табулярия, ако свидетелят не е подписал собственоръчно писменото си изявление. От казаното проличава високата обществена отговорност на този служител за истинността на показанията и справедливостта на съдебното производство.

В славянския превод на *Прохилона* липсва терминът *табулярий*, а в титул 14.1, в който се подразбира наемане на нотариус за писмено изповядване на сделка (εἰ δὲ διὰ ταβελλίου γίνεταί), е налице неутрален израз *аще же свѣщаннѣмъ вывѣмъ* (свѣщание ‘договор’, свѣщати св. ‘договарям се, уреждам’). В същото време обаче присъстват длъжностни названия със славянски произход, при които грамотността е професионално задължение. Те се изграждат на основата на общия корен от *пѣсати* > *писати*. Такива са *памѣтописъць* за χαρτοуλαρίος ‘висш чиновник, който отговаря за писмените регистри по финансови въпроси и държавните актове’ (15.6), *писъць* в 11.7 ‘чиновник, който съставя завещание’ за същото, но в 21.7 за γραφεὺς τῆς διαθήκης. *Хартоулярии* се пази както в *Ефремовската кормчая*, така и в славянския превод на *Еклогата* (Щапов / Shhapov 2011: 127 – 128; Максимович / Maksimovich 2010: 494). В превода на *Прохилона* се проявява стремежът към самобитност на превода на „наш славянски език“ и замяната на редица термини с домашни съответствия е очаквана (Цибранска-Костова / Tsibranska-Kostova 2021: 115 – 116).

Синтагмата на Властар предлага на изследователите една от най-интересните замени на ταβουλάριος с *номикъ* < νομικός ‘обобщен термин за служител на византийския нотариат’, както показва специализираното изследване на Дж. Бубало (Бубало / Bubalo 2004). С една дума, латински термин се заменя от гръцки, а не от славянски. Авторът не само коригира лексикографски грешки да се отъждествява неуместно *номикъ* с *икономикъ*, но богато анализира референцията на термина към сръбската действителност, задълженията на този служител в държавната или църковната канцелария и взаимодействието поради влиянието на Дубровник на термините νομικός – νοτάριος (Бубало / Bubalo 2004: 52 – 53, 61 и др.). Ще се спра на един немаловажен въпрос от битуването на термина в *Синтагмата на Властар*. Тук е налице същият пример, който се среща още в *Закона за съдене на людетe*:

Закон за съдене на людетe

Свѣдѣтели слоуѣха да не свѣдѣтельствують глѣще
яко слышахомъ ѿ кого сего дълъжника. или ино
что свѣдѣтельствующе ѿ слоуѣха. аще и жюпани
соутъ. иже свѣдѣтельствѣю (ЗСЛ / ZSL 1961: 52)

Синтагма на Властар

Свѣдѣтелиє слоуѣхъ да не свѣдѣтельствують,
глаголюште яко слышахомъ отъ нѣкоего оиѣнци
длъжноу быти, или оиѣнци низложѣнноу, аште и
тавоуляри воудоутъ иже сѣа свѣдѣтельствуюштеи.
о грѣховныхъ бо ноужда, ноужда вѣсака привести
свѣдѣтелиє а не гласи ихъ (Новаковић / Novaković
1907: 242).

Като цяло в *Синтагмата на Властар* преобладава по честотност терминът *номикъ*. В полето на някои нейни преписи в цитирания контекст от 4. състав, глава 9. стои маргиналната глоса *тавоуларѣи же оу насъ иномици*, а в други, като запазения в Библиотеката на БАН под № 70 от средата на XV в., само *тавоуларѣи – номици*⁵, л. 122б. Основата на това постановление според солунския свещеноиннок Матей Властар е 123. новела на Юстиниан, но сходни казуси за принципната роля на благородните и достойни свидетели има в 27. глава на *Прохилона* (Суботин-Голубовић / Subotin-Golubović 2013: 175), както и в *Еклогата*, но в нейния 14. титул, а не в титулите, смятани за градиво на славянската компилация *Закон за съдене на людетe*. Това открива въпроса за

⁵ Ръкописът от хранилището на БАН – БАН 70, се използва по дигиталното копие на адреса на сайта Кирилометодикон: <https://repo.kmnc.bg/s/kmnc/item/60991>.

влиянието на византийските преработки на *Еклогата* и на така наречената частна *Еклога* върху първите юридически преводи и компилации, усложнявайки категоричното мнение какво точно са знаели за латинските съдебни длъжности първите славянски преводачи и на какво се е опирал техният избор. Изводите на Т. Суботин-Голубович и Дж. Бубало за термина *табуларий* са напълно основателни: той не оставя жизнени следи в писмените текстове, но преводачът на гласара *Латинские рѣчи* към *Синтагмата* съвсем ясно си е давал сметка с какво може да го замени (Бубало / Bubalo 2004: 269; Суботин-Голубович / Subotin-Golubović 2013: 21). Забележителният юридически свод на Матей Властар от 1335 г. е най-значимият преводен законов паметник сред южните славяни от епохата на Андроник III Палеолог (1325 – 1341). Неговият гръцки оригинал отразява важната тенденция да се проявява респект към византийския правен класицизъм от миналите епохи, да се обединяват наново светскоправни и каноничноправни паметници за приложение в конкретната съдебна дейност. Този паметник е най-богатият на латински термини от всички преводни византийски правни източници на Славянския юг. Този факт може да се подкрепи с редките определения за незаконните бракове сред латините: *нефарионъ* (*nefarius* ‘безбожен, нечестив’), *дамнатонъ* (*damnatus* ‘осъдителен’), *икгестъ* (*egestus* ‘отхвърлен’ – цитирано по БАН 70, л. 1056) и др.

Днес лексемата *табуларий* може да се срещне в специализираната литература; като ефектен слоган на фирми за счетоводна дейност⁶, а най-новото попълнение в еднокоренното гнездо е, разбира се, таблетът – устройство за създаване и обработка на графики и визуализация на компютърен екран. Терминът *нотариус* ‘съдебен чиновник, който заверява с подпис и печат документи’ (РБЕ / RBE; смята се за преминал през руски) не се нуждае от обяснение поради яркото си присъствие в обществения живот и медии.

В заключение може да се направят следните предварителни изводи въз основа на изворовия материал според поставената задача: **1.** Разглежданите латинизми се предават по различен начин в трите преводни славянски паметника. Това се дължи на различните преводачески принципи, обусловени от общественно-историческите нужди за възникването на даден превод в славянска среда; **2.** Неизменно действа стремежът към одомашняване на понятията, за което или се намира подходящо славянско съответствие, или чуждият термин се глосира, или пък се въвежда по-актуален и разбираем чужд. Този процес съчетава в себе си както интелектуализацията на книжовната лексика, така и необходимостта от нейната функционалност за нуждите на толкова важна обществена сфера като съдопроизводството; **3.** Откроява се общ пласт от повтарящи се домашни названия за съдебни длъжности. Това свидетелства за приемственост в правната традиция на славянството през различни епохи и в различни центрове. Забележително е, че в строго терминологичната сфера не действа продуктивният метод на калкирането за адаптация на чужда културна лексика поради липсата на реални референти за някои от названията, затова се търси семантично съответствие от общоупотребимия словен фонд; **4.** Гръцкото посредничество за усвояването на латинизмите от сферата на юриспруденцията в орбитата на *Slavia Orthodoxa* е още един аспект на цивилизационното влияние на Византия и оформянето на *Byzantine Commonwealth* в книжовната и културната сфера. Латинизмите от този тип в славянските писмени текстове следва да се проучват целенасочено и системно: транслитерация, правопис, словообразуване, терминотворчество, преход на термина от Средновековието към съвременното, създаване на електронни бази от данни (вж. общи теоретични положения у Вин / Vin 2018: 16 – 18). Техническата страна обаче не може да измести проучването им като *феномен на културата*, каквото е самото понятие *юридически език*, от диахрония към неговите модерни форми на съществуване. Път към историята на термините са славянските текстове на средновековното право. Те имат водеща роля, защото, за разлика от византийската имперска система, в която съществуват юридически училища и правни школи за изучаване на самия „юридически жаргон“, липсата на подобни данни за Българското средновековие задължава именно старата книжнина и архетипните модели на правните понятия в нея да заемат мястото на липсващите източници от друг характер.

⁶ <https://papagal.bg/eik/206647361/a57d>.

Цитирана литература / References

- Благовоев 1932: Благовоев, Н. П. *Еклога*. Университетска библиотека 122. София, Гутенберг. (Blagoev 1932: Blagoev, N. P. *Ekloga*. Universitetska biblioteka 122. Sofia: Gutenberg.)
- Бубало 2004: Бубало, Ђ. *Српски номици*. Београд, Византолошки институт САНУ. (Bubalo 2004: Bubalo, Ђ. *Srpski nomici*. Beograd: Vizantološki institut SANU.)
- Вин 2018: Вин, Ю. Я. Рецепция и транслитерация понятий и терминов византийского права: когнитивные аспекты систематизации. – *Вестник ВГУ*. Серия 4. Т. 23/5, с. 6 – 24. (Vin 2018: Vin, Ju. Ja. Recepcija i transliteracija ponjatij i terminov vizantijskogo prava: kognitivnye aspekty sistematizacii. – *Vestnik VGU*. Serija 4. T. 23/5, pp. 6 – 24.)
- Ефимова 2011: Ефимова, В. *Наименования лиц в старославянском языке: Способы номинации и приоритеты выбора*. Москва: РАН. (Efimova 2011: Efimova, V. *Naimenovanija lic v staroslavjanskom jazyke: Sposoby nominacii i prioritety vybora*. Moskva: RAN.)
- ЗСЛ 1961: *Закон судный людем краткой редакции*. Под ред. М. Н. Тихомирова. Москва: Издательство Академии наук СССР. (ZSL 1961: *Zakon sudnyj ljudem kratkoj redakcii*. Pod red. M. N. Tihomirova. Moskva: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR.)
- Липшиц 1965: Липшиц, Э. *Эклога: Византийский законодательный свод VIII века*. Москва: Издательство Наука. (Lipshic 1965: Lipshic, Je. *Jekloga: Vizantijskij zakonodatel'nyj svod VIII veka*. Moskva: Izdatel'stvo Nauka.)
- Максимович 2004: Максимович, К. А. *Законъ соудный людемъ. Источниковедческие и лингвистические аспекты исследования славянского юридического памятника*. Москва: Древлехранилище. (Maksimovich 2004: Maksimovich, K. A. *Zakon soydnyi ljud'm. Istochnikovedcheskie i lingvisticheskie aspekty issledovanija slavlanskogo juridicheskogo pamjatnika*. Moskva: Drevlehranilishhe.)
- Максимович 2010: Максимович, К. А. *Византийская сингагма 14 титулов без толкований в древнеболгарском переводе. Славяно-греческий, греческо-славянский и обратный (славянский) словоуказатели*. Т. I – II. Frankfurt am Main. (Maksimovich 2010: Maksimovich, K. A. *Vizantijskaja singagma 14 titulov bez tolkovanij v drevnebolgarskom perevode. Slavjano-grecheskij, grechesko-slavlanskij i obratnyj (slavlanskij) slovoukazateli*. T. I – II. Frankfurt am Main.)
- Новаковић 1907: Новаковић, Ст. Матије Властара Синтагмат. Азбучни зборник византијских црквених и државних закона и правила. – *Зборник за историју, језик и књижевност српског народа*. Прво одељење, споменици на српском језику, књ. IV, у Београду. (Novaković 1907: Novaković, St. Matije Vlastara Sintagmat. Azbučni zbornik vizantijskih crkvenih i državnih zakona i pravila. – *Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda*. Prvo odeljenje, spomenici na srpskom jeziku, knj. IV, u Beogradu.)
- Петровић 1991: Петровић, М. *Законоправило или Номоканон светога Саве. Иловички препис 1262 година*. Горњи Милановац: Дечје новине. (Petrović 1991: Petrović, M. *Zakonopravilo, ili, Nomokanon svetoga Save. Ilovički prepis 1262. godina*. Gornji Milanovac: Dečje novine.)
- РБЕ: *Речник на българския език (онлайн)*. 2001 – 2023. <<https://ibl.bas.bg/rbe/>> [17.04.2024] (RBE: *Rechnik na balgarskiya ezik (online)*. 2001 – 2023. <<https://ibl.bas.bg/rbe/>> [17.04.2024])
- СДЯ: *Словарь древнерусского языка (XI – XIV вв.)*. Т. 11. Москва: Азбуковник. (SDJa: *Slovar' drevnerusskogo jazyka (XI – XIV vv.)*. T. 11. Moskva: Azbukovnik.)
- Срезн: Срезневский, И. И. *Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам*. Т. 3. 1912. СПб.: Типография Императорской академии наук. (Srezn: Sreznevskij, I. I. *Materialy dlja slovarja drevnerusskogo jazyka po pis'mennym pamjatnikam*. T. 3. 1912. SPb.: Tipografija Imperatorskoj akademii.)
- СтБР 1999, 2009: *Старобългарски речник*. Т. 1; Т. 2. София: Валентин Траянов (StbR 1999, 2009: *Starobalgarski rechnik*. T. 1; T. 2. Sofia: Valentin Trayanov.)
- Суботин-Голубовић 2013: Суботин-Голубовић, Т. *Матија Властар Синтагма*. Београд: САНУ. (Subotin-Golubović 2013: Subotin-Golubović, T. *Matija Vlastar Sintagma*. Beograd: SANU.)
- Цибранска-Костова 2021: Цибранска-Костова, М. *Прохирон / Закон градски. Юридическото наследство на православно славянство*. София: Валентин Траянов. (Tsibranska-Kostova 2021: Tsibranska-Kostova, M. *Prohiron / Zakon gradski. Yuridicheskoto nasledstvo na pravoslavното slavyanstvo*. Sofia: Valentin Trayanov.)
- Щапов 2011: Щапов, Я. Н. *Византийская „Эклога законов“ в русской письменной традиции. Исследование, издание текстов и комментарии*. СПб.: Изд. Олега Абышко. (Shhapov 2011: Shhapov, Ja. N. *Vizantijskaja "Jekloga zakonov" v russkoj pis'mennoj tradicii*. Issledovanie, izdanie tekstov i kommentarii. SPb.: Izd. Olega Abyshko.)
- Burgmann 1983: Burgmann, L. *Ecloga. Das Gesetzbuch Leons III. und Konstantinos' V*. Herausgegeben von L. Burgmann, Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte. Bd. 10. Frankfurt am Main: Löwenklau – Gesellschaft e.V.

- Bury 2015: Bury, J. B. *The Imperial Administrative System in the Ninth Century: With a Revised Text of the Kletorologion of Philotheos* (Cambridge Library Collection – Medieval History). Reprint edition. Cambridge: University Press.
- Freshfield 1928: Freshfield, E. H. *A Manuel of Eastern Roman law. The Procheiros nomos. Published by the Emperor Basil I at Constantinople between 867 and 879*. Cambridge: University Press.
- Gastgeber 2020: Gastgeber, Ch. The Byzantine Imperial Chancery and its Language Policy from Justin II to Leo III (Six – Eight Centuries): From Latin to Greek. – *Medieval Worlds*, 11, pp. 17 – 59.
- LS 1996: *A Greek-English Lexicon*. Compiled by H. G. Liddell and R. Scott. Oxford, with revised supplement. Clarendon press.
- Miklosich 1977: Miklosich, F. *Lexicon Palaeoslovenico-Graeco-Latinum*. Emendatum auctum. Reprint. Wien 1862 – 1865. Neudruck der ausgabe. Wien: Scientia Verlag Aalen.
- Penna, Meijering 2022: Penna, D., R. Meijering. *A Sourcebook on Byzantine Law. Illustrating Byzantine Law through the Sources*. Medieval Law and Its Practice. Vol. 34. Leiden – Boston: Brill.
- Scott 1932: Scott, S. P. The Civil Law (17 vols.). Cincinnati, The Central Trist Company, vol. XVI. <https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/Anglica/N18_Scott.htm> [06.06.2023]
- Štěříková 2018: Štěříková, H. *Skandinávské elementy v jazyce staroruského práva*. Praga: Univerzita Karlova.
- Zepos 1962: Zepos, I., P. Zepos. Prochiron. – In: *Jus Graecoromanum. Vol. 2. Leges imperatorum Isaurorum et Macedonum*. Ed. altera. Scientia aalen, pp. 114 – 228.

THE LEGAL PROFESSIONS IN THE MIDDLE AGES: QUESTOR, CURATOR, TABULLARIOS IN A SLAVIC CONTEXT

Mariyana Tsibranska-Kostova

Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences

tzibran@ibl.bas.bg

Abstract. The article analyses the written presence of three Latin terms in the most important Slavic legal compendia translated from Greek at different times and geographical points of Slavia Orthodoxa: the Slavic translation of the *Eclogue* from the 10th century, the *Prochiron* from the beginning of the 13th century, and the *Matthew Blastares' Syntagma* from the end of the 14th century. They form an integral part of the cultural lexicon as terms used to designate persons exercising judicial, judicial-administrative or custodial functions. The aim is to derive regularities in the legal culture of Bulgarians and South Slavs in the Middle Ages by comparing the way in which they appear in the sources. Thus, the author, without commenting specifically on the controversies surrounding the localization of these translations, sees them as a source of a high level of intellectualization of the Old Bulgarian literary vocabulary and as a proof of the continuity of the legal culture. Such cognitive questions can benefit lawyers, philologists, translators, etc.

Keywords: *medieval Slavic law, Latin terms, legal language*

Mariyana Tsibranska-Kostova
Institute for Bulgarian Language
Bulgarian Academy of Sciences
52 Shipchenski prohod Blvd., Bl.17
Sofia 1113, Bulgaria

ТЕРМИНОЛОГИЗАЦИЯ НА ОБЩОУПОТРЕБИМИ ДУМИ В ИСТОРИЧЕСКИ ПЛАН И ЛЕКСИКОГРАФСКОТО Й ОТРАЗЯВАНЕ В *СТАРОБЪЛГАРСКИЯ РЕЧНИК* (ВЪРХУ МАТЕРИАЛ ОТ ЛИТУРГИЧНАТА ТЕРМИНОЛОГИЯ В КЛАСИЧЕСКИТЕ СТАРОБЪЛГАРСКИ ПАМЕТНИЦИ)

Татяна Илиева

Кирило-Методиевски научен център,
Българска академия на науките

ilieva_tatyana_atanasova@abv.bg

Резюме. Предлагащото изследване се фокусира върху процесите на взаимовлияние между общоупотребима и терминологична лексика в областта на литургиката от историческо гледище, а също и върху описанието на тези езикови феномени посредством инструментите на историческата лексикография. Анализирани са механизмите на посочения тип семантична деривация при формиране на първата литургична терминология в историята на българския език и ролята му за развитието на полисемия. Приведени са многобройни примери за обособена и необособена специална употреба при разглежданата категория думи. Наблюденията се правят на базата на т. нар. класически старобългарски паметници.

Ключови думи: *българска историческа лексикология; диахронни терминологични изследвания; Старобългарски речник*

Въведение

Сред големите постижения на равноапостолните Кирил и Методий при уредбата на първия литературен език на славяните е основополагането на домашна терминология (Верещагин / Vereshhagin 1985: 222 – 237). Затова в годината, когато отбелязваме 1140 лета от кончината на св. Методий Славянобългарски, няма как да не повдигнем въпроса за Кирило-Методиевото наследство и традиции, съхранили се в терминологичния словник на българския книжовен език и предавани през поколенията като наше неопенимо културно имане по протежение на целия му исторически развой от създаването му до днес.

Между обикнатите от първостроителите на средновековния български книжовен език начини за продуциране на нови терминологични наименования в сферата на християнството е терминологизацията¹ – семантичното преобразуване и преосмисляне на общоупотребими думи за нуждите на новата религия, в резултат на което те започват да функционират като богословски термини². Такива примери са документирани по данни на средновековните писмени паметници в почти всички подсистеми на теологията.

Предлаганото изследване се фокусира върху механизмите на взаимовлияние между общоупотребима и терминологична лексика в областта на литургиката от историческо гледище. Наблюденията се правят на базата на т. нар. класически старобългарски паметници. Изборът на епохата не е продиктуван единствено от повода, който ни дава отбелязваната през 2025 г. годишнина, но и от историческата ѝ значимост. Това е периодът на писмената кодификация и началния етап от развитието на книжовния български език, които се намират в непосредствена връзка с акта на официалното приемане на християнството от княз Борис през 864 г., и се характеризират с усилен терминологизация на езика. Писмените паметници от тази епоха предоставят обилно примери за интензивните

¹ Повече по въпроса за процесите на терминологизация в общолингвистичен план и с оглед на съвременното развитие на езика вж. у Попова / Popova 1985; 2010; 2012: 531; Петкова / Petkova 2009; 2010; 2013; Симеонова / Simeonova 2011.

² За взаимодействието между общоупотребима и терминологична лексика в историята на българския книжовен език вж. още Илиева / Ilieva 2016a; 2016b.

процеси на изменение в семантичната структура на думите като една по-незабележима страна от лексикалното строителство на младия ни книжовен език, когато като градиво на новото в него се използвал наличният стар материал под действието на два допълващи се процеса – терминологизация и ретерминологизация при сложно взаимовлияние между обиходна и терминологична лексика.

Не е случаен и изборът на обекта на проучването – специалните наименования от областта на християнското богослужение, които заемат значимо място в първите преводи на свещените книги, както и на други евхични, химнични, екзегетични и агиографски текстове, направени от св. братя и техните ученици още в началото на тяхната мисия сред славяните за целите, първо, на общественото богослужение, и второ, на частното обучение и занимание на отделния индивид с душеполезно четиво.

Някой би възразил относно целесъобразността на използваната изворова база в изследването – т. нар. класически старобългарски паметници (нататък КСП), предвид факта, че става дума за случаен свод от достигнали до нас текстове, които не съставляват единен корпус. И все пак, ако и да са с около 100 – 150 години по-късни от възникналите през епохата на Първопросветителите текстове, а някои като Ретковият сборник да се считат отчасти и за „преславски“, приема се, че те са съхранили спецификите на Кирило-Методиевите преводи и въпреки следите от по-сетнешни целенасочени редакторски промени носят белезите на дълбока старина, които с висок процент вероятност могат да бъдат отнесени към оригиналния език на Просветителите (за това особено е допринесла каноничността на свещените текстове, както и култът към светите братя). Ето защо при все условността на т. нар. „старобългарски канон“ паметниците в него са първостепенни извори за изучаване на езика и писмената култура от старобългарския период, предвид факта, че са най-близките по време документи за първия литературен език на славяните.

Отношение на литургичната терминология от КСП към общоупотребимия език

Значителен брой от думите термини в литургичната терминология на КСП имат своите двойници с обща употреба в ежедневния език (вж. примери в таблицата по-долу).

Дума	Общоупотребимо значение	Извор ³	Терминологично значение	Извор
КЛАНЯТН СЪ	‘коленича в знак на почит’	М Мт 17.14 А	‘покланям се на Бога, моля се’	СЕ 41а 8
МОЛАНТН СЪ	‘отправлям молба към някого’	М Лк 9.38	‘отправлям молитва към Бога’	СЕ 19а 3-4
ИСПОВѢДЪТН СВ ИСПОВѢДАТН НЕСВ	‘кажа; разкажа, опиша, разкрия’ ‘казвам; разказвам, описвам, разкривам’	С 147.6-7 С 231.3-4 С 40.1	‘изповядам, признавам грехове и простъпки’ ‘изповядвам, признавам грехове и простъпки’	СП 31.5, СЕ 92а 12
ПѢТН	‘пея; изпълнявам песен’	СП 68.13	‘извършвам богослужение служа литургия,’	Е 30б 17 Е 32б 15 С 64.18-19
ПОСТРЪЦН	‘подстрижа, острижа’	СЕ 7а 4-5. 2	извърша, приема обредното действие пострижение	СЕ 7б 21 СЕ 9а 17 СЕ 82а 2, 5
ПАМАТЬ	‘памет, способност за запомняне’ ‘спомен, възпоминание’	С 340.2-3, Р VII 4.15 С 271.19	‘памет, църковен празник, посветен на светец, мъченик и под.’	А 30б 3 А 112д 17 Е 20а 11
БАНА	‘място за къпане, баня, басейн’	С 78.5 С 92.17, 21	‘кръщение’	С 235.10 С 517.25

³ При сигнала на изворите се използват възприетите в *Старобългарски речник* съкращения.

ТѢЛО	‘корпус, туловище на човек или животно’	М Мт 6.22	хляба от евхаристийната жертва, претворен в Христовата плът	С 236.10
ТАИНЪ	‘таен, скрит, незнаен’	С 557.1 С 557.5-6	‘таинствен, мистичен’ в съч. ТАИННАЯ ТРАПЕЗА	СЕ 78b 21
УТРИНЬ	‘утринен; утрешен’		жс. ед. ч. ‘утринна богослужба’	СК 99a 13
ВЕЧЕРЬНЬ	жс. ед. ч. ‘вечеря, вечеряне’	С 338.25	жс. ед. ч. ‘вечерна служба’	П7

Независимо от многото паралели в общоупотребимата лексика на езика, всички думи, имаващи важни понятия от християнското богослужение, функционират като литургични термини. Посочените примери илюстрират основния метод за създаване на специални наименования от областта на църковния ритуал в старобългарския език – лексико-семантичното терминологично образувание или **терминологизация** на обиходна лексика. По своята лингвистична същност явлението терминологизация е семантична деривация. Тъй като този процес е много съществен, ще се спира по-подробно на неговия механизъм при формиране на първата литургична терминология в историята на българския език.

Измененията, които настъпват в лексикалното значение при терминологизация, имат различен характер и в различна степен се отразяват върху семантичната структура на терминологизираната дума, което ясно е отразено при описване словника на КСП в изданията от ИБЕ при БАН *Старобългарски речник* (нататък за краткост СтБР).

В някои случаи използването на определена дума, означаваща предмет, действие или нещо друго, свързано с ежедневието, в литургичен текст или контекст не се обособява изобщо като отделно нейно значение или нюанс. Например употребата на думата *масло* в СЕ 27a 7⁴ и С 562.29⁵ не се отдиференцира като различна в сравнение с тази в С 118.10⁶. Не се отграничава използването и на глагола *облаучити* /сѡ/ в СЕ 96b 21⁷, където означава ритуално обличане, и в М Лк 8.27⁸, където назовава обичайно действие.

В други случаи употребата на дадено наименование, чийто денотат се явява обект от ежедневието, в литургичен текст и контекст се възприема като нюанс на основното значение (или на някое от производните значения) на съответната дума от общия език, който е близък до него, така щото двата се чувстват осезателно свързани един с друг и не се обособяват като отделни аloseми. Такъв е примерът с обиходната дума *людие*, при която като нюанс на едно от производните значения на основното ‘множество хора’ – ‘обикновените хора, противно на висшите светски и духовни лица’ се обособява употребимото в литургични текстове и контексти ‘миряни, богомолци’⁹.

Аналогично е положението при глагола *въльятн*, чиято реализация в С 445.2¹⁰ като означение на ритуално действие в юдейската традиция, преминало впоследствие и в християнството ‘прелея [гроб]’, възлея благовоно масло’, се явява само нюанс на основната му употреба като наименова-

⁴ ТЪ САМЪ БѢКО СЪН МАСЛО СЕ. ДА БѢДЕТЪ НА НЦѢЛЕННЕ. ПОМАЗАЮЩИНЪ Сѡ НМЪ СЕ 27a 7.

⁵ ОТЪ ТОГО ЖДЕ КАНАДНА ВЪЗЪМЪ МАСЛО. Н ОБРАЗЪМЪ КРЪСТЪНЪИМЪ ПОМАЗАВЪ АКЪ ВРАУЪ ХЫТЪРИН НАУА МАЗАТИ ЕГО.

⁶ ВЪЗМЕТААХЪ ЖЕ СЛОУГЪ ДНАВОЛА НА СКОВРАДЪ. ПЫЦЪЛЪ. Н МАСЛО Н ТРЪСТНѢ С 118.10.

⁷ НЪ ПРИВЕДѢТИ ПОСТРЪЖЕНАДО КЪ ОЛТАРЮ. Н ОБЛАУИТИ Н ППЪ СЕ 96b 21.

⁸ ИШЕДЪШЮ ЖЕ ЕМОУ НА ЗЕМЛѢ. СЪРѢТЕ Н МѢЖЪ ЕДННЪ ОТЪ ГРАДА. ІЖЕ НМЪ БѢСЪ ОТЪ ЛѢТЪ МЪНОГЪ. І ВЪ РИЗѢ НЕ ОБЛАУАШЕ Сѡ. І ВЪ ХРАМѢ НЕ ЖИВѢАШЕ. НЪ ВЪ ГРОБѢХЪ М Лк 8.27.

⁹ ЛЮДЬЕ -НН М МН 1. Множество от хора, люде. ІДѢАШЕ ЖЕ ВЪ СЛѢДЪ ЕГО МЪНОГЪ НАРОДЪ ЛЮДНН. МѢЖН Н ЖЕНЪ М Лк 23.27 3. 2. Жители. ЛЮДНЕ ЕТННПЪСТНІ Н СН (Б)Ъ БЫША ТОУ Е 27a 5.3. Обикновените хора, противопоставени на висшите светски и духовни лица. ПЛАТЪ ЖЕ СОЗЪВАВЪ АРХИЕРЕЯ Н КЪНАЗА Н ЛЮДН М Лк 23.13 3. ГѢ ПОВѢСТЪ ВЪ КННГАХЪ. ЛЮДЕМЪ Н КНАЗЕМЪ СМЪ БЫВШИМЪ ВЪ НЕМЪ. БѢКО ВЕСЕЛАЩИНЪ Сѡ ВЪСѢМЪ Е 27a 10-11. // Миряни, богомолци. Н ВЪЗДВНГШОУ КРЪСТЪ АРХИЕРЕЮ. НА ВЪСТОКЪ. РЕКЪТЪ ЛЮДНЕ ВЪСН. РЪ КРАТЪ ГН ПОМНАЮН Е 31a 8.

¹⁰ ПРИДЕ МАРИНА МАГДАЛИН. Н ННА МАРИНА ВНДѢТЪ ГРОБА ... ПРИШЛА БО БѢША НАКОЖЕ МАСЛО ВЪЛНАТИ С 445.2.

ние на обичайно действие ‘вляя, наляя в’¹¹. Вж. също възлѣхъ ‘изля; *спец.* направя възлияние’, възлѣхъ ‘изливам; *спец.* правя възлияние’, глаголатъ ‘говоря; *спец.* ‘произнасям определен според ритуала отговор, за текст с религиозно съдържание – изричам напевно, пея’¹².

В други случаи употребата на название от общия език, именуващо обект от всекидневния живот, се обособява като специална в рамките на основното му значение, без обаче да се отделя самостоятелно поради тясната си свързаност по денотат с него. Например употребата на думата свѣща в *СЕ* за означаване на ‘свещ, употребявана при богослужение’¹³ се отдиференцира като специална в рамките на основното значение ‘свещ, светило’¹⁴. По същия начин и съществителното хлѣбъ в *СС Пб* 6¹⁵, където означава просфората, освещавана при тайнството евхаристия по време на литургия и претворявана в тяло Христово, също без да се отделя самостоятелно, е маркирано като специална употреба спрямо появите на думата в контексти, в които значи просто ‘ежедневен хляб’¹⁶.

Обикходна дума може да има специфична образна употреба в литургичен текст или контекст. Например думата оѣжда в *СЕ* 101а 9¹⁷ се среща в съчетанието ѣхлѣбскаѣ оѣжда, с което образно се назовава бялата кръщелна дреха, както и облеклото на дякона. Тук образността не се е лексикализираща, затова употребата не се обособява като отделно значение със свое тълкуване, но тя указва наличието в старобългарски литургични текстове и контексти на образно-експресивна употреба на думата в това ѝ съчетание.

Във всички описани случаи все още не е налице същинска терминологизация.

Същинска терминологизация

За терминологизация на дума от общия език може да се говори, когато разширяването на употребата на обикходна лексика в нови речеве сфери се съпътства от разширяване и на нейното значение, което довежда до обособяване на нов алосем. Това е и основният път на развитие на литургическата терминология през изучавания период от историята на старобългарския език. Какъв е механизмът? При тази посока на лексикалния развой думата, означаваща отначало определен предмет за ежедневна употреба или някакво обичайно действие, започва да се използва за назоваване на аналогични предмети, но вече със сакрално, богослужебно предназначение, или на съответни действия, извършвани в тайнствата и ритуала, като по този начин разширява семантичния си обхват. Така са създадени някои от терминологичните наименования на самото богослужение (слоуженіе, слоужба), на богослужебни сгради и елементи от тях (храмъ, съборъ в значението ‘място за християнско богослужение, църква’, кѣпѣль, трапѣза); на богослужебни съсъди (чаша), на вещества и продукти, използвани в богослужението (масть, олѣн), на лица от свещената йерархия (слоуга в значението ‘дякон’), на богослужебни книги, текстове и части от тях (зачало, пѣснь, слава). Всички те означават както практически (житейски), така и литургически понятия. Съдържанието на практическото или житейското понятие се различава повече или по-малко от съдържанието на литургическото, обаче за тях не се създава ново название.

Основният двигател на този езиков процес е активната преводаческа дейност в периода на християнизацията. При превода на различни по съдържание текстове старобългарските книжовници създават нови значения на познати думи, въвеждайки ги в ново контекстуално окружение. Касае се за семантична деривация с разширяване на смисловата структура на думата, при което се образуват семантични неологизми. И понеже процесът се развива главно под въздействието на гръцкия

¹¹ нъ вноу новое въ мѣхъ новы вѣлѣтъ 3 Мк 2.22.

¹² н по тѣмъ възходѣтъ патрѣхъ. съ ѹстѣнѣмъ мошѣмъ. крѣста гнѣ ѿ по кѣнѣуниѣ трѣстаго. възходѣтъ пѣвѣцѣ. на амѣонѣ н глѣтъ. трѣн кратѣ. пѣе се Е 30б 13. н глѣтъ пѣвѣцѣ пѣне се. въ глѣ. ѣ Е 31а 11.

¹³ по възложѣ оурѣрь. н фелонѣ. поставѣ болащаѣ прѣ олѣтаремъ. дрѣжаща свѣща. ѿ поклонѣша са. възше въ олѣта. молѣтъ са боу СЕ 38б 7. Вж. също СЕ 44б 2 и СЕ 19б 13.

¹⁴ прѣде тамо съ свѣтнаѣ. ѿ свѣштамъ н орѣжѣмъ М Йо 18.3 3 А СК.

¹⁵ глѣ ... прѣзѣрѣ на нѣ. ѿ на (х)лѣбъ съ. ѿ на ѹшѣжѣ снѣж. ѿ съ(т)ворѣ ѿ прѣѣстоѣ тѣло твое СС Пб 6.

¹⁶ ѿ рече емоу днѣволѣ. аще снѣ есн бжнѣ. рѣн каменню семоу да бждетъ хлѣбъ М Лк 4.3 3. Вж. и М Мт 7.9

¹⁷ н по се възпрашае по ... прѣнѣтъ ан ѣхлѣбскѣмъ оѣждаѣ. н глѣ прѣнѣмъ СЕ 101а 9.

като език с вековни литературни традиции върху тепърва изграждащия се книжовен език на славяните, можем да определим феномена и като семантична транспозиция (заемане на значение).

Описаният процес е много широк, ако се измерва не само според количеството на лексикалния материал, засегнат от него, но и според многообразието на характерните семантично-лексикални промени, на които се подлага този материал. Изобщо развитието на речниковия състав на езика през разглежданата епоха бележи разрастването на полисемията на думите. При това се наблюдават различни степени в обособяването на нови значения.

Ето няколко примера от СтбР / StbR:

брашньнѣ -а *ср* 1. Храна, храница. ннѣсоже обрѣтѣ носашѣ. роувѣ брашньнца ꙗже ꙗн гонѣетѣ на пѣтн *С* 559.22. 2. Нафора, хляб от причастието. аще к'то болѣзнн радн. изблюетѣ брашньнѣ. бѣ дѣнн да постнѣтѣ са *СЕ* 103а 12. аще к'то не съхраннѣтѣ брашньнца. толн мѣшѣ его. възкоушнѣтѣ ... к'тн денѣ да постнѣтѣ са *СЕ* 104b 25.

въходѣ -а *м* 1. Вход. оградн н острогомѣ. въходѣ н нсходѣ его. избавн отѣ снѣга. ꙗ отѣ мѣраза. ꙗ отѣ града носнма боуреж *СЕ* 14а 5. 2. Влизане, навлизане, достѣп. н толнко нмѣ одолѣ. ꙗкоже не тѣуѣж закляуѣтн нмѣ въсь въходѣ въ грѣхѣскѣ зѣмыѣ. вѣнѣ прѣдѣлѣ свонхѣ *С* 566.26. 3. *литург* Символично действие по време на литургия или на вечерна служба, при което свещенослужителите излизат от олтара през северната врата и влизат през централната; вход. трѣ. а се вхѣдѣ *Е* 27а 14; бѣсн гн людн свѣа. вхѣдѣ *Е* 32б 11 *Е* *СЕ* *С*.

дарѣ -а *м* 1. Подарѣк, дар. аще лн оубо покорншн мн са. бѣдѣшн ѣстенѣ въ полатѣ моѣн. н многоу нмѣннѣ н дарѣмѣ достоннѣ бѣдѣшн отѣ мене *С* 65.15. 2. Награда. въсѣмѣ ꙗ дарѣ даѣхѣ. ꙗдного же тѣуѣж оставнша бѣ ѣстн. недостонна рѣкше. сѣшѣта небесѣскѣнхѣ ѣстнн *С* 93.5. 3. Благо, благо-дат [обикн. дар от божество]. аще бн вѣдѣла дарѣ бѣжн. ꙗ кто ꙗстѣ глѣн тн даждѣ мн пнѣтн. тѣ бн проснла оубо него н далѣ тн бн водѣ жнѣж *М* Йо 4.10 3 *А*. 4. В литургията – хлябѣт и виното на причастието. ѡ дарѣ прѣждѣсѣѣанѣмѣ. ѣстѣнааго тѣла. н крѣве глѣ нашѣго нсѣха ꙗко прнѣстнѣтн са нма бескрѣзнѣ *СЕ* 9b 10 н п(ро)снмѣ. ꙗ тебѣ са молнмѣ. посѣлн дѣхѣ твоѣ стѣ ꙗ н ѣ. (ꙗ) на прѣдѣлѣжашѣтаѣ дарѣ снѣа *СС* Ша 7.

слава -ѣ *ж* 1. Слава, величїе. глѣж же вамѣ. ꙗко нн солѣмонѣ во въсѣн славѣ своѣн облѣѣ са. ꙗко ѣдннѣ отѣ снхѣ *М* Мт 6.29 3, *А*, *СК*. 2. *църк* Слава, славословїе [църковна песен]. н тако пѣтн въсь пѣлѣмѣ сен по стнхѣу до конѣа. прнпѣѣѣѣще сѣтн сен. глѣ глѣ прнзѣрн сѣ нѣ. н рѣкѣ мѣченнѣно прѣтнѣо гласѣу. н по сѣмѣ сѣла. н бѣгороднѣно *СЕ* 11b 21 н поѣто глѣ сѣла. н глѣ пѣа сен *СЕ* 73а 2. 3. Чест, почит. славѣ ꙗ вѣлѣпотѣ възложнша на нѣ *СП* 20.6. Вж. също *СП* 111.3.

цѣлованїе -ѣа *ср* 1. Поздрав. оуслѣшѣа ѣнсаѣетѣ. цѣлованїе марнннѣ. възнѣра са маадѣнѣцѣ въ ѣрѣвѣ ѣа. ꙗ нспѣлнн са дѣхѣмѣ стѣмѣмѣ *М* Лк 1.41. 2. *литург* Целувката на мира между свещенослужещите в олтара по време на литургията. такожде глѣѣще пѣннѣ. въ [...] пѣннѣ [...] на н по цѣлова(нї) мѣтѣа [...] на анѣоургн вѣѣѣѣтѣ [...] сѣгласнѣ *Е* 31б 2.

ѣаша -ѣа *ж* 1. Чаша, вид сѣд. н нже колнжѣдо напѣнтѣ ѣдннѣо отѣ малѣхѣ снхѣ ѣашѣ стоѣденѣ водѣ. тѣкѣмѣ въ нма оубѣеннѣа. амннѣ глѣмѣ не поѣоѣвѣтѣ мѣзѣдѣ своѣа *М* Мт 10.42 3 *А* *СК*. 2. *църк* Обредна чаша, потир. а ꙗже въ ѣашн сен. драгѣж крѣвѣ хѣ твоѣго прѣложѣ дѣхѣмѣ стѣмѣмѣ твоѣмѣ *СС* Ша 12-13.

Пример за системно разширяване семантичния обхват на всички думи от словообразователното гнездо виждаме при дериватите от основа слоуг- / слоуж-:

слоуга -ѣ *м* 1. Слуга. не тако оубо бѣдетѣ въ васѣ. нѣ ꙗже аще хоѣетѣ ваштнн бѣтн въ васѣ. да бѣдетѣ вашѣ слоуга *М* Мт 20.26 3 *И*. 2. Служител [в сѣд, храм и др.]. ꙗгда же н вндѣша архнѣрен н слоугѣ. въззпнша глѣжшѣ. пропнн н пропнн н *М* Йо 19.6 3 *А* *СК*. 3. Свещеник. мѣ нѣа оумѣрѣшннѣ. сѣаннѣкомѣ ... тѣмѣже молнмѣ тн са глѣ. раба твоѣго сѣго ... на лѣнѣ аврамн. исѣковѣ. ѣѣкован. покон. ꙗ ꙗко на зѣмн въ цѣркѣн твоѣн. слоугѣ оустѣрѣлѣ н бѣ. прѣдѣ аѣлѣ ꙗже. твоѣж славѣ. неосѣждѣннѣа. прннмн *СЕ* 58а 24-25. Вж. също *СЕ* 63а 14. // Дѣкон. по пострнжѣнѣн глѣ сѣоу глѣ нѣа глѣ поклѣ. ѣлю тѣ глѣ. попѣ творнѣтѣ пакѣ мѣ мадѣнѣцю *СЕ* 8а 3.

слоуженїе -ѣа *ср* 1. Служене, служба, почитане. ꙗкоже оубо въ велнѣж старѣстѣ прнѣе отѣвѣрѣзоша оубѣеннѣн на соуженнѣ ꙗемѣ *С* 301.1. 2. Богослужене, църковна служба. ѡ благовѣзѣдѣнѣ трѣбѣ бѣтн. словѣсѣноумѣоу сѣмоу слоуженнѣю нашѣмоу. глѣ помо *СЕ* 60а 15 // Служене, богопочитане. тѣ оубо о

УАДО. ХОДН ПО ЗАПОВѢДѢМЪ ГНѢМЪ ПРИСНО. ПОСЛАДОУА ПОВЕЛѢННЕМЪ ЕГО ... ВЪ БЕЗДРЪПЪТЪНОЕ СЛОУЖЕННЕ *CE* 89b1. Вж. също *C* 329.21.

слоужити -жѣ -жнши *несв* 1. Прислужвам, слугувам, шетам. и прикоснѣ са рѣцѣ еѣ. и остави ѣж огнь. и възста и слоужаше емоу *М* Мт 8.15 3. *А*, *СК*. 2. Почитам, покорявам се на някого. аште кто мѣнѣ слоужитѣ. по мѣнѣ да ходитѣ *М* Йо 12.26 3 *А*. 3. Извършвам богослужение, изпълнявам дейност на свещенослужител. бѣистѣ же слоужаштоу емоу. въ унѣноу чрѣды своѣѣ. прѣдѣ бѣмѣ. по обзычаю нѣренскоуемоу. каючѣ са емоу покадити въшедѣшю въ црѣквѣ гнѣж *М* Лк 1.8 3 *А*. Вж. също *C* 324.6-7.

слоужьба -ѣ *жс* 1. Слугуване. и бѣистѣ вѣко исплѣнѣша са дѣнѣе слоужьбы его нѣде въ домѣ свои *М* Лк 1.23 3 *А* ... 4. Поклонение; служба. тронце бѣже вѣсеомѣ. бѣдѣи ми помощьникѣ. и бѣдѣи ми подавѣи сѣлѣ. и мѣдрость ... на твоѣж слоужьбѣ *CE* 72b 9-10. Вж. и *C* 29.20. 5. Богослужение, литургия. нмѣаше прѣваѣ скнѣни. оправданѣе слѣжьбѣ. стѣе же людѣское *E* 28б 14-15. Вж. също *E* 29a 13. *СС* Па 3. *СС* Па 24-25. *CE* 16a 21. *C* 190. 26-27. *C* 570.6 // Богослужебен чин; ред, по който се извършва црковна служба. стѣи. оуслѣши бѣже гласѣ мѣтѣви мое. нѣни прочѣша слоужьбы *E* 24б 7. Вж. също *E* 24б 13. *CE* 99b 22.

Аналогичен пример за системно разширяване на семантичния обхват виждаме и при дериватите от словообразователното гнездо на основа причаст- / причащ-:

причастити са, причащѣ са, причастнши са *св* 1. Споделя, стана съпричастен в нещо. се азѣ всѣх животѣ причастнѣх ти са. повелѣхъ хероуномѣ рабѣскѣ стрѣшити та. сътвори хероуномѣ покланѣти ти са *C* 470.4. 2. Вляза в съприкосновение, докосна се. а еже дѣвѣни родити. не причащѣши са къ мѣжоу. възше того естѣ закона тѣлеснаго *C* 250.5-6. 3. Причисля се; взема участие. приде нѣда причастити са свѣтѣи трѣпѣзѣ *C* 420.1. 4. Вкуся, ям. сѣрѣте и братѣ нѣкѣи ... прѣдѣстави емоу хлѣбѣ и молѣтѣи многѣ сътвори. молааше причастити са благословѣшеннѣхъ. аже бѣ посѣла *C* 524.11. 5. В християнството – получа причастие. ѡ дарѣ прѣдѣсѣлѣнѣмѣ. чѣстѣнаго тѣла. и крѣве гѣ нашего нѣха вѣко причастити са нма бескрѣвѣни. и сѣблѣсти братѣство незавѣстно *CE* 9b 12. Вж. също *CE* 69a 12.

причащати са, причащаѣ са, причащаеш са *несв* 1. Присъединявам се, вземам участие в нещо. ты ... без оума са причащаеш жрѣтѣѣ. и исправленѣе непользѣно ти бѣи *К* 9a 25 *Срв.* *C* 423.3-4. 2. Причестявам се, участвам в светото тайнство причастие [евхаристия]. елма и едѣнон плѣти причащаѣмѣ са. всѣи оубо сѣлѣмѣ са въ тѣло едѣно. не плѣти ... нѣ доуша коупѣно къ любѣвѣноуемоу сѣвѣжоу *C* 423.29.

причащѣныѣ -ѣ *ср* 1. Вкусване на храна, ядене. и въведѣи въ клѣтъкѣ свои ... прѣдѣстави емоу хлѣбѣ и молѣтѣи многѣ сътвори молааше причастити са благословѣшеннѣхъ. аже бѣ посѣла. ономѣ же отѣ сѣвѣсти бѣемоу. и на причащѣнѣе никакоже не обораштоу са. повѣрѣже себе прѣдѣ ногама рабѣ бѣни *C* 524.13. 2. В християнството – светото тайнство причастие [евхаристия]. вѣждѣ во многѣ вѣрѣнѣнѣхъ нѣдѣшта къ грѣдѣнѣмѣ таннамѣ. причащѣнѣю *C* 405.15-16. 3. Приобщаване. да елма повѣжденѣи бѣхомѣ. и дѣсноѣ намѣ даша отроци причащѣнѣе. гѣдѣмѣ възлюбѣеннѣи. и мѣи въздрѣвѣноуемѣ богѣвесѣлноуемоу анѣоу. и сѣ апѣстѣлы пѣтѣ творѣти *C* 321.8 // Съпричастност. разбоиѣкѣи нѣдѣатѣ. причѣтаѣште сѣмѣрѣти его. да бѣ сѣмѣрѣтѣноѣ причащѣнѣе. нечѣстѣ бѣла конѣнѣи его *К* 11a 18.

По аналогия, базирана на системните връзки в езика, и въз основа на ретроспективния подход в лексикологията могат с голяма доза вероятност да се възстановят незасвидетелстваните в КСП значения при част от думите в гнездото. Така поради ограничения материал от КСП думата причастьникъ е документирана само с обиходните си значения, но не и с терминологичното, което несъмнено е съществувало:

причастьникъ -ѣ *м* 1. Участник в нещо. помѣнѣша причастьникомѣ нже бѣахѣ въ друзѣмѣ корабѣи. да пришедѣше помогѣти нмѣ *М* Лк 5.7 3 *А*. Вж. и *E* 7a2. *CE* 80a 17-18. *CE* 17b 13-14. 2. Сподвижник. братѣи. стѣлѣ званѣю нѣсѣнѣмоу причастьниѣи. разоумѣнѣе апѣстѣла. и архѣрѣѣѣ. испѣдѣаннѣе нашего іс хѣ *E* 25a 14. Причастьникъ бѣити а) Съпричастен съм към нещо, гр. κοινωνός γίγνομαι, μέτοχος εἶμι / γίγνομαι. причастьникъ азѣ есмѣ всѣмѣ боѣаштѣимѣ сѣа тебѣ. і хранѣаштѣихъ заповѣди твоѣѣ *СП* 118.63. б) Стана християнин. слѣшавѣ же се слоуга глагола. наставѣи ма молѣѣ ти са. да некѣли и азѣ възмогѣ причастьникъ бѣити въ вѣкѣи вѣкѣ. алѣдѣанѣдрѣ рече вѣроуѣи бѣи и хрѣстоу егоже нмѣти нмѣши жнзѣи въ вѣкѣи *C* 160.14.

Това важи и за думата *прнѹаѣннѣ*, която в КСП не се среща като литургичен термин, както е известна от църковнославянски паметници, а само с обиходните си значения.¹⁸ Обратно, при друга дума от гнездото – *прнѹаѣннѣ* – е документирано само специалното терминологично значение, а не е засвидетелствана обиходната ѝ семантика.¹⁹

Освен разгледаното дотук разширяване на значението се среща и обратната посока на лексикален развой при думите – **стесняване на значението**. Такава семантична промяна например виждаме при отглаголните съществителни *покаѣзнь*²⁰ и *покаѣннѣ*²¹. Общопотребимата им семантика в езика е ‘разказание’. Като литургични термини те свиват обема си до именуване на тайнството изповед.

Към всяко от двете общопотребими значения на думата *чннѣ* (① ‘ред, порядък’²² и ② ‘група, обособена от общи белези, общност’²³), намиращи се в отношение на понятийна полисемия едно спрямо друго, се развиват отделни терминологични употреби. От първото чрез стесняване на семантиката се обособява самостоятелният аlosesem ‘установен ред при извършване на църковна служба’²⁴, от което пък въз основа на метонимизация възниква значението ‘служба, последование’²⁵. От второто като нюанс на изходната семантика се формира употребата на *чннѣ* в смисъл ‘духовна йерархия, духовенство’²⁶.

Поради паралелната си употреба във воинската²⁷ и богословската терминология, където се ползва като специално наименование в ангелологията, еклесиологията и литургиката, терминът *чннѣ* е добра илюстрация и за явлението терминологична омонимия.

Терминологизацията на термини възниква винаги на основата на пренос – метонимичен или метафоричен. Така от еклесиологичния термин *црькы*⁽¹⁾ ‘общност на вярващите християни, християнска община, епархия, поместна църква’²⁸ чрез метонимичен пренос се развива общолитургичният термин *црькы*⁽²⁾ ‘християнски храм; църква’ за означаване на мястото, където се събира християнската общност, за да провежда своите богослужения. На базата на друг вид метонимичен пренос – от името на автора, респ. героя на повествованието, към наименованието на книгата²⁹ – са

¹⁸ *прнѹаѣннѣ* -ѣ *сп* 1. Приобщаване към нещо. съ гъ нѣ ѣдннѹаѣды снѣ бѣжен. сътворенъ вѣчерѣ прѣдданнѣ свое. се беспрнѣклѣднѣиѣ цѣлѣвъ. съдравнѣ н оцѣщеннѣ. ѣ прнѹаѣннѣ црькѣствоу нѣсѣнѹомѹ *СЕ* 47b 4. // Присъединяване. ѣнѣмъ знѣдема ѣко градѣ. ѣмоу же прѣнѹаѣстѣе его въкоупѣ *СП* 121.3. 2. Участие, дял в нещо. ѡтнѣдн сѣтоно. ѡтѣ снѣхъ двѣрен ... съдѣтѣ тѣбѣ. нѣстѣ мѣста. нн прнѹаѣстнѣ *СЕ* 37b 1. 3. Участ, съдба *благодѣръствѣнѣа* пѣснн въсѣлаашѣ боѹ. не оставѣаѣшѣтоуѹомѹ жѣзлѣ грѣшнѣнѣхъ. на прнѹаѣстнѣ правѣднѣнѣхъ *С* 293.3.

¹⁹ *прнѹаѣннѣ* -ѣ *сп* В християнството – светото тайнство причастие [евхаристия]. самѣ же сѣѣн ѣпѣ. ннѣстанѣ оѣлаша мѣжа съ женамн н дѣтѣмн. моѣлаашѣ неанѣемѣрнѣ прнѣстѣпнѣнѣ къ хѣсѣн ... н весѣлѣахѣ сѣ въсѣмъ домоу. прнѣжаашѣ моѣнтѣ н прнѹаѣштѣннѣ сѣаѣго тѣла. н крѣвн гѣ нашего їс хѣ *С* 541.17.

²⁰ *покаѣзнь* -н *ж* Покаяние, разкаяние. нѹда ѡбнѣдѣ покаѣннѣ ... не вѣста (!) нн въспѣлака сѣ. нн сътвори ннѹсоже добры покаѣннѣ *С* 363.2. // *Стесн. църк.* Тайнството изповед. не хошѣшн прнѣн на покаѣзнь *С* 361.24.

²¹ *покаѣннѣ* -ѣ *сп* Покаяние, признаване на греховете. не прнѣдѣ бо правѣднѣнѣ прнѣзѣватѣ. нѣ грѣшнѣнѣкы на покаѣннѣ *М* Мт 9.13 *А, СК*. Вж. също *Лк* 5.32 *М, З, А, М* *Лк* 3.8 *З, А, СК. М* *Лк* 15.7 *З. М* *Лк* 24.46. *С* 356.5. *С* 388.9. *С* 518.2. // *Стесн. църк.* Тайнството изповед, покаяние. ѹаѣдо. нѣнѣ ѡновнѣнѣ сѣ хошѣшн. ѹѣстѣнѣмъ покаѣннѣмъ *СЕ* 66b 5-6. паѹе же вѣсѣго неѣго естѣ покаѣннѣ *СЕ* 70a 4-5. да н азъ ... дѣстѣнно покаѣннѣ. ѣ нспѣвѣдѣннѣ рѣбоу твоѣмѹ семѹ *СЕ* 74a 14-15.

²² *дѣстѣнѣа* сѣмѣрѣнѣ не ѡѣнѣаѣтѣ. нѣ безѣннѣнѣа н правѣднѣнѣа мѣѹнтѣ ... ѡ ѹннѣ бесѹннѣнѣ. ѡ законѣ безаконнѣ *С* 398.4.

²³ нѣстѣ се моѣ дѣло. ѡ семѣ бо ѹннѹ бѣсѣвѣстѣмъ наѹдѣлнѣмъ нѣсмъ сѣ нешѣ съпѣдѣнѣа бѣаѣдѣтн. нѣ снн дѣрѣ паѹла нестѣ прѣпрѣстаѣго *С* 171.21-22.

²⁴ ѹнѣ бѣѣа. аѣе каѹѹн сѣ. скѣрѣнѣнѣмѹ. ан неѹнѣстоу. вѣпѣстн въ вннѣ. ан въ масѣло *СЕ* 19a 22. Вж. също *СЕ* 20b 4. *СЕ* 66b 1.

²⁵ В съч. ѹннѣ слоѹженѹю [слоѹжѣѣ]. Гр. *ἀκολουθία, ἡ θεία λειτουργία*. ѹнѣ слоѹженѹю. велнѣкоуѹмѹ ѡбѣрѣзоу. пострѣѣннѣ хотѣѣѣ ѹрѣнѣа въ скнѣж *СЕ* 82a 1. Вж. също *СЕ* 81a 14. *СЕ* 99b 22.

²⁶ В съч. *Сѣаѣѣнѣнѣ ѹннѣ Духѣвенѣство*. Гр. *ἐρατικὸν τάγμα*. поменн ... вѣсѣкъ сѣѣѣнѣнѣ ѹннѣ *СС* IIIb 22.

²⁷ ѹннѣ -ѹ *м* - Военен отряд, войнска част. кѣдѣ нардн ѣ коѣн. ѣ ѹннѣ ѣ ѣрѣжѣѣ ѣ дѣрѣколн *К* 12b 12. Срв. *С* 448.11. *С* 146.17. *С* 147.12.

²⁸ негда же н поставнѣа патрѣнарѣа сѣѣн црькѣн рнѣмѣстѣн *С* 121.6-7. Вж. също *С* 186.18-19. *С* 201.6.

²⁹ Употребата на името на автора за означаване на неговите произведения може да се схване и като семантична кондензация, възникнала по пътя на съкращаването на изходна начална фраза ‘книгите на пророците и евангелистите’, ‘апостолските послания’, ‘пастирските и учителските наставления’. Вж. например употребата на про-

възникнали термините апостола като название на богослужебна книга, съдържаща „Деяния на апостолите“ и „Послания на апостолите“ и евангелистът в употреба в м. евангелие³⁰, в основата на чието многозначно название пък са, от една страна, преносът от съдържанието на книгата, посветена на живота и делото на Исус от Назарет, към нейното име (значение /1/ и /2/), и от друга страна, преносът от цялото към частта или т. нар. синекдоха (значение /3/)³¹.

Класически пример за метафоричен пренос в литургичната терминология представлява названието агнец в значение на ‘изкупителна жертва’ (за Исус Христос), на базата на което се развива означението на евхаристийния хляб.³²

За оуспеніе, друг пример за метафоричен пренос, вж. по-долу.

Съществена роля за промяна в семантичния обем на думите и за развитие на полисемия в литургичната терминология от КСП играят също абстракцията и конкретизацията като особена форма на метонимични преноси. Промяна на семантиката от абстрактна към конкретна се наблюдава при съществителното сгласіе, чието първоначално абстрактно значение ‘съзвучие’ се конкретизира за означение на *антифон* (вид църковно песнопение). Тази посока на развитие се вижда и при тана ‘нещо неизвестно, секрет’ към тана, обикновено в съч. с прил. сѣѣ ‘светите тайни, евхаристийните дарове’ в *СЕ* 22а 18 (с промяна на граматическата форма и натоварването ѝ с допълнителен смисъл, срв. същото изменение и при терминологизацията дара → дар).

Пример за систематично семантично изменение на базата на конкретизация ни предоставят отглаголните съществителни на -ніе. Тяхната изначална семантика е свързана със семантиката на мотивиращия ги глагол и най-общото значение се определя като ‘название на действие, резултат от действие’. Впоследствие в развитието на тези имена се наблюдава различна степен на неутрализация на глаголната семантика и образуване на конкретно значение, например при бѣдѣніе – от ‘бодърстване’ към название на определена богослужба, при пѣніе от ‘пеене’ (СП 6.1) към ‘химн, хвалебна песен’ (*Е* 31а 12, *Е* 30а 17, *Е* 7а 15 *СЕ* 99b 25), при свѣщеніе от ‘освещение, освещаване’ (*СЕ* 5а 3-4, *СЕ* 6b 20, *СЕ* 20а 5) към название на свято нещо, светиня (*СК* Мт 7.6).

Обособена група формират двузначни термини от свещената история и еортологията, създадени по пътя на конкретизацията на общоупотребими отглаголни съществителни и последваща пропризация в съчетание с лимитиращи несъгласувани и съгласувани определения, изразени най-често чрез косвен падеж (р. п. или д. п.) и относителни прилагателни. Вж. например възкрѣсеніе³³, сѣрѣтеніе³⁴, оуспеніе³⁵ и др.

рокъ в нѣмѣ поетъ прѣкъ дѣдъ въпнѣа н глѣа *СЕ* 87b 21. Също пророци *само мн.*, гр. οἱ Προφῆται Пророческите книги в Стария завет. въсѣ оубо еанко аще хоцете да творѣтъ вамъ члвчн. тако н въ творнѣ нмъ. се бо естъ законъ н пророци *М* Мт 7.12 3 *А*. Вж. също *М* Мк 1.2 3 *А* *СК*; *М* Йо 6.45 3; *М* Лк 24.44 3 *А*; *С* 318.27; *С* 331.10-11.

³⁰ конѣа лѣу еѣклістѣ. н наѣа са марко еѣклістѣ *А* 74с 1-2 3. Вж. също *А* 123а 24. *СК* 132а 8. *СК* 134а 11.

³¹ евангелие -ѣа *сп* 1. Блага вест [учението на Исус Христос]. прнде нѣъ въ галлнѣ. проповѣдаѣ евангеліе цѣтѣѣ бѣнѣ *М* Мк 1.14 3. Вж. също *Е* 46 5. *СЕ* 32а 11. *СЕ* 97а 15. *С* 227.15. *С* 430.7. 2. Новозаветната свещена книга, съдържаща повествование за живота и учението на Исус Христос [евангелие от Матей, Марко, Лука и Йоан]. главы евангеліеѣ еже отъ ѡана *М* Йо 133а 1. Вж. също *Е* 36а 17. *СЕ* 37b. 2. *СЕ* 96а 6-7. *К* 2а 7. *С* 330.10. 3. Откъс от евангелието, който се чете при богослужение. е(в)геліе. възкрѣснаа оутрѣнѣа. недѣнаа *А* 153b 11. Вж. също *А* 158а 1. *СК* 99а 13.

³² агнецъ -ѣа *м* 1. Агнец, агне. ідѣте се азъ посылаѣмъ въ. ѣко агнеца по сѣдѣѣ възкъ *М* Лк 10.3. 2. В християнството – название на Исус Христос, принесен в жертва за греха на човечеството. Гі бже нашъ. прѣдѣложенъ са самъ. агнецъ непороченъ. да животъ в’сего мнра. прнзѣрн на нѣ. і на (х)лѣбъ съ. і на чашѣ снѣ. і съ(т)ворн ѣж прѣѣстое тѣло твоє. хѣ *СС* Пв 4.

³³ възкрѣсеніе -ѣа *сп* Оживяване на мъртвец, възкресение. н ншедѣше нз гробъ (по въ) по възкрѣсенн его. възнѣжъ въ сѣтъ градъ. н ѣвшѣа са многомъ *А* Мт 27.53 *СК*. Вж. също *А* Йо 11.25. *СЕ* 30b 7. *С* 500.7.

³⁴ сѣрѣтеніе -ѣа *сп* 1. Среща, посрещане. полоуноштн же възпѣ възстѣ. се женнхъ градѣтъ. ісходнѣ въ сѣрѣтеніе его *М* Мт 25.6. 2. *цѣрк* Сретение Господне – християнски празник, празнуван на 2 февруари. мѣа фѣрѣа б сѣрѣтеніе гѣа на нѣха *А* 114b 13.

³⁵ оуспеніе -ѣа *сп* 1. Заспиване. іс же рече о сѣмрѣтн его. онн же мнѣшѣа ѣко о оуспеннн сѣна глѣтъ *М* Йо 11.13. 2. *Прен*. Смърт. по оуспеннн сѣаго сѣвъ. *С* 296.21. С уточняващо определение Оуспеніе прѣподѣвѣнаго методна Празник Успение на Методий, брат на Константин-Кирил Философ [6 април]. *А* 145b 21. оуспеніе прѣсѣвѣнаа богороднѣа Празник Успение Богородично [15 август]. *А* 152а 10-11. *А* 152а 12-13.

Развитие към абстракция пък има например при поклонение – от ‘навеждане, накланяне, скланяне’ (CE 6a 14) към ‘религиозен култ’ (CE 33b 20).

В диахронен план се наблюдава противоположната посока на лексикален развой при думите, а именно ограничаване на полисемията и стесняване на значението. Настъпва обратен процес на семантична редукция, при който развилата се в началото многозначност вследствие на разширяването от обща към специална литургична употреба се преодолява и се съхранява само терминологичната. Първичното или прякото значение отпада от обръщение и думата продължава да битува в езика с вторичното си или с някогашното си преносно значение, което започва да се възприема от езиковото съзнание вече като основно и единствено. Такъв развой наблюдаваме при думите от словообразователното гнездо на основа *прнѣаст-* / *прнѣащ-*. Например деятелското име *причастникъ*, както вече видяхме, е означавало първоначално изобщо ‘наследник, който получава дял от нещо’, но впоследствие се терминологизира и редом с обиходното си значение, с което продължава да се употребява, придобива и допълнителна по-тясна семантика ‘причастник, който получава дял от тялото и кръвта Господни при св. тайнство евхаристия’. В съвременния език старото общоупотребимо значение отпада, а остава само вторичната терминологична употреба на думата. Промяна на семантиката от обща към частна е присъща и на изходния глагол *прнѣастити сѧ*, който в новата си терминологична функция започва да се съотнася само с определен субект (наименование на духовно лице) и обект (название на евхаристийните дарове), влизайки в строго ограничени предикатни отношения. Така от общоупотребимата дума чрез семантична деривация *стесняване на значението* се получава нова специализирана терминологична номинативна единица с ново понятийно-семантично обкръжение (терминологично поле) ‘подавам / приемам Христос във вид на хляб и вино, претворени от Св. Дух в истинско тяло и истинска кръв Христови’.

По същия начин се развива и думата *храмъ*, чието изначално значение е най-общо ‘дом’. По-късно тя се специализира и покрай ежедневната си употреба, която запазва своята жизненост през целия старобългарски период, добива и допълнителна по-тясна семантика ‘Божий дом’. Днес някогашното изходно значение на думата вече е отпаднало и предишната ѝ вторична терминологична употреба е станала основна.

Аналогичен е развой при *къпѣль*. В средновековните писмени паметници е засвидетелствано паралелно използване както на изходната семантика ‘къпалня, баня, водоем’³⁶, така и на новото специално значение ‘купел – място или съд за кръщаване’³⁷, въз основа на което чрез метонимичен пренос и абстракция се развива и в посока към назоваване на извършваното в него свещенодействие кръщаване, а също и изобщо на тайнството кръщение.³⁸

Съвременно състояние

В литургичната терминологична система на съвременния български книжовен език продължават да присъстват много от създадените в старобългарския период домашни термини (*храм, църква, служба, литургия, устав, кръст, кръщение, кръстя, молитва, молитвен, миро, помазаник, помазвам, покланям се, поклон, покаяние, изповедание, изповядам, светител, светост*). Към основния речников фонд се отнасят *блюдо, събота, масло, моля, молба, молене, освещавам, тайна, навечерие, четец, певец, поп, служител, служба* и др. Голям брой лексеми са маркирани стилистически в лексикографските справочници като: остаряла лексика: *господски* (в съчетание с думата *празници*), *причетник, приобщавам, мних*; църковна лексика: *агнец, владика, верни мн. ч., свещеник, изповед, светя*.

Някои принадлежат към повече от един стилев регистър: църковна и остаряла лексика: *зачало*; църковна и историческа лексика: *олтар*; църковна и поетическа лексика: *рождество*; остаряла и книжовна лексика: *пение, изповедание, пострижение*; остаряла и диалектна лексика: *дяк, кадило* (в значенията ‘тамян’ и ‘кадилница’); неутрална, остаряла, поетична лексика: *одежда*. Най-голям е дялът на принадлежащите към книжовния регистър думи: *славословие, господен, претворявам*.

³⁶ естъ же въ ерѣмѣхъ на овѣхъ кѣпѣлн. Ёже нарицаатъ сѧ евреискѣ вѣтезда *М Йо 5.23 А*. нѣнъ въ кѣпѣль снѣоуамѣхъ н оумѣхъ сѧ *М Йо 9.113 А*. Срв. *Йо 9.7 М3 А*. CE 54b 13. С 496.7.

³⁷ съхранѣнъ бы кѣпѣль. тоу кръштааше всѧ *С 541.13*.

³⁸ та молнмъ гѣ бже спѣнѣ нашего. бл҃гвѣщшааго. шѣхъ испѣненнѣ кѣпѣлн *CE 8a 8*.

Не са малко и неутралните: *Благовещение, Богоявление, кандило, кадилница*. Единични се числят към народните (*кадилница*), поетичните (*елей*) и редките употреби (*анагност*).

С различно значение в КСП и в съвременния език се употребяват: стб. Поклонѣникъ ‘извършител на поклони и изобщо на култово-ритуално служение, поклонник’: нвб. Поклонник ‘човек, ходил на поклонение по светите места’; стб. Раздѣрѣшати ‘опрощавам грях’: нвб. Разрешавам ‘давам свобода на някого да прави нещо, позволявам’.³⁹

Напълно отпаднали от лексикалната система на съвременния език от домашните литургични термини са лю́днѣ (като граматическа форма), бѣлоризѣць, облашѣ, причѣтъникъ, ѱнстѣнѣлъ, свѣщенѣн ‘свещеник’, окрѣнѣ, опона и др.

Редуцира се и полисемията. Като пример за тази посока на развитие ще дам отпадането на специфичната употреба в църковния език като означения на духовни санове на думите *старейшина* (запазено днес само като историческа реалия), *слуга* (в смисъла му на ‘дякон’) и *светител* в качеството му на някогашен синоним на *свещеник* и т. н.

Стесняване на значението има и при: стб. Богоявление ‘явяване на Божеството в сетивни образи; Празник Йордановден → нвб. Богоявление ‘Празник Йордановден’; стб. Благовѣщеніе ‘съобщаване на блага вест’; Празник Благовещение → нвб. Благовещение ‘Празник Благовец’; стб. Хра́мъ ‘къща, дом; светилище, Божий дом → нвб. Храм ‘светилище, Божий дом’; стб. Госпо́дь ‘Господин, господар; Господ – име на Бога като господар на творението’ → нвб. Господ – име на Бога като господар на творението, и пр.

Диахронната перспекция показва, че в развоя на езика процесите на терминологизация и детерминологизация са особено активни. След терминологизирането на маса думи от общия език в един ранен етап на интелектуализация и сакрализация на словото в съвременния език настъпва обратен процес на профанизация – голяма част от специалните религиозни наименования се детерминологизират и стават думи от общия език (детерминологизацията е процес, при който термините от дадена терминологична подсистема преминават в общоупотребимия език, като навлизат в ежедневната обхода). Механизмът на тази трансформация включва използване на специалните думи в преносен смисъл, в резултат на което те загубват терминологичната си характеристика. Така например съчетанието *ангѣльскѣн образъ* в КСП и по-късната християнска книжнина е частнолитургически термин със значение ‘монашески чин’, а в съвременния общ език се е детерминологизирал и се използва в значение на ‘много красив външен вид’. Респективно прилагателното *ангелски*, който означава ‘отнасящ се до ангел’, също е детерминологизиран и в съвременния общ език се употребява в значение на ‘прекрасен, свършен’, например *ангелска музика, ангелска красота*. Терминът *поклонѣникъ*, който означава ‘извършител на поклони и изобщо на култово-ритуално служение’, също се детерминологизира в съвременния език и започва да се използва в общоупотребимата реч в значенията ‘страстен ценител и почитател’⁴⁰ и ‘влюбен обожател’⁴¹.

³⁹ Вж. речниковите статии на думата *раздѣрѣшѣти* в СтБР и нейния съвременен континуант в РБЕ:

раздѣрѣшѣти, раздѣрѣшѣ, раздѣрѣшѣши св. 1. Развързва, отвързва. ѿ проповѣдаашѣ гла. градеѣтъ крѣплен мене въ слѣдѣ мене. емоу же нѣсмѣ достоинѣ поклонѣ са раздѣрѣшѣти. ремеѣ ѱрѣвнемѣ его ММк 1.7. Вж. също МЙо 11. 44. Образно. ѿ абѣе раздѣрѣсте са слоуха его. ѿ раздѣрѣши са ꙗзѣка его. ѿ глаше ѱнсто ММк 7.35. 2. Прен. Освободя, избавя, спася [от недѣг, болест и под.]. снѣ же дѣштерѣ авраамѣ сѣштѣ. ѿже съваза сотона ... не достоѣашѣ ан раздѣрѣшѣти еѣ отъ ꙗзѣ въ день соботѣны М Лк 13.16. Вж. също С 459.28. С 431.27. С 249.25. // Освободя от грехове, опростя. да раздѣрѣшѣши отъ грѣхъ раба твоего сего. ѿ обещѣнѣка сътворѣн н. прѣѱнстѣхъ твоѣхъ танѣ СЕ 80а 9. Вж. също СП 101.21.

разреша́вам, -аш, *несв.*; **разреша́**, -ѣш, *мин. св.* -ѣх, *св.*, *прех.* **1.** Давам свобода, право, възможност за извършване, осъществяване на нещо; позволявам, допускам. *Противоп.* забранявам. **2.** Чрез мислене, досещане намирам правилен отговор, предлагам решение, постигам изясняване на нещо (въпрос, проблем, задача, загадка и под.); решавам, отгатвам. **4.** Уреждам, прекратявам обикн. спор, конфликт, като постигам споразумение, намирам изход от трудна, заплетена ситуация. **5. Остар.** Освобождавам някого от някакво задължение, бреме, товар, прегрешение, болест и под. *Духовникът съди го и ако е за разрешение, разрешава грешникът тъй: полага ръката си на главата на изповядаящият ся за знак на опрощението и ходатайството за него пред Бога.*

⁴⁰ Вж. илюстративните примери в РБЕ / РВЕ, напр. *Да, господа, защото аз почитам свободата на явното мнение, поклонник съм на свободата на съвестта и словото.* Вазов.

⁴¹ Вж. илюстративните примери в РБЕ / РВЕ, напр. *Трябва да забележим тук, че 2-н Кратков беше един от поклонниците на госпожицата.* Влайков.

Перспективният ракурс още веднъж налага извода, че още в зората на своята книжовна употреба първият литературен език на славяните е с висока интелектуална стойност, неотстъпващ по нищо на езиците с вековна писмена култура. Този първи период от неговата история заема важно място в развитието му като инструмент за познание чрез създаване на нова културна лексика не само в онази отдалечена епоха, но и за векове напред до наши дни.

Заклучение

И така на предходните страници фокусирах вниманието си върху процесите на взаимовлияние между общоупотребима и терминологична лексика в областта на литургиката от историческо гледище. На базата на многобройни примери от най-старите достигнали до нас старобългарски паметници, илюстриращи разнообразни случаи на обособена и необособена специална употреба при разглежданата категория думи, представих възможностите за описание на тези езикови феномени посредством инструментите на историческата лексикография, изследвах механизмите на този тип семантична деривация при формиране на първата литургична терминология в историята на българския език и ролята му за развитието на полисемия. Направените наблюдения показват добре развита литургична терминология към периода X – XI в., което кореспондира с важността на богослужението. Класическите старобългарски паметници отразяват тенденцията в Кирило-Методиевия език към балансирана употреба на домашна и заимствана специална лексика от областта на култово-обредния живот на Църквата. Установява се умело използване на собствения словен ресурс и вътреезиковите потенциали в изграждането на своя литургична терминология. Всеки конкретен случай на терминологизация на отделна лексикална единица от общоупотребимата реч е съпроводен с различни систематични промени в езика в исторически план, засягащи семантичната структура на думите и техните производни, както и парадигматично свързаните с тях единици – синоними, антоними, омоними. Една значителна част от така създадените специални словоупотреби в най-старите достигнали до нас писмени паметници трайно се настаняват в стб. език, окончателно приобщавайки се към неговия речников състав и превръщайки се в органична част от лексикалната система на езика още с приемането на християнството като официално вероизповедание.

Що се отнася до съдбата на така образуваните термини в по-сетнешната история на езика, предвид старинността си (те всички са усвоени като специална богословска лексика още в първите Кирило-Методиеви преводи) повечето от тях показват изключителна резистентност и техните континуанти с много малки изключения (вж. по-горе) се откриват без промяна и в съвременната теологическа терминология.

Източници / Sources

- РБЕ: *Речник на българския език (онлайн)*, 2001 – 2023. <<https://ibl.bas.bg/rbe/>> [27.01/2025] (RBE: *Rechnik na balgarskiya ezik (online)*, 2001 – 2023. <<https://ibl.bas.bg/rbe/>> [27.01/2025])
- СтБР: *Старобългарски речник*. Т. I – II. Отг. ред. Д. Иванова-Мирчева. София: Валентин Траянов, 1999 – 2009. (StbR: *Starobalgarski rechnik*. T. I – II. Otg. red. D. Ivanova-Mircheva. Sofia: Valentin Trayanov, 1999 – 2009).

Цитирана литература / References

- Верещагин 1985: Верещагин, Е. М. Великоморавский этап развития первого литературного языка славян: становление терминологической лексики – В: *Великая Моравия, ее историческое и культурное значение*. Москва: Наука, с. 217 – 238. (Vereshhagin, E. M. Velikomoravskij etap razvitiya pervogo literaturnogo jazyka slavjan: stanovlenie terminologicheskoy leksiki – In: *Velikaja Moravija, ee istoricheskoe i kul'turnoe znachenie*. Moskva: Nauka, pp. 217 – 238.)
- Илиева 2016а: Илиева, Т. Взаимодействие между общоупотребима и терминологична лексика в историята на българския книжовен език (Наблюдения върху теолого-философската терминология в диахрония). Част 1. – *Български език*, LXIII, № 1, с. 74 – 90. (Ilieva 2016a: Ilieva, T. Vzaimodeystvie mezhdubshoupotrebima i terminologichna leksika v istoriyata na balgarskiya knizhoven ezik (Nablyudeniya varhu teologo-filosofskata terminologiya v diahroniya). Chast 1. – *Balgarski ezik*, LXIII, № 1, pp. 74 – 90.)
- Илиева 2016б: Илиева, Т. Взаимодействие между общоупотребима и терминологична лексика в историята на българския книжовен език (Наблюдения върху теолого-философската терминология в диахрония). Част

2. – *Български език*, LXIII, № 2, с. 34 – 50. (Ilieva 2016b: Ilieva, T. Vzaimodeystvie mezhdu obshtoupotrebima i terminologichna leksika v istoriyata na balgarskiya knizhoven ezik (Nablyudenia varhu teologo-filosofskata terminologiya v diahroniya). Chast 2. – *Balgarski ezik*, LXIII, № 2, pp. 34 – 50.)
- Петкова 2009: Петкова, Е. *Терминологизацията в съвременния български книжовен език*. Автореферат на дисертация. София. (Petkova 2009: Petkova, E. *Terminologizatsiyata v savremenniya balgarski knizhoven ezik*. Avtoreferat na disertatsiya. Sofia.)
- Петкова 2010: Петкова, Е. Терминологизация, детерминологизация и ретерминологизация. – *Многообразие в единството*, № 1, с. 50 – 55. (Petkova 2010: Petkova, E. Terminologizatsiya, determinologizatsiya i reterminologizatsiya. – *Mnogoobrazie v edinstvoto*, № 1, pp. 50 – 55.)
- Петкова 2013: Петкова, Е. *Взаимоотношение между терминологична и общоупотребима лексика*. София: Скала принт. (Petkova 2013: Petkova, E. *Vzaimootnoshenie mezhdu terminologichna i obshtoupotrebima leksika*. Sofia: Skala print.)
- Попова 1985: Попова, М. Към въпроса за отношението между терминологична и общоупотребима лексика. – В: *Славистичен сборник*. София: Издателство на БАН, с. 42 – 48. (Popova 1985: Popova, M. Kam vaprosa za otnoshenieto mezhdu terminologichna i obshtoupotrebima leksika. – In: *Slavistichen sbornik*. Sofia: Izdatelstvo na BAN, pp. 42 – 48.)
- Попова 2012: Попова, М. *Теория на терминологията*. София: Знак'94. (Popova 2012: Popova, M. *Teoriya na terminologiyata*. Sofia: Znak'94.)
- Симеонова 2011: Симеонова, Кр. За терминологизацията в българската обществено-политическа лексика. – *Наука*, № 4, с. 40 – 44. (Simeonova 2011: Simeonova, Kr. Za terminologizatsiyata v balgarskata obshtestveno-politicheska leksika. – *Nauka*, № 4, pp. 40 – 44.)

THE TERMINOLOGIZATION OF THE COMMON VOCABULARY FROM A HISTORICAL PERSPECTIVE AND ITS LEXICOGRAPHIC REFLECTION IN THE OLD BULGARIAN DICTIONARY (USING MATERIAL FROM THE LITURGICAL TERMINOLOGY IN THE CLASSIC OLD BULGARIAN WRITTEN RECORDS)

Tatyana Ilieva

Cyrillo-Methodian Research Center, Bulgarian Academy of Sciences

ilieva_tatyana_atanasova@abv.bg

Abstract. This investigation focuses on the interplay between the common and the terminological lexis in the sphere of liturgics, as well as on the description of these linguistic phenomena by means of the tools of historical lexicography. The researcher analyzes the mechanisms of this type of semantic derivation in the formation of the first liturgical terminology in the history of Bulgarian and the part it played in the development of polysemy. Numerous examples are given of particular and nonparticular special usage within the lexical category under examination. The observations are made on the basis of the so-called classic Old Bulgarian written records.

Keywords: *Bulgarian historical lexicology; diachronical terminological research; Old Bulgarian dictionary*

Tatyana Ilieva
Cyrillo-Methodian Research Centre
Bulgarian Academy of Sciences
13, Moskovska str.
Sofia 1000, Bulgaria

ОТ *HERBA* ПРЕЗ *KOΛTMENTON* ДО „МЕРИЗЛИВО ЗЕЛЕ“, ИЛИ ЗА ПРЕВОДА НА НАЗВАНИЕТО НА ЕДНА ПОДПРАВКА ПРЕЗ СРЕДНОВЕКОВИЕТО¹

Явор Иванов

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“,
Българска академия на науките

y.ivanov@ibl.bas.bg

Резюме. Статията разглежда латинска заемка, употребена в гръцкия превод и адаптирана към славянския текст в първия и втория пълен превод на съчинението *Диалози*, известно в славянската традиция и като *Римски патерик*. Лексемата, назоваваща ядливо растение, се среща в житиен разказ, посветен на епископ Павлин Милостиви, или известен още като свети Павлин Нолански. Наименованието, описващо хранителна подправка, е преведено първо в гръцкия превод от VIII на гръцки от папа Захарий, а след това е адаптирано на два пъти както в първия, така и във втория славянски превод от XIV в. В късни ръкописи от XVIII в., в които е включен този житиен разказ, подправката вече е представена в своя български облик.

Ключови думи: *Диалози*; свети Григорий Велики; Павлин Милостиви; *condimentum*

1. Увод

Вкусовите качества на човека са нещо субективно, като не е ясно дали първо се поражда предпочитание за определена храна, още докато индивидът е в незряла детска възраст, или по-скоро водещо е неодобряването и дори отвращението от определени ястия. Човекът е свикнал да подправя храната чрез различни по произход и вкус добавки. В редица случаи дори е възможно той да не усеща същинския ѝ вкус при консумация поради насищането ѝ с определени подправки. Дори човешките сетива могат да бъдат притъпени от тях, тъй като способността им е най-вече да подобряват вкуса.

Подправките представляват животински или растителни суровини, химични продукти, органични и неорганични съединения, които се срещат в природата или се набавят по синтетичен път. Пълноценната храна трябва да доставя не само градивни вещества, но и да притежава приятен вкус, мирис, вид, защото чрез храненето човек не задоволява единствено своите биологични потребности, но изпитва приятни усещания. Поради това в храната се поставят разни видове подправки (Боева и др. / Boeva et al. 1984: 5 – 7).

2. Цел на изследването

Основната цел на това изследване е да бъдат разгледани преводачески решения при предаване на термини, свързани с храненето през Средновековието, и по-точно латинското наименование на ядливо растение, регистрирано в ранен средновековен латински паметник, преведен през VIII в. на гръцки, а по-късно от гръцки и на славянски. Настоящият материал разглежда късни славянски ръкописи, съдържащи разказа, в който за същото растение подправка е намерено съответствие на български език. За нуждите на изследването съм работил с латинския текст на *Диалозите*, достъпен на сайта, предназначен за историци и филолози, на който са качени множество текстове.² Данните, извлечени от гръцкия и от двата славянски превода, се основават на изданието на Кр. Диди (Дидди / Diddi 2001) и на публикувания текст от П. Петков на сайта *Encyclopaedia Slavica Sanctorum*³.

¹ Авторът изказва благодарност за финансовата подкрепа на Българската академия на науките по двустранно споразумение за безвъзмездни средства между БАН и Румънската академия по проекта *Foreign Linguistic Influences in the Historical Formation of Bulgarian and Romanian*.

² <https://monumenta.ch/latein/>.

³ <http://www.eslavsanct.net>.

3. За патеричните разкази и преводите на славянски на *Диалозите*

Монашеският начин на живот е отразен в патеричните разкази, като първите сборници със съдържание, насочено към монасите, възникват в периода IV – VII в. на гръцки и латински (Николова / Nikolova 1980). Тези произведения се превеждат на всички християнски езици, сред които е и старобългарският. Разказите описват любовта към Бога на отшелници, както и на монаси, избрали живот в братско съжителство. Дефинирано накратко, патериците са произведения, съдържащи аскетичнопоучителни разнообразни истории, разказващи за подвижническия начин на живот. В миналото тези произведения са се разпространявали като четиво и сред славяните. В един такъв разказ, който е бил възприеман като патеричен в славянската книжовна традиция – Диалозите на папа Григорий – се разказват истории за светци, чудеса, монашески подвизи, изпитания и за победата над греха и изкушенията.

4. За папа Григорий

Авторът на това произведение Григорий Велики (лат. Gregorius Magnus) е познат в Източната църква и като Двоеслов (гр. Γρηγόριος ὁ Διάλογος) поради диалогичната форма на съчинението. Той е роден ок. 540 г. в Рим, в стар римски род на патрициите, чиито представители отдавна са приели Христовата вяра. Името на Григорий Велики се свързва още с покръстването на езичници и укрепването на християнската вяра в Британия. Благодарение на тези свои дела сред християните Григорий е наречен Велики. Свети Григорий Двоеслов е определян и като един от бащите на западната култура (Бояджиев / Boyadzhiev 1996). Мощите на светеца се съхраняват в базиликата „Свети Петър“ в Рим, в олтара, носещ неговото име.

5. За съчинението *Диалози*

Съчинението, чието оригинално заглавие на латински е *Dialogi de vita et miraculis patrum Italicorum et de aeternitate animarum*, е написано в периода 593 – 594 г., като във втората книга на същото произведение е включено Житието на св. Бенедикт Нурсийски. Съчинението е преведено през VIII в. на гръцки език по латинския му модел от папа Захарий, последния грък на папския престол. Този превод добива популярност във Византия, именно той стои в основата на следващи, сред които арабски, грузински, в това число и на славянски, на който се превежда неколкократно (Dufner 1968). Диалозите са обект на изследвания от страна на учените, а в последните години лексиката е разглеждана специално от Е. Мирчева и Я. Иванов, чийто дисертационен труд е посветен на втория славянски превод (Мирчева / Mircheva 2020; 2021; Иванов / Ivanov 2022; 2023; 2024).

6. Първи славянски превод

Появата на *Римския патерик*, както още е известно това съчинение в славянската традиция, се свързва с Методиевите ученици в третата четвърт на IX в. Първият славянски превод, известен по руски преписи от XVI – XVII в., е изготвен вероятно през X в., въпреки че Кр. Диди го отнася към XI в. Фр. Мареш предполага, че паметникът е изготвен в чехоморавска среда (Mareš 1974: 17 – 39; 1979: 150 – 162), но П. Петков ясно заявява неговия преславски произход (Петков / Petkov 2022: 76).

7. Втори пълен славянски превод

Вторият превод на *Диалозите* е обусловен от книжовната дейност в Българската държава през XIV в., когато едновременно със създаването на оригинални произведения се осъществява изключително активна преводаческа дейност (Радченко / Radchenko 1898). Вероятно вследствие на този книжовен разцвет към края на столетието в българска книжовна среда, в Търново или на Атон, е подготвен нов, независим от първия пълен превод, който получава широко разпространение в

славянските книжовни центрове. Вторият превод е запазен както в български ръкописи от втората половина на XIV в., така и в по-късни, като един от най-представителните сред запазените преписи е Виенският от XIV в. Той се съхранява в Австрийската национална библиотека под сигнатура *Vindob. Cod. Slav. 22.*, датиран от третата четвърт на XIV в., и е от българска редакция. В същия ръкопис се съдържа приписка на л. 4а, която гласи: *ѿа книга манастира зографа*, датирана от XVIII в. (Мацал и др. / Mazal et al. 1977)⁴. Други известни преписи на втория превод са: *РНБ Q. I. 275*, датиран от последната четвърт на XIV в. (Христова / Hristova 2009); *РГБ, МДА. Фунд. № 34* от третата четвърт на XIV в.; *Praha. Národní Muzeum. IX F15* от третата четвърт на XIV в.; *БАН Липва. ф. 19. № 3*, XIV в. – началото на XV в., фрагмент, датиран XV в., донесен от манастира „Свети Павел“ на Атон под сигнатура *F. I. 632*; препис в Руската национална библиотека, достъпен от тяхната дигиталната библиотека, датиран от XV – XVI в., под сигнатура *Сол. 68/68*. В славянски патерик от XIV в., намиращ се в Яш, в *Къща Досотей*, също са включени части от *Диалозите* (Lință 1980: 138 – 144). Най-късният препис, който ми е известен, датиран от XIX в., е със сигнатура *Ms. sl. II 258* и се съхранява в Библиотеката на Светия синод на Румънската православна църква. Впечатление прави включването на отделни части от патерични разкази, и по-точно житийния разказ за Павлин Милостиви от *Диалозите*, в дамаскини сборници от XVIII в., в чийто център стои личността на Йосиф Брадати (Николова / Nikolova 1980: 75 – 76).

В палеославистиката са известни три издания на *Диалозите*. Кр. Диди издава последното (Диди / Diddi 2001), като предходните две са *Das Römische Paterikon* (Birkfellner 1979) и *Великите чети-минеи на митрополит Макарий за месец март*, чийто текст на *Диалозите* е подготвен от А. Минчева (St. Makarij 1997).

8. Произход на лексемите *herba* и *condimentum* и техните употреби в оригиналния текст и в преводите на гръцки и славянски

Употребата на думата *herba* в оригиналния латински текст е в началото на Трета книга, в която се описва как в желанието си да помогне на една клета жена и нейния син, Павлин Милостиви заминава за Африка, където приема доброволно да живее в робство. В качеството си на роб той полага своя труд в градината на местния владетел. Според данните, които ни предоставя историята, Павлин отглежда, обработва и вероятно консумира това растение. Гръцкият превод на *Диалозите* предава латинската лексема *herba* и в трите употреби с адаптирана на гръцки заемка *кодѣментов* от лат. *condimentum*. Лексемата *herba* е представена в Етимологичния речник на латинския език със значение *small plant, weed* ‘малко растение, плевел’ (De Vaan 2008: 282), докато *condimentum* е засвидетелствана като дериват от *condiō*, -īre със значение ‘подправлям, овкусявам (храна)’ (De Vaan 2008: 130). OED⁵ добавя още значения: ‘консервирам, мариновам, подправлям, поставям плодове в оцет, вино, подправки и др.’, вариант на *condere* ‘сглобявам, съхранявам’ след представка *com/con* ‘заедно’ и глагол *dere* ‘поставям’ (от протоиндоевропейското **dhe-* ‘слагам, поставям’). Направената справка в гръцкия патристичен речник на Дж. Лампе представя *кодѣментов* със значение *kind of herb* ‘вид билка’ (Lampe 1961: 759). Все пак трябва да бъде отбелязано, че лексема *condimentum* е засвидетелствана с една употреба в оригиналния латински текст, но в седма глава на Първа книга, в разказ, посветен на отец Нонос (ad condimenta olerum), предадено в гръцкия текст с *κῆπος (πρὸς κῆπον ποίησιν)*, като в по-късните славянски преводи на това място стоят *виноградъ* в старобългарския текст (*на сътвореніе виноградъ*) и *градина* в среднобългарския превод (*на оустроеніе градини*).

Адаптираната от гръцки латинска заемка *кодѣментъ* е част от латинската лексика, която според данните от дисертационния труд на Я. Иванов наброява 18 лексикални единици във втория превод на *Диалозите*. В по-късни славянски преписи на съчинението отново се забелязва употребата на същата заемка, включително и в най-късния известен руски препис от XIX в. от библиотеката на Светия Синод на Румънската православна църква.

⁴ Ръкописът е бил някога в Зографския манастир, а през 1827 г. е откупен от Вартоломей Копитар за бившата Виенска дворцова библиотека. Създаването на този препис съвпада с период, в който връзките между столицата Търново и Зографската света обител стават все по-оживени.

⁵ Online Etymology Dictionary, <https://www.etymonline.com>.

9. Към употребата и превода на *кодѣмента* в славянските ръкописи

В тази част от изследването представям употребите, с които е представена лексемата в първия и втория славянски превод (ДП1 и ДП2), като ще приложа съответстващия гръцки текст от изданието на Кр. Диди (ДГ). С **а**, **б** и **в** представям трите употреби.

9.1. *Кодѣмента* в първия (старобългарски) и втория (среднобългарски) превод:

а)

ДП1 Павлинъ же на трапезѣ по вса днь кодимента . и блгоуѣхана подаваше

ДП2 Павлин же на вѣсѣкъ днь кодимента и ина благовоннаа была на трапезѣ его принашаше

ДГ Ο δὲ Παῦλινος εἰς τὴν τοῦτου τράπεζαν καθ' ἡμέραν κωδίμεντα καὶ εὖοσμα βότανα ἐχορήγει.

б)

ДП1 Павлинѣ вѣла ѿвѣщава рече кодимента ѿ врзтограда на обѣдъ мои прихода приносить

ДП2 Павлина гнь, ѿвѣщава рече . кодимента ѿ врзтограда на обѣдъ мои приносити ѿбыче

ДГ Παυλίνου δεσπότης, ἀποκριθεὶς εἶπε. Κωδίμεντα ἐκ τοῦ κήπου ἐν τῷ ἀρίστῳ μου ἀγαγεῖν εἴωθεν.

в)

ДП1 Павлинъ же блговоннаа былѣа и млади кодименты носѣ вѣзе

ДП2 ѿ троудѣ своего Павлина блговоннаа была и зеленѣа кодимента носѣ вѣзиде

ДГ ὁ Παῦλινος περίοσμα βότανα, καὶ χλωρὰ κωδίμεντα βαστάζων εἰσῆλθεν.

Прави впечатление, че едната употреба на лексемата в старобългарския е не със *зеленъ*, както е в среднобългарския превод, а с *млади*, което в старобългарски като второ и трето значение означава 'невръстен' (за човек), но и 'току-що поникнал, покарал (за растение)', заето и в румънски с форма *mladă*⁶.

9.2. Към превода на названието за растението в късни славянски ръкописи

В четири късни славянски ръкописа, част от редакцията на патеричните разкази, създадени от Йосиф Брадати, е включен житийният разказ за епископ Павлин Милостиви (Николова / Nikolova 1980: 77). В ръкопис от XVIII в., намиращ се в Националната библиотека „Св. Кирил и Методий“ със сигнатура *НБКМ 1058*, известен като *Дамаскин на Йосиф Брадати*, се съдържат части от *Диалозите*. Разказът за Павлин Милостиви започва на л. 136r. В него на л. 137r и л. 137v личат употребите на различни *зелеи* и *миризливи зелеи*, а на л. 138v *миризливо билие*.

В друг ръкопис, съхраняван в Националната библиотека „Св. Кирил и Методий“, сборник на Тодор Врачански със сигнатура *НБКМ 1062*, известен и като *Дамаскин на поп Тодор от Враца*, на л. 177a – 178a е включен разказът за Павлин Милостиви. Там названието на растението, което Павлин Нолански (назован в ръкописа *епискуп Павнил*) отглежда и сервира на трапезата, е употребено два пъти, веднъж като *различно мерижливо зеле* и веднъж като *мерижливо зеле*.

Ръкопис *НБКМ 689* от същото книгохранилище представлява препис на Янку Хрельовски от 1752 г. В него са поместени части от *Диалозите*, като на л. 465v е началото на разказа за епископ Павлин, в който са регистрирани три употреби на названието за тази подправка веднъж като *различно зеле* и два пъти като *миризливо зеле*.

В сборник на Теофан Рилски от 1782 г., съхраняван в Църковно-историческия и архивен институт към Българската патриаршия със сигнатура *ЦИАИ 179*⁷, в разказа за Павлин Нолански, започващ на л. 193, личат по една употреба на словосъчетанията *мерижливо зеле* и *различно мерижливо зеле*.

⁶ В румънски от *mladă* са образувани и деривати *mladios*, *mladiu* и др. (DEX 2012).

⁷ Изказвам благодарността си на отец Козма Поповски, доц. Христо Темелски, Борис Маринов и Божин Дончев за оказаното съдействие от тяхна страна да имам възможността да работя de visu с ръкопис *ЦИАИ № 179*.

10. Заключение

Житийният разказ за свети Павлин Нолански, преведен от папа Захарий на гръцки, ни дава ценни сведения за ястие, което в гръцкия текст е преведено с латинска заемка. При превода на гръцки вероятно сам папа Захарий предлага лексемата *herba* да бъде предадена чрез друга латинска дума, назоваваща храна, състояща се от овкусени ароматни треви или билки, като съществува вероятност двете лексеми да са представлявали синоними. В по-късните пълни славянски преводи обаче същата латинската заемка, употребена в гръцкия текст, не е преведена на славянски, а е адаптирана. Това решение и при двата славянски превода не би било случайно, в случай че *κοδῖμεντον* е представлявало вече не само в гръкоезичния свят известно хранително понятие. По този начин може да се обясни защо преводачът на втория славянски превод не е употребил глоса, каквито той обичайно употребява на редица места в паметника за по-точно предаване и разтълкуване на редица преведени понятия от гръцкия текст.

От друга страна, в дамаскината книжнина се забелязва, че е осъществен превод на названието за това ястие, което, без значение дали е било известно, или не, е трябвало да бъде предадено на български език и да се изключи вероятността то да се възприема като нещо чуждо и непознато. Дори съответствието на български да не представлява храна, напълно отговаряща на заложената в оригинала, това не е толкова важно в житиен разказ, в който акцентът се поставя върху делото на свят човек, какъвто е Павлин Милостиви.

Днес значението, което носи наследената от латински дума *condiment* в модерните езици, е най-общо ‘подправка’. Бихме могли да допуснем, че в исторически план *condimentum* е било название на вкусова комбинация от конкретни растения, които и днес представляват обект на консумация, но вероятно под друго наименование. При подобна хипотеза трябва да се вземе предвид, че при навлизането на новите хранителни култури в Европа отделни храни и техни съчетания при приготвянето им са били заменени или подобрени с нови съставки или сходни по приложение и употреба други добавки, а наименованието, с което е било известно едно определено ястие, се е превърнало в нарицателно за други представители на кулинарния свят.

В случая с *кондимент* би могла да се допусне хипотезата за увеличаване на семантичния обем на думата в диахронен план и днес тя да назовава широк набор не само от подправки, но и от различни по вид хранителни комбинации, които не във всеки случай отговарят на критериите за едно определено ястие. Струва си проучването да бъде продължено, тъй като това растение епископ Павлин взима със себе си от Европа и го засажда в Африка, като отглеждането му е възможно и при климатичните условия, каквито предлага този континент.

Източници / Sources

- РБЕ: *Речник на българския език (онлайн)*. 2001 – 2023. <<https://ibl.bas.bg/rbe/>> [15.01.2025]
Encyclopaedia Slavica Sanctorum. <<http://www.eslavsanct.net/>> [27.02.2025]
DEX: *Dicționar Explicativ al limbii române* 2012. București. <<https://dex.ro/>> [10.03.2025]
OED: *Online Etymology Dictionary*. <https://www.etymonline.com> [27.02.2025]
Synoptical Presentation of Manuscripts and Edition texts. <https://monumenta.ch/latein/> [27.02.2025]

Цитирана литература / References

- Боева и др. 1984: Боева, А., Л. Нонинска, М. Цанова. *Подправките като храна и лекарство*. София: Медицина и физкултура. (Boeva et al. 1984: Boeva, A., L. Noninska, M. Tsanova. *Podpravkite kato hrana i lekarstvo*. Sofia: Meditsina i fizkultura.)
Бояджиев 1996: Бояджиев, Р. *Ранно западноевропейско монашество*. София: Veritas et Pneuma Publishers Ltd. (Boyadzhiev 1996: Boyadzhiev, R. *Ranno zapadnoevropeysko monashestvo*. Sofia: Veritas et Pneuma Publishers Ltd.)
Дидди 2001: Дидди, Кр. *Патерик Римский. Диалоги Григория Великого в древнославянском переводе*. Москва: Индрик. (Diddi 2001: Diddi, Kr. *Paterik Rimskij. Dialogi Grigorija Velikago v drevnoslavjanskome perevode*. Moskva: Indrik.)

- Иванов 2022: Иванов, Я. *Лексиката на среднобългарския превод на Диалозите на папа Григорий Двоеслов*. Автореферат за присъждане на образователната и научната степен „доктор“. СУ „Св. Климент Охридски“. (Ivanov 2022: Ivanov, Y. *Leksikata na srednobalgarskiya prevod na Dialozite na papa Grigoriy Dvoeslov*. Avtoreferat za prisazhdane na obrazovatelната i nauchната stепен “doktor”. SU “Sv. Kliment Ohridski”.)
- Иванов 2023: Иванов, Я. За една част от новата битова лексика в среднобългарския превод *Диалози от свети Григорий Двоеслов*. – В: *Търновска книжовна школа*. Т. 12. Велико Търново: Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“, с. 252 – 261. (Ivanov 2023: Ivanov, Y. Za edna chast ot novata bitova leksika v srednobalgarskiya prevod na *Dialozi ot sveti Grigoriy Dvoeslov*. – In: *Tarnovska knizhovna shkola*. Т. 12. Veliko Tarnovo: Universitetsko izdatelstvo “Sv. sv. Kiril i Metodiy”, pp. 252 – 261.)
- Иванов 2024: Иванов, Я. Битова лексика от втория славянски пълен превод на *Диалозите* на свети Григорий Двоеслов, регистрирана в румънски език. – В: *Света гора. България. Балканите. Сборник в чест на професор Петко Д. Петков*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, с. 302 – 323. (Ivanov 2024: Ivanov, Y. Bitova leksika ot vtoriya slavyanski palen prevod na *Dialozite* na Sveti Grigoriy Dvoeslov, registrirana v rumanski ezik. – In: *Sveta gora. Bulgaria. Balkanite. Sbornik v chest na profesor Petko D. Petkov*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo “Sv. Kliment Ohridski”, pp. 302 – 323.)
- Мацал и др. 1977: Мацал, О., Е. Ирблих, Фр. Ваврик. *Славянобългарска ръкописна традиция и карти в сбirkите на Австрийската национална библиотека*. София: НХГ. (Mazal et al. 1977: Mazal, O., E. Irblich, Fr. Wawrik. *Slavyanobalgarska rakopisna traditsiya i karti v sbirkite na Avstriyskata natsionalna biblioteka*. Sofia: NHG.)
- Мирчева 2020: Мирчева, Е. Битът на средновековния човек в Римския патерик (лексикални етюди). – *Български език*, № 2, с. 60 – 78. (Mircheva 2020: Mircheva, E. Bitat na srednovekovniya chovek v Rimskiya paterik (leksikalni etyudi). – *Balgarski ezik*, №. 2, pp. 60 – 78.)
- Мирчева 2021: Мирчева, Е. За една необикновена употреба на добре познатата лексема *хлѣвъць* и нейните синоними в историята на старата българска книжнина. – В: *Кирило-Методиевски четения 2020. Юбилеен сборник*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, с. 63 – 76. (Mircheva, E. Za edna neobiknovena upotreba na dobre poznatata leksema *hlyabytsъ* i neynite sinonimi v istoriyata na starata balgarska knizhnina. – In: *Kirilo-Metodievski cheteniya 2020. Yubileen sbornik*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo “Sv. Kliment Ohridski”, pp. 63 – 76.)
- Николова 1980: Николова, Св. *Патеричните разкази в българската средновековна литература*. София: Издателство на БАН. (Nikolova 1980: Nikolova, Sv. *Paterichnite razkazi v balgarskata srednovekovna literatura*. Sofia: Izdatelstvo na BAN.)
- Петков 2022: Петков, П. *Из старите ръкописи: южнославянски текстове от XIV и XV век*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“. (Petkov 2022: Petkov, P. *Iz starite rakopisi: yuzhnoslavyanski tekstove ot XIV i XV vek*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo “Sv. Kliment Ohridski”.)
- Радченко 1898: Радченко, К. 1898. *Религиозное и литературное движение в Болгарии в эпоху перед турецким завоеванием*. Киев: Типография Императорского университета. (Radchenko 1898: Radchenko, K. 1898. *Religioznoe i literaturnoe dvizhenie v Bolgarii v jepohu pered tureckim zavoevaniem*. Kiev: Tipografija Imperatorskogo universiteta.)
- Христова и др. 2009: Христова, Б., В. Загребин, Г. Енин, Е. Шварц. *Славянски ръкописи от български произход в Руската национална библиотека*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“. (Hristova et al. 2009: Hristova, B., V. Zagrebin, G. Enin, E. Shvarts. *Slavyanski rakopisi ot balgarski proizvod v Ruskata natsionalna biblioteka*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo “Sv. Kliment Ohridski”.)
- Birkfellner 1979: Birkfellner, G. *Das Römische Paterikon. Studien zur serbischen, bulgarischen und russischen Überlieferung der Dialoge Gregors des Grossen mit einer Textedition*. Schriften der Balkankommission, Linguistische Abteilung. Vol. 27. Bd. 1 – 2. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- De Vaan 2008: De Vaan, M. *Etymological Dictionary of Latin and the Other Italic Languages*. Leiden – Boston: Brill.
- Dufner 1968: Dufner, G. *Die Dialoge Gregors des Grossen im Wandel der Zeiten und Sprachen*. Padova: Editrice Antenore.
- Lampe 1961: Lampe, G. W. H. *A Patristic Greek lexicon*. Oxford: Clarendon Press.
- Lință 1980: Lință, E. *Catalogul manuscriselor slavo-române din Iași*. București: Universitatea din București.
- Mareš 1974: Mareš, F. W. S. *Gregorii Magni Dialogorum libri IV: die „Bücher der Väter“ der Vita Methodii*. – *Slovo*, 24, pp. 17 – 39.
- Mareš 1979: Mareš, F. W. *An Anthology of Church Slavonic Texts of Western (Czech) Origin*. München: Wilhelm Fink Verlag.
- St. Makarij 1997: *Die grossen Lesemenaen des Metropoliten Makarij*. Bd. 1, Uspenskiy spisok. 1. – 11. Marz. Weiher, E. (Ed.). *Monumenta linguae slavicae. Dialecti veteris: Fontes et dissertations*, 39. Freiburg im Breisgau: Weiher Verlag.

**FROM *HERBA* THROUGH *KOΛIMENTON* TO “SMELLY CABBAGE”,
OR ABOUT A TRANSLATION OF THE NAME OF A SPICE
IN THE MIDDLE AGES**

Yavor Ivanov

Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences

y.ivanov@ibl.bas.bg

Abstract. The article examines a Latin loan word used in the Greek translation and adapted to the Slavonic text in the first and second full translations of the *Dialogues*, also known in Slavonic tradition as the *Roman Paterik*. The lexeme naming an edible plant occurs in a Gnostic narrative dedicated to Bishop Paulinus the Merciful or also known as St. Paulinus of Nola. The name describing a food spice was first translated into Greek by Pope Zachary in the Greek translation of the 8th century, and then adapted twice, first in the Old Bulgarian, and after that in the second Middle Bulgarian translation of the 14th century. In later manuscripts of the 18th century, which include this hagiographic narrative, the spice is already presented in its Bulgarian form.

Keywords: *Dialogues*, *St. Gregory the Great*, *Paulinus of Nola*; *condimentum*

Yavor Ivanov
Institute for Bulgarian Language
Bulgarian Academy of Sciences
52, Shipchenski prohod Blvd., Bl. 17
Sofia 1113, Bulgaria

БЪЛГАРСКА ДИАЛЕКТОЛОГИЯ И ЛИНГВИСТИЧНА ГЕОГРАФИЯ

СЪВРЕМЕННИ ФОНЕТИЧНИ ОСОБЕНОСТИ НА БАНАТСКИЯ ГОВОР С ОГЛЕД НА ТЯХНОТО ОТРАЖЕНИЕ В БАНАТСКАТА КНИЖОВНА ПИСМЕНА НОРМА¹

Лучия Антонова-Василева

**Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“,
Българска академия на науките**

luchantonova@gmail.com

Резюме. Докладът разглежда най-ярките диалектни особености на банатския говор на фонетично равнище по данни от лично събран диалектен материал от с. Стар Бешенов в Румъния. Прави се преглед на тяхното отражение в съвременната писмена практика в съпоставка с правилата, отразени в граматиката на Йосиф Рил. Обръща се внимание на някои промени в правописа, които водят до заличаване на характерни особености на банатския говор, както и на неговата връзка с по-стари състояния на българския език. В това отношение най-важната особеност е отпадането на отражението на специфичния за българския език и българските диалекти застъпник *ъ* на задната носова и задната ерова гласна.

Ключови думи: *диалектология; банатски говор; регионална книжовна норма; фонетика*

1. Увод

Банатският говор е известен в езиковедската литература със своите архаични особености и с регионалната си писмена норма, която представлява писмено-регионална норма на българския език. Целта на този доклад е да проследи отразяването на най-характерните особености на диалекта на фонетично равнище в съвременната устна и писмена реч. Вниманието е насочено преди всичко към особеностите, които се отразяват в графичната система на писмената реч. На анализ се подлагат образци от печатни издания, чиито фонетични особености се съпоставят с тези на образци от устната съвременна диалектна реч. Текстологичният анализ налага представянето на диалектните особености, които се отразяват в писмената практика, в тяхната съвместна проява. Така читателят може да получи ясна представа за съдържанието на текста, за значението и същността на диалектните форми, които се срещат в него, като се избягва и схематичната сегментираност при обсъждането на диалектните особености. В процеса на изследването се проследява приемствеността между основните нормативни трудове на създателите на банатската книжовна писмена норма и съвременното състояние на писмената практика.

2. Изписване на застъпниците на основните старобългарски гласни, които се отразяват в графичната система на българския език – стб. ъ, стб. ѝ, стб. ж

От епохата на Възраждането, когато се утвърждават основите принципи на графиката и правописа на съвременния български книжовен език, въпросът за застъпниците на ятовата гласна – „е-двойно“, на задната носова и задната ерова гласна – „ъ-двойно“, заема централно място в трудовете на българските книжовници (Мирчев / Mirchev 1976).

2.1. Изговорът на широко *ê* на мястото на ятовата гласна – стб. ъ е типична особеност на банатския говор – срв. *бѣл, бѣли* – непрегласен ятов изговор под ударение. Това е характерна черта

¹ Докладът е подготвен по проекта „Културната идентичност на банатските българи и българската католическа книжнина в Стар Бешенов, Румъния“ (договор КП-06-Н70/1), финансиран от МОН.

на по-голямата част от рупските говори, с които банатския диалект се свързва (Стойков / Stoykov 1967; 1968: 35 и сл.; 1993: 195). Вън от ударение в литературата се описва изговор *e*, 'ъ или *u* (след редукция).

Според правописа на Й. Рил на мястото на *ѣ* в ударена сричка в банатския говор се изписва, както се изговаря – широко *ê = ä*, отбелязвано с *ê*: *dêl, bêl, bêli, želêzu*. Със същото *ê* той бележи и всяко друго *ä* – напр. *zemê* – съвременен български книжовен език *земя*, стб. именителен падеж *земля*, стб. винителен падеж *землѣ* (Rill 1866). Неударено *ѣ* според банатската норма се бележи с *è*, но не напълно последователно. Според Милетич то също се произнася като *ä*, но в правописа на Й. Рил срещаме *dêl – deli, nikàdè*. Той е употребил буквите *ê* и *è* под влияние на граматиката на Цанкови (Cankof 1852), където *ê* означава 'а, а буквата *è* – широко *e* (wie das deutsche ä) (Милетич / Miletich 1900: 358 – 359).

Отражението на тези особености в съвременната писмена практика може да се проследи в регионалния вестник *Náša glás* – срв. „Наша глас“, брой 1, 1990: *Srécin páč palčenska napisana hurta! Srécin páč du dušite, du sarcáta na sate palčene-balgare ud Banata i ud pu sate strani na nášta milnata i ut neku denj, pudpolnu slobodnata dumuvina – Rumannija!* В посочения откъс се открива отбелязването на графема *é* на мястото на звук *ê* и на графема *e* за звук *e* вън от ударение, който не е подложен на качествена редукция. На мястото на редуцирана гласна *e* се изписва *i*. В текстовете на вестника редукцията *e > i* е често срещана (вж. по-долу). Същевременно тук откриваме и изписване като: *Izlezva dva pate u meseca*, където не се отбелязва наличие на широк изговор на *ê* нито чрез графемата *ê*, употребявана от Й. Рил, нито чрез знак *ě*.

2.1.1. Съпътстващи фонетични явления, които се проявяват в текста

Освен застъпниците на ятовата гласна посоченият текст показва и редица други явления, които се отразяват в графичната система на банатския регионален писмен език. Трябва да се обърне внимание на твърде честите случаи на изписване на *u < o* вън от ударение – срв. *dumuvina* – диал. *думувина* (срв. у Стойков *думувина*) 'отечество, родина', и др. В текста се отбелязва с *á* изговорът на гласната *a* под ударение, но на мястото на гласната *ъ* и на *a* вън от ударение се изписва една и съща буква *a* – срв. в „Наша глас“, брой 7, април 1990: *srešta* (без отбелязване на изговора на *ê* по някакъв начин); „Наша глас“, брой 5, 17 март 1990: *neštu* (също без отбелязване на изговор *ê*); „Наша глас“, брой 7, април 1990: *Patni belešci* – без отбелязване на разграничение между *ê* под ударение и вън от ударение по някакъв начин и с изписване на *a*, което трябва да се чете като акцентуван звук *ъ* (вж. в текста и изписването на *ć* за отбелязване на смекчена съгласна *к*', което ще бъде специално коментирано по-долу); „Наша глас“, брой 15, декември 1990: *Koladata ij idin ud náj-gulemite praznici* – без отбелязване на широко *ê*, но с отбелязване на редукция при изговора *ij idin* вм. *e един*, а също така и с отразяване на промяната *e > ъ*, където обаче изговорът *ъ* се отбелязва с *a*, което трябва да се чете като *ъ* в *Koladata < Коledата*, срв. също „Наша глас“, брой 15, декември 1990: *Koladnite ubičaje*. Както вече бе посочено, в писмената практика знакът за ударение се използва не за означаване на акцент, а за означаване на звукова стойност на гласните *e* и *a* под ударение. При изписването на гласните *y = лат. u* и *u = лат. i* знак за акцент не се употребява. Не се употребява знак за акцент и при изписването на звук *ъ = лат. a*, независимо от наличието на ударение, като при това гласните *ъ* под ударение и извън ударение и *a* извън ударение графично съвпадат.

2.1.2. Изговор на ятовата гласна в съвременни образци от устната реч и съпътстващи фонетични особености

В събрания в с. Стар Бешенов съвременен терен материал може да се посочат редица примери, които доказват, че в речта на традиционните информатори широкият изговор на мястото на ятовата гласна се пази – срв.: *Зимат една купана да слоджът лѐп; Каквò прàва ут млѐкоту? Тòчну* (с изпадане на неударена гласна *e* от думата *точено* – 'сладкиш от точено тесто, руло'), *грѝс, млѐк* (с изпадане на крайната неударена гласна *o*) *с урѝс; Пъ тугàзи гу ѝадѝш със млѐк* (с изпадане на крайна неударена гласна *o*), *сѝс мѝджун'* (сладко), *сѝс пѝн'* (с изпадане на крайна неударена гласна *a* в думата *пѝна* 'мая за хляб'); *Нѝе държѝм вѐрѝтъ; Те на дрѝго мѝсту сѝ прàвиле нѝшту; Мѝлет на мѝлница; Тѝк'ози врѝме; Дѝрво сѝс врѝй, врѝйа, да си гу счѝпиш* (с протетично *в*, развитие на съгласна *й < х* и изпадане на неударено *u* от формата за множествено число на думата *врѝй* – 'орех');

Е умрѣл мѡѡа бѡштѡ на четѣрсе и трѣ гудѣне; Оти с минѡла на дубрѣ (с изпадане на неударено и от формата си за 2. л. ед. ч. на глагола *сѡм*).

Трябва да се отбележи, че у някои информатори се забелязва разколебаване на изговора *ѣ*, развитие на *'а*, както в книжовния български език: *На ѹлицѡта сѡ ѡ пѡлил гул'ѡм ѡгѡн ут кукурѹзѡ; Тѹка се е вѡдил хл'ѡбѡ; И фс'ѡка гудѣна пѣсен прѡвим; С'ѡки клѡс*. При някои информатори се отбелязва тенденция към прегласяне на гласната на мястото на ят в обкръжение на срички с предни гласни – т.е. реализация на ятов преглас от източнобългарски тип, както и вариране на застъпниците *'а*, *ѣ*, *е* – срв. *фс'ѡка*, *с'ѡки* (у Стойков / Stoykov 1968 *сѣк*, *сѣкуѣ*, *сѣк'и*); *пѣсен* (у Стойков / Stoykov 1968 *песмѣ* и *пѣсма*, *пѣсен'*); *Цѣл дѣн сѡ седѣле*; *Ут ѹ'ѡлийѡ свѣт*// *Ўтре цѣлийѡ дѣн* (у Стойков / Stoykov 1968 *цѣл*); *Тѹка се мѣли мѡк*. *Слѡджиш мѡк вѣтре и гу намѣлиш*. *Машиѡнче да мѣлиш мѡк* (у Стойков / Stoykov 1968 също *мѣла*, срв. стб. *млѣти*, *мѣлѣж*). Както личи от примерите, подобни случаи се срещат и в записите на Ст. Стойков. Те обаче не са основание за отпадането на изписването на *ѣ* в регионалната писмена норма, защото и до наши дни широкият изговор на мястото на ятовата гласна си остава характерен за диалекта.

2.2. Изписване на застъпниците на старобългарската задна ерова (ѡ) и задна носова (ж) гласна в съвременни печатни текстове

Отличителна особеност на банатския говор е наличието на гласна ѡ на мястото на старобългарската задна ерова (ѡ) и задна носова (ж) гласна. Според Л. Милетич (Милетич / Miletich 1900: 358 и сл.) Й. Рил е схванал разликата между „слаботъмния“ неударен еров вокал, който предава чрез *ѡ* (знакът ` – тежко ударение, се употребява като знак за ударение на последната сричка в кирилицата през XII – XV в.) – срв. у Й. Рил: *сѡѣти*..., и „по-тъмния“ ударен заден ер, който предава чрез *ѡ*, развит в диалекта на мястото на стб. ѡ – *rǎž*, *vǎlk* (в банатския говор, както изобщо в рупските говори, не са запазени сонантни съгласни), както и на мястото на стб. ж – *mǎž*, *kǎšti*.² Както вече бе посочено, ударено *а* се бележи с *ѡ* за разграничение от неудареното, което в източните диалекти и в банатския говор се произнася редуцирано (знакът ' – остро ударение, се употребява, когато ударението пада на сричка, различна от последната, в кирилската графична традиция през XII – XV в.)³.

2.2.1. Съпътстващи фонетични явления, отразени в текста

В съвременния писмен език на банатските българи за означаване на звука ѡ се употребява знак *ѡ*, но твърде непоследователно – срв.: „Наша глас“, брой 3, 16 февруари 1990: *Čárkovno* (вж. изписването на съгласна *ѹ*); *tǎržestvo*... (вж. и изписването на съгласна *ж*) в заглавието; „Наша глас“, брой 2, 30 януари 1990 *Čarkovin nauk* (липсва специален знак за изговор на ѡ, но вж. изписването на съгласна *ч* и отбелязване на редукция *е > ѹ*); *Daržava* (с изписване на *ѡ* за ѡ и за *а* във от ударение – т.е. редуцирано и изписване на *ѡ* за гласна *а* под ударение); *ubrǎštenie* (с изписване на *ѡ* на мястото на ѡ под ударение, вж. в текста и отразяване на редукцията *о > ѹ*). Посоченият текст съдържа пример, свързан с правописа на дума, която създава трудности в ортографията и на съвременния български книжовен език – срв. въпрос към съвременната платформа за български езикови ресурси онлайн БЕРОН⁴:

Кое съществително име е правилно да се употреби – *обрѣщение* или *обращение* – когато се има предвид дума или израз, с който се обръщаме към някого?

Може да се посочат и други примери от съвременната писмената практика на банатските българи: „Наша глас“, брой 4, 27 февруари 1990: *mǎdri sluvǎ* (ѡ = *ѡ*; *а* = *ѡ*, както и редукция *о > ѹ*); „Наша глас“, брой 1, 1990: *Karvavija pǎc* ('Кървения път' с палатализация *м' > к'*, изписвано *ѡ*, но срв. у Стойков производни от *пѣт > пѣтыѡца*, *пѣтник*, *пѣтѹвам*) *za slobunusta* (с редукция *о > ѹ*) *ud* (също *о > ѹ*) *grada Arǎd*... *nija smi* (с редукция *е > ѹ*) *dlažni da spumenǐmi* (също *е > ѹ*) *i balgaretepalčene* (с изписване на *ѡ < к'*) *rodom i Vinga, dǐtu žuvejat* (с лабиализация *и > е*) *i rǎbtat* (с изпадане

² В системи за означаване на акцента знакът ^ отбелязва двойно ударение, а в системата за фонетична транскрипция на славянските езици той се употребява за означаване на широк изговор на гласните. Срв. и широки гласни *ѣ*, *ѡ* и др. (Стойков / Stoykov 1993: 195, 127).

³ https://bg.wikipedia.org/wiki/Кирилица#Системи_за_транскрипция.

⁴ <https://beron.mon.bg/>.

на неударено *o*) и *tozi hubančec* (с отбелязване на изговор на меко в краесловие *к*’, изписвано със знак *ć*) *grád: Arád*.

На мястото на предната ерова (*ü*) и предната носова гласна най-често се изписва *e* – срв.: „Наша глас“, брой 1, 11 януари 1990: *Išta da počna s hurtite* (хоратите ‘думите’ с изписване на редукция *o > y* и изпадане на неударено *a*) *na Boteva, detu ubadet satu unuj kujetu sekuj ot nam usešte u teze deni* – вж. тук *ь > e* в *deni*; *Náštu rodnu selu u sveta ’j biz pára* (Наш’то родно село няма равно на света) – вж. тук *а > e* в *sveta*. Специално внимание заслужава формата *satu* ‘всичкото, всичко’, в която в изходния стб. *ь* се развива застъпник *ъ//ы* – срв. при обобщителните местоимения и местоименни наречия от стб. *вьсь* ед. ч., м. р., *вьси* мн. ч., м. р. (ГСЕ / GSE 1993: 249) в неговите различни форми, при наличие на процеси на затвърдяване и смесване на предната и задната ерова гласна. Изписването на гласна *а* вм. *ъ//ы* в случая предава напълно неточно диалектния изговор (вж. и по-долу).

2.2.2. Изговор на застъпниците на старобългарската задна ерова (*ъ*) и задна носова (*ж*) гласна в образци от съвременната устна реч и съпътстващи фонетични явления

Може да се посочат следните примери за отражението на тази особеност в съвременните диалектни материали: *Мъничку дъш зъфатъ* (вж. тук и редукцията *o > y*, *a > ъ*); *Ё гу дъждът пòчнь*; *Там има дъшбран*; *Гà седì* (с непълна редукция на *e*) *лъжѝцатъ прàва – тугàзи гутòф* (с редукция на *o > y*); *Не сѣм запàмтила тòлкус*; *Ут мѣнена* (Стойков мѣнен); *Българск’и... сàму четрìма-петìма ут двàйседем сме пѣлк’ене...*; *Със тулìи* (‘царевични стѣбла’) *сѣ прàви гулѣм òгън*; *Многу пѣти*; *Друга кѣшта у нѣс странѣ нѣмъ*. *Имъ зàгрѣдъ* (с пълна редукция *a > ъ*) *вѣтре*; *Дъ нѣ е на пѣта*; *Тугà да бѣдеш и да ги иштàмпаиш* (‘печаташ’); *Аз да би билà кѣдърна за да рàпта, за двà чàса ите бѣда гутòва* (с изговор на *ъ* в турска дума, както на мястото на *ж*); *Ми тѣс сѣ зòкне, дибѣли чурàпе, тѣс сѣ рѣчно напрàйени зѣ през зимѣта дибѣл чурàпе* (с пълна редукция *e > и* в прилагателното *дибѣл*; срв. у Стойков *зòкны* – ‘къси спортни вълнени чорапи’); *Има сѣ се прàйл рѣкавици сàл сѣс едìн прѣс*; *Ама цàл дѣн работам, у домà сàл га има сѣбта* (с изпадане на неударено *o*), *нидѣле*; *Женѣта и иштрìкала* (‘плела’); *Сìпвѣш вудѣ*. В един случай в генерализирана винителна форма на съществително от ж. р. в говора е отбелязан звук *ѣ*: *Чòка, йадѣ. Йадѣ тревѣ* (срв. у Стойков *чòкам* ‘кълва’).

Рефлексът на предната носова гласна *а* под ударение обикновено е *e*: *Га има дѣ да купàйа, хòда да работà врѣт* (бълг. диал. ‘вред’); *Ам тòй има лѣ за п’ет’èл гр’èб’ен, друкчѣк*; *Т’а йе блà* (с изпадане на неударено *и*) *пѣт гудѣнк’и*; *Има дѣвет дѣн’а предì Кòледа на Бàбин дѣн, тòй адѣт тѣй сѣм запòмнила, на дѣвет дѣн тòй нòси лѣба, пѣ гу нòси на тѣрпѣзата, пѣ ут дѣвет йàденийа нòси*; *Дѣсет минùте*; *Нѣ педсѣ гудѣне*; *И ми дòде на пàмет*; *Йà кѣт сѣм рàптел у кумунìску врѣме сѣм бил шòфѣр*. В някои случаи се среща и изговор *ѣ*: *Смѣ глѣдале у черквѣта*.

Гласна *e* обикновено се среща и на мястото на предната ерова гласна – срв.: *Добър дѣн’ на нàшите гостѣне*; *За нàми дѣто знàме пàлкѣн е многу лѣсно*. При обобщителните местоимения се срещат различни производни форми, свързани с развитието на коренна гласна *и* – срв.: *фсìчки//сìчки*; *Сìчките, от сìчката Еурòпа са у Тимишунàра*; *сìте < всите* ‘всичките’ – *Твà са сìте àнгеле*. В диалекта е широко разпространена и форма *сѣто, сѣт* (с изпадане на крайната неударена гласна): *Аде сѣт убао и да дуàдѣте и друк пѣт*; *Мислим сѣт да утìвѣме, чи аку дòде женѣта, сѣм ù рѣкла, че ша йа чѣкаме*; при формата *сѣнца < всинца* ‘всички’: *Ми е многу дрàгу пò-напрѣт чи сѣнца тукà сме се прибрàл*; *сѣт < всѣто* – ‘всичко, всичкото’: *Збòдум и сѣт нàй-убаву*; *сѣнца* у Стойков (Стойков / Stoykov 1968: 214). Формите с корен *сѣт* може да се свържат както със смесването на рефлексите на предната и задната ерова гласна, така и с наличието на следи от произношението на звук *ы* на неетимологично място, регистрирано от Ст. Стойков. И в двата случая за развитието на явлението значение има затвърдяването на съгласните в думата.

3. Правописни особености на банатската писмена регионална норма, които не са характерни за българския книжовен език

Банатската регионална писмена норма традиционно допуска отражението на някои особености на банатския говор, които са широко разпространени в българските говори и в разговорната устна реч, но не са възприети в съвременния български книжовен език. На първо място между тях трябва да се отбележи редукцията на широките гласни в тесни.

3.1.1. Редукция на широките гласни в тесни в устната диалектна реч

В устната диалектна реч най-последователно е проведена редукцията при гласната *о*: *смок* – *смукъ*; с повече отклонения при гласната *е*: *рòсин*, *слѣнци*//*слѣнци*, *смѣшин*, но и *смет*, *сметѣ*; по-рядко при гласната *а*: *адѣт*, *грат*, *градѣ*, *рабѣц*, *снагѣ*, *снахѣ*, *тавѣ* и др. (Стойков / Stoykov 1968: 35 и сл.), както и случаи с изпадане на неударена гласна *а* и срички с тази гласна – срв. примери, обичайни и за разговорната българска реч: *С'ѣкуй к'òт знай*. *Йа к'òт сѣм зналѣ*; *Ймате пòмуш пàк к'òт знаем*; *Вийе кѣк'ò рàптите*; *Тàс ми е рàптата дѣн'* (след изпадане на *е*), *че не òда на рабòта*; *За двѣчера*; *Аз сѣм утишѣл* (с изпадане на неударено *и* преглас *ѣ* > *е*). Често срещано в банатския говор е изпадането на крайна неударена гласна или сричка: *Ўтре сѣчките сѣ си напрайѣле пругрàm*; *Ми_й мнòг дрàг*; *Тѹка е стàйѣтъ дѣту сѣ_й жив'àлу*. *Тѹка сѣ_йàл*, *тѹка сѣй гòтвел*, *нѣмал кѹхн'а*. *Тѹка сѣ рабòтилу*; *Сàм да сѣ здравѣ!* *Те са мlàт*; *Далѣ да ùда йòш* (с изпадане на краесловно *е* и опростяване на съгласна *щ* > *ш*) *мàл* (с изпадане на крайната сричка с неударена гласна).

Срещат се случаи със замяна *о* > *у* под ударение, които вероятно са възникнали след смяна на мястото на акцента – срв.: *Кугàт стѹгнем у шкѹлата* – вероятно след промяна от *школò* > *шкулò* > *шкѹла* (вж. у Стойков / Stoykov 1968 *шкѹла*, *шкулàр*).

3.1.2. Отражение на редукцията на широките гласни в писмената регионална практика

Редукцията на широките гласни се отразява и в писмената реч на банатските българи: – срв.: „Наша глас“, брой 1, 1990 – наличие предимно на пълна редукция *о* > *у* и *е* > *и*: *Nàšte dicá – nàšta nusija, nàšta falusija* (у Стойков *фалòс* – ‘горд, наперен, красив’; *фалусѣйа се*, *фалешѣйа се*, *фалусѣ се* – ‘горд сѣм, гордея се’); *Za dovečnu spumenuvanji*; „Наша глас“, брой 2, 30 януари 1990: *Čarkovin nauk* (редукция *е* > *и*); *Družstvu* (изпадане на *е*; редукция *о* > *у*); *nàšta* (изпадане на *а*) *duševnost* (редукция *о* > *у*); „Наша глас“, брой 7, април 1990: *Stár Bišnov* (Стар Бишнов – с редукция *е* > *и*); *gustene* (с редукция *о* > *у*); *Mojta* (с изпадане на неударено *а*, широко разпространено и в разговорната българска реч).

4. Особености на банатския диалект, които не се отразяват в писмената регионална норма, както и в писмената норма на съвременния български книжовен език

В съвременната регионална писмена норма на банатските българи не се отразява наличието на звук *ы* в банатския говор. Тази особеност не е възприета и от Й. Рил и първите банатски книжовници, вероятно защото тя изобщо е рядкост за българската писмена реч от онази епоха. Вероятно това се дължи на факта, че изговорът на *ы* е непоследователен и обикновено факултативен. К. Мирчев цитира мнение на Хр. Павлович, според което да се изследва къде се пише *и*, *і* или *ы*, е „суетен труд“ (Мирчев / Mirchev 1976: 535). Но според мене отразяването на този звук е важно именно защото той се среща сравнително рядко в съвременната българска диалектна реч. Той е отбелязан в рупските диалекти, към които принадлежи и банатският говор, но в сравнително по-тесни ареали – срв. в павликянския (диалекта на българите католици), в родопски говори (Тихомир, Кърджалийско и др.), в тракийските говори (напр. Ксантийско), в диалекти в Гоцеделчевско и Солунско, факултативно и в някои мизийски и балкански говори (Стойков / Stoykov 1993: 209).

Може да се посочат следните примери от теренни материали: *Ма ймам градѣна гулѣма*; *Дѣ пòдѣме с нѣйа зѣ до господѣна*; *Мàк и врѣй, мòй и маджун, сѣс слѣви, и сѣрен'мòй, и сѣрен'прàвѣ*; *Женѣта и штрѣкала*. *Штрѣкѣ сѣс излѣчките*; *Пѣ тугàс йа вѣда и берà йайцà, пѣ и йа гудà на йайцàта*; *Нийе трѣма сме излѣгле на пѣт'е*; *Пытчѣтъ с майà да се надѣгнѣт пытчѣта прàйхме*; *Сме душлѣ*; *Зѣмат брàшно, кѣту да устàне тѹй дàват на кузѣте, на крàвите, на прѣсѣтъ*.

В някои случаи на мястото на *ы* се изговаря *ѣ*: *дѣва слѣва* (‘дива слива’); *Кòлем га пѣлета*. *Сегà извàд кукòшката пѣлета*; *Ама àс йа излѣвам вѣн*. *Излѣвѣм и на кукòшките, и на пѣлетата, и вѣн излѣвам*; *Сѣс сѣришѣте, по-мàлк'и ше угрѣеш от кѣк'ѣ издуѣш, тугàс тѣриш у инò шòче мàлку сѣришѣт, мàлку удѣчкѣ... и бѣркаш, бѣркаш и тò стàн сѣрен'е*; *Па йѣ м'ѣт, сѣрен'* (с краесловна мекост след изпадане на неударено *е*), *лѹк чеснòф*; *Каквò прàва ут млѣкоту?* *Тòчну, грѣс, млѣк с урѣс*; *Ут, тѣй как да убàд'ѣ на бѣлгарск'и ни знайа, ут жѣто* (‘жито’); *Йма вѣпрòси и пѣтàнѣ*.

За предаването на изговора на звука *ы* най-удачно в съгласие с писмената практика в Румъния би било използването на съчетанието *âj* или да се приложи по-точно отговарящото на фонетичния характер на звука *ъ* изписване на съчетание *ăj* – срв.:

Štrika sas iglâjchkite или *štrika sas iglyăchkite* – *штрѝка с иглѝчките* ‘плете с иглите’.

От посочените примери личи, че както вече бе изтъкнато, звукът *ы* се появява непоследователно и на неетимологично място. Наличието му в много случаи е свързано със затвърдяването на съседните съгласни в думата. Във връзка с това може да се обясни и наличието на гласна *ъ* на мястото на *и*, което е често срещано в диалекта – срв.: *Едѝн бѝк ѝе*; *Имам ѝште едѝн Никѝла*; *Едѝн лѝй* (*лея* – ‘румънска парична единица’), както *Та идѝн саѝт, двѝ, и си ѝда*.

5. Изговор и изписване на палатализираните и на шушкавите съгласни

В банатския говор може да се отбележи известна непоследователност при реализацията на палаталността на съгласните. Според данните в диалектологията за него са характерни меки съгласни – срв.: *пѝн*’, *ден*’, *сол*’, *жал*’, както и преход на меките *т*’, *д*’ в *к*’, *г*’: *глак*’, *зѝк*’, *пролек*’, *смрѝк*’ (Стойков / Stoykov 1993: 195). Това е особеност, характерна за рупските говори. Непоследователност се проявява при реализацията на мекостта на съгласната *л* в средисловие – срв. *Тѝй ни е лѝлка*, както и при Ст. Стойков *лѝлк’а*, но *нѝма вол’а*; *Тѝс ми ѝе лѝл’а ѝѝ*, на *Пѝли нѝ баѝштѝму сѝстра*, *мѝйка* (у Стойков / Stoykov 1968 *мѝйк’а*). В краесловие мека съгласна *л*’ е отбелязана и в позиция пред изпаднала съгласна от окончанието за мн. ч., срв.: *Сѝнца тѝка сме се прибрѝл*’ (‘Всички тука сме се събрали’). Непоследователно се проявява и при реализацията на мекостта на съгласната *н* в различни думи и в различни позиции: *Мѝй на свин’ѝтѝ да ѝа излѝвѝш*; *Сѝс тулѝи* (‘царевични стебла’) *сѝ прѝви гулѝм ѝгѝн*; *И мѝмчетѝта да прескѝчѝт ѝгѝн’а*; *Сѝѝ ден’ ѝс купѝѝа*, *вѝчер ни купѝѝа*. Отбелязана е и палаталност при съгласната *р*’: *И затѝй сѝму дѝштер’ѝ ѝмѝ*. Не напълно последователно се проявява и палатализацията *т* > *к*’ срв.: *смѝрк*’ – ‘смърт’, но *Нѝсим цвѝт в класѝ* (*цвѝк’и*, *цвѝк’* у Стойков / Stoykov 1968); *Имѝм двѝма гусподѝн’е мѝйте брѝйт’е* (с наличие на мекост и антиципация на мекостта) у един информатор.

6. Заключение

От прегледа на основните особености на банатския говор, записани при съвременните теренни изследвания, и съпоставката им с тези, отразени в трудовете на Ст. Стойков, може да се направи изводът, че те не са съществено изменени. Между най-ярките характерни черти изпъква наличието на звук *ѝ* на мястото на ятовата гласна под ударение и наличието на звук *ъ* на мястото на стб. задна ерова (*z*) и задна носова (*ж*) гласна. За съжаление, поради употребата на латинската азбука в писмената норма тези две особености не може да се предават без използването на допълнителни диакритични знаци. Вероятно поради стремеж за опростяване на графичната система те се употребяват рядко и непоследователно в съвременните издания на *пѝлкенски* – банатски диалект. Така те представят неточно две от неговите отличителни особености. Ако днес някой иска да се запознае с тях, той трябва да посети Банат, защото в съвременните печатни издания те се губят. Възможно е в бъдеще това да стане причина и за повлияването на устната реч от писмената практика. За да се избегне това, е необходимо да се възстанови употребата на знак *ѝ* при изписването на застъпниците на ятовата гласна под ударение. За най-точно отразяване на характера на звук *ъ* като застъпник на задната ерова и задната носова гласна е добре да се въведе употребата на знак *ă*, който е известен в румънската графика. Възможно е да се възстанови и употребата на знакът *â* в този случай, но той е по-неточен от лингвистична гледна точка. Трябва обаче да се подчертае, че изписването на двата звука *а* и *ъ* с един и същи знак *а* в позиция под ударение, което се среща в много от съвременните трудове на банатски български като най-лесно решение, води до съществено изопачаване на езика. То всъщност е свързано с книжовната практика на католиците в Сърбия, Хърватия и Черна гора – т.е. с книжовни прояви на други славянски езици. Не е редно, при положение че създателите на банатската книжовна писмена норма са се стремили по всякакъв начин да изтъкнат и запазят нейното единство с българския език, в съвременната писмена практика да се утвърждава изписване от типа

на цитираните по-горе Banatsći **Balgarsći Glas**; **Otec Paisij apostol na balgarskata nácija**, в което народностното име **български** се предава неточно. Нека си спомним, че според Й. Рил písànàtà hurtà trêbà dà se udàrvà sàs izrékànàtà (Милетич 1900: 360).

В областта на консонантизма е необходимо да се обърне внимание на системата от употребяваните знаци за палатализираните съгласни и особено на съгласната *к'*, която се бележи със знак *ć*. За изписване на шушкатавите съгласни се използват обичайните в латинската графика знаци: *ж* = *ž*, *ч* = *č*, *ш* = *š*. Изписването *ć* на палатализираната съгласна *к'* я означава като твърде близка до шушкатавите. Данните за съвременната фонетична система показват, че тя остава по-близо до изговора на смекчения гутурал *к'*, като при това палатализацията на съгласните се проявява доста непоследователно. Затова е по-добре да се използва знак, максимално близо до *к'* или *т'* – напр. съчетание *kj* или *tj*, според изговора, каквато е писмената практика при отразяването на другите палатализирани съгласни.

Цитирана литература / References

- ГСЕ 1993: *Граматика на старобългарския език*. София: Издателство на БАН. (*Gramatika na starobalgarskiya ezik*. Sofia: Izdatelstvo na BAN.)
- Милетич 1900: Милетич, Л. Книжнината и езикът на банатските българи. – В: *Сборник за народни умотворения*, кн. XVI и XVII, с. 339 – 483. (Miletich 1900: Miletich, L. Knizhninata i ezikat na banatskite balgari. – In: *Sbornik za narodni umotvoreniya*, kn. XVI i XVII, pp. 339 – 483.)
- Мирчев 1976: Мирчев, К. Правописният въпрос през Възраждането. Поглед върху развоя на българското кирилско писмо. – В: Попова, В. (състав.). *Проблеми от историята на българския книжовен език*. София: СУ „Св. Климент Охридски“, с. 531 – 548. (Mirchev 1976: Mirchev, K. Pravopisniyat vopros prez Vazrazhdaneto. Pogled varhu razvoya na balgarskoto kirilsko pismo. – In: Popova, V. (sastav.). *Problemi ot istoriyata na balgarskiya knizhoven ezik*. Sofia: SU “Sv. Kliment Ohridski”, pp. 531 – 548.)
- Стойков 1967: Стойков, Ст. *Банатският говор. Трудове по българска диалектология*. Кн. 1. София: Издателство на БАН. (Stoykov 1967: Stoykov, St. *Banatskiyat govor. Trudove po balgarska dialektologiya*. Кн. 1. Sofia: Izdatelstvo na BAN.)
- Стойков 1968: Стойков, Ст. *Лексиката на банатския говор. Трудове по българска диалектология*. Кн. 4. София: Издателство на БАН. (Stoykov 1968: Stoykov, St. *Leksikata na banatskiya govor. Trudove po balgarska dialektologiya*. Кн. 4. Sofia: Izdatelstvo na BAN.)
- Стойков 1993: Стойков, Ст. *Българска диалектология*. София: Издателство на БАН. (Stoykov 1993: Stoykov, St. *Balgarska dialektologiya*. Sofia: Izdatelstvo na BAN.)
- Cankof 1852: Cankof, A. und D. *Grammatik der bulgarischen Sprache*, Wien, 1852. <<https://core.ac.uk/download/pdf/127603655.pdf>> [07.02.2025]
- Rill 1866: Rill, J. *Bålgårskutu pravupísánii*. Péstà.

MODERN PHONETIC FEATURES OF BANAT DIALECT WITH REGARD TO THEIR REFLECTION IN THE BANAT LITERARY WRITTEN NORM

Luchia Antonova-Vasileva

Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences

luchantonova@gmail.com

Abstract. The paper examines the most striking dialectal features of the Banat dialect based on data from personally collected dialect material from the village of Star Beshenov in Romania. A review is made of their reflection in modern written practice in comparison with the rules reflected in the grammar of Joseph Ril. Attention is paid to some changes in spelling that lead to the deletion of characteristic features of the Banat dialect, as well as its connection with older states of the Bulgarian language. In this regard, the most important feature is the disappearance of the reflection of the specific for the Bulgarian language and Bulgarian dialects reflex *ɤ* of the back nasal (ɤ) and back *er* (ɤ) vowel.

Keywords: *dialectology; Banat dialect; regional literary norm; phonetics*

Luchia Antonova-Vasileva
Institute for Bulgarian Language
Bulgarian Academy of Sciences
52, Shipchenski prohod Blvd., bl. 17
Sofia 1113, Bulgaria

НАЧИНИ ЗА ПРЕДАВАНЕ НА КОСВЕНА ИНФОРМАЦИЯ В ДИАЛЕКТА НА С. РЕЧАНЕ, ПРИЗРЕНСКО

Илияна Гаравалова

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“,
Българска академия на науките

garina@abv.bg

Резюме. Статията е резултат от проучванията във връзка с изпълнението на проекта „Говорът на с. Речане, Призренско (с особен оглед на морфологичната система)“ на Секцията за българска диалектология и лингвистична география към Института за български език „Проф. Л. Андрейчин“ – БАН. Нейната основна цел е да представи съществуващите в речанския диалект от синхронна гледна точка начини за предаване на получена по косвен път информация за събития от миналото, на които говорещият не е свидетел. Макар че всички езици разполагат със средства за изразяване на източника на информация или за маркиране на позицията на говорещия към достоверността на изказването, тези значения не са граматикализирани в значителна част от тях. Ето защо наличието на граматична категория ‘евиденциалност’ при глагола е една от отличителните характеристики на съвременния български език в съпоставка с останалите индоевропейски езици, които (с изключение на малък брой езици като албанския например) не притежават граматикализирана евиденциална система. Именно това е причината, поради която доказването на функционалността на тази морфологична категория в речанския говор от синхронна гледна точка представлява сериозен аргумент за неговата принадлежност към българския езиков континуум и обосновава по категоричен начин направените изводи за местоположението на западната граница на българското езиково землище, оборвайки политически пристрастните, с превес на едни или други етнически, национални или религиозни попълзновения, спекулации с етническата принадлежност на населението. Изследването се прави изцяло въз основа на материал, лично събран от автора по време на провеждането на кандидатстудентски курсове по български език, литература, история и култура за българското малцинство в с. Речане, Призренско, в периода 2015 – 2023 г.

Ключови думи: *диалектология; лингвистична география; диалектна морфология; евиденциалност; речански диалект*

Всички езици разполагат със средства за посочване на източника на информация или за маркиране на позицията на говорещия към достоверността на изказването, но тези значения не са граматикализирани в значителна част от тях. Поради тази причина наличието на морфологична категория, обединяваща в семантичния си обхват съществуващите в нашата глаголна парадигма форми за предаване на получена по косвен път информация за събития от миналото, на които говорещият не е свидетел, отличава българския език не само от славянските, но и от почти всички индоевропейски езици (Мирчев / Mirchev 1978: 231; Пашов / Pashov 1994: 156; Герджиков / Gerdzhirov 1984; Гаравалова / Garavalova 2003: 218 и мн. др.). Именно това е и причината, поради която в традиционната българска граматика е разпространено мнението, че преизказването е екзотичен феномен, чието присъствие в морфологичната система на българския език е резултат от късно турско влияние. Действително това лингвистично явление е рядкост в индоевропейските езици. При тях то се среща само там, където флективните езици влизат в контакт с езици от друг морфологически тип. Така например преизказване има в балтийските езици (които граничат с угро-финските езици), в арменски (който е в близост до кавказките езици), както и в цяла Евразия, макар че системата му не е така богата, както в българския език, а обикновено се състои само от удостоверятелен и опосредствен модус (Гаравалова / Garavalova 2003: 218). Преизказване има и в почти всички тюркски и монголски езици, в езика на чуките, както и в някои индиански езици от Северна и Южна Америка (Гаравалова / Garavalova 2003: 218).

С богатството и сложната си организация тази категория има особено място в българската лингвистична система и се счита за един от най-важните и интересни въпроси на българската граматика, което се потвърждава и от многобройните публикации по темата (Трифонов / Trifonov 1905; Балан / Balan 1957; Андрейчин / Andreychin 1944; 1962; Дьомина / Dyomina 1970; Първев / Parvev 1958; Маслов / Maslov 1955; 1956; Станков / Stankov 1967; Иванчев / Ivanchev 1976; Гер-

джиков / Gerdzhikov 1977; 1984; Куцаров / Kutsarov 1994 и др.). Нещо повече, в последните години интересът към тази проблематика отново значително се засилва (Алексова / Aleksova 2004; 2024; Московска / Moskovska 2021 и мн. др.), но въпреки натрупания значителен обем изследвания все още в българската и чуждестранната лингвистика липсва единомислие по редица съществени въпроси, като се започне от названието на категорията и значението на нейните членове и се достигне до тяхното формално изразяване (Алексова / Aleksova 2024: 30). В тази статия обаче спорните въпроси, свързани с начините за предаване на получена по косвен път информация за събития от миналото, на които говорещият не е свидетел, в българския език, няма да бъдат дискутирани, тъй като са странични за темата на изложението, за която е от значение единствено че всички цитирани по-горе автори постигат единомислие по най-важния въпрос – че преизказването е граматикализирано в българския език и това е една от неговите специфики, отличаваща го от повечето индоевропейски, и в частност от всички славянски езици. Ето защо доказването на функционалността на тази морфологична категория в речанския говор от синхронна гледна точка представлява сериозен аргумент за неговата принадлежност към българския езиков континуум и обосновава по категоричен начин направените изводи за местоположението на западната граница на българското езиково землище (Антонова-Василева / Antonova-Vasileva 2018; 2021; Гаравалова / Garavalova 2021 и др.).

Следва да се уточни също така, че независимо че най-съвременните изследвания по въпроса налагат и у нас международната терминология (категория ‘евиденциалност’, включваща индикативни, дубитативни (недоверчиви), конклузивни (умозаключителни) и ренаративни (преизказни) форми), в статията е използвана терминологията на Г. Герджиков (Герджиков / Gerdzhikov 1984) по следните причини: формулировките му за същността на анализирания категория, нейната организация и формален състав са изключително точни и максимално коректни по отношение на разглежданата проблематика, поради което са базисни за българистиката, а повечето от водещите автори, публикуващи в тази област през последните години, са негови близки сътрудници. Използваната от Г. Герджиков терминология е утвърдена в научните среди, а фактът, че термините имат домашен произход, ги прави много по-разбираеми за по-широк кръг читатели. И не на последно място, названието на граматическата категория ‘модус на изказването’ подчертава факта, че тя следва да бъде определяна като една от модалните категории в български език, защото основната ѝ функция е да изразява различна степен или форма на достоверност на изказването на действието от гледна точка на говорещия.

Освен това ‘модус на изказването’ е категория релатор (тъй като значението ѝ се изгражда на базата на отношение) и е шифтърна (защото в значението ѝ се включват говорещият и актът на комуникацията) категория (Гаравалова / Garavalova 2003: 219). Включва се в хиперкатегорията ‘глаголен модус’, към която в българския език принадлежи и модалната категория ‘наклонение’, но тези две модални морфологически категории не бива да се смесват, макар и да са близки по значение, защото, докато наклонението изразява отношението на връзката между субекта и действието към реалността (онтологическата валидност на действието, изразявано от даден глагол) и следователно може да се означава като ‘модус на действието’, чрез модусите на изказването се изразява оценката на говорещия доколко самото съобщение за действието отговаря на реалността, т.е. достоверността на самата оценка на връзката между субекта и действието (Герджиков / Gerdzhikov 1984: 74 – 75).

Категорията ‘модус на изказването’ в българския език не само на нормативно, но и на диалектно равнище е единна четиричленна категория със стройна йерархична структура. Тя се организира на базата на семантичните признаци ‘преизказност’ (дали става дума за собствена информация, или не) и ‘субективност’ (дали говорещият оценява тази информация като характеризираща се с висока степен на достоверност, или не). При удостоверителния модус става дума за собствена информация, в чиято достоверност говорещият не се съмнява, и затова той е немаркиран и по двата признака, а значението му включва диференциаторите непреизказност и несубективност. Умозаключителният модус, при който говорещият съобщава собствена информация, която обаче е получена по косвен път и затова може да се характеризира с различна степен на субективност, е маркиран по признака ‘субективност’ и немаркиран по признака ‘преизказност’, т.е. значението му включва диференциаторите непреизказност и субективност. Преизказният модус, при който става дума за предаване на чужда информация, която обаче се характеризира с висока степен на обективност от гледна точка на

говорещия, е маркиран по признака 'преизказност' и немаркиран по признака 'субективност', т.е. значението му включва диференциаторите преизказност и несубективност. Недоверчивият модус е маркиран и по двата признака – в значението му се включват диференциаторите преизказност и субективност, т.е. информацията, която се предава с недоверчивите форми, е чужда и говорещият се съмнява в нейната достоверност (Гаравалова / Garavalova 2003: 219 – 220).

Поради ограничения обем на статията и целта ѝ да представи начините за предаване на косвена информация в диалекта на с. Речане, Призренско, тук няма да бъде правен подробен анализ на максимално немаркирания член на разглежданата категория – удостоверителния модус – в речанския говор, чрез който се предава собствена информация, в чиято достоверност говорещият не се съмнява. Вниманието ще бъде отделено единствено на някои специфични употреби на част от субкатегориите, принадлежащи към глаголните морфологични категории 'време' и 'наклонение', които кореспондират с функциите на преизказването в българския език. На първо място, това е субкатегорията 'минало неопределено време', която представлява интерес и на формално равнище поради особено високия процент съвпадение между нейната формална парадигма и тази на преизказния модус. Както е добре известно, формите на перфекта се образуват от сегашно време на глагола *съм* и миналото свършено деятелно причастие на основния глагол, а основното значение на това глаголно време в общославянски план е означаването на минало действие във връзка с резултата, произлязъл от него, т.е. това е резултативно време в конкретен и абстрактен граматичен смисъл, докато второто основно значение, което развива перфектът в българския език, е неопределено (обобщаващо) (Андрейчин / Andreychin 1957: 57 – 64; Пашов / Pashov 1994: 124). За речанския диалект са характерни както употребата на анализираното глаголно време с цел указване на наличие на резултативност в момента на говоренето (срв.: *А си била у Гърно Л'убине? А си дошла й'чера? Р'екоф, сигурно си гурнала* (дръпнала) *и си видела да ѝе закл'учено. А си видела малце обичаи. Н'е ѝе иск'очило й'ди, м'ож да н'е му ѝе в'реме* и др.), така и наличието при него на неопределено значение (срв.: *М'ожет, р'ане т'о ѝе б'ило. Т'ак ѝе б'ило – в'ремена*). Именно това второ граматично значение на формите за минало неопределено време е една от причините, поради които перфектът често се предпочита в речанския говор за означаване на „отдавна минали“ действия и исторически събития, като по този начин получава известно разширяване на употребата си в полето на простите минали времена (срв.: *Т'о ѝе б'ило м'лого г'одине, т'о ѝе м'лого г'одине се б'ийало, а к'ако ти, че смо ги виделе в'ече да ц'ркнеш от м'уке. Т'о ѝе б'ило р'ане п'ешки, с'ега н'ема п'ешки, к'ола у р'уке – у Гърно, к'ола у р'уку – у Д'олно. М'айка б'олестна ѝе б'ила, а? Ё, да си дошла д'анес м'ало р'ане, д'на б'ила т'у. М'лого студ'ено и д'у'лго б'ило студ'ено, и г'олем с'нег и д'у'лго ѝе л'адно б'ило*).

При употреба на форми за 3. л. ед. и мн. ч. мин. неопр. вр. (независимо дали чрез тях се обозначава наличие на резултативност в момента на говоренето, или неопределеност, както и в случаите на транспозицията им в семантичното поле на простите минали времена) в речанския говор, както в преобладаващата част от диалектите, принадлежащи към българската езикова територия, спомагателният глагол *съм* по-често се пази, но може и да се изпуска, при което те съвпадат с преизказните форми (срв.: *Ако се оп'рл'ало м'лого, че го д'купе, п'а че го д'буче п'ижамиче. С'амо ч'ували. Ч'ерка ѝена ѝ у'дата, ми зав'ршила у Т'урска стоматолог'ийа. М'алка ст'олиц'а, а'ли ѝа инте-рес'антна, пр'е б'иле в'акви. П'а м'ирно б'ило й'ди. Ё, да си дошла д'анес м'ало р'ане, д'на б'ила т'у. А дошли смо, р'адили смо, ѝмале д'вде р'естор'ан, па смо ѝмале д'сум г'один у Призрен р'естор'ан* и др.). Глаголните форми в последните примери не може да бъдат обяснени като преизказни в сегашно или минало свършено време (ГСБКЕ / GSBKE 1993: 352 – 356), защото като цяло смисълът на тези изказвания изключва употребата на несвидетелско наклонение в тях. Именно липсата на маркираност по признака 'преизказност' е и причината, поради която, независимо че са максимално немаркираният член на категорията 'модус на изказването', удостоверителните форми не могат да заместят останалите нейни субкатегории. Както вече бе споменато, употреби от този тип по-скоро могат да се свържат с граматичното значение на минало неопределено време в българския език или през посредничеството на неговото неопределено (обобщено) значение – с транспозицията му в семантичното поле на простите минали времена. В теренните записи от речанския говор от синхронна гледна точка се наблюдава тенденция към установяване на една обща форма за минало време, която се изразява с минало деятелно причастие. Макар че това е особеност, характерна за сръбския език, който всички информатори са изучавали в училище и с който са в непрекъснат контакт и до момента, разширяването на употребата на перфекта за сметка на простите минали

времена е характерно и за банатския говор, където явлението е обяснено с факта, че миналото неопределено време преминава в претерит (минало време, с което се предава всяко действие в миналото без оглед на неговата връзка с момента на говоренето или с отношението на говорещия), изразяван с формите на перфекта, като това е широко разпространен общославянски процес, докато в българския език за запазването на имперфекта и аориста роля има съществуването на преизказно наклонение, защото то подкрепя необходимостта от функциониране на различните форми (УИЮСЕ / UIYuSE 1986: 253; Антонова-Василева / Antonova-Vasileva 2018: 83; 2021: 112). Разглежданото явление е характерно също за северозападните по тип говори в Кулско, Ново село, Видинско, и Белоградчишко, както и за диалектите на Раховец и на областта Гора (Младенов / Mladenov 1969: 107; Вакарелска-Немова / Vakarelska-Nemova 1974: 217 – 223; Антонова-Василева / Antonova-Vasileva 2016: 170, 177; 2018; 2021: 112). Следва да се подчертае обаче, че независимо от наличието на подобна тенденция, в темпоралната система на диалекта на с. Речане, Призренско, и до момента е съхранена разликата между минало свършено и минало несвършено време, а техните форми се характеризират с относително висока фреквентност (напр.: *Йа рѣкох она воли да га пушти. Йѹчера вѣдоха Призрен они. Тѣмо прѣйхмѣ свѣдба. // Дѣле се сабѣрайа у ѣдѣна. А ѡвѣй ѣзѣк ми нѣ мѡжеф нѣшта, не мѡже с ѡнглийски нѣшта. Мѡра да не ва чѹйех нѣкога, а ѣе тѣк. Бол'на бѣше и ѡтиде*).

Когато се анализира разширяването на употребата на перфекта в диалектите от региона, следва да се отбележат и някои негови специфики, свързани с изразяването на отношението на говорещия към действието, като например характерната не само за жупските, но и за горанските говори употреба на минало неопределено време със значение, близко до това на сегашно време (срв.: *Йѣ тѹѣ знѣл да ти кѡжем ѡвѣа нѣшта* (Речане); *И млѣко тѣко. Ъбаво сѣмо нѣчеле млѣде* (Раховец); *Мѣсто нѣй-убаво го жѣвите вѣѣ, ѣа ду_к'ѣ сум га знѣф, рѣче...* – *А зѣш ти нѣ_си дѣшоф, рѣкоф, за во ѣанѣри да вѣдиш, вѣ_зимѣ* (Шищевец, Кукъска Гора) (Антонова-Василева / Antonova-Vasileva 2016: 177; 2018: 83 – 84; 2021: 112 – 113), която се дължи на факта, че анализираното сложно минало време може да се използва за изявително предаване на ненаблюдавани минали събития и в същото семантично отношение – за изразяване на несигурност, съмнение, предполагаеми действия (Андрейчин / Andreychin 1957: 279 – 280; Виденов / Videnov 1970: 740; Антонова-Василева / Antonova-Vasileva 2016: 177). При примерите от Речане и Шищевец може да се допусне, че употребата на перфекта се дължи на темата на разговора, защото там става дума за възстановяване на спомен за събития от миналото, поради което смисълът на казаното от информатора е 'знаех, но вече съм забравил', докато в раховския пример, освен че се предават минали факти, употребата на минало неопределено време се дължи и на наличието на минал спор, от който говорещият се опитва да се дистанцира, като предаваната по този начин негативна оценка кореспондира с преизказните форми за бъдеще време от типа *цѣл бил да жѣне*, в които освен несигурност се добавя и отсянка на пейоратив (Антонова-Василева / Antonova-Vasileva 2018: 83 – 84; 2021: 112 – 113). За да не създава посочването само на един пример от регион погрешното впечатление, че става дума за спорадични случаи на проява на анализираното явление, тук ще бъде предоставен още илюстративен материал по темата от речанския говор (напр.: *Ааа и сѣга си знѣла гдѣ ѣе пѹт гѡре. Кѡк бѣло добрѣ, седамдѣсет и сѣдѣм гѡдинѣ ѣмам, дѡбро смѡ и ѡпет, знѣле ле штѣ, нѣпред стрѡй ѣе бѣло. Он свѣ знѣл да тѣ тѹѣ пѡмогне, да ѡтидѣш нѣгдѣ, да ѡс_тайш свѣ мѡже и др.*). Във връзка с второто посочено по-горе значение на заменящите сегашните форми за минало неопределено време – несигурността (Андрейчин / Andreychin 1983: 280) – е и употребата на перфект във въпросителни изречения не само в горанските говори, срв.: *А си ѣѣла трошѣница* (попара) *со к'ѣсело млѣко? А си знѣла да ѣа нѣпраиш?* (Шищевец, Кукъска Гора) (Антонова-Василева / Antonova-Vasileva 2016: 177), но и в жупските диалекти, включително речанския, срв.: *си мѡгла вѣм. можеш; си знѣла вѣм. знаеш; стѣло вѣм. става* (напр.: *А тѣ пѣсул' кѡко га кѹваш? Си мѡгла да га кѹваш? А сте бѣле сѣми дѣвѣ, а ѣмало нѣкой с вѣс или сѣми дѣвѣ? Ааа и сѣга си знѣла гдѣ ѣе пѹт гѡре?; Нѣ стѣло ли ти млѡго тѣшка за ѣѣден'е?*). Тези случаи кореспондират с функциите на преизказния модус в българския език (Антонова-Василева / Antonova-Vasileva 2016: 177).

В диалекта на с. Речане, Призренско, отношение на говорещия към действието, подобно на това при преизказването, се изразява и чрез едни по-специфични конструкции, образувани с регистрираната до този момент като неизменяема спомагателна форма *би*, които биха могли се свържат

със случаите на употреба на формите на миналите времена (мин. несв., мин. неопр., мин. предв.) с условно значение, защото означават действие, извършващо се при определени извънредни условия в миналото, срв.: *Ича йёво зёвойче уз нёйа, а куча гй йе с овоней стрәне, мдже бй те прймила лани и нёкога прймила, ма нёзнам кога; Ёве и Л'уса млдда кат бйла двайес године кат трёгнала йсто. Онә вәка бй нәпраила.* Явлението е характерно за нормативния български език, срв.: *Да можех само два реда да му пиша. За сбогом; Видял ли си ги веднъж, не ти се откъсват вече очите от тях; Да беше се обадила. Письмце да беше ни пратила,* поради което не е изненадващо, че се открива и в раховския говор (Антонова-Василева / Antonova-Vasileva 2021: 114 – 115).

Освен удостоверителния модус, употребата на който гарантира, че става дума за свидетелска или лична информация, която говорещият счита за обективна и истинна, в българския език съществуват още три начина за предаване на глаголното действие в рамките на едно глаголно време, обединени от общото граматично значение 'информация, получена по косвен път'. Един от тях е преизказният модус, чрез употребата на който говорещият указва, че предаваната от него информация е получена от свидетел на действието, който не е събудил никакви съмнения с разказа си, т.е. тук става дума за несвидетелска информация, с която говорещият е относително солидарен (Гаравалова / Garavalova 2003: 218 – 219). Преизказването като глаголна морфологична категория не е съществувало в старобългарския език, поради което се счита за сравнително ново явление в българската граматична система, различаващо я от граматичните системи на повечето индоевропейски и в частност на всички славянски езици (Мирчев / Mirchev 1978: 231; Пашов / Pashov 1994: 156; Герджиков / Gerdzhikov 1984; Гаравалова / Garavalova 2003: 218 и др.). Ето защо наличието ѝ от синхронна гледна точка в диалекта на с. Речане, Призренско, както бе подчертано и по-горе, доказва по категоричен начин неговата принадлежност към българския езиков континуум (обосновавайки позиционирането на западната му граница именно там), оборвайки породените от различни чужди политически и религиозни интереси спекулации с етническата принадлежност на населението (поради ограничения обем на статията тук няма да се спираме отново на въпроса за местоположението на с. Речане, Призренско, и съществуващия дългогодишен спор за етноса на речанци и класификацията на техния диалект, по въпроса вж. Гаравалова / Garavalova 2021: 57 – 60). Както в нормативния език, така и в речанския диалект преизказните форми се образуват от съчетание на спомагателния глагол *съм* в сегашно време (който в говора най-често се изпуска в 3 л. ед. и мн. ч., но може и да присъства в тях или да изпадне от формите за останалите лица в двете числа) с минало деятелно причастие (напр.: *На кал'айа йма йёна чёшма, кдйа бйла чёшма у зәтвор за време османски период. Има прйча, Лйл'а и Йусен бйле муш и жёна. Гдоре видела овце, а овде краве видела кадё сёлото. Ддшли са турци, Прйзрен йе вёле, чүвам, турски град. У старо време жёне ткдэле вдшче* (народна носия) или с образувано с причастни суфикси *-н* и *-т* минало страдателно причастие в ролята на прилагателно като част от съставното именно сказуемо (напр.: *Вёруе се да йе вода со тей чёшме урёк кдй йе л'убав и мндги затворёнци, кдй су йа пйли, бйли су зәл'ублени. Зәузета сум бйла тогас*). Освен това следва да се отбележи, че в диалекта на с. Речане, Призренско, преизказването на страдателен залог също е напълно регулярно (напр.: *А она удата бйла, оставила чёрку, дванайс године. Па она бйла забравена тука ... И мушко, и жёнско, свё било закдтвено кдй какд... Ама ас штә да радимо, так йе бйло напрайено*). Интерес представлява и това, че за разлика от българските говори в Кукушка Гора (Антонова-Василева / Antonova-Vasileva 2016: 177 – 178), в глаголната парадигма на речанския диалект от синхронна гледна точка не се регистрира наличието на преизказни форми, образувани с помощта на минало страдателно вместо минало деятелно причастие, от типа *сум бйден*, макар че в единични случаи в него се употребяват сходни конструкции със значение на минало предварително време (напр.: *От ддш йучера сум бйла истйната* 'бях изстинала' *мдго. У дёвет сум бйла зәспата* 'бях заспала' *веч*). Говорите в Гора и Жупа се разграничават по устойчивостта на употребата на минало деятелно причастие за образуване на сложни минали времена и по наличието на преизказно наклонение от някои диалекти в географските области Македония и Тракия, в които след развитието на конструкциите *имам* + мин. стр. причастие употребата на преизказно наклонение е ограничена (Шклифов / Shklifov 1979: 86; Иванов / Ivanov 1977: 184; Витанова / Vitanova 1993: 258; Антонова-Василева / Antonova-Vasileva 2016: 179).

Освен основната си граматична семантика – да предават несвидетелска информация, с която говорещият е относително солидарен, преизказните форми могат да изразяват и недоверие спрямо

чуждата информация. Причината за това е, че те са немаркирани спрямо формите на недоверчивия модус и могат да ги заместват в позиция на неутрализация, т.е. тук става дума за родовото, а не за видовото им значение (Гаравалова / Garavalova 2003: 218 – 219). Явлението е характерно и за речанския диалект (напр.: *Ўчил, вѝка, а не знѝе. Ўж вѝн ѝмало ѝра, ѝшел по ѝра и...*).

Освен това следва да се отбележи, че в българския език съществуват и случаи на транспозиция, при които говорещият преизказва своето собствено изказване, като това обикновено означава, че то не отговаря на истината (Гаравалова / Garavalova 2003: 219). Изказвания от този тип също са регистрирани от синхронна гледна точка в речанския диалект (напр.: *Мѝслел сум да ѝча бѝиш на Джѝрдѝжудан*).

За обозначаване на това, че информацията, която говорещият предава, е чужда и той се отнася с недоверие към нея, в българския книжовен език, както и в неговите диалекти, включително говора на с. Речане, Призренско, най-често се използва недоверчивият модус, чиито форми се образуват от преизказната форма на спомагателния глагол *съм* и елово причастие на основния глагол (Гаравалова / Garavalova 2003: 219 – 220). Тъй като става дума за максимално маркирания член на морфологичната категория ‘модус на изказването’, нормално е той да се характеризира с по-ниска фреквентност от останалите субкатегории както на нормативно, така и на диалектно равнище. В граматичната парадигма на речанския говор употребата на недоверчивия модус също е напълно живо и регулярно проявяващо се лингвистично явление (напр.: *А ѝво ѝшло бѝло сѝг за ѝвой крѝтко врѝме бѝло пѝрасло. Ўж бѝла бѝгала, ама не вѝруем. Тѝй ѝе мѝло... мѝлце тѝ бѝло спѝвало. Мѝйка ѝж бѝлестна бѝла*).

В българския език чрез умозаклучителния модус, както и чрез удостоверителния, се предава лична информация, но за разлика от него, в този случай тя е несвидетелска и почива на улики, като степента на сигурност може да варира, т.е. тук става дума за информация, получена по косвен път (Гаравалова / Garavalova 2003: 218). Както в нормативната граматична система, така и в речанския говор конклузивните форми се образуват от сегашно време на спомагателния глагол *съм* и елово причастие на основния глагол (напр.: *Шѝбан ѝе бѝл воз кѝла у грѝт, ѝма нѝва стѝка. И кѝд вѝс ѝе бѝла зѝма ѝѝка. ѝна ѝе бѝла у шѝлваре. Нѝ, че ѝде ѝн снѝйку да зѝмени, дѝ сеѝ снѝйка ѝе рѝдила, мѝло да дѝд ’е дѝма. Па Мѝхира ѝе мѝнал грѝница ѝли? Рѝнее мѝж дѝ ѝе бѝло, сѝга нѝкако, дѝдѝже ѝнѝ нечистѝта, ѝно уз гѝра дѝдѝже нѝкако. А тѝ ѝе гѝштер мѝж да ѝе бѝло. Дан сѝ облѝчела нѝкой ѝлина. Мѝра да не вѝ ѝе чѝл, а ѝе тѝк. Тако ѝе стѝнало, мѝж. ѝна ѝе завѝршила у Тѝрска, да бѝде сѝг тѝмо. И пѝсле па да ѝе ѝмало прѝста (прощална) у матѝре, мѝтурска вѝчер?*). Спомагателният глагол може и да отпадне от умозаклучителната форма, ако значението ‘възможност’ е изразено на лексикално равнище в изречението, срв.: *Мѝж да ѝмало мѝло*.

Ако обобщим казаното дотук, чрез удостоверителния и умозаклучителния модус се предава собствена информация, а чрез преизказния и недоверчивия модус – придобита по опосредстван път информация. Недоверчивите форми се противопоставят на преизказните в рамките на общото основание ‘чужда информация (преизказност)’ по признака ‘субективност’ на информацията, т.е. в първия случай говорещият се доверява на получената информация, а във втория случай – не. По същия признак се противопоставят и удостоверителните и умозаклучителните форми в рамките на непреизказността (Гаравалова / Garavalova 2003: 219).

От всичко, казано по-горе, се налагат следните изводи. Независимо от историческата съдба на Средска (Призренска) Жупа, която стои в основата на продължаващите десетилетия научни спорове за националната принадлежност на жителите на региона и начина, по който следва да се класифицира техният диалект (Гаравалова / Garavalova 2021), приведеният в изложението илюстративен материал, лично събран от автора през периода 2015 – 2023 г. по време на провеждането на кандидатстудентски курсове по български език, литература, история и култура за българското малцинство в с. Речане, Призренско, недвусмислено показва, че в езика на речанци и от синхронна гледна точка се открива напълно жизнена и функционална граматична категория ‘модус на изказването на действието’. Тъй като това е един от диагностициращите белези на нашия език, напълно отличаващ го от всички славянски и повечето индоевропейски езици (Мирчев / Mirchev 1978: 231; Пашов / Pashov 1994: 156; Герджиков / Gerdzhikov 1984; Гаравалова / Garavalova 2003: 218 и мн. др.), присъствието му в анализираната диалектна система доказва по категоричен начин нейната българска етническа принадлежност и е сериозен довод за определяне на мястото на западната граница на българското езиково землище.

Цитирана литература / References

- Алексова 2004: Алексова, Кр. Отношението модалност – евиденциалност – презумптивност (с оглед на българския език). – В: *Юбилеен славистичен сборник (Сборник с доклади от Международната славистична конференция по повод десетгодишния юбилей на специалност „Славянска филология“ в Югозападния университет „Неофит Рилски“)*. Благоевград: Университетско издателство „Неофит Рилски“, с. 420 – 430. (Aleksova 2004: Aleksova, Kr. Otnoshenieto modalnost – evidentsialnost – presumptivnost (s ogled na balgarskiya ezik). – In: *Yubileen slavistichen sbornik (Sbornik s dokladi ot Mezhdunarodnata slavistichna konferentsiya po povod desetgodishniya yubiley na spetsialnost “Slavyanska filologia” v Yugozapadniya universitet “Neofit Rilski”)*. Blagoevgrad: Universitetsko izdatelstvo “Neofit Rilski”, pp. 420 – 430.)
- Алексова 2024: Алексова, Кр. Категорията евиденциалност на българския глагол в обучението по български език в средното училище. – *Български език и литература*, № 1, с. 30 – 47. (Aleksova 2024: Aleksova, Kr. Kategoriyata evidentsialnost na balgarskiya glagol v obuchenieto po balgarski ezik v srednoto uchilishte. – *Balgarski ezik i literatura*, № 1, pp. 30 – 47.)
- Андрейчин 1944: Андрейчин, Л. *Основна българска граматика*. София: Хемус. (Andreychin 1944: Andreychin, L. *Osnovna balgarska gramatika*. Sofia: Hemus.)
- Андрейчин 1957: Андрейчин, Л. Към характеристиката на перфекта (минало неопределено време) в българския език. – В: *Езиковедски изследвания в чест на академик Ст. Младенов*. София: Издателство на БАН, с. 57 – 64. (Andreychin 1957: Andreychin, L. Kam harakteristikata na perfekta (minalo neopredeleno vreme) v balgarskiya ezik. – In: *Ezikovedski izsledvaniya v chest na akademik St. Mladenov*. Sofia: Izdatelstvo na BAN, pp. 57 – 64.)
- Андрейчин 1962: Андрейчин, Л. Още по въпроса за преизказното наклонение. – *Български език*, № 2, с. 90 – 99. (Andreychin 1962: Andreychin, L. Oshte po vaprosa za preizkaznoto naklonenie. – *Balgarski ezik*, № 2, pp. 90 – 99.)
- Антонова-Василева 2016: Антонова-Василева, Л. *Диалектната система на с. Шишевец, Кукъска Гора – един говор на границите на българската граматика*. София: Мозайка. (Antonova-Vasileva 2016: Antonova-Vasileva, L. *Dialektnata sistema na s. Shishevets, Kukaska Gora – edin govor na granitsite na balgarskata gramatika*. Sofia: Mozayka.)
- Антонова-Василева 2018: Антонова-Василева, Л. Форми за миналите времена на глаголите в българските говори в Косово. – *Българска реч*, № 2, с. 78 – 87. (Antonova-Vasileva 2018: Antonova-Vasileva, L. Formi za minalite vremena na glagolite v balgarskite govori v Kosovo. – *Balgarska rech*, № 2, pp. 78 – 87.)
- Антонова-Василева 2021: Антонова-Василева, Л. *Говорът на българите в Раховец, Призренско*. София: Издателство на БАН „Проф. М. Дринов“. (Antonova-Vasileva 2021: Antonova-Vasileva, L. *Govorot na balgarite v Rahovets, Prizrensko*. Sofia: Izdatelstvo na BAN “Prof. M. Drinov”.)
- Балан 1957: Балан, А. Т. Четвърто наклонение. – *Български език*, № 4, с. 305 – 317. (Balan 1957: Balan, A. T. Chetvarto naklonenie. – *Balgarski ezik*, № 4, pp. 305 – 317.)
- Вакарелска-Немова 1974: Вакарелска-Немова, Д. Към въпроса за миналите времена в някои северозападни български говори. – В: *В памет на Ст. Стойков. Езиковедски изследвания*. София: Издателство на БАН, с. 217 – 223. (Vakarelska-Nemova 1974: Vakarelska-Nemova, D. Kam vaprosa za minalite vremena v nyakoi severozapadni balgarski govori. – In: *V pamet na St. Stoykov. Ezikovedski izsledvaniya*. Sofia: Izdatelstvo na BAN, pp. 217 – 223.)
- Виденов 1970: Виденов, Г. Значение и употреба на изявителните глаголни форми в годечкия говор. – *Известия на Института за български език*, кн. XIX, с. 735 – 742. (Videnov 1970: Videnov, G. Znachenie i upotreba na izyavitelnite glagolni formi v godechkiya govor. – *Izvestiya na Instituta za balgarski ezik*, kn. XIX, pp. 735 – 742.)
- Витанова 1993: Витанова, М. За отсъствието на граница между говорите от двете страни на река Места. – В: *Изследвания по македонския въпрос. Кн. 2. Проблеми на българския език в Македония*. София: Македонски научен институт, с. 252 – 261. (Vitanova 1993: Vitanova, M. Za otsastviето na granitsa mezhdu govorite ot dвете strani na reka Mesta. – In: *Izsledvaniya po makedonskiya vapros. Kn. 2. Problemi na balgarskiya ezik v Makedoniya*. Sofia: Makedonski nauchen institut, pp. 252 – 261.)
- Гаравалова 2003: Гаравалова, И. *Школата на натуралната морфология и българската морфологическа система*. София: Сема РШ. (Garavalova 2003: Garavalova, I. *Shkolata na naturalnata morfologiya i balgarskata morfologicheska sistema*. Sofia: Sema RSh.)
- Гаравалова 2021: Гаравалова, И. Нови данни за фонетичната система на с. Речане, Призренско. – *Известия на Института за български език „Проф. Л. Андрейчин“*, кн. 34, с. 56 – 108. (Garavalova 2021: Garavalova, I. Novi dannii za fonetichnata sistema na s. Rechane, Prizrensko. – *Izvestiya na Instituta za balgarski ezik “Prof. L. Andreychin”*, kn. 34, pp. 56 – 108.)
- Герджиков 1977: Герджиков, Г. Една специфична глаголна категория в съвременния български език (Категорията „ангажираност на говорещия с изказването на действието“). – В: *Годишник на Софийския универ-*

- смет, *Факултет по славянски филологии*, т. 69, № 2, с. 5 – 68. (Gerdzhikov 1977: Gerdzhikov, G. Edna spetsifichna glagolna kategoriya v savremenniya balgarski ezik (Kategoriyata “angazhiranost na govoreshitiya s izkazvaneto na deystviето”). – In: *Godishnik na Sofiyskiya universitet, Fakultet po slavyanski filologii*, т. 69, № 2, pp. 5 – 68.)
- Герджиков 1984: Герджиков, Г. *Преизказването на глаголното действие в българския език*. София: Наука и изкуство. (Gerdzhikov 1984: Gerdzhikov, G. *Preizkazvaneto na glagolното deystvie v balgarskiya ezik*. Sofia: Nauka i izkustvo.)
- ГСБКЕ 1993: *Граматика на съвременния български книжовен език. Т. 2. Морфология*. София: Издателство на БАН. (GSBKE 1993: *Gramatika na savremenniya balgarski knzhoven ezik. T. 2. Morfologiya*. Sofia: Izdatelstvo na BAN.)
- Дьомина 1970: Дьомина, Е. И. Към историята на модалните категории на българския глагол. – *Български език*, № 5, с. 410 – 420. (Dyomina 1970: Dyomina, E. I. Kam istoriyata na modalnite kategorii na balgarskiya glagol. – *Balgarski ezik*, № 5, pp. 410 – 420.)
- Иванов 1977: Иванов, Й. *Български преселнически говори. Говорите от Драмско и Сярско. Трудове по българска диалектология. Кн. 9*. София: Издателство на БАН. (Ivanov 1977: Ivanov, Y. *Balgarski preselnicheski govori. Govorite ot Dramsko i Syarsko. Trudove po balgarska dialektologiya. Kn. 9*. Sofia: Izdatelstvo na BAN.)
- Иванчев 1976: Иванчев, Св. Проблеми на развитието и функционирането на модалните категории в българския език. – В: *Помагало по българска морфология. Глагол*. София: Наука и изкуство, с. 348 – 360. (Ivanchev 1976: Ivanchev, Sv. Problemi na razvitiето i funktsioniraneto na modalnite kategorii v balgarskiya ezik. – In: *Pomagalo po balgarska morfologiya. Glagol*. Sofia: Nauka i izkustvo, pp. 348 – 360.)
- Куцаров 1994: Куцаров, И. *Едно екзотично наклонение на българския глагол*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“. (Kutsarov 1994: Kutsarov, I. *Edno ekzotichno naklonenie na balgarskiya glagol*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo “Sv. Kliment Ohridski”.)
- Маслов 1955: Маслов, Ю. К вопросу о системе форм пересказывательного наклонения. – В: *Сборник в чест на акад. Ал. Т.-Балан*. София: Издателство на БАН, с. 311 – 318. (Maslov 1955: Maslov, Ju. K voprosu o sisteme form pereskazyvatel'nogo nakloneniya. – In: *Sbornik v chest na akad. Al. T.-Balan*. Sofia: Izdatelstvo na BAN, pp. 311 – 318.)
- Маслов 1956: Маслов, Ю. *Очерк болгарской грамматики*. Москва: Издательство литературы на иностранных языках. (Maslov 1956: Maslov, Ju. *Ocherk bolgarskoj grammatiki*. Moskva: Izdatel'stvo literatury na inostrannyh jazykah.)
- Мирчев 1978: Мирчев, К. *Историческа граматика на българския език*. София: Наука и изкуство. (Mirchev 1978: Mirchev, K. *Istoricheska gramatika na balgarskiya ezik*. Sofia: Nauka i izkustvo.)
- Младенов 1969: Младенов, М. *Говорът на Ново село, Видинско. Трудове по българска диалектология. Кн. 6*. София: Издателство на БАН. (Mladenov 1969: Mladenov, M. *Govorat na Novo selo, Vidinsko. Trudove po balgarska dialektologiya. Kn. 6*. Sofia: Izdatelstvo na BAN.)
- Москова 2021: Москова, М. *Конклузивът в съвременния български език*. Автореферат на дисертация за присъждане на научната и образователна степен „доктор“. София. (Moskova 2021: Moskova, M. *Konkluzivat v savremenniya balgarski ezik*. Avtoreferat na disertatsiya za prisazhdane na nauchnata i obrazovatelna stepen “doktor. Sofia.)
- Пашов 1994: Пашов, П. *Практическа българска граматика*. София: Просвета. (Pashov 1994: Pashov, P. *Prakticheska balgarska gramatika*. Sofia: Prosveta.)
- Първев 1958: Първев, Хр. Из „предисторията“ на проблемата за преизказно наклонение. – *Български език*, № 4 – 5, с. 434 – 441. (Parvev 1958: Parvev, Hr. Iz “predistoriyata” na problemata za preizkazno naklonenie. – *Balgarski ezik*, № 4 – 5, pp. 434 – 441.)
- Станков 1967: Станков, В. Категории на индикатива в съвременния български език. – *Български език*, № 4, с. 330 – 343. (Stankov 1967: Stankov, V. Kategorii na indikativa v savremenniya balgarski ezik. – *Balgarski ezik*, № 4, pp. 330 – 343.)
- Трифонов 1905: Трифонов, Ю. Синтактични бележки за съединението на минало действително причастие с глагола съм в новобългарски език. – *Периодическо списание на Българското книжовно дружество в София*, т. 66, № 3 – 4, с. 155 – 192. (Trifonov 1905: Trifonov, Yu. Sintaktichni belezhki za saedineniето na minalo deystvitelno prichastie s glagola sam v novobalgarski ezik. – *Periodichesko spisanie na Balgarskoto knzhovno druzhestvo v Sofia*, т. 66, № 3 – 4, pp. 155 – 192.)
- УИЮСЕ 1986: *Увод в изучаването на южнославянските езици*. София: Издателство на БАН. (UIYuSE 1986: *Uvod v izuchavaneto na yuzhnoslavyanskite ezitsi*. Sofia: Izdatelstvo na BAN.)
- Шклифов 1979: Шклифов, Бл. *Долнопреспанският говор. Трудове по българска диалектология. Кн. II*. София: Издателство на БАН. (Shklifov 1979: Shklifov, Bl. *Dolnoprespanskiyat govor. Trudove po balgarska dialektologiya. Kn. II*. Sofia: Izdatelstvo na BAN.)

WAYS OF CONVEYING INDIRECT INFORMATION IN THE DIALECT OF RECHANE VILLAGE, PRIZREN REGION

Iliyana Garavalova

Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences

garina@abv.bg

Abstract. The article is a result of the study in connection of the execution of the project “The speech of Rechane village, Prizren region (with a particular overview of the morphological system)” of the Department of Bulgarian Dialectology and Linguistic Geography at the Institute for Bulgarian Language “Prof. Lyubomir Andreychin” – Bulgarian Academy of Sciences. Its main goal is to present the existing ways of transmitting indirectly obtained information about past events, which the speaker did not witness, in the dialect of Rechane from a synchronic point of view. Although all languages have means of expressing the source of information or of marking the speaker’s position on the credibility of the statement, these meanings are not grammaticalized in a significant part of them. That is why the presence of the grammatical category ‘evidentiality’ of the verb is one of the distinctive characteristics of the modern Bulgarian language in comparison with the other Indo-European languages, which (except for a small number of languages such as Albanian for example) do not have a grammaticalized evidential system. This is precisely the reason why proving the functionality of this morphological category in the dialect of Rechane from a synchronic point of view constitutes a serious argument for its belonging to the Bulgarian linguistic continuum and categorically justifies the conclusions made about the location of the western border of our Bulgarian linguistic territory, refuting politically biased, with a predominance of one or another ethnic, national or religious tendencies, speculations about the ethnic affiliation of the population. The research is done entirely based on material that is personally collected by the author during the conduct of the candidate student courses of Bulgarian language, Literature, History and Culture for the Bulgarian minority in the Rechane village, Prizren region, in the period between years 2015 – 2023.

Keywords: *dialectology; linguistic geography; dialect morphology; evidentiality; dialect of Rechane village*

Iliyana Garavalova
Institute for Bulgarian Language
Bulgarian Academy of Sciences
52, Shipchenski prohod Blvd., Bl. 17
Sofia 1113, Bulgaria

ЗА ШОПИТЕ И „ШОПСКОТО НАРЕЧИЕ“ В КНИГАТА „КНЯЖЕСТВО БЪЛГАРИЯ В ИСТОРИЧЕСКО, ГЕОГРАФСКО И ЕТНОГРАФСКО ОТНОШЕНИЕ“ (1894) ОТ КЮСТЕНДИЛСКИЯ КНИЖОВНИК ГЕОРГИ ДИМИТРОВ

Мария Мицкова

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

mitzkova@uni-plovdiv.bg

Резюме. В първия том на своята книга „Княжество България в историческо, географско и етнографско отношение“ (1894 г.) кюстендилският учител и общественик Георги Димитров паралелно с описанието на някои източни диалекти отделя и специално място на *шопите* и „шопското наречие“. В диалектоложките му бележки са отбелязани редица фонетични, морфологични и лексикални особености на *шопските говори* в Самоковско, Дупнишко, Кюстендилско, Изворско, Радомирско, Софийско, Новоселско, Искрецко, Брезнишко, Трънско, Царибродско. Утвърждавайки чисто българската им същност и принадлежността им към българската езикова територия, той се спира най-вече върху онези интересни и своеобразни черти, които отразяват и определят тяхната самобитност в сравнение с останалите български диалекти.

Ключови думи: *българска диалектология; северозападни български говори; „шопско наречие“; края на XIX в.*

Шопите с тяхното собствено „наречие“, с особените си нрави и свои обичаи и *Шоплука* като отделна фолклорна и диалектна област в рамките на българската етническа и езикова карта се появяват в етнографски наблюдения и народоописания още от периода на Българското възраждане. Това е времето, в което българският говорен северозапад се очертава като отделна териториална цялост, отличаваща се по своите диалектни особености от останалите части на българската езикова територия. Наблюдавайки и осъзнавайки тази негова особеност и обособеност, възрожденските книжовници, фолклористи и изследователи на живия български език след средата на XIX в. в своите коментари и публикации с диалектоложка насоченост отбелязват характерните фонетични, морфологични и лексикални черти, които по техни свидетелства отграничават говорите на север от Дебърско до Нишко и на изток от Кюстендилско и Пиянешко до Софийско в отделна диалектна зона¹.

„Шопското наречие“ като обобщено понятие за обозначаване на северозападните и част от северната група на югозападните български говори се появява във филологическите разсъждения през третата четвърт на XIX в. във връзка с предложенията на възрожденските книжовници за разпределяне на българската езикова територия. Като едно от четирите „главни наречия“ наред с балканското, тракийското и македонското, то е определяно като „най-приятно разговорно“, защото „ся йе опазило до сега в първата си чистота без смеса от турски и гръцки думи“ (Читалище / Chitalishte 1873: 1015).

Идеята за чистотата на „шопското наречие“ битува в българските езиковедни размишления още от 60-те години на XIX в. Зад нея застава Л. Каравелов например, който в предговора на своя фолклорен сборник „Памятники народного быта болгар“ (1861) специално подчертава, че именно „у шопите са се съхранили собствените [български] имена в техния първоначален вид“ (Каравелов / Karavelov 1861: 286). На свой ред през 70-те години на XIX в. Й. Ковачев, опирайки се на това разбиране, както и на неоспоримия според него факт, че чисто географски, но и езиково „шопското

¹ Според обхвата на познанията си и филологическите си представи зад понятията *шопи* и *Шоплук* отделните възрожденски книжовници в своите съчинения внасят различни разбирания. На базата на представения диалектен и фолклорен материал в изданията в Болград през 1872 г. „Български народен сборник“ може да се направи заключението, че В. Чолаков например под *шопи* по-скоро разбира населението от Софийско до Нишко, а от своя страна в публикациите на Й. Ковачев от средата на 70-те години вероятно се визира по-южната част на тази етнографска група – Кюстендилско, Пиянешко, Радомирско, Дупнишко.

наречие“ заема средишно положение между източните и западните български говори, препоръчва то да бъде взето за основа на новобългарския книжовен език (Ковачев / Kovachev 1875).

Интересът към *шопите* и към различните диалекти в историко-културната област на *Шоплука* продължава и в следващите десетилетия на XIX век. Отделни етнографски данни и езикови бележки за някои особености на говорите от региона намират място в публикации на книжовници като П. Р. Славейков, В. Кънчов, К. Иречек. В този контекст сведенията и диалектните материали, които кюстендилският учител и общественик Георги Димитров помества в първия том на своята книга „Княжество България в историческо, географско и етнографско отношение“, публикувана през 1894 г. (вж. Димитров / Dimitrov 1894), се появяват съвсем навреме, за да допълнят и разширят знанието за все още недостатъчно изследвания по онова време български говорен северозапад.

В книгата покрай разказа за българската история и българските традиционни обичаи и нрави книжовникът се спира и върху диалектите на регионите, градовете и селищата, които посещава и за които събира сведения по време на своите обиколки по българските земи. Това никак не е случайно. От една страна, като възрожденски книжар и общественик, посветил всичките си начинания на голямата идея за преодоляване на българската изостаналост в науката, просвещението и образоваността, Димитров, въоръжен, по неговите думи, с „една ограничена програма по събиране на сведения“ (с. IV)², предприема обиколките си из България, за да състави и издаде своя „алманах“ от спомени и свидетелства, черпени от „дейци, очевидци“ (с. XII – XIII). Всъщност този шестгодишен труд като резултат от инициативата на тогавашното Министерство на народното просвещение, което, „убедено в нуждата от всестранно изследване и проучване на страната и народа ни“, изработва през 1888 г. „Временни Правила за научни и книжовни предприятия“³, чиято цел е „възбуждането интереса на по-просветените кръгове от населението за всички материяли от областта на отечественната етнография, история, география и археология“ (Предговор / Predgovor 1889: VII), е личният и осъзнат принос на Г. Димитров „за подигане на науката и книжовността у нас“ (Временни правила / Vremenni pravila 1888: 1). От друга страна, като носител на един от *шопските* говори – кюстендилския, и вещ в тънкостите на живата реч от региона, като човек, живял и учителствал в различни места и градове в Югоизточна България, той е запознат с езиковите отлики, особености и своеобразия на източните и западните българските диалекти, които държи да представи в изданието.

С духовитост и самочувствие на познавач, Г. Димитров започва своето повествование с етнографски сведения за *шопите* и тяхната природа, качества и недостатъци. Възползвайки се от факта, че поради особеността им нрав между тях „неможе да живее нито турчин, нито грък, нито пак и евреин“ (с. 11), той подчертава устойчивостта на българското и в характера, и в езика им. Като повтаря разпространеното по онова време мнение за чистотата на „шопското наречие“, Димитров отбелязва: „Селата в Самоковско, Дупнишко, Кюстендилско, Изворско, Радомирско, Софийско, Н.-Селско, Искрецко, Брезнишко, Трънско, Царибродско, също и в С.-З. България, изобщо носят български названия и в тези места са спазени най-много чисто-български думи, от колкото другаде“ (с. 11).

По този начин, утвърждавайки чисто българската същност на говорите в *Шоплука* и принадлежността им към българската езикова територия, той се спира най-вече върху онези интересни и своеобразни черти, които отразяват и определят тяхната самобитност в сравнение с останалите български „наречия“. В диалектоложките му бележки са отбелязани редица фонетични, морфологични и лексикални особености, според които ясно личи разграничението, което книжовникът прави в езиковото сравнение и съотношението между „тези две страни“ (с. 10) на „шопското наречие“

² За по-голяма прегледност, четивност и ненарушимост на текста при представянето на конкретните цитати, позовавания и диалектни примери от разглежданата книга на Г. Димитров в скоби ще бъдат отбелязвани само съответните страници.

³ Този документ за съхраняване на българското културно наследство и историческо богатство поощрява „издирване старини – монети, паметници (статуи, гробници, оръжия, оръдия и пр.) и документи (ръкописни, стари печатни книжа и пр.)“ (Временни правила / Vremenni pravila 1888: 1); „издирване и описване на словесни материали, песни, поговорки, гатанки, предания, разкази, обичаи и тем подобни“ (Временни правила / Vremenni pravila 1888: 2); „насърдчане писателите в книжовната им деятелност“ (Временни правила / Vremenni pravila 1888: 3).

в Софийско, Дупнишко, Радомирско, Кюстендилско на югозапад и Видинско, Ломско, Брезнишко, Трънско, Царибродско на северозапад.

Подходът, на който Г. Димитров подчинява своето изложение, следва логиката, наследена от представите и разбиранията на предходните десетилетия, според която диалектната лексика е най-разпознаваемият и отличителен белег на местното, на характерното – в нея човек ще намери онези „названия, които нигде другде не се срещат“ (с. 16). Ето защо и в двата списъка с „по-странни думи“ (с. 16)⁴, с които започват описанията на югозападните и на северозападните шопи, голяма част от изредените лексеми имплицитно насочват към фонетичните или морфологичните особености на съответните форми. Но съзнавайки, че подобни примери биха обърнали погледа на любопитния и любознателен читател най-вече към лексикалното богатство от региона, Димитров прави и подробни диалектоложки бележки и разяснения, в които като правило посочва и ареала на разпространение на съответното явление.

Фонетични особености на „шопското наречие“

Като характерни и различни от диалектната фонетика на голяма част от останалите български говори, от особен интерес за книжовника се оказват застъпниците на старите български гласни **ѡ, ѡ** и **ж**, вариантите на съгласковите съчетания **шт** и **жд** и съчетанията **ѡр/рѡ** и **ѡл/лѡ**, промяната на **т'**, **д'** в **к'**, **г'**, които се наблюдават в българския говорен северозапад. Част от тези особености са споменати или отбелязани схематично още в първите описания на „шопското наречие“ от 70-те години на XIX век⁵, но Димитров ги разглежда и анализира целенасочено и много по-детайлно.

Особено любопитни за него са спецификите в консонантната система на разглежданите говори. Въпреки че голяма част от неговите коментари са насочени в тази посока, той обръща внимание и на някои черти във вокалната им система. Като сравнява и отделя „двете страни“ на „шопското наречие“, той отбелязва като характерни особености за **шопския югозапад** следните фонетични отлики:

- Промяна на меките **т'**, **д'** в **к'**, **г'**. Макар да представя тази особеност като морфологична, Георгиев коментира: „Единствено казват гост, грозд, цвет, а в множествено число госке, грозге, цвеке“ (с. 15); *люге* (във Врачанско) (с. 19).
- Наличие на рефлексите **tj (шт) > к / dj (жд) > г** в примери като *врека*⁶ (с. 11).
- Наличие на два застъпника на праславянското съчетание в частицата за бъдеще време **tj > к, ч**: „В Самоковско и Софийско само казват кем, некем, кю, некую⁷, а по другите места (Радомирско, Дупнишко, Кюстендилско – бел. моя, М. М.) чем, нечем“ (с. 15).
- Рефлекс на съчетанията **ѡл/лѡ > у**: „Буквите ѡл, произнасят на у: бугарин, буха, вук, вуна, пуно и пр.“; „Тук не казват издой кравата, нъ измузй⁸ кравата“ (с. 15).

⁴ Двата списъка в същността си представляват малки диалектни речничета. В тях се съдържат близо 200 лексеми и словоформи, чието значение е надлежно разкрито и обяснено. В редица примери, за които Г. Димитров е счел, че е необходимо, са включени допълнителни разяснения или „превод“ с дума от книжовния език, в някои случаи са представени синонимни варианти от други познати му диалекти.

⁵ През 1872 г. В. Чолаков отбелязва следните характерни черти в диалектната фонетика на „шопското наречие“: липсата на редукция на неударените широки гласни, наличието на звука **с** (дз), мекостта на съгласните **т'** и **д'**, които „чисто Шопето изменяват в говореньето: д на г, т на к както ливади ливаге, третий трекий“ (Чолаков / Cholakov 1872: 338). Няколко години по-късно към тях Й. Ковачев добавя някои особености на ударението и „благозвучието“.

⁶ Със значение ‘вретище, голяма торба, чувал’. Други диалектни варианти на формата са *врецц*, *врѣща*, *врѣча*, *врѣча* (в отделните северозападни говори), а формата *врѣка* се среща в голяма част от югозападните говори (вж. БЕР-Т1 / BER-T1 1971: 186).

⁷ По съвременни описания най-разпространената частица за образуване на бъдеще време в Софийско е **че** (вж. Стойков / Stoykov 1993: 155).

⁸ Глаголът *мѡлзя (се) / мѡлзѣм* със значение ‘доя’ се среща в западните и особено в северозападните български говори (вж. БЕР-Т4 / BER-T4 2012: 388 – 389). По въпроса за изогласата **доя** || **мѡлзем** в българския език вж. Младенов / Mladenov 2008: 659 – 661.

- Рефлекс на съчетанията **ър/ръ** > **ръ**: *бръбре* (с. 12), *гръчав* (с. 12), *крът* (в София) (с. 18).
- Липса на съгласната **ф** и употреба на **в** вместо **ф** в нови думи: „Шопът никой път не произнася и гръцкото ф, нъ в. Совия, совра овицерин и пр.“ (с. 16).⁹
- Изяснен голям ер (**ъ** > **о**) в наставката **-ък**: *запърток*, *мучок*¹⁰ (с. 12).
- Рефлекс **а** на старобългарския заден назал (**ж** > **а**). Докато чертае мислената диалектна карта на българската езикова територия, Димитров представя единството на българския език като единство от особености, които не се появяват изолирано и безпричинно в отделните говори, а преливат една в друга. По този начин, коментирайки рефлекса на старобългарската голяма носовка в Софийско, Самоковско, Дупнишко, Кюстендилско, той прави аналогия със съседния на изток от тях пирдопски говор, като набелязва част от широкия ареал на т. нар. *а*-говори¹¹: „Още, тук казват както в Копривщица: патъ, каша, лаже и пр.“ (с. 15).

И докато диалектните особености на говорите в югозападна част на „шопското наречие“ са малко или повече познати от предходни диалектоложки публикации от третата и последната четвърт на XIX век, Г. Димитров е един от първите изследвачи, които изнасят пред науката сведения за **северозападните говори** в Брезнишко, Трънско, Белоградчишко, Царибродско, Кулско, Видинско, Ломско.

В своеобразния малък диалектен речник, съдържащ думи и форми, събрани от селища в Северозападна България, книжовникът представя редица примери, с които цели да илюстрира своеобразието и отличителността на тези говори в границите на целокупния български език: „В Брезнишко, Трънско и Царибродско, за Тракийския българин ще се представат още по странни думи, нъ тук, човек ще намери, и български названия, които нигде другаде не се срещат“ (с. 16).

В изброените лексеми и словоформи се откриват едни от най-характерните фонетични черти на говорите в региона:

- Рефлекс **ж** > **у** на старобългарската задна носовка в глаголните окончания за 1 л. ед. ч. и 3 л. мн. ч. на глаголите в сег. вр.: *купуу*, *поу* (пеят)¹² (с. 16), както и в коренни срички: *путь* (път) (с. 16), *скута* (скъта, скри)¹³ (с. 19), *кута* (крие) (в Ломско) (с. 19), *голубетии* (гълъбчета) (в Царибродско) (с. 18).
- Рефлекс **ь** > **ъ** на старобългарския малък ер: *дън* (с. 16), *опънци*¹⁴ (цървули), *стръмена*¹⁵ (стремена) (с. 16), *пънь* (в Ломско) (с. 19).
- Съгласната **ч** като застъпник на старобългарското звуково съчетание **шт** (**tj** > **ч**) – *время* (бреме)¹⁶, платник, чувал), *кноч* (надвечер), *свеч* (свещ) (с. 16).
- Наличие на звука **с** (дз): *дзвона* (камбана) (Белоградчишко, Брезнишко, Ломско) (с. 16, 19).

⁹ По съвременни описания тази особеност е характерна за крайните северозападни (преходни, погранични) говори в Трънско, Брезнишко, Белоградчишко, Царибродско (вж. Стойков / Stoykov 1993: 164, Божков / Bozhkov 1984: 25).

¹⁰ Със значение ‘развалено яйце’. Среща се в Самоковско, Кюстендилско, Софийско (БЕР-Т4 / BER-T4 2012: 326). Други варианти на формата са *мътек* (Копривщица), *матек* (Смолско, Пирдопско), *маток* (Девинско) и др. От *мътен*, *мътя* ‘разбърквам, правя нещо мътно’ (вж. БЕР-Т4 / BER-T4 2012: 433, 434, както и ИДРБЕ-Т2 / IDRBE-T2 2021: 201).

¹¹ Вж. Стойков / Stoykov 1993: 87.

¹² В настоящото изследване се възползваме от оригиналните примери, с които самият автор разяснява значенията на отделните лексеми в своето изложение. За по-голяма прегледност ги поставяме в скоби.

¹³ От стб. *съкъжтати* ‘скътвам, скривам’.

¹⁴ *Опънък* ‘цълвул’. Производно на глагола *пъна* (опъна), стб. *пънж* ‘обтягам’, пряко наследен от прасл. (вж. също и БЕР-Т4 / BER-T4 2012: 909). Други диалектни варианти са *опънък*, *опънок*; *опънъок* (Софийско, Самоковско); *опънъек* (Видинско), *опъняк* (Софийско); *пънук* (Кукуш). В мн. ч. *опънци*, *опънки*, *пънки* (Гоцеделчевско, Брациговско, Девинско и др.) (БЕР-Т4 / BER-T4 2012: 901).

¹⁵ От стб. *стръма* / *стръма* (от прасл. *strъmy / *stremy) (вж. БЕР-Т7 / BER-T7 2010: 495 – 496).

¹⁶ Значенията са отбелязани от самия автор. В диалектите лексемата *бремя* се среща и със значение ‘(ръчен) товар’ (от стб. *връма* ‘товар’).

Димитров отделя в специална бележка описанието на говора на белослатинските помаци, като изрежда съответстващите варианти на коментираните от него примери. Той подчертава, че там „говорят също както в Тракия: щъ, нещъ, съд, път, лъже (...), дъска (...) грозде“ (с. 20)¹⁷.

Морфологични особености на „шопското наречие“

Диалектоложкият поглед на Г. Димитров обхваща и морфологичните черти на говорите, които описва. За разлика от фонетичните особености, откриващи се най-вече в примери, които очевидно са включени в списъците от местни думи, за да илюстрират съответните езикови явления, характерните черти на диалектната морфология са представени, разяснени и анализирани в специални бележки и коментари. В тях книжовникът обръща внимание на редица особености в именната и глаголната система на диалектите в „шопското наречие“, наблягайки на факта, че като твърде отличителни и своеобразни те биха били любопитни и интересни за читателя.

Особености при имената

Димитров започва своя морфологичен преглед на особеностите в именната система на *шопските говори* с един коментар за категорията определеност/неопределеност в родния му кюстендилски говор, който в хода на изложението повтаря многократно. Той е убеден, че не само в селата около Кюстендил, но и във Врачанско, Софийско, Радомирско, Дупнишко, Видинско, Кулско „в съществителните имена от мъжски род в единствено число членът не се употребява и думите окончават на о: човеко, коньо, воло и пр.“¹⁸ (с. 15). Дали заради отсъствието на съгласна, която вероятно приема за същинския и неоспорим формант на категорията, или поради недостатъчната си филологическа подготовка, книжовникът застава зад това твърдение. А както е известно, именно тъй нареченото от Димитров „окончание“ **-о** е вариантът на членната морфема за м. р. в ед. ч. в говорите в Кюстендилско, Врачанско, Софийско, Радомирско, Дупнишко (Вж. БДА-ОТ / BDA-ОТ 2016: 56 – 58, 60 – 61).

На свой ред, описвайки категорията в крайните северозападни (погранични, преходни) говори в Брезнишко, Трънско, Царибродско, той специално подчертава станалия впоследствие христоматиен в българската диалектология факт за наличието на склонен определителен член в тях. В своя коментар Димитров насочва погледа си към генетичната връзка между него и старите задпоставени показателни местоимения, като отбелязва, че в тези говори се пазят техни архаични падежни форми¹⁹ в ролята им на членна морфема: „В мъж. и сред. род се употребява едно местоимение, което се произнася след съществителната дума: Вместо този мъж, този кон, това

¹⁷ Както споменава Л. Милетич през 90-те години на XIX в., говорът на тези помаци „принадлежи към източното българско наречие и то от типа на Ловчанското“ (Милетич / Miletich 1899: 72). Географски и езиково, той е разположен в ятовия изоглосен пояс – преходната зона между българския говорен изток и българския говорен запад. Димитров отбелязва по свой начин този факт, като прави аналогия със съответните особености в източното наречие. И тъй като дълги години е живял в Одринско и в Пловдив и познава добре тракийските говори, той изтъква сходството между тях и белослатинския говор.

¹⁸ Същото противоречиво твърдение изказва и за говорите в „Бургаската околия, особено в Хасекията“ (с. 8). Вероятно става дума за факийския диалект, за който Димитров изказва мнението, че се говори от преселници от Югозападна България. Членна морфема **-о** за м. р. ед. ч. се среща на юг от Бургас и в говорите в т. нар. „загорски клин“ (вж. също и БДА-ОТ / BDA-ОТ 2016: 56, 67, 58, 61).

¹⁹ Както е известно, определителният член в българския език се е развил от показателното местоимение, което още от старобългарския период освен действителна започва да придобива и определителна (анафорична) функция (Мирчев / Mirchev 1978: 198; Славова / Slavova 2017: 214 и др.). По тази причина той е двуморфем, т.е. притежава собствена флексия, затова в редица говори се употребява и склонен. Падежни остатъци в състава на членния формант се откриват само в най-архаичните български диалекти – някои рупски, погранични, крайни северозападни и същински и крайни югозападни говори в географската област Македония (вж. Гаравалова / Garavalova 2014: 101). По въпроса за наличието на склонен определителен член в крайните северозападни (погранични, преходни) български говори (вж. още Божков / Bozhkov 1984: 53; Стойков / Stoykov 1993: 165, 232; Тодоров / Todorov 1936: 314 и др.).

дете – мужа-тога, коня-тога, дете-тога, а в женский род думата и членът окончава на у, женуту, паруту, водуту, новуту“ (с. 18).

Като друга особеност на именната морфология, която се наблюдава в повечето говори в *Шоплука*, книжовникът маркира окончанието **-е**²⁰ за мн. ч. при съществителните от м. р. Неговите примери се ограничават с едносрични съществителни, които в ед. ч. завършват на **-ст**, **-зд** и **-т**. Както споменахме по-горе, той коментира промяната на палаталните **т'**, **д'** в **к'**, **г'** в примери от типа *госке, грозге, цвеке* (мн. ч. на *цвет*) в говорите в Софийско, Кюстендилско, Радомирско, Дупнишко. А за говорите в Брезнишко, Трънско и Царибродско отбелязва елизията на крайната съгласна при образуване на формата за мн. ч.: „Гост, грозд, лост, – множествено число произнасят госье, грозье, лосье“ (с. 18).

Димитров споменава и други интересни особености, свързани с образуване на различни видове съществителни имена, като насочва погледа си към наставките и окончанията на умалителните и личните имена. По негови наблюдения при съществителни от ср. р., завършващи на **-е**, окончанието за мн. ч. е **-тии**, а не **-та**: „в Царибродско, умалително казват мечетии, голубетии, кутретии“ (с. 18)²¹. Той коментира, че в региона най-разпространените „мъжки собствени имена“ завършват на **-а**: *Гела, Гига, Гога, Гръга, Джона, Джунка, Жика, Иона, Кена, Любица, Мила, Пена, Перча, Пеца, Пота, Ранча, Суса*, а фамилните имена най-често се образуват с наставката **-ин**: *Мадин, Перчин, Потин* (с. 18).

В своите диалектоложки бележки книжовникът представя и някои видове местоимения. Той е особено детайлен при описанието на системата от показателни местоимения и наречия, тъй като за разлика от източните говори, които разглежда в книгата, както и голяма част от останалите говори в българското езиково землище, в „шопското наречие“ тя е трисъставна. Ето защо не само отделя членовете на системата, но за да бъде докрай изчерпателен, подробно коментира значението и употребата им: „Шопите, освен местоимението той и онай, те употребяват и овай. Когато предметът е отдалечен, те казват: онай, оная, онова. Когато е наблизо и го сочи с пръстът си, казва: той, тая, това, а когато е до само него или на ръки, казва: овай, овая, ова“ (с. 15 – 16).²²

В списъците с диалектни думи той добавя и примери за местоименни наречия като „онде – тамо“ (с. 16), за които отбелязва и конкретните селища, в които по негови свидетелства те се срещат – Белоградчишко, Брезнишко, Трънско, Царибродско.

В хода на изложението Димитров без допълнителен коментар или морфологичен анализ споменава и някои лични местоимения: именителната форма за 3 л. в м. р. ед. ч. *он* във Врачанско и Видинско, на чието място „в Кулско казват *той*“ (с. 19); винителната форма за 3 л. ед. ч. в м. р. *нега* във Фердинандовско (дн. Монтанско) и някои дателни форми за 3 л.: *ньоу* в ж. р. ед. ч. (Фердинандовско); *нему* в м. р. ед. ч. и *у нъих* в мн. ч. (Видинско) (с. 18, 19).²³

Глаголни особености

За да бъде възможно най-изчерпателен при представянето на отличителните и своеобразните езикови особености на „шопското наречие“, Г. Димитров описва и някои от характерните черти на глаголната му морфология. За него е особено любопитно наблюдението, че в отделните говори в този широк диалектен ареал се наблюдават различни частици за образуване на бъдеще време²⁴:

²⁰ Вж. също Стойков / Stoykov 1993: 146; БДА-ОТ / BDA-ОТ 2016: 35.

²¹ Варианти на формата *момчети* се срещат и в други „шопски“ говори: *момчети*а (Врачанско, Годечко, Ломско, Оряховско, Своге); *момчети*я (Брезнишко, Врачанско, Ихтиманско, Софийско) (вж. ИДРБЕ-T2 / IDRBE-T2 2021: 869).

²² По въпроса за тройните показателни, адвербиални и определителни системи в българските диалекти (вж. БДА-ОТ / BDA-ОТ 2016: 79; Гаравалова / Garavalova 2014: 68 – 83; Колев / Kolev 1991; Мирчев / Mirchev 1978: 204; Славова / Slavova 2017: 217, Стойков / Stoykov 1993: 232 и др.).

²³ Тези особености при личните местоимения са запазени и до днес (вж. БДА-ОТ / BDA-ОТ 2016: 88, 89, 91, 95, 106; Божков / Bozhkov 1984: 62 – 64; Стойков / Stoykov 1993: 166).

²⁴ Десетилетие по-рано в своята статия за шопите П. Р. Славейков също обръща внимание на това разнообразие на вариантите на частицата за бъдеще време в „шопското наречие“. Като я определя като една от големите оразличителни особености в сравнение с останалите западни говори (вж. Славейков / Slaveykov 1884: 117 – 118), той я свързва с различните рефлексии на съгласковите съчетания **tj/dj** (**шж/жд**).

„В Самоковско и Софийско само казват кем, некем, кю, некую“ (с. 15); в Радомирско, Дупнишко, Кюстендилско – „чем, нечем“ (с. 15); във Видинско, както и „в Белоградчишко се срещат същите думи които се употребяват и в Брезнишко: (...) че и нече“ (с. 19); „в Кулско казват (...) ще, неще“ (с. 19), а белослатинските помаци „говорят (...) шъ, нещъ“ (с. 20). Във връзка с посочените примери книжовникът отбелязва без допълнителен коментар и особената имперфектна форма „техме“ (щяхме), която по негови наблюдения се среща в Белоградчишко, Брезнишко, Трънско и Царибродско.

Погледът на Димитров е съсредоточен върху по-забележителните особености именно на крайните северозападни говори като оригинални в сравнение с останалата част от българската езикова територия. Книжовникът специално включва в списъка с характерни думи от Белоградчишко, Брезнишко, Трънско и Царибродско формата „пою – пеят“ (с. 16), която онагледява липсата на съгласната **т** в окончанието за 3 л. мн. ч. в сегашно време – особеност, отличителна за региона²⁵. Наред с това прави подробна бележка и за специфичните и отличителни окончания за минало свършено време в тези говори: „Второ лице множ. число на глагола, окончава на сте, а третото на ше: дойдосте – дойдоше, отидосте – отидоше, земасте – земаше, ядосте – ядоше“ (с. 18).²⁶

Димитров не се спира дотук, а се вглежда задълбочено в глаголните употреби, като коментира още една страна от функционирането на глагола в „шопското наречие“ – начините за изразяване на различни модалности. В тази връзка отбелязва: „Когато има възможност да се извърши нещо, шопът казва: може да извършиш това. Когато позволява да се извърши, казва: бива да извършиш това. Когато заповядва, казва: трябва да извършиш това, а когато принуждава човека, той казва: иска да извършиш това“ (с. 15).

Заклучение

В своята книга „Княжество България в историческо, географско и етнографско отношение“ (1894) кюстендилският книжовник и общественик Георги Димитров обрисова пъстрата езикова картина на българския говорен северозапад. С тънък усет за езиковите подробности и отлики и с особена ревност към многоликата българска реч той обръща внимание на онези отличителни фонетични, морфологични и лексикални особености, които подчертават самобитността на „това особено Българско наречие“ (Славейков / Slaveykov 1884: 118). Като едни от първите по-подробни и конкретни описания, направени не само през призмата на наблюдателя и радателя на българското, но и на носителя, за когото *шопските говори* са родни, данните, които Димитров изнася в края на XIX в., са ценно свидетелство за принадлежността им към българския езиков континуум.

Цитирана литература / References

- БДА-ОТ 2016: *Български диалектен атлас. Обобщаващ том. IV. Морфология*. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“. (BDA-OT 2016: *Balgarski dialekten atlas. Obobshtavasht tom. IV. Morfologiya*. Sofia: Izdatelstvo na BAN “Prof. Marin Drinov”.)
- БЕР-Т1 1971: *Български етимологичен речник. Т. 1. А – З*. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“. (BER-T1 1971: *Balgarski etimologichen rechnik. T. 1. A – Z*. Sofia: Izdatelstvo na BAN “Prof. Marin Drinov”.)
- БЕР-Т4 2012: *Български етимологичен речник. Т. 4. МИНГО – ПАДАМ*. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“. (BER-T4 2012: *Balgarski etimologichen rechnik. T. 4. MINGO – PADAM*. Sofia: Izdatelstvo na BAN “Prof. Marin Drinov”.)
- БЕР-Т7 2010: *Български етимологичен речник. Т. 7. СЛОВО – ТЕРЯСВАМ*. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“. (BER-T7 2010: *Balgarski etimologichen rechnik. T. 7. SLOVO – TERYASVAM*. Sofia: Izdatelstvo na BAN “Prof. Marin Drinov”.)
- Божков 1984: Божков, Р. Димитровградският (царибродският) говор. – В: *Трудове по българска диалектология*. Т. 12. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“. (Bozhkov 1984: Bozhkov, R. Dimitrovgradski-

²⁵ Тази особеност се среща и до днес (вж. БДА-ОТ / BDA-OT 2016: 133 – 139; Божков / Bozhkov 1984: 82 – 83).

²⁶ Вж. също и Стойков / Stoykov 1993: 166; Божков / Bozhkov 1984: 84 – 88.

- yat (tsaribrodskiyat) говор. – In: *Trudove po balgarska dialektologiya*. T. 12. Sofia: Izdatelstvo na BAN “Prof. Marin Drinov”).
- Временни правила 1888: Временни Правила за научни и книжовни предприятия. – *Държавен вестник*, № 31, 19.03.1888, с. 1 – 4. (Vremenni pravila 1888: Vremenni Pravila za nauchni i knizhovni predpriyatia. – *Darzhaven vestnik*, № 31, 19.03.1888, pp. 1 – 4.)
- Гаравалова 2014: Гаравалова, И. *Членуването на съществителните имена в българските говори*. София: Авангард Прима. (Garavalova 2014: Garavalova, I. *Chlenuvaneto na sashtestvitelnite imena v balgarskite govori*. Sofia: Avangard Prima.)
- Димитров 1894: Димитров, Г. *Княжество България в историческо, географско и етнографско отношение*. София: Придворна печатница. (Dimitrov 1894: Dimitrov, G. *Knyazhestvo Bulgaria v istorichesko, geografsko i etnografsko otноshenie*. Sofia: Pridvorna pechatnitsa.)
- ИДРБЕ-Т2 2021: *Идеографски диалектен речник на българския език*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“. (IDRBE-T2 2021: *Ideografski dialektен rechnik na balgarskiya ezik*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo “Sv. Kliment Ohridski”.)
- Каравелов 1861: Каравелов, Л. *Памятники народного быта болгар. Книга первая*. Москва: В типографии К. Андерса, у Тверских ворот № 27, 1861. (Karavelov 1861: Karavelov, L. *Pamjatniki narodnago byta bolgar. Kniga pervaja*. Moskva: V tipografii K. Andersa, u Tverskih vorot № 27.)
- Ковачев 1875: Ковачев, Й. Едно мнение върху общи език и правописание у нас, изискано от оценката на „Български Буквар“ в в. „Напредък“. – *Ден*, № 16, 26.05.1875, с. 4 – 5; № 17, 2.06.1875, с. 4 – 6. (Kovachev 1875: Kovachev, Y. *Edno mnenie varhu obshti ezik i pravopisanie u nas, iziskano ot otsenkata na “Balgarski Bukvar” v v. “Napredak”*. – *Den*, № 16, 26.05.1875, pp. 4 – 5; № 17, 2.06.1875, pp. 4 – 6.)
- Колев 1991: Колев, Г. Наблюдения върху членната форма в българските народни говори. – *Език и литература*, № 4, с. 63 – 72. (Kolev 1991: Kolev, G. *Nablyudeniya varhu chlennata forma v balgarskite narodni govori*. – *Ezik i literatura*, № 4, pp. 63 – 72.)
- Милетич 1899: Милетич, Л. Ловчанските помаци. – *Български преглед*, № 5, с. 67 – 78. (Miletich 1899: Miletich, L. *Lovchanskite pomatsi*. – *Balgarski pregled*, № 5, pp. 67 – 78.)
- Мирчев 1978: Мирчев, К. *Историческа граматика на българския език*. София: Наука и изкуство. (Mirchev 1978: Mirchev, K. *Istoricheska gramatika na balgarskiya ezik*. Sofia: Nauka i izkustvo.)
- Младенов 2008: Младенов, М. Две лексикални изоглоси в българския език. – В: Младенов, М. *Диалектология. Балканистика. Етнолингвистика*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, с. 656 – 662. (Mladenov 2008: Mladenov, M. *Dve leksikalni izoglosi v balgarskiya ezik*. – In: Mladenov, M. *Dialektologiya. Balkanistika. Etnolingvistika*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo “Sv. Kliment Ohridski”, pp. 656 – 662.)
- Предговор 1889: Предговор. – *Сборник за народни умотворения и книжнина*, кн. 1, с. VII – X. (Predgovor 1889: Predgovor. – *Sbornik za narodni umotvorenia i knizhnina*, kn. 1, pp. VII – X.)
- Славейков 1884: Славейков, П. Р. Няколко думи за шопите. – *Периодическо списание*, № 9, с. 106 – 123. (Slaveykov 1884: Slaveykov, P. R. *Nyakolko dumi za shopite*. – *Periodichesko spisanie*, № 9, pp. 106 – 123.)
- Славова 2017: Славова, Т. *Старобългарски език*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“. (Slavova 2017: Slavova, T. *Starobalgarski ezik*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo “Sv. Kliment Ohridski”.)
- Стойков 1993: Стойков, Ст. *Българска диалектология*. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“. (Stoykov 1993: Stoykov, St. *Balgarska dialektologiya*. Sofia, Izdatelstvo na BAN “Prof. Marin Drinov”.)
- Тодоров 1936: Тодоров, Цв. Северозападните български говори. – В: *Сборник за народни умотворения и народопис*, кн. 41. (Todorov 1936: Todorov, Tsv. *Severozapadnite balgarski govori*. – In: *Sbornik za narodni umotvorenia i narodopis*, kn. 41.)
- Читалище 1873: Българский язык. Наука за звуковете (Йедин опит над таз наука). – *Читалище*, № 11, 31.08.1873, с. 1010 – 1034. (Chitalishte 1873: *Balgarskiy yazik. Nauka za zvukovete (Yedin opit nad taz nauka)*. – *Chitalishte*, № 11, 31.08.1873, pp. 1010 – 1034.)
- Чолаков 1872: Чолаков, В. *Българский народен сборник*. Част I. Болград: Печатницата на Централното училище. (Cholakov 1872: Cholakov, V. *Balgarskiy naroden sbornik. Chast I. Bolgrad: Pечатnitsata na Tsentralnoto uchilishte*.)

SHOPI AND THEIR DIALECT AS REPRESENTED IN THE BOOK “PRINCIPALITY OF BULGARIA IN TERMS OF HISTORY, GEOGRAPHY AND ETHNOGRAPHY” (1894) BY THE SCHOLAR GEORGI DIMITROV FROM KYUSTENDIL

Maria Mitskova

Paisii Hilendarski University of Plovdiv

mitskova@uni-plovdiv.bg

Abstract. In the first volume of the book “Principality of Bulgaria in terms of history, geography and ethnography” (1894) the teacher and social activist Georgi Dimitrov from Kyustendil along with the description of certain eastern dialects pays special attention to the *Shopi* and the *Shopi dialect*. He prepared rich dialectological notes and examples on the phonetic, morphological and lexical features of the *Shopi dialects* from Samokov, Dupnitsa, Kyustendil, Izvor, Radomir, Sofia, Novo Selo, Iskrets, Breznik, Tran, Tsaribrod. Affirming their Bulgarian essence and their belonging to the Bulgarian language territory, he focuses particularly on those rather interesting and specific features that reflect and define their uniqueness setting them apart within the rich tapestry of Bulgarian dialects.

Keywords: *Bulgarian dialectology; Northwestern Bulgarian dialects; Shopi regional dialect; late 19th century*

Maria Mitskova
Paisii Hilendarski University of Plovdiv
Department of Language and Specialized
Training of International Students
236, Bulgaria Blvd.
Plovdiv 4000, Bulgaria

КУЛИНАРНИЯТ КОД НА БЪЛГАРИТЕ ОТ С. ТЕРНИВКА (МИКОЛАИВ, УКРАИНА)¹

Олга Колот

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“,
Българска академия на науките

kolotol2811@gmail.com

Резюме. Докладът анализира кулинарната лексика на българската общност в село Тернивка (гр. Миколаив, Украйна) като ключов елемент на културната идентичност. Чрез диалектологичен, етнолингвистичен и лингвогеографски подход се установява връзката между местната кулинарна лексика и диалектите от метрополията. Кухнята на терновските българи съчетава автентични традиции с адаптирани елементи от обкръжаващия културно-езиков континуум. Обредните, традиционните и всекидневните ястия, заедно с характерните диалектни названия подчертават значимостта на храната като символ на етническа и културна приемственост, отразяваща устойчивостта на културните практики във времето. Кулинарният код е един от ключовите маркери, определящи културната идентичност на общността и свързващи диаспората с историческата родина.

Ключови думи: диалектология; етнолингвистика; български език; кулинарна лексика; българска диаспора в Украйна

Културата на българите извън националните граници представлява своеобразен културен хибрид, в който се преплитат автентични традиции с влияния от приемащата културна среда. Изследването на езика и културата на българската диаспора в село Тернивка разкрива уникални процеси на културна адаптация, съхранение и трансформация. Традиционната кухня, разглеждана като културен код, играе централна роля в запазването на етническата идентичност и представлява синтез от наследството на българските преселници и влиянията на приемащата среда. Този труд изследва спецификата на кулинарния код на терновската българска общност чрез диалектологичен, етнолингвистичен и лингвогеографски подход.

Изследването има за цел да разкрие уникалната кулинарна лексика и културни практики, свързани с храненето, както и тяхната роля за съхранението на етническата идентичност на местното население. Освен това в тази статия ще бъде изследвана връзката между кулинарната традиция на Тернивка и метрополията, като се акцентира върху регионите в България, с които кухнята на терновските българи споделя най-много прилики. Анализът цели да очертае лексемите и кулинарните паралели, базирани на общите методи за приготвяне, на общите съставки и ястия, и да подчертае тяхната роля на мост между историческата родина и диаспората. Анализът ще се проведе в три основни аспекта – диалектен, който разкрива регионалните езикови особености в наименованията и описанията на ястията; етнолингвистичен, който изследва връзката между езика, традициите и културната идентичност; и лингвогеографски, който проследява разпространението и адаптацията на кулинарните практики в различни географски и социални контексти.

Кулинарната традиция съхранява в себе си символичното и материалното наследство на един народ. Тя не е просто средство за оцеляване, а форма на комуникация и израз на социална принадлежност. Националните традиции, изразени чрез храната, носят в себе си знания и опит, предавани от поколение на поколение, като същевременно разказват историята на общността и нейното взаимодействие с различни култури.

Кулинарното наследство е неразделно свързано не само с историческото и социалното развитие на народа, но и с езиковите му характеристики. Диалектите, които съществуват в рамките на една общност, често отразяват регионалните специфики на културата, включително и на кулинар-

¹ Изказвам благодарност към Секцията за българска диалектология и лингвистична география на Института за български език „Проф. Л. Андрейчин“ при БАН и Програмата за изследване на българската диаспора извън страната.

ните традиции. В контекста на българите в Украйна диалектните особености играят важна роля в запазването и развитието на кулинарната им идентичност. Те отразяват както локалните географски и климатични условия, така и историческите взаимодействия с други култури.

Едно от значимите събития в областта на етнолингвистиката, свързано с българската културна традиция, е издаването на „Речник на народната духовна култура на българите“ (Речник / Rechnik 2018). Създаден от водещи български етнолингвисти, този труд за първи път предлага цялостна реконструкция на езиковата картина на света на традиционния българин. Речникът систематизира и анализира ключови понятия, свързани с духовната и материалната култура, като разкрива богатството на народните вярвания, обреди и светоглед, изразени чрез езика. Задълбочено етнологическо изследване, посветено на всекидневните хранителни практики и културни модели на българската традиционна кухня, е представено в монографичния труд на М. Маркова „Храна и хранене: между природа и култура“ (Маркова / Markova 2011). В своята работа авторката предприема систематично и интердисциплинарно проучване на значителен етнографски и антропологически корпус от изворов материал, като формулира аналитични категории и критерии за класификация на хранителните практики. За изучаването на българската кулинарна лексика са разработени различни съвременни методики, сред които се открояват лингвогеографският метод, ономаσιологичният метод, семасиологичният метод, етнолингвистичният метод и други. Тези подходи предоставят възможност за комплексно изследване на кулинарната терминология, разкривайки както географското разпространение на лексиката, така и връзките ѝ със семантиката, етимологията и културните значения (Керемидчиева и др. / Keremidchieva et al. 2023).

Комплексно и задълбочено изследване на традиционната всекидневна кулинарна терминология в българските диалекти е представено в книгата „Названия, свързани с храните и начините на тяхното приготвяне в българските диалекти“ на М. Котева (Котева / Koteva 2021). Този труд предлага систематичен анализ на регионалното езиково разнообразие, свързано с кулинарните практики, като разглежда богат корпус от диалектни наименования. Проучването не само документира и класифицира термините, но също така изследва тяхната етимология, културни значения и социални функции в контекста на традиционната българска кухня.

Един от най-значимите трудове в областта на изследванията на българската всекидневна и празнично-обредна кулинарна лексика е монографичното изследване „Езикът на българската кухня“ (Керемидчиева и др. / Keremidchieva et al. 2023). Авторите на това мащабно изследване анализират емпирични данни, събрани от исторически значими български диаспори, където е съхранена компактна и социално активна българска общност с ясно изразено национално съзнание и жив български език. Сред тези общности са българските селища в Бесарабия (на територията на днешна Украйна и Молдова) и Банат, които представляват културни центрове с уникално наследство. Една от основните иновации в изследването е разработването на уникалната „Интерактивна кулинарна карта на българската езикова територия“ (Керемидчиева и др. / Keremidchieva et al. 2023: 25). Този инструмент визуализира географското разпространение на кулинарната лексика както в рамките на българския езиков континуум, така и извън него. Авторите на картата са включили данни от най-значимите исторически български диаспори, в които е съхранена компактна и социално активна българска общност. Тези общности, пазещи своето национално съзнание и автентичния български език, са представени от българските селища в Бесарабия (на територията на съвременна Украйна и Молдова) и Банат. Интерактивната карта позволява не само да се проследят диалектните и регионални вариации, но също така да се анализира културната и езиковата динамика на традиционната българска кухня в исторически и съвременен контекст.

Българите в Украйна съхраняват уникална културна и кулинарна идентичност, формирана от вековно преплитане на традиции. В контекста на българската диаспора в Украйна националната кухня играе централна роля за запазването на културната идентичност и за предаването на традициите между поколенията.

Както отбелязва Светлана Георгиева в своята статия „Названия на тестени храни в бесарабските български говори“, за българската кулинарна терминология в Бесарабия все още липсва цялостно изследване (Георгиева / Georgieva 2024).

Проучването от този тип е важно за определянето на специфичните особености на хранителната лексика като източник на информация за бесарабските българи по отношение на традиционната кухня като част от материалната култура на българите. От 1998 г. учените българисти на Одеския

университет „И. И. Мечников“ издават първата в историята на Украйна диалектологична поредица научни изследвания „Българските говори в Украйна“, а от 2003 г. – научен годишник „Одеска българистика“. Описани са говорите на селата Кирнички, Кубей, Евгенивка (Арса), Криничне (Чушмелий), Калчево, Тернивка, Зоря (Камчик), Городне (Чийшия) и др. (в изследвания на З. Барболова, В. Колесник, С. Топалова, С. Георгиева).

Когато разглеждаме българската кухня в Украйна, трябва да обърнем внимание не само на общностите в Одеска област (Бесарабия), но и на таврийските българи (Запорожка област), олшанските, терновските и други групи, които въпреки липсата на компактна локализация представляват огромен научен интерес в сферата на диалектологичните и културологичните изследвания. Въпреки значимостта на темата към момента отсъства мащабно и интегрирано изследване в тази област.

Въпреки че терминът *кулинарен код* не е универсално дефиниран, той често обозначава съвкупността от символни, културни, социални и исторически значения, които определена общност свързва с храната, начините на приготвяне и ритуалите около храненето.

Още с основаването на колонията терновските българи се включват в един продуктивен междуетнически диалог. Локалната българска другоетническа група се адаптира към новия социум, оказва му въздействие и в същото време съхранява своята самобитност. Разбира се, украинци, руснаци и представители на други етноси и националности се заселват в Тернивка, интегрират се в българската културна микросистема, възприемат езика, фолклора и обичаите на местните жители. През 70-те и 80-те години на миналия век – в резултат на обективни интеграционни процеси и най-вече на включването на селището в рамките на града, а също и вследствие на държавната политика, насочена към русификация и заличаване на етническите специфики, българската община в Тернивка е подложена на асимиляция и загубва своята етническа хомогенност. Но ситуацията в Украйна днес, дори и в условията на война, дава възможност за възраждане на езика и на някои елементи на традиционната култура на терновските българи.

Архивните данни сочат, че Тернивка е заселена от българи през 1802 г., обаче според свидетелствата на по-възрастните хора и според първия изследовател на терновския фолклор Сергей Цветко (Кветко) заселването от българи на тези земи започва още преди основаването на град Николаев (Цветко / Cvjetko 1926). Няма причина да се съмняваме във вече фиксираната версия, че преселниците, поне част от тях, идват в Тернивка от югоизточната част на България – Малкотърновската област. Нашето изследване обаче разширява тези граници. Според данните на съвременните изследователи от ОНУ „И. И. Мечников“ – проф. д.и.н. И. Станко и неговите ученици А. Ганчев, А. Пригарин, Е. Самаритаки (Самаритаки и др. / Samaritaki et al. 2004), и най-вече според монографията на историка и етнограф В. И. Гамза „Тернівка, історико-етнографічний нарис“ (Гамза / Gamza 2014) Тернивка е била самостоятелно селище от градски тип и център на общински съвет към Жовтневия район, в който се включвали и по-малките селища Капустина Балка, Добрая надежда, Ясная поляна, Зайчивске и Коларовка. Добрая надежда, Ясная поляна, Зайчивске и Коларовка са образувани също от терновчани под формата на комуни по време на колективизацията. От 1998 г. Тернивка вече е квартал на град Миколаїв.

Някои елементи от фолклора сочат, че името Тернивка произхожда от името Малко Търново, откъдето се смята, че са дошли по-голямата част от първите заселници. Тази хипотеза се споделя и от някои учени, обаче не се потвърждава с никакви документи, а и проучването на много факти и материали ни дава основание да твърдим, че топонимът Тернивка е възникнал преди заселването на българите.

В Тернивка са заселени 16 български семейства – първата вълна на бежанци от Адрианополския вилает, който обхваща цяла Източна Тракия. През следващите години ежегодно пристигат нови български семейства, които също се заселват тук. Така в края на 1806 г. в Тернивка живеят 525 българи (118 семейства) (Уварова / Uvarova 2004: 30 – 31). Откъде точно, от кои български селища – не се упоменава със сигурност. А. Скалковски (един от първите изследователи на Новоросийския край) в „Хронологическом обозрении истории Новороссийского края 1750 – 1823“ (Скалковский / Skal'kovskij 1848: 37) посочва, че селото е основано от преселници от югоизточната част на България (по това време Адрианополски вилает) (Скалковский / Skal'kovskij 1848). През 1954 г. в своя „Отчет о диалектологической поездке в болгарское село Тернивка Николаевской области в июне 1954 г.“ Зеленина отбелязва, че българите в селото са 90% (Зеленина / Zelenina 1955).

Сред преселническите български говори в Украйна са представени основно говорите от североизточния (мизийски), южнобалканския, подбалканския и източнотракийския тип. Установено е, че преселническите български говори се делят на чушмелийски, чийшийски, балкански, олшански, тракийски, западнобългарски и източнородопски (Георгиева / Georgieva 2011: 91 – 96; Георгиева / Georgieva 2013: 29 – 36; Колесник, Георгиева / Kolesnyk, Georgieva 2016: 5 – 42).

Интересно е мнението за езика на бесарабските българи на видния диалектолог проф. Стойко Стойков, който, анализирайки данните на „Атлас болгарских говоров в СССР“ (Бернштейн и др. / Bernshteyn et al. 1958) отбелязва: „Българските говори в Бесарабия и Запорожието не само пазят своя традиционен характер, но и продължават да се развиват по свои вътрешни закони, които в много случаи имат аналогии в развоя на говорите в пределите на България“ (Стойков / Stoykov 2002: 188 – 190).

В „Българската диалектология“ Ст. Стойков посочва, че „те могат да се разпределят на 6 групи: 1) мизийски говори с *o*-членна форма за мъжки род ед. число (чушмелийски тип), 2) мизийски говори с *ъ*-членна форма (чийшийски тип), 3) олшански говори, 4) балкански говори, 5) тракийски говори и 6) източнородопски говори. Западните говори са само два. Единият – видински, е добре запазен и се среща в с. Тернивка (Запорожие), а другият – шопски, е на изчезване и се среща в с. Шоп Тараклия“. Много от изследователите причисляват говора на с. Тернивка (гр. Миколаив) към тракийските говори (югоизточни) – одеска подгрупа. Тя не представлява пълно единство. Характеризира се с членна форма за мъжки род *-o*, а по ятовия застъпник – с яков изговор (*б'ал* – *б'али*), и с частица за бъдеще време *ки* (*к'е*) (Стойков / Stoykov 2002: 189). Към Одеската група на югоизточните говори принадлежат също и говорите на селищата Малък Буялък (Свердлове), Голям Буялък (Благоево), Кубанка, Катаржино. (Понякога в изследването се прави сравнение с тези села, защото те в по-малка степен изпитват влиянието на западните говори.)

В книгата си „Езикът на българите на Пусто пладне: в Русия, СССР, Молдова и Украйна (Класификация, библиография, карти, снимки, текстове)“ В. Кондов определя езика на терновци по същите характерни особености, като:

Най-отличителна фонетична особеност на тракийските говори в Одеско и Бесарабия е изговорът на звук *'a* на мястото на стб. *ѣ* независимо от характера на следващата сричка: *б'ал* – *б'али*, *зр'ал* – *зр'али*, *л'ато* – *л'атен*, *п'асна* – *п'асни*.

Друга отличителна фонетична особеност на тези говори според проф. В. Колесник е по-слабата редуция на неударените широки гласни *a*, *e*, *o* в сравнение с балканските и мизийските говори: *баба*, *морѐ*, *зелѐн* вместо *бабѣ*, *мурѣ*, *зилѐн*.

Една от най-отличителни морфологични особености на част от тракийските говори в Одеско и Бесарабия е членът за мъжки род единствено число. Именно той ги дели на две подгрупи, споменати по-горе – одеска (*снегѐ*, *крѣсничко*) и измаилска (*снегѣ*, *крѣсника*).

В акцентно отношение за голяма част от тези говори е характерно ударение на първата сричка във формите на повелителното наклонение и на глаголите в 1 лице, единствено число, сегашно време: *дѐнеси*, *зѐнеси*, *зѐтвори*, *ѐтвори*; *бѐра*, *мѐта*, *чѐта*. (Кондов / Kondov 2018).

Според проф. В. Колесник останалите фонетични и морфологични особености, които диференцират и обединяват този тип говори с балканските и мизийските говори, не могат да се квалифицират като чисто тракийски, тъй като не отговарят на голяма част от най-важните особености, характерни за тракийските говори в метрополията (Колесник / Kolesnyk 2003). В своята работа „Главанският говор: от Сакар до Бесарабия“ Иван Илиев и Маргарита Георгиева изказват предположение, че определената от Бернштейн група говори като „тракийска“ е погрешно и че става въпрос за смесени още в българските земи тракийско-мизийско-подбалкански говори от района на Загорския клин. „Някои от загорските говори имат еркечки елемент, като рефлекс *ѣ* на мястото на голямата носовка – този на миколаивската Тернивка, наблюдават се елементи от говора на тронките – западнобългарски преселници в Странджанския регион, под формата на футурната частица *ке*“ (АБГСССР / ABGSSSR 1958: 71) (Илиев, Георгиева / Iliev, Georgieva 2018).

Периодът на преселването е повече от 30 години. По това време има няколко вълни от различни краища на България. Това обяснява нееднородността на говора, но и го прави уникален, защото в повече от 200-годишното съществуване на поселението се съхраняват някои особености и дублетни форми.

Лексикалният диалектен материал е събран лично чрез теренни проучвания и ексцерпиран от научната поредица диалектологични изследвания „Българските говори в Украйна“.

Спецификата на всяка национална и регионална кухня зависи от стопанско-културния тип на съответната страна или регион, както и от някои географски, исторически и религиозни фактори. Те оказват влияние върху производството на храните, консумацията, начина им на приготвяне, а също и върху номинацията и дистрибуцията на техните названия (Керемидчиева и др. / Keremidchieva et al. 2023). Като конкретна лексика кулинарната лексика е тясно свързана с екстралингвистичните фактори (стереотипите и начините на хранене, стопанско-културния тип, някои географски, исторически, религиозни фактори, народния мироглед и др.). Тези фактори оказват влияние както при консумацията на храните, така и при прилагането на определени кулинарни технологии за тяхното приготвяне, а оттам и върху дистрибуцията на кулинарните названия (Керемидчиева и др. / Keremidchieva et al. 2023: 67). Голяма част от названията от кулинарната лексика принадлежат към основния речников фонд на славянските езици, който, в общи линии, е еднакъв. Това са лексеми, обозначаващи най-вече общи родови понятия за храни и хранителни наличности, както и някои видови понятия за храни в славянските диалекти (Керемидчиева и др. / Keremidchieva et al. 2023: 22).

Регионът, характеризиращ се със земеделие и животновъдство, обуславя широкото използване на характерни за такива райони хранителни продукти. Значителното производство на месо и млечни продукти, съчетано със земеделски култури, формира основата на традиционната кухня и осигурява разнообразие в ежедневните и празничните ястия.

Тернивските заселници интегрират елементи от традиционната българска кухня с характерни черти на украинската, руската и молдовската гастрономия, разпространени в южната част на Украйна. Въпреки че кулинарните заемки постепенно обогатяват и трансформират традиционния асортимент от ястия, основните компоненти на кухнята запазват своята идентичност за продължителен период. Пренесената балканска кулинарна традиция, отличаваща се с преобладаваща употреба на зеленчуци, подправки, млечни продукти и тестени изделия, въпреки ограниченото си разнообразие предоставя оптимален и балансиран хранителен режим. Простотата на методите за приготвяне не само улеснява процеса, но и позволява на основните съставки да разгърнат своята автентична вкусово-ароматна палитра.

Хлябът заема централно място в българската кулинарна традиция, като присъства непрекъснато на трапезата от XI в. до съвременността. Хлябът е и неизменна част от културното наследство на терновците, символизирайки основата на тяхното ежедневие и традиции. Основната суровина за неговото приготвяне е пшеничното брашно, като в по-ограничени случаи се използва и ръжено. Знанията и уменията за изпичането на хляб се предават като важен елемент от семейните традиции, преминавайки от поколение на поколение – от майките към дъщерите.

Както посочва Владимир Гамза в своята монография „Тернивка“: „В селото съществувал обичай да се приготвят различни изделия от първото брашно (ут първоту брашну), който се раздавали на съседите“. Качеството на хляба (*ляб*) обаче зависело не само от вида на брашното, но и от качеството на закваската, добавяна към тестото (*тясту*). Изработването на закваската се извършвало с особена прецизност и внимание. Тя се приготвяла от цветове на хмел, които се заливали с вода в керамичен съд, в който се добавяли трици. Сместа се оставяла на топло място да ферментира, след което се оформяла на малки парченца върху дървена дъска и се изсушавала“.

Хлябът се оформял в кръгла форма – *самун*. А първата изпечена на пещ пита се наричала *фодула*.

Към празнично-обредните тестени изделия спада и баницата. С времето тя започнала да се приготвя и в делнични дни. През зимата баницата се изпичала в пещ, подобно на хляба, а през лятото – върху кебици, изградени в двора от камък. В селото баницата се правела в два варианта – солена или сладка. В българските диалекти се употребяват разнообразни лексеми – както общи названия за реалитета, така и названия за различните видове баници в зависимост от начина на приготвяне. В Тернивка лексемата е запазена в своята основна форма като *баница*. В зависимост от пълнежа тя приема различни наименования, като например *тиквеник* (с пълнеж от тиква) или *зелник* (с пълнеж от лапад, зелен лук – наричан още *пърки*, и други зелени подправки). Методът на приготвяне на баница също е от значение. Традиционната *слоена* баница се състои от 8 – 12 кори, подредени една върху друга, като върху всяка от тях се добавя масло, извара или сирене.

Наред със слоената баница, местните жители приготвяли и така наречената *вѝта* (*крутена, вийна*) баница. Тя се оформяла като завити кори, които се подреждали спираловидно в тавата. Освен това тънки кори без плънка, които се нагъвали и подреждали в малка тава, били познати под наименованието *саралѝя*. Този десерт задължително се заливал отгоре с горещ сладък сироп.

Към изделията, добре запазени в Тернивка, са вид мекици от тесто с мая – *катлам̀ани*. „Мирѝши кату катлам̀ана на кап̀аку“ – със значение ‘много добре’. Големите, намазани с мед катламан се наричали *мѣденици*.

Запазеното в метрополията вид тестено изделие *тѹтманик* в Тернивка носи название *тѹпканик* или *тѣпканик* и представлява вид хляб, омесен с прѣжки от сланина – *джубрѝни*, и опечен на тепсия или в пещ.

Сред ястията от царевично брашно терновците отдавали предпочитание на *мал̀ай* и *мамѹлник* – от характерното за терновския говор название на царевичката *мамѹля*. *Мал̀ай* е каша от гѣсто сварено царевично брашно; качамак. Малаят се консумирал с добавка на мас (*лой*), прѣжки (*джубрѝни*) и/или счукан чесѹн. Мамѹлниците се приготвяли, като царевичното брашно се смесвало с мляко и яйца, а понякога се добавяли захар и стафиди (*кишимѝи*).

С пл̀нка от подсладена или леко осолена извара се изпичали средно големи, прѣгнати наполовина кори, наричани *плачѝнки*. Те също се намазвали с нагорещено слѣнчогледово олио. За някои празници тези кори се порѣсвали с натрошен мак.

От средата на XX в. традиционният български асортимент от тестени изделия започва да се обогатява с нови кулинарни елементи, характерни за региона. Към местните рецепти се добавят вареники, пелмени, както и разнообразни пирогови, пирожки и палачинки, които постепенно се интегрират в ежедневната кухня. Този процес демонстрира културния обмен и възприемането на нови кулинарни практики, които успешно се адаптират към локалните вкусове и традиции.

Киселомлечните продукти са характерна особеност на българската кухня. Най-популярният продукт сред терновците е бил сиренето *брѝнза*. „Ут брѝнзата сѝчку са пр̀виши“ – така за него все още говорят възрастните жители на селото.

Брѝнзата се приготвяла от краве, козе или овче мляко, понякога и от смесица от краве и козе или краве и овче мляко. Млякото се заквасвало с помощта на фермент (*ядки*), който се извличал от стомаха на новородени агнета, а по-късно – от козлета на възраст до един месец.

В съвременния контекст сиренето в региона се приготвя предимно от краве мляко. Това е резултат от значителното намаляване на овцевѣдството в района, което традиционно е осигурявало необходимото овче мляко за производството на сирене. Липсата на овце в местното стопанство е довела до адаптация на традиционните рецепти към наличните ресурси, като кравето мляко се е превърнало в основна суровина за приготвянето на този продукт.

С лексемата *сѝрене* се обозначава вид извара, която е широко разпространена както в ежедневната консумация, така и в приготвянето на разнообразни традиционни ястия. Този продукт заема значимо място не само в българската кухня, но и в украинската, където се използва за приготвяне на традиционни ястия като вареники с извара, пирожки и други тестени изделия. Изварата постепенно започнала да замества сиренето (*брѝнзата*) при приготвянето на баница и други ястия, в които традиционно в българската кухня се използва сирене. Тази промяна отразява адаптацията към наличните продукти и вкусови предпочитания, като изварата става важна алтернатива в традиционните рецепти.

Йогуртът (*угѹрт*) се приготвял като празнично ястие, което заемало специално място в традиционната кулинарна култура. Процесът на приготвяне включвал заквасване на мляко с помощта на специални бактерии, осигуряващи характерния вкус и текстура на продукта. Този метод изисквал голямо внимание към температурата и времето за ферментация, което го правело подходящ за специални случаи и празнични трапези.

Характерна особеност на българската кухня в Тернивка, която е претърпяла влияние от местната кулинарна традиция, е задължителното присѣствие на първи ястия в ежедневната трапеза. Супите, чорбите и различните видове бульони заемат централно място, като тяхната популярност е резултат както от местните климатични условия, така и от селскостопанските практики в региона.

Добре запазена и характерна за българските села е традиционната рецепта за *курбан*, която се отличава със своята уникалност и културна стойност. Това ястие, приготвяно като първо блюдо, се

готвело с голямо количество месо, предимно младо телешко до една година, в съчетание с различни зеленчуци. Курбанът е не само важна част от кулинарната традиция, но и символично блюдо, което често се свързва с обреди и празници като израз на благодарност и благословия.

В миналото месните ястия не се появявали често на трапезата на повечето заселници – те били по-обичайни за по-заможните семейства. За съхранението на месото се използвали дървени бъчви, като предварително то било осолявано. По-дълготрайното запазване на месото се осигурявало чрез опушване, което било традиционен метод за консервиране.

За един от традиционните български специалитети в региона се счита *кавармата*. Приготвяна основно от месо, сланина и вътрешности, тя често е свързвана със зимния период и семейните традиции, особено след заколването на домашни животни.

Едно от най-знаковите и уникални ястия от село Тернивка е *дулмата* (*долма*). Това ястие се отличава със своята емблематичност както от гледна точка на самата лексема, така и на рецептата. Уникалността на *дулмата* се крие в богатия ѝ вкус, пълнеж и в спецификата на технологията на приготвяне. *Дулмата* се приготвяла с листа от кисело зеле, в които се завивали просо, лук и ориз, смесени с дребни парченца сланина. Според традицията дулмата трябвало да бъде с толкова малки размери, че да може да се сложи в устата цяла.

В тернивската българска кухня са били широко разпространени различни видове домашни колбаси, сред които *луканки*, *кървавици* и други. Приготвяни главно през зимния период след заколването на домашните животни, колбасите се отличавали със своя богат вкус, дълготрайност и практичност. Използваните подправки и техники на обработка варирали според семейните рецепти, предавани от поколение на поколение, което добавяло уникалност и характер на тези продукти.

Зеленчуците в различни форми са неизменна част от повечето български ястия. Тернивските домакини са създали няколко варианта за пълнене на чушки, патладжани и домати, демонстрирайки изобретателност и умение в приготвянето на тези ястия. Зеленчуците задължително се осолявали и ферментирали в дъбови или борови бъчви. Във всяко домакинство в селото се намирала поне една бъчва с кисело зеле, което било основен продукт за зимата. Смес от осолени узрели и зелени домати, както и краставици, към които се добавяли голямо количество подправки, била известна с наименованието *пипърница*.

Най-разпространеният зеленчук сред терновчаните са чушките, които в региона са известни с наименованието *български пипер*. Тази култура заема ключово място в местната кухня, като се използва в разнообразни ястия – от пълнени чушки до салати и туршии. Характерни и емблематични за терновската кухня са ритуалните блюда, които са добре съхранени в региона и се идентифицират като български. Сред тях се нареждат традиционни ястия като *кòливо/кòльово* (*кол'ово*), *кутя*, *прис-тъпълки*, *лешници* и други. *Лешници* например са малки, плоски сладки, наподобяващи лешници, направени от сладко тесто и формирани с напръстник, които са важен атрибут на сватбените обичаи: а) на годеща бъдещата свекърва задължително ги дава на годеницата, за да раздава на съседите и приятелите, с което им обявява, че е сгодена; б) ръсят се върху булката при посрещането ѝ в новия дом; в) булката ги носи на кладенеца сутринта на първия ден след венчавката.

Тези блюда са неразделна част от обредната култура на местните общности, като всяко от тях има своето символично значение и се свързва с определени празнични и ритуални практики. Освен изброените по-горе лексикални единици в терновския говор са добре запазени и следните кулинарни лексеми:

Апка 'парченце от храна' (*Не ми брой апките*); *бабина душичка* 'машерка' (*Виш ке мирйши на бабината душичка*); *бийница* 'млечен продукт, който се получава след отделянето на маслото от млякото' (*Ут бийницата нѐшто ки òпека*); *благ* 'сладък'; *благинка* 'червена боровинка' (*Там за селуту сбирайа млòгу благинки*); *блăжен* 'блажен, който съдържа мазнина' (*Манджата ѝ блăжна*); *блудкав* 'безвкусен, неприятен' (*Такà блудкаву пригòтви днѐска*); *буганѝк* 'обреден хляб'; *бѹпка* (ж. р.) 'ядка'; *грѣнка* 'грозд'; *глинджăсан* 'мухлясал'; *гьòзан* 'джоджен'; *джубрѝни* (мн. ч.) 'пръжки'; *джигѐр* 'бял дроб', *чѐрен джигѐр* 'черен дроб'; *дѹдала* 'плодът и дървото черница'; *кавѹн м.* 'пъпеш'; *карпѹза* 'диня'; *картòфла* 'картофи'; *кишкѝл* 'дълбока лъжица, черпак'; *кòливо/кòльово* (*кол'ово*) 'сварено и подсладено жито, което се украсява в голямо блюдо и се използва за погребални ритуали'; *кòпан* 'крайник на птица; кълка'; *кулăк* 'тестено изделие, кравай'; *кулăстра* 'ядене от първото мляко от крави'; *кутя* 'сварена и подсладена пшеница за религиозни обреди'; *лăна* (ж. р.) 'зеле'; *лѹда* (ж. р.) 'свинска мас'; *мрѣфка* 'нарязано на късове месо'; *малѝй* 'качамак'; *пăри* 'люти';

парлѣф ‘лют’; *патладжан* ‘червен домат’; *пипѣрница* ‘туршия’; *пладнина* ‘обед, пладне’; *прѣкиш* ‘кисело мляко’; *прясници* (мн. ч.) ‘питки за свадба’; *пѣкали* (мн. ч.) ‘пуканки’; *пѣска* ‘костилка на плод’; *сланѣна* ‘мастният подкожен слой на прасе’; *трѣйница* ‘вид каша’; *трѣик* ‘домашен заек’; *узвѣр* ‘ошав’; *улий* ‘олио’; *усмянка* ‘месо от корема на прасето; бекон’; *фѣдула* ‘прясна питка’.

Тези думи не само съхраняват автентичността и кулинарната идентичност на терновската общност, но също така служат като важен инструмент за изследване на връзката между езика, културата и традиционния бит на терновците и тяхната връзка с метрополията. На базата на данните от Българския диалектен атлас и проведеното от мен дисертационно изследване може с увереност да се потвърди хипотезата, че преселниците в Тернивка в по-голямата си част произхождат от района на Странджа и Сакар. Лексикалният материал, документиран в Атласа, показва значително съвпадение с диалектния езиков пласт, характерен за тези региони, което допълнително подкрепя хипотезата.

Според изследванията в труда „Езикът на българската кухня“ към лексемите, разпространени в източнославянските, в българските и други южнославянски диалекти, се отнасят разпространени в Тернивка кулинарни лексеми като *брашно*, *пладне*. Лексемите *сладък* и *благ* със значение ‘сладък’ разделят българската езикова територия относително на две части: в североизточните и основно в югоизточните български говори широко е разпространено названието *сладък*, а в северозападните, югозападните и по-голямата част от югоизточните говори – названието *благ* (БДА / BDA 2001: К № Л 97). Към лексемите, разпространени в българските и други южнославянски диалекти можем да отнесем лексемата *крайцник* ‘първото отрязано парче от хляба’; *втасва* ‘надига се, расте (за тесто)’; само в тази диалектна зона е разпространена и лексемата *йогурт* ‘кисело мляко’ (ОЛА / OLA 2015: к. 35) (Керемидчиева и др. / Keremidchieva et al. 2023).

Наличието на определящи кулинарни лексеми и названия на хранителни продукти, които са фиксирани в картите на *Българския диалектен атлас*, като *мамуля/мамул*, *дулма*, *джубрини*, *патладжан*, *лана*, *каун*, *дудала* и др., ясно насочват към сходство на терновския говор с грудовския и в по-малка степен с тракийския говор. Тези лексикални елементи не само подчертават географската и културната връзка, но също така служат като езиков маркер за произхода и спецификата на кулинарната традиция в региона.

Кулинарният код на терновските българи е уникален феномен, който обединява наследство, адаптацията и иновацията. Неговото изследване е от съществено значение за разбирането на културната идентичност на българските диаспори в Украйна. Кухнята, разглеждана не само като практическа, но и като символна система, отразява историята, езиковото богатство и социалната динамика на общността. Запазването и популяризирането ѝ допринасят за съхранението на българското културно наследство в условията на глобализация.

Цитирана литература / References

- АБГСССР 1958: *Атлас болгарских говоров в СССР. Вступительные статьи. Комментарии к картам*. Москва: Издательство Академии наук СССР. (ABGSSSR 1958: *Atlas bolgarskih govorov v SSSR. Vstupitel'nye stat'i. Kommentarii k kartam*. Moskva: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR.)
- БДА 2001: *Български диалектен атлас. Обобщаващ том I – III. Фонетика. Акцентология. Лексика*. София: Труд. (BDA 2001: *Balgarski dialekten atlas. Obobshtavasht tom I – III. Fonetika. Aktsentologiya. Leksika*. Sofia: Trud.)
- Гамза 2014: Гамза, В. *Тернівка. Історико-етнографічний нарис*. Миколаїв: Іліон. (Gamza 2014: Gamza, V. *Ternivka. Istoryko-etnografichnyj narys*. Mykolai'v: Ilion.)
- Георгиева 2011: Георгиева, С. К вопросу идентификации диалектных особенностей бессарабских болгарских говоров. – *Науковий вісник ПНПУ ім. К. Д. Ушинського. Лінгвістичні науки. Збірник наукових праць*, № 13, с. 91 – 96. (Georgieva 2011: Georgieva, S. K voprosu identifikacii dialektnyh osobennostej bessarabskih bolgarskih govorov. – *Naukovyy visnyk PNPV im. K. D. Ushyns'kogo. Lingvistychni nauky. Zbirnyk naukovykh prac'*, № 13, pp. 91 – 96.)
- Георгиева 2024: Георгиева, С. Названия на тестени храни в бесарабските български говори. – В: *Доклади от Международната годишна конференция на Института за български език „Професор Любомир Андрейчин“*. София: Издателство на БАН „Професор Марин Дринов“, с. 169 – 176. (Georgieva 2024: Georgieva, S. Nazvaniya na testen hrani v besarabskite balgarski govori. – In: *Dokladi ot Mezhdunarodnata*

- godishna konferentsiya na Instituta za balgarski ezik "Profesor Lyubomir Andreychin". Sofia: Izdatelstvo na BAN "Profesor Marin Drinov", pp. 169 – 176.)
- Георгиева 2013: Георгиева, С. Болгарські діалекти в Україні: еволюція досліджень. – В: *Компаративне дослідження слов'янських мов і літератур. Пам'яті академіка Леоніда Булаховського. Збірник наукових праць*. Вип. 23. Київ: Освіта України, с. 29 – 36. (Georgijeva 2013: Georgijeva, S. Bolgars'ki dialekty v Ukrai'ni: evoljucija doslidzhen'. – In: *Komparatyvne doslidzhennja slov'jans'kyh mov i literatur. Pam'jati akademika Leonida Bulahovs'kogo. Zbirnyk naukovykh prac'*. Vyp. 23. Kyi'v: Osvita Ukrai'ny, pp. 29 – 36.)
- Зеленина 1955: Зеленина, Э. И. Словарный состав суворовского говора. – В: *Статьи и материалы по болгарской диалектологии СССР*. Вып. 7. Москва: АН СССР, с. 63 – 114. (Zelenina 1955: Zelenina, Je. I. Slovarnyj sostav suvorovskogo govora. – In: *Stat'i i materialy po bolgarskoj dialektologii SSSR*. Vyp. 7. Moskva: AN SSSR, pp. 63 – 114.)
- Илиев, Георгиева 2018: Илиев, И., М. Георгиева. Главанският говор: от Сакар до Бесарабия. Увод и преглед на досегашните изследвания. – *Дзяло. Е-списание в областта на хуманитаристиката за българистични изследвания в периода X – XXI век*, № XI. <https://www.abcdar.com/magazine/XI/Iliev_Georgieva_1314-9067_XI.pdf> [09.01.2025] (Iliev, I., M. Georgieva. Glavanskiyat govor: ot Sakar do Besarabiya. Uvod i pregled na doseghashnite izsledvaniya. – *Dzyalo. E-spisanie v oblastta na humanitaristikata za balgaristichni izsledvaniya v perioda X – XXI vek*, № XI. <https://www.abcdar.com/magazine/XI/Iliev_Georgieva_1314-9067_XI.pdf> [09.01.2025])
- Керемидчиева и др. 2023: Керемидчиева, С., М. Котева, А. Кочева. *Езикът на българската кухня*. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“. (Keremidchieva et al. 2023: Keremidchieva, S., M. Koteva, A. Kocheva. *Ezikat na balgarskata kuhnya*. Sofia: Izdatelstvo na BAN „Prof. Marin Drinov“.)
- Колесник 2003: Колесник, В. О. Дебалканізація болгарських переселенських говірок в Україні. Граматична система. Одеса: Астропринт. (Kolesnyk 2003: Kolesnyk, V. O. *Debalkanizacija bolgars'kyh pereselens'kyh govirok v Ukrai'ni. Gramatychna systema*. Odesa: Astroprynt.)
- Колесник, Георгиева 2016: Колесник, В., С. Георгиева. *Болгарські говірки Півдня України. Хрестоматія. Тексти*. Ізмаїл: ІРБІС. (Kolesnyk, Georgijeva 2016: Kolesnyk, V., S. Georgijeva. *Bolgars'ki govirky Pivdnja Ukrai'ny. Hrestomatija. Teksty*. Izmai'l: IRBIS.)
- Кондов 2018: Кондов, В. *Езикът на българите на Пусто пладне: в Русия, СССР, Молдова и Украйна (Класификация, библиография, карти, снимки, текстове)*. Тараклия: Тараклийски държавен университет „Григорий Цамблак“. (Kondov 2018: Kondov, V. *Ezikat na balgarite na Pusto pladne: v Rusia, SSSR, Moldova i Ukrayna (Klasifikatsiya, bibliografiya, karti, snimki, tekstove)*. Tarakliya: Tarakliyski darzhaven universitet "Grigoriy Tsamblak".)
- Котева 2021: Котева, М. *Названия, свързани с храните и тяхното приготвяне в българските диалекти (лексикосемантична характеристика)*. София: ДноМира. (Koteva 2021: Koteva, M. *Nazvaniya, svarzani s hranite i tyahnoto prigotvyane v balgarskite dialekti (leksikosemantichna harakteristika)*. Sofia: DioMira.)
- Маркова 2011: Маркова, М. *Храната и храненето: между природа и култура*. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“. (Markova 2011: Markova, M. *Hranata i hraneneto: mezhdu priroda i kultura*. Sofia: Akademichno izdadelstvo „Prof. Marin Drinov“.)
- ОЛА 2015: Вендина, Т. И. (ред.). *Общеславянский лингвистический атлас. Серия лексикословообразовательная*. Вып. 10. *Народные обычаи*. Москва – Санкт-Петербург: Нестор-История. (OLA 2015: Vendina, T. I. (Ed.). *Obshheslavjanskij lingvisticheskij atlas. Serija leksikoslovoobrazovatel'naja*. Vyp. 10. *Narodnye obychai*. Moskva – Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriya.)
- Речник 2018: Барболова, З., М. Симеонова, М. Китанова, Н. Мутафчиева, П. Легурска. *Речник на народната духовна култура на българите*. София: Наука и изкуство. (Rechnik 2018: Barbolova, Z., M. Simeonova, M. Kitanova, N. Mutaftchieva, P. Legurska. *Rechnik na narodnata duhovna kultura na balgarite*. Sofia: Nauka i izkustvo.)
- Самаритаки и др. 2004: Самаритаки, Е. С., А. А. Пригарин, В. Н. Станко. Турецкая колония „Терновка“: документы по истории 1792 – 1799 гг. – *Одеська болгаристика*, № 2, с. 5 – 29. (Samaritaki et al. 2004: Samaritaki, E. S., A. A. Prigarin, V. N. Stanko. Tureckaja kolonija "Ternovka": dokumenty po istorii 1792 – 1799 gg. – *Odes'ka bolgarystyka*, № 2, pp. 5 – 29.)
- Скальковский 1848: Скальковский, А. А. *Болгарские колонии в Бессарабии и Новороссийском крае*. Одесса, 1848. (Skal'kovskij 1848: Skal'kovskij, A. A. *Bolgarskie kolonii v Bessarabii i Novorossijskom krae*. Odessa, 1848.)
- Стойков 2002: Стойков, Ст. *Българска диалектология*. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“. (Stoykov 2002: Stoykov, St. *Balgarska dialektologiya*. Sofia: Akademichno izdadelstvo "Prof. Marin Drinov".)
- Уварова 2004: Уварова, Е. *Материалы Государственного архива Одесской области по истории колонии Терновка начала XIX в. – Одеська болгаристика*, № 2, с. 30 – 32. (Uvarova 2004: Uvarova, E. *Materialy Gosudarstvennogo arhiva Odesskoj oblasti po istorii kolonii Ternovka nachala XIX v.* – *Odes'ka bolgarystyka*, № 2, s. 30 – 32.)

- Gosudarstvennogo arhiva Odesskoj oblasti po istorii kolonii Ternovka nachala XIX v. – *Odes'ka bolgarystyka*, № 2, pp. 30 – 32.)
- Цветко 1926: Цветко, С. І. Юнацькі і хайдутські пісні у болгар. – *Етнографічний вісник*, №. 3, с. 47 – 62.
(Cvjetko 1926: Cvjetko, С. І. Junac'ki i hajduts'ki pisni u bolgar. – *Etnografichnyj visnyk*, pp. 47 – 62.)

THE CULINARY CODE OF THE BULGARIANS FROM TERNIVKA (MYKOLAIV, UKRAINE)

Olga Kolot

Institute for the Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences

kolotol2811@gmail.com

Abstract. The article analyzes the culinary code of the Bulgarian community in the village of Ternovka as a key element of cultural identity. Using dialectological, ethnolinguistic, and linguogeographic approaches, the study establishes the connection between the local culinary lexicon and the dialects of the metropole. The cuisine of the Ternovka Bulgarians combines authentic traditions with adapted elements from the surrounding cultural-linguistic continuum. Ritual, traditional, and everyday dishes, along with characteristic dialectal terms, emphasize the significance of food as a symbol of ethnic and cultural continuity, reflecting the resilience of cultural practices over time. The culinary code is one of the key markers defining the community's cultural identity and linking the diaspora to its cultural-historical origin.

Keywords: *dialectology; ethnolinguistics; Bulgarian language; culinary lexicon; Bulgarian diaspora in Ukraine*

Olga Kolot
Institute for Bulgarian Language
Bulgarian Academy of Sciences
52, Shipchenski prohod Blvd., Bl. 17
Sofia 1113, Bulgaria

ОБОЗНАЧЕНИЕ ЦЕЛОСТНОСТИ ВРЕМЕНИ И ЕГО ПЕРИОДОВ В СЛАВЯНСКИХ ГОВОРАХ

Михаил Кондратенко

Институт лингвистических исследований,
Российская академия наук

mmkondratenko@gmail.com

Резюме. В статье се прави опит за интерпретация на понятието „време“ от гледна точка на обозначавање на целостта и завършеността на временни периоди чрез употребата на думи като **сѣль* и **вьсь*, както и с помощта на други лексикални средства. Анализират се семантичните особености на употребата на тези думи в различни славянски диалекти, основно севернославянските. Правят се заключения относно наличието при тях на количествени характеристики на периодите. Изследват се също диалектни обозначения на миналото, настоящето и бъдещето, които благодарение на синтеза на значенията в рамките на една лексема създават синтезиран образ на времето, където миналото, настоящето и бъдещето не са разграничени, а преминават едно в друго, образувайки едно цяло.

Ключови думи: славянска диалектология; принципи на номинацията; номинация на времето; обозначения на миналото, настоящето и бъдещето

1. Введение

Вопрос об интерпретации понятия „время“, которое относится к важнейшим онтологическим категориям, чрезвычайно сложен. Традиционно его определяют как количественную меру движения. Уже И. Ньютон выделял такие разновидности времени, как абсолютное (длительность) и относительное (мера продолжительности) (Ньютон / Newton 1989: 30). С понятием длительности связывал дефиницию времени Б. Спиноза, характеризуя время как „модус мышления человека, служащий для объяснения длительности“ (Спиноза / Spinoza 1957: 278 – 279).

Проблема категориальной отнесенности времени является также объектом лингвистического изучения. Так, Е. В. Падучева, сомневаясь в истинности мнения о пространственной метафоре как основе всех употреблений слова *время*, полагает, что „у этого слова есть и своя онтологическая категория“, обозначая проблематику данного вопроса следующим образом: „слово *время* тоже понимается как обозначение чего-то существующего, и надо понять, к какой онтологической категории относится его денотат“ (Падучева / Paducheva 2004: 392 – 393).

Как показывает проведенное исследование, лексико-фразеологический материал народных говоров свидетельствует о важности эпистемологического аспекта трактовки понятия „время“. Одним из важнейших аспектов интерпретации времени в славянской темпоральной лексике является не только характеристика того или иного периода с точки зрения его длительности и связанных с ним аксиологических установок, но и представление „времени“ как родового понятия в его целостности, а периодов – в их полноте и завершенности. Что имеется в виду при использовании выражения „все время“? Является ли время абсолютной длительностью в том смысле, о котором писал И. Ньютон, или это лишь относительная, дискретная мера продолжительности? В каких категориях в этом отношении следует описывать время? К сложности определения понятия „все время“, то есть времени в его целостности, относится и субъективный характер восприятия говорящими, что констатировал И. Кант: „различные времена суть лишь части одного и того же времени ... время есть не что иное, как форма внутреннего чувства“ (Кант / Kant 2015: 39 – 40).

В данной статье предпринят опыт ответа на эти вопросы на основании доступного лексического материала, поэтому оно не претендует на исчерпывающий характер выводов. Для исследования была использована лексика, зафиксированная в диалектных словарях главным образом севернославянских говоров. Она не состоит исключительно из диалектизмов, поскольку в словарный фонд народных говоров входят и общеупотребительные языковые единицы.

2. Использование **сѣль* и **вьсь* для обозначения целостности или завершенности периода

Важной характеристикой времени в славянских говорах является его полнота, целостность, завершенность. Часто подобное значение манифестируется с помощью лексемы **сѣль* ‘целый’ и ее рефлексов. При этом на славянской языковой территории наблюдается корреляция **сѣль* с лексемой, восходящей к **вьсь* ‘весь’. Этимологические словари дают следующие дефиниции этих лексем: *весь* – ‘целиком, целый, сполна, совсем’ (Аникин / Anikin 2013: 34; Фасмер / Vasmer 1: 304 – 305) (родственно литовскому *veĩsti* ‘выводить, разводить’); *целый* – ‘целиком, здоровый’ (Фасмер / Vasmer 4: 297), ‘весь, без изъятия, непочатый’ (Черных / Chernykh 1999: 364 – 365).

Разнице в восприятии понятий ‘целый’ и ‘весь’ на русском и словенском материале посвящена работа Е. М. Коницкой. Согласно проведенному ею исследованию, на основании выявляемых дифференцирующих семантических компонентов определены различия в структуре лексического значения таких атрибутов времени, как ‘целый’ и ‘весь’: в частности „... для рус. *целый* и *весь* важна сема длительности (протяженности)... сема ‘ориентированность на внутреннюю структуру денотата’, характерная для русского *весь*, в словенском языке реализуется в *cel*; еще одно отличие словенского *cel* от русского *целый* – нерелевантность для словенского прилагательного признака определенности / неопределенности (этот признак отличает русское местоимение *весь* от прилагательного *целый*, употребляющегося в сочетании с обозначениями неопределенных объектов или множеств)“ (Коницкая / Konickája 2011: 60 – 61).

Т. В. Булыгина и А. Д. Шмелев отмечают, что в русском языке местоимение *весь* характеризует множество, известное адресату речи (*весь день* = весь этот день, *всю неделю* = всю эту неделю), то есть имеет в структуре своего значения сему ‘определенность’. Это значение отличает местоимение *весь* от прилагательного *целый*, употребляющегося в сочетании с обозначениями неопределенных объектов или множеств (ср. неупотребительность сочетаний типа *целый этот день*) (Булыгина, Шмелев / Bulygina, Shmelev 1988: 47).

Т. Менцель постулирует за лексемами *весь* и *целый* функцию, усиливающую значение существительного; однако *целый* служит для семантической характеристики денотатов, поддающихся количественной оценке, например для характеристики единиц измерения „необычной, особенной длительности“ *Oficerowie często po całych latach pułków swoich nie widywali* (Menzel 2014: 387, 432, 433).

Употребление лексем *целый* и *весь* обладает рядом особенностей в севернославянских говорах.

В говорах русского языка для обозначения завершенности, целостности того или иного периода времени, помимо лексем *весь* и *целый* (*весь день*, *весь год*, *все время* и *целый день*, *целый год*, но не *целое время*), в качестве мотивирующего признака используется его полнота: в севернорусских говорах *полное утро* ‘утреннее время, когда полностью рассветает’ (*настало полное утро*); *полный возраст* ‘совершеннолетие’ (*они ... обвенчают без спросу большаков, если жених и невеста в полных годах и из одного приходу*) (СПНГ / SRNG 29: 84); *полный год* ‘целый, весь год’, *полный день* ‘целый день’ (*полный день в дому колгота*) (СПНГ / SRNG 29: 85).

В этом же диалектном ареале в темпоральном значении завершенности используются прилагательные *окольный* ‘целый, весь, от начала до конца’: *окольный год свежа рыба* (СПГК / SRGK 4: 183); *плотный* ‘целый, полный’: *мне семьдесят шесть плотных-то, семьдесят седьмой* (СПГК / SRGK 4: 550); кроме того, наречие *накруг* ‘в течение всего срока’ (*ивняк – он насохне, жаркой, дак год топили накруг*) (другое значение – ‘очень сильно’ (*не попила чаю, голова дак накруг болит*)) (СПГК / SRGK 3: 339). Здесь следует отметить определенную закономерность: значение проявления чего-либо с большой силой соответствует в темпоральной семантической сфере завершенности периода времени, а лексическая семантика слабой интенсивности, непостоянства, прерывности – его непродолжительности (сравни: *межённый* ‘переменный (о погоде, ветре)’ (*межённый день – дак это неодинаковая погода*) и ‘быстротечный, непродолжительный’ (*зимой говорят: день-то какой межённый, сделать ничего не успеешь – уж темно*)) (СПГК / SRGK 3: 214).

Понятие ‘всегда, все время’ может ассоциироваться с неизменным, постоянным наличием какого-либо предмета, используемого в быту человеком: в севернорусских говорах – *безвыводно* (*пряники безвыводно, все время у нас; в Ленинграде колбаса безвыводно, с толстыми корками апельсины*); *безвыданно* (*берут грибы безвыданно: когда ни пойдешь, они всегда есть*) (СПГК / SRGK 1:

51). В этом диалектном ареале постоянство, непреходящий характер событий и ситуаций обозначается как нечто нескончаемое или неизменное: в значении ‘всегда, все время, постоянно’ – *безызводно* (нынче безызводно масло в магазине), *безызменно* (чтобы жена безызменно работала) (СРГК / SRGK 1: 54). Постоянство воспринимается как отсутствие перерывов: *бесперебойно* (летом он бесперебойно цветет) – или как нечто не имеющее возврата: *бесповоротно* (бесповоротно там в Великой Губе сдаем) (СРГК / SRGK 1: 70).

Также в севернорусских говорах фиксируются лексемы *вовсе* ‘все время, постоянно’ (я маленька с Ленинграду вывезена, *вовсе в деревне-то прожила*) и *завсе, завсё* ‘всегда, постоянно’ (у меня *завсе голова болит*) (СРГК / SRGK 2: 99); значение постоянства здесь соотносится с понятием непрерывности (*три зимы вовсе жили в доцки*) (СРГК / SRGK 1: 209).

В юго-западных украинских говорах также можно наблюдать дифференциацию атрибутики времени: наряду с употреблением лексемы *ц’ілий* (< *cělъ) отмечены и сходные случаи с использованием лексемы *весь* (< *vьsь).

В закарпатских украинских говорах представлены следующие примеры с рефлексами *vьsь: *мамка пробул’іли вс’у зиму; пропостила ус’ый пуст; ус’ый вийчур* (Сабадош / Sabadosh 2008: 288, 293, 295), в буковинских – *він увес час передніций як з жнивами, так і з сіням* (Бук. / Buk. 2005: 399); *як так буди фурделити усю ніч, то завтра ни зможимо поїхати за дровами* (Бук. / Buk. 2005: 606). В значении ‘навсегда, на всю жизнь’ в бойковских говорах может использоваться наречие *навсе* (*колись женилися навсе, ни то, що нині*) (Центр-бойк. / Centr-boik. 2013: 292); в закарпатских говорах *навсе* ‘всегда, вечно’ (*іс’у канту мамка ми дали навсе*) (Сабадош / Sabadosh 2008: 181).

С прилагательными, производными от *cělъ, в этом диалектном ареале фиксируются следующие выражения: в буковинских говорах *бідні коники, які ж вони змучині, то шо шутки цілий день кір крутити* (Бук. / Buk 2005: 204), в закарпатских – *у лаґрови марга ц’іле л’іто живе* (Сабадош / Sabadosh 2008: 158). Полнота и завершенность характеризуют и пространственное значение этой лексемы *цілий*: *від цілого хліба, коли перший раз крає, то цілушка, наслідку крайчик* (Бук. / Buk. 2005: 230). При этом следует отметить, что в закарпатских говорах лексема *ціле* обозначает также более высокую степень проявления признака и обладает значением ‘очень, слишком’: *типир уже вижу, шчо вто ц’іле дурный чулувік* (Сабадош / Sabadosh 2008: 408).

Протяженность всего выбранного периода времени, например лета, может выражаться имплицитно, при отсутствии лексемы со значением ‘весь’ или ‘целый’: *за л’іто с’а наша корова файно упасла* (Сабадош / Sabadosh 2008: 359), аналогично в бойковских говорах: *на динь* ‘на весь день’ (*до тя на динь прийду помочи, більше ни бизую*) (Центр-бойк. / Centr-boik. 2013: 125).

В северо-западных белорусских говорах отмечено употребление лексем *ўвесь* и *цэлы*, а также существительного без этих атрибутов, но также со значением полноты, целостности: *жрае карова ўвесь дзень; весь дзень прарабіла, не знаю, ці многа зарабіла* (СБГ / SBG 2: 246); *луніць гарэлку ўсё ўрэмя* (СБГ / SBG 2: 687); *нішто баламутыв ввэсь вэчор, няку дурныцю* (СБГ / SBG 1: 155). Для характеристики различных отрезков времени используется и лексема *цельный*: *драгаў у дзверы цэлы час; жара вялікая, сягоння цэлую ноч блюзніў* (СБГ / SBG 1: 197); *на куццю боп варылі і ўдзень елі – цягаем і ядзем цэлы дзень* (СБГ / SBG 1: 206), *палешукі боўтаюць у раке плаціця цэлы гот* (СБГ / SBG 1: 209), *ей бракавала гадоў, бракавала цэлы рок* (СБГ / SBG 1: 211 – 212); *цала жыцце пражыў, канец жыцця* (СБГ / SBG 2: 170).

В северо-западных белорусских говорах для манифестации значения ‘всегда, все время’ употребляется лексема *скроз(с)ь*: *мы скрось добро жывом; баба скрось так насіла; і машыны, і трактары скрось ходзяць зімой па возеры*; по-видимому, здесь временное значение соотносится с пространственным: *скрозь* ‘на всем протяжении’ (СБГ / SBG 5: 459).

Так же, как в юго-западных украинских говорах значение всего периода может передаваться без использования *целый* и *весь*: *куры пражсорлівья, жэруць дзень* (СБГ / SBG 2: 154).

Для обозначения завершенности, цельности периода в северо-западных белорусских говорах могут использоваться и морфологические средства, например префиксы: *падзень* ‘целый день’ (*яна падзень хране*) (СБГ / SBG 3: 307).

В кашубских говорах время может характеризоваться лексемой *všeden*, производной от *vьsь: *všeden čas sq moedlěla před woeltōrę* ‘все время молилась перед алтарем’ (Ramułt 1893: 257), *všeden čas volni posvącil xorim* ‘все свободное время посвятил больным’ (Sychta 6: 115). Встречаются также обозначения с прилагательным *cělъ – *woena sq tak cały Żeń wégnôtô* (она так возилась целый день)

(Ramułt 1893: 244); *woeb calq zémq* (в течение всей зимы, буквально: целой зимы) (Ramułt 1893: 269). Здесь заслуживает внимания именно это сочетание с лексемой *zéma*, не имеющей указания на строго определенные границы.

Для лужицкой темпоральной лексики характерны словосочетания с **cěľ*: *cyły dzień*, *cyłyczki dzień* ‘целый день’ (Pfuhl 1866: 68), а также прилагательные *cyłodniowy*, *cyłodżeński*, *cyłodny* ‘длящийся целый день’, *cyłolětny* ‘круглогодичный’, *cyłoměsačny* ‘длящийся целый месяц’, *cyłonosny* ‘длящийся целую ночь’ (Pfuhl 1866: 67). Используется, кроме того, слово *cyło*, которое может обозначать как максимально отвлеченные понятия ‘все, совокупность, целостность’, так и более узкое понятие ‘все время’: *wón je tu cyło był* ‘он был тут все время’ (Pfuhl 1866: 67); то же значение имеет существительное *cyličko* ‘все время’ (Pfuhl 1866: 68). Вероятно, в говорах лужицкого языка, в отличие от русских, при характеристике времени как родового понятия и таких его периодов, как ночь или день снимается ограничение по семантической категории определенности / неопределенности (в русском языке возможно употребление, как и в лужицком примере *cyły dzień*, *целый день*, но, в отличие от лужицкого *cyličko*, невозможно *целое время*).

Из других лехитских говоров отметим лексему *wse* ‘всегда, постоянно’ в польских подгальянских (Rak 2016: 388).

3. Целостность времени как единство прошлого, настоящего и будущего

Человек пребывает в постоянном теперь, сейчас, и это постоянное „теперь“ создает его земную жизнь, которая для него есть „все время“. Время жизни нашего современника как знак отнесенности к вечности в лексической системе говоров может отсчитываться от Рождества Христова: *от рождения господня* ‘ всю жизнь ’ (*от рождения господня не особо грамотен, цетыре класса от рождения господня*) (СПГК / SRGK 5: 550).

„Теперь“ – это не только сию минуту, но и в этом году, и на протяжении более длительных периодов. В сознании человека происходит синтез пережитого прошлого и предполагаемого на этой основе будущего.

В результате для стратификации действия во временном континууме актуальным становится не отнесенность события, состояния, процесса к прошлому или к будущему, а степень его удаленности от той или иной разновидности „теперь“ в рамках единого, цельного временного континуума: *ночьсь* в севернорусских говорах – ‘ прошлой ночью ’ (*с таким аппетитом я спала ночьсь*) и ‘ будущей ночью ’ (*ночьсь буду делать уколы*) (СПГК / SRGK 4: 48 – 49); *нощес* в болгарских говорах – ‘ минувшей ночью ’ (в прошлом) и ‘ следующей ночью ’ (в будущем) (БЕР / BER 4: 697 – 698).

Б. А. Успенский отмечал, что восприятие времени, безусловно, культурно обусловлено, а это означает, что в разных культурах время может переживаться – восприниматься, концептуализироваться и оцениваться – по-разному. Различие между прошлым, настоящим и будущим кажется универсальным явлением, но отношения этих категорий могут кардинально отличаться в разных культурных кодах (Uspenskij 2017: 231).

С точки зрения В. Эванса, „... события, которые были пережиты, концептуализируются как увиденные. Вещи, которые видны, расположены перед эго, в силу человеческой физиологии. Из этого следует, что прошлое концептуализируется как находящееся перед эго. Напротив, события, которые еще предстоит пережить, концептуализируются как находящиеся за эго, место, недоступное человеческому зрительному аппарату“ (Evans, Green 2006: 94).

И. М. Тронский писал в свете задач реконструкции общеевропейского глагольного строя: „Будущее как объективная понятийная категория предполагает уже развитое представление о закономерности мира. Пока этого нет, люди говорят о будущем как о сфере своих ожиданий, предположений, пожеланий и т. д., и для его выражения служат модальные категории“ (Тронский / Tronskii 1967: 92). То есть в представлениях о будущем запечатлен опыт жизни в прошлом. Именно этот феномен, возможно, отражается и в лексике, обозначающей прошлое и будущее. Прошлое переходит в настоящее, а из настоящего рождается будущее. Однако, представляя будущее, говорящий переносит моменты прошлого по другую сторону от актуальной точки отсчета на оси времени.

Характерной особенностью народного восприятия времени, запечатленного в говорах, является отсутствие прерывности и декларируемой обычно линейной последовательности между прошлым, настоящим и будущим. Между ними существует тесная связь, реализуемая в семантической сфере словарного состава и устойчивых выражений. В этом отношении особый интерес вызывают лексемы, семантика которых синтезирует в себе представление о времени как о едином пространстве, фрагменты которого, скорее, дополняют друг друга, а не противопоставляются.

В частности, это может проявляться в сочетании значений одной лексемы, отсылающих нас то в прошлое, то в будущее: так, в севернорусских говорах лексема *напредки* обладает значениями как 'в будущем', так и 'сперва, сначала' (то есть, фактически – в прошлом) (*приходите к нам напредки посидеть* – 'впредь, в будущем'; *напредки не почувствовал, а потом больно стало* – 'сперва, сначала') (ЯОС / IaOS 6:108).

В данном диалектном ареале лексема *летось* имеет значения 'прошлым летом, в прошлом году' (*летось сколько животных поцапали кто-то*) и 'этим летом' (*летось – это сей год, а прошлый год, это уж не летось*) (СПГК / SRGK 3: 119); а лексема *нынче* – 'сегодня' и 'недавно' (*нынче – это у нас не сегодня, а недавно*) (СПГК / SRGK 4: 56); *стогды* 'давно, когда-то' (*стогды думала, когда-то думала про детей, про мужа*) и 'вслед за этим' (то есть после какого-события, в будущем по отношению к первому действию) (*сперва голышку свяжешь, а стогды носок начнешь*) (СПГК / SRGK 6: 337); *этта* (*этто*) 'недавно' (*этто было тепло, а нонь нет тепла*) и 'в настоящее время, теперь, сейчас' (*этто я отворю подпольницу, спущу тебя*) (СПГК / SRGK 6: 939); *даветь* 'недавно' (*даветь ходили в сад, набрали много зелени*) и 'давно, в старину' (*венцы даветь были звенячи*).

Лексема *ономедь* в севернорусских говорах включает в себя весь спектр значений от прошлого до будущего: 'недавно' (*посидни нацевала она у нас; ономидь, кто скаже ономидь, кто посидни, а все одно – недавно*), 'давно' (*ономедь это было, ну, давно, в прежние времена*), 'очень скоро, в ближайшее время' (*ономедь в город съездить надобно, посмотреть парнишке пальто*) (СПГК / SRGK 4: 201). В этом же диалектном ареале выражение *на годах* обозначает 'недавно, несколько лет назад' (*я на годах в Мончегорск ездила, лет так пять назад*) и 'в ближайшие годы' (*он должен на пенсию выходить на годах*), а при наличии уточнения с помощью местоимения *этот* – только 'несколько лет назад' (*на этих годах она была на Кубе*) (СПГК / SRGK 1: 350); *недолго* 'в скором времени, через небольшое время' (то есть в будущем) (*по тяпне будешь ходить, недолго сапоги вырвешь*) и 'недавно' (то есть в прошлом) (*недолго платок одела и уже откинула*) (СПГК / SRGK 3: 403).

В северо-западных белорусских говорах фиксируется лексема *ка(г)дзе* 'недавно, только-что' (*кагде карміла куранят – і зноў крычаць*) и 'через некоторое время, быстро' (*некагде прыдзе ён*) (СБГ / SBG 2: 355 – 356).

В кашубских говорах лексема *vic* обладает значениями 'обычно, как всегда' и 'раньше, прежде': *woen vic taći zły nie bywêł* (он обычно таким злым не был) и *ten ksoż vic tak nie ważêł* (этот ксендз раньше так не ругал) (Ramułt 1893: 252). Постоянство связывается в данном случае с прецедентами в прошлом.

Подобные семантические сдвиги, вследствие которых актуализируется удаленность события от момента речи, неопределенность его положения на временной оси, а не направленность в прошлое или будущее, можно наблюдать и в других диалектных зонах Славии: лексема *другуч* в родопских говорах болгарского языка манифестирует одновременно семемы 'в другой раз' (то есть в будущем) и 'когда-то, раньше' (в прошлом) (Стойчев / Stoychev 1970: 167).

4. Выводы

На основании использованного для исследования материала, можно говорить о наличии такой категории в лингвистической интерпретации времени, как его полнота, целостность, завершенность. В соответствующей семантике славянской темпоральной лексики, репрезентирующей данную категорию, присутствуют три аспекта: 1) 'вечность, aeternitas', 2) 'время жизни человека', 3) 'период, интервал'.

Два первых аспекта в лексике часто соединяются в едином восприятии, например время как абстрактное понятие (*tempus*, абсолютное время) и время жизни. Так, возраст человека, количество

прожитых лет обозначается в севернорусских говорах как время вообще: *она толком не знает, сколько времени ей* (СПГК / SRGK 1: 242). Интерпретация времени как неразрывного единства прошлого, настоящего и будущего, синтезируемого в ментальной деятельности человека, представлена многозначными лексемами, соединяющими различные темпоральные значения в цельный образ.

В обозначениях полноты и завершенности периодов времени наблюдается использование рефлексов праславянских **cělъ* и **vьsь*. Доступные для анализа данные славянских народных говоров позволяют сделать вывод об отсутствии единых принципов семантической корреляции этих лексем на севернославянской языковой территории. В лехитских говорах преобладает употребление **cělъ*, производные от **vьsь* используются реже. В восточнославянских говорах лексемы, восходящие к **cělъ*, передают главным образом количественную полноту и завершенность (там, где она может быть обозначена, то есть в обозначениях периодов, характеризующихся теми или иными границами); когнаты **vьsь* используются как в этой функции, так и для номинации времени как бесконечности, не обладающими какими-либо границами.

Таким образом, диалектная славянская лексика содержит обозначения для времени как единого целого, соединяя его части (по Канту – одного и того же времени) в единство.

Цитирана литература / References

- Аникин 2013: Аникин, А. Е. *Русский этимологический словарь*. Вып. 7. Москва: Ин-т рус. яз. им. В. В. Виноградова РАН. (Anikin 2013: Anikin, A. E. *Russkii etimologicheskii slovar'*. Vyp. 7. Moskva: In-t rus. iaz. im. V. V. Vinogradova RAN.)
- БЕР 1971 – 2010: *Български этимологичен речник*. Т. 1 – 3. София: Издателство на Българската академия на науките. Т. 4 – 7. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“. (BER 1971 – 2010: *Balgarski etimologichen rechnik*. T. 1 – 3. Sofia: Izdatelstvo na Balgarskata akademiya na naukite. T. 4 – 7. Sofia: Akademichno izdatelstvo „Prof. Marin Drinov“.)
- Бук. 2005: *Словник буковинських говірок* / За заг. ред. Н. В. Гуйванюк. Чернівці: Рута. (Buk. 2005: *Slovnyk bukovyns'kyh govirok* / Za zag. red. N. V. Gujvanjuk. Chernivci: Ruta.)
- Булыгина, Шмелев 1988: Булыгина, Т. В., А. Д. Шмелев. Несколько замечаний о словах типа несколько (к описанию квантификации в русском языке). – В: *Язык: система и функционирование*. Москва: Наука, с. 44 – 54. (Bulygina, Shmelev 1988: Bulygina, T. V., A. D. Shmelev. Neskol'ko zamechanii o slovakh tipa neskol'ko (k opisaniiu kvantifikacii v russkom iazyke). – In: *Iazyk: sistema i funkcionirovanie*. Moskva: Nauka, pp. 44 – 54.)
- Кант 2015: Кант, И. *Критика чистого разума*. Москва: Эксмо. (Kant 2015: Kant, I. *Kritika chistogo razuma*. Moskva: Eksmo.)
- Коницкая 2011: Коницкая, Е. М. Русско-словенские лексические параллели. – *Slavistika Vilniensis, Kalbotyra* 56 (2), pp. 53 – 66. (Konickaja 2011: Konickaja, J. M. Russko-slovenskie leksicheskie paralleli. – *Slavistika Vilniensis, Kalbotyra* 56 (2), pp. 53 – 66.)
- Ньютон 1989: Ньютон, И. *Математические начала натуральной философии*. Москва: Наука. (Newton 1989: Newton, I. *Matematicheskie nachala natural'noi filosofii*. Moskva: Nauka.)
- Падучева 2004: Падучева, Е. В. *Динамические модели в семантике лексики*. Москва: Языки славянской культуры. (Paducheva 2004: Paducheva, E. V. *Dinamicheskie modeli v semantike*. Moskva: Iazyki slavianskoi kul'tury.)
- Сабадош 2008: Сабадош, І. *Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району*. Ужгород. (Sabadosh 2008: Sabadosh, I. *Slovnyk zakarpats'koi govirkysela Sokyrynysja Husts'kogo rajonu*. Uzhgorod.)
- СБГ 1979 – 1986: *Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча: у 5 т.* Мінск: Навука і тэхніка. (SBG 1979 – 1986: *Slovník belaruských gavorak pavnochna-zahodnjaj Belarusi i jae pagranichcha: u 5 t.* Minsk: Navuka i tjechnika.)
- Спиноза 1957: Спиноза, Б. *Избранные произведения в двух томах*. Том первый. Москва: Государственное издательство политической литературы. (Spinoza 1957: Spinoza, B. *Izbrannye proizvedeniia v dvukh tomakh*. Tom pervyi. Moskva: Gosudarstvennoe izdatel'stvo politicheskoi literatury.)
- СПГК 1994 – 2005: *Словарь русских говоров Карелии и сопредельных областей: в 6 вып.* Санкт-Петербург. (*Slovar' russkikh govorov Karelii i sopredel'nykh oblastei: v 6 vyp.* Sankt-Peterburg.)
- СРНГ 1965 – 2019: *Словарь русских народных говоров*. Вып. 1 – 51. Санкт-Петербург: Наука (SRNG 1965 – 2019: *Slovar' russkikh narodnykh govorov*. Vyp. 1 – 51. Sankt-Peterburg: Nauka.)
- Стойчев 1970: Стойчев, Т. Родопски речник. – В: *Българска диалектология. Проучвания и материали. Книга V*. София: Издателство на БАН. (Stoychev, T. 1970: Rodopski rechnik. – In: *Balgarska dialektologiya. Prouchvaniya i materialy. Kniga V*. Sofia: Izdatelstvo na BAN.)

- Тронский 1967: Тронский И. М. *Общеввропейское языковое состояние (вопросы реконструкции)*. Ленинград: Наука. (Tronskii 1967: Tronskii, I. M. *Obshcheievropeiskoe iazykovoe sostoianie (voprosy rekonstrukcii)*. Leningrad: Nauka.)
- Фасмер 1986 – 1987: Фасмер, М. *Этимологический словарь русского языка*. В 4-х томах. Москва: Прогресс. (Vasmer 1986 – 1987: Vasmer, M. *Etimologicheskii slovar' russkogo iazyka*. V 4-kh tomakh. Moskva: Progress.)
- Центр-бойк. 2013: Матіїв, М. Д. *Словник говірок центральної Бойківщини*. Київ, Сімферополь: Ната. (Centr-boik. 2013: Matii'v, M. D. *Slovnyk govirok central'noi' Bojkivshhyny*. Kyi'v, Simferopol': Nata.)
- Черных 1999: Черных, П. Я. *Историко-этимологический словарь современного русского языка*: В 2 т. Москва: Русский язык. (Chernykh 1999: Chernykh, P. Ia. *Istoriko-etimologicheskii slovar' sovremennogo russkogo iazyka*: V 2 t. Moskva: Russkii iazyk.)
- ЯОС 1981-1991: *Ярославский областной словарь*. Учебное пособие: в 10 вып. Ярославль: ЯГПИ имени К. Д. Ушинского (IaOS 1981-1991: *Iaroslavskii oblastnoi slovar'*. Uchebnoe posobie: v 10 vyp. Iaroslavl': IaGPI im. K. D. Ushinskogo).
- Evans, Green 2006: Evans, V., M. Green. *Cognitive Linguistics. An Introduction*. Edinburgh: Edinburgh University Press Ltd.
- Menzel 2014: Menzel, T. Der Instrumental des Ortes und der Zeit in den slavischen Sprachen. Zweiter Teilband. – *Studia Slavica Oldenburgensia* 24.2, hrsg. von Rainer Grübel, Gerd Hentschel und Gun-Britt Kohler. Oldenburg: BIS-Verlag der Carl von Ossietzky Universität Oldenburg.
- Pfuhl 1866: Pfuhl, C. T. *Lausitzisch Wendisches Wörterbuch*. Budyšin: Maćica Serbska.
- Rak 2016: Rak, M. Materiały do etnografii Podhala. – *Biblioteka LingVariów*. T. 22. Kraków.
- Ramułt 1893: Ramułt, S. *Słownik języka kaszubskiego czyli pomorskiego*. Kraków: Nakładem Akademii Umiejętności.
- Sychta 1973: Sychta, B. *Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej*. T.6 U – Ź. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk: Zakład narodowy imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
- Uspenskij 2017: Uspenskij, B. A. Semiotics and culture: The perception of time as a semiotic problem. – *Sign Systems Studies*, vol. 45, № 3/4, pp. 230 – 248.

THE DESIGNATION OF THE WHOLENESS OF TIME AND ITS PERIODS IN SLAVIC DIALECTS

Mikhail Kondratenko

Institute for Linguistic Studies, Russian Academy of Sciences

mmkondratenko@gmail.com

Abstract. In this article, an attempt is made to interpret the concept of time from the perspective of designating the integrity and completeness of time periods using words like **cělъ* and **vъsbъ*, as well as through other lexical means. The semantic features of these words in various Slavic dialects, primarily North Slavic ones, are analyzed. Conclusions are drawn about their emotional and quantitative characteristics of periods. Dialectal expressions for past, present, and future are also explored, which, thanks to the synthesis of meanings within a single lexeme, create a synthesized image of time where past, present, and future are not separated but transition into one another, forming a unified whole.

Keywords: *Slavic dialectology; principles of nomination; nomination of time; designations of the past; present and future*

Mikhail Kondratenko
Institute for Linguistic Studies RAN
9 Tuchkov per.
St.-Petersburg, 199053
Russia

ЛИНГВИСТИЧНА ТИПОЛОГИЯ. СЪПОСТАВИТЕЛНО ЕЗИКОЗНАНИЕ

FIFTY-EIGHT

Ivan Derzhanski

Institute of Mathematics and Informatics, Bulgarian Academy of Sciences

iad58g@gmail.com

Abstract. Numerals, especially non-round ones beyond the first decade, are often neglected in descriptions of languages. Yet their formation is an area in which languages vary significantly and in interesting ways. Focussing on the number 58, we analyse its names in a genealogically balanced sample of 720 languages, classifying them by several features, and consider the geographical distribution of the various values of those features and their associations with one another and with other grammatical parameters. Finally, we address the relation between the number system and the colexification of ‘finger/toe’.

Keywords: *numerals; typology; universals; word formation; word order*

1. Introduction

Numerals appear to be one of the least favourite topics in linguistics, especially in its descriptive varieties. Authors of reference grammars often do not discuss their construction at all, relegating them, explicitly or not, to the lexicon. Authors of dictionaries frequently list the numerals that are single words but often have nothing to say on how composite number names are built. Many lists and databases of numerals limit themselves to numbers from one to ten, or to round tens up to a hundred, ignoring the ones in between.

Yet a number is simply a concept in need of verbal expression, subject to semantic decomposition and recomposition. A language can choose to call 16 either 10+6, as Turkish does, or 15+1, as Mixtec does (Williams 2007: 36), in essentially the same way as it can choose between ‘big toe’ and ‘foot thumb’ or ‘younger brother’ and ‘male junior’ (Table 1).

Table 1. Semantic decomposition: how languages differ

Turkish	<i>on</i> ‘ten’	<i>altı</i> ‘six’		English	<i>younger</i>	<i>brother</i>	
	●●●●●●●●	●●●●●	●		younger	sibling	male
Tezoatlán Mixtec	<i>sa’oŋ</i> ‘fifteen’	<i>iin</i> ‘one’		Thai	<i>น้อง</i>		<i>ชาย</i>

Or take 58. A mathematician might not find much of interest about it, save perhaps that it is the sum of the first several (namely seven) prime numbers: $58 = 2+3+5+7+11+13+17$ (OEIS 2024 s.v. A007504). To a linguist what is interesting is the staggering variety of ways in which a language can choose to decompose it and then compose an expression for it. It is small enough to have names in many languages, yet too large to ever have a monomorphemic name. And as we shall see, it has a strong claim to being the number with the greatest variety of models according to which it is named.¹

¹ A reviewer rightly observes that this bold superlative wants an explanation. Admittedly no exhaustive search was carried out, but the reasoning is as follows. Since the great majority of languages operate base-10 or (as a distant second) base-20 numeral systems (Comrie 2013), most models by which a number can be named reflect a representation of this number as a quantity of tens or scores and an offset in units. For example, 63 is $6 \times 10 + 3$ or $3 \times 20 + 3$; 69 is similarly $6 \times 10 + 9$ or $3 \times 20 + 9$, but also $7 \times 10 - 1$, and thus it can be expected to have more models; $39 = 1 \times 20 + 19$ can be either $1 \times 20 + 10 + 9$ or $1 \times 20 + 15 + 4$; in $59 = 50 + 9$, in addition to 5×10 or $2 \times 20 + 10$, 50 can be expressed as $\frac{1}{2} \times 100$. And in 58, both 8 and 18 can be analysed in ways which have no analogues within their close neighbourhoods (2×4 , $4 + 4$; 2×9 , 3×6). Hence, its claim to the record.

2. The experiment

For this study 720 languages were selected, featuring a total of 782 names for 58, and 103 models by which they are formed. A model here is the arithmetic expression which reflects the literal meaning of the numeral, regardless of the order and choice of words. Thus, Lamani (Lambadi, Lambani) appears to have four names for 58 – *pacās an āt* ‘50 and 8’, *pacāse par āt* ‘8 on 50’, *di kam sāt* ‘2 less 60’, *sāt kam di* ‘60 less 2’ (Trail 1968: 119ff; Tabassum 2019: 68ff) – and these illustrate two models between them, $5 \times 10 + 8$ and $60 - 2$.

Here is how the languages were chosen:

- A language in which a unique model was found was always included, even if this model coexists in the language with other more common ones. Such is the case of Welsh, which has four ways of naming 58, among them *pumdeg wyth* $5 \times 10 + 8$ (King 2016: 139), the most common model worldwide, but also *deunaw a deugain* $2 \times 9 + 2 \times 20$ (Awbery 2009: 420), seen nowhere else.
- A genealogical balance was sought: the number of languages representing a taxonomic unit in the sample (say, 9 Turkic, 3 Tungusic) aimed to being proportional to the number of languages in the unit according to Glottolog (here 43 and 15, respectively). Language isolates had a priority.
- A geographical balance was sought. An equal representation of all macroareas was out of the question, but still the sample contains
 - 180 languages of Eurasia,
 - 180 languages of Africa,
 - 179 languages of Papunesia and 1 language of Australia, namely Gumatj, which is reported to have an authentic number system going well beyond 58 (Harris 1982: 169 – 171), counted together with Papunesia here,
 - 180 languages of the Americas, including
 - 80 of North America,
 - 60 of Central America,
 - 40 of South America.
- All other things being equal, languages better documented in WALS (that is, with values set for more features) had a priority.

Figure 1 shows the 720 languages on the world map, colour-coded by macroarea. The complete list, ordered lexicographically by their classifications in Glottolog, from Abkhazian (abkh1242/abkh1243/abkh1244) to Wappo (yuki1242/wapp1239), and with the isolates last, is given in the Appendix.

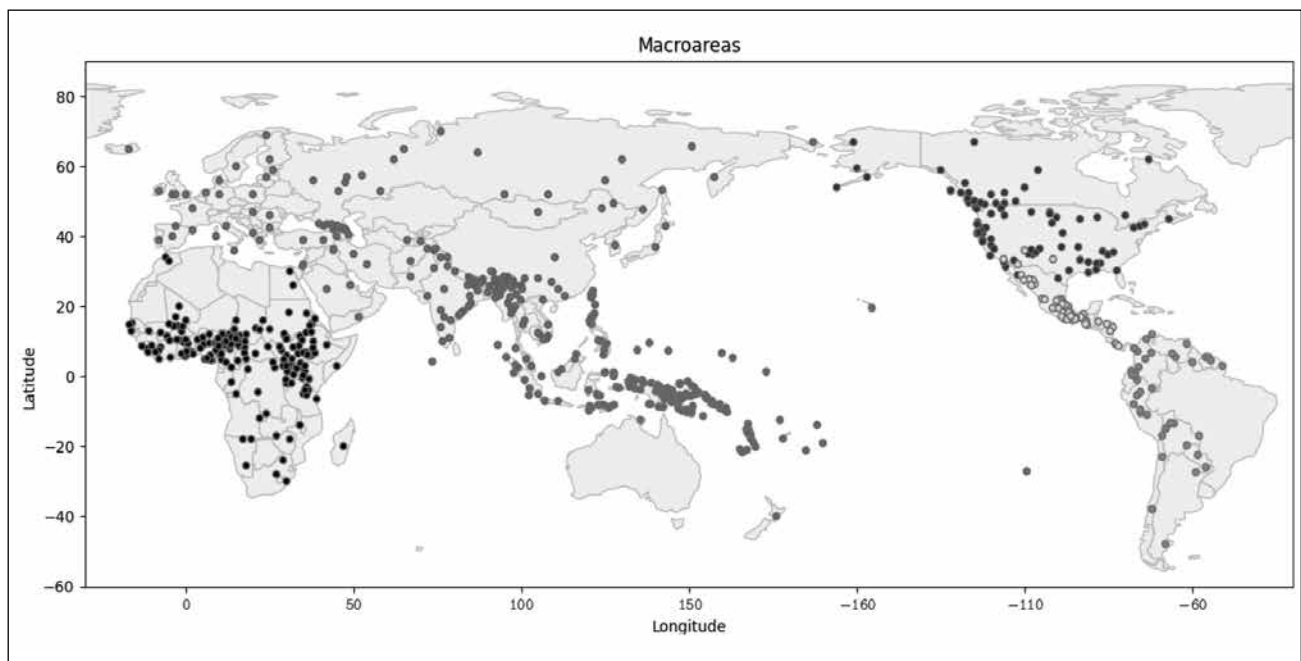

Figure 1. The 720 languages on the world map

As was said above, some languages have more than one name for 58. Kabardian holds the record with five names: *pšîtxură iră* ‘ $10 \times 5 + 8$ ’, *txușră iră* ‘ $5 \times 10 + 8$ ’ (these two pertain to the same model, as they only differ in the order of multiplicands), *plășră pșăkîjră* ‘ $4 \times 10 + (10 + 8)$ ’, *toșîtră pșăkîjră* ‘ $((2 \times 10) \times 2 + (10 + 8))$ ’ (Турчанинов, Цагов / Turchaninov, Cagov 1940: 65 – 67), *šănaqără iră* ‘ $100 \times \frac{1}{2} + 8$ ’ (Кумахов / Kumahov 2013: 676). But all languages had the same weight of 1, divided equally between the numerals a language features. Thus, each of the Welsh numerals contributes a weight of $\frac{1}{4}$ to its model, each of the Kabardian ones of $\frac{1}{5}$, etc. For the sake of convenience, however, we will talk about numbers of languages even if they are not integer.

By far the most common model is $5 \times 10 + 8$ (337.15 languages, or 47%). A distant second is $5 \times 10 + (5 + 3)$ (71.5, or 10%), followed by $50 + 8$ (36.33, or 5%) and $2 \times 20 + 10 + 8$ (28.83, or 4%). There are 63 models with a weight of no more than 1 (48 of exactly 1, 13 of $\frac{1}{2}$, two of $\frac{1}{3}$, and one – Welsh *deunaw a deugain*, mentioned above – of $\frac{1}{4}$).

3. Features

Short of having a number system with a base greater than or equal to 58, or equal to 29, neither of which occurs in the sample, a language must use at least one additive operation in its name for 58. That is, the minimal formula expresses it as a multiple of the base plus (or, rarely, minus) an offset. Overcounting is also an option, as in (Northern) Mansi *xôṭpan nopəl ḥololow* ‘60 towards 8’ (Ромбандеева / Rombandeeva 1973: 91ff).

The multiple of the base tends to involve multiplication, unless it has its own name, though 50 can also be obtained by halving 100. Halving occasionally serves other purposes too, as in Cahuilla *nemaqwánangis nemichúmi peta’ qunpáh* ‘hands.half times hands.finished [i. e., $(10 \times \frac{1}{2}) \times 10 = 50$] upon 5+3’ (Sauvel, Munro 1981: 82f), or (with overcounting) Danish *otteoghalvtreds* ‘8 and $\frac{1}{2}$ of 3 [20s] = $8 + 2\frac{1}{2} \times 20 = 58$ ’.

If the number is decomposed as $50 + 8$, the offset is 8, which often has a primitive name, but may also be named $5 + 3$, 2×4 , $4 + 4$ or $10 - 2$ (occasionally other things as well). If as $40 + 18$, the offset 18 may be treated as $10 + 8$, but $15 + 3$ is also common.

Thus, these are the questions we ask about a name for 58:

1. Is the number decomposed as $50 + 8$, $40 + 10 + 8$, $40 + 18$, $60 - 2$ or something else?
2. What (if any) is the greatest number among {10, 20, 40, 50, 60, 100} that is involved and has a primitive name?
3. Is multiplication involved, and if so, how are the factors ordered?
4. Is addition involved, and if so, how are the terms ordered?
5. Is subtraction involved, if so, how are the terms ordered, and is the minuend expressed or implied?
6. Is overcounting involved, and if so, how are the terms ordered?
7. Is halving involved?
8. Is the number 8 involved, and if so, does it go by a name of its own or as $5 + 3$, 2×4 , $4 + 4$, $10 - 2$ or something else?
9. Is the number 15 involved (under any name)?

4. Observations

The questions listed above do not directly identify the base of the number system, but the answers to the first two are strongly associated with it and also (with a p -value of the chi-square test of 2.3×10^{-139}) with one another (Table 2).

Table 2. The two parameters directly related to the base of the number system

	10	50	100	Nil	60	40	20
$50 + 8$	453.32	44.33	6.28	22.83	1	3.5	5.83
alia	1.33	0	0	13.5	0.5	0	0
$60 - 2$	2.5	0	0	0	1.17	1	4.5
$40 + 18$	2.4	0	0	1	0	6.25	148.75

The association is broken when a language combines features of different systems. We saw that Kabardian decomposes 58 as 40+18 in two ways without using a primitive name for 20 or 40. Conversely, in Western Highland Chatino 58 is *tu'wa tyii nduwa snu'* 40+10+8, which has to be read as (40+10)+8 = 50+8, not as 40+18, because 18 is *ti'yun xnan* 15+3 (Pride, Pride 2010: 187). Danish *otte·og·halv·tred·sinds·tyve* likewise stands for 8+50, but the 50 is expressed as 2½ (by overcounting, ½ towards 3) times 20.

The same two parameters also correlate with the macroarea, confirming that Mesoamerica is the home of vigesimality and Papunesia (which includes New Guinea) of non-decimal/vigesimal systems (Table 3).

Table 3. ... and their association with the macroarea

	40+18, 60–2	alia	50+8	20, 40	60, nil	100, 50, 10
Mesoamerica	42.17	0	17.83	46.67	0.5	12.83
Papunesia	42.5	12.5	125	42.5	25	112.5
elsewhere	82.9	2.83	394.27	80.67	14.5	384.83

The use of the name for 15 for constructing one for 58 is very much a Mesoamerican phenomenon, characterising 23.3% of the numerals from that area (Table 4); contrariwise, in Eurasia we only see it in the Chukchi numeral *ñireqqlikkin kalgænken ñəroq parol* '2×20 15 3 extra' (Скорик / Skorik 1961: 390) and one of the four Welsh ones, *tri ar bymtheg a deugain* '3 and 5+10 and 2×20'.

Table 4. Is the number 15 involved in naming 58 in each macroarea?

	Mesoamerica	Papunesia	Africa	North America	Eurasia	South America
Yes	14	11	3.5	1.5	1.25	0
No	46	169	176.5	78.5	178.75	40

Eurasia also strongly prefers to have a primitive name for 8, and is very reluctant to represent it as 5+3, as is common in Papunesia. In Africa it is often 4+4; in North America and Mesoamerica, 2×4 (Table 5).

Table 5. How is the number 8 (if used in 58) named in the macroareas?

	4+4	5+3	nil	10–2	2×4	own word
Africa	14	47	8	7	4	100
Americas	3	50.5	5.5	7	16	98
Eurasia	0	3.25	7.75	8	5	156
Papunesia	0	72	15	8	4.5	80.5

As has been noted (Hammarström 2010: 17), the position of the lesser multiplicand before the greater one (typically the coefficient before the base) correlates with the placement of the numeral before the noun. And since ordering relations are birds of a feather, it also flocks together with the position of the demonstrative and the adjective before the noun, the degree word before the adjective, and the subject after the verb, as well as with an initial interrogative phrase in content questions and initial rather than final polar question particle and with marking plurality with a suffix (Table 6).

Table 6. Multiplication and other ordering parameters

	L×G	G×L		L×G	G×L
Numeral-Noun	219.17	9.5	Verb-Subject	76.5	8.5
Noun-Numeral	59.83	204.67	Subject-Verb	218.23	239.27
Demonstrative-Noun	181.07	42.77	Initial interrogative phrase	95.5	17.5
Noun-Demonstrative	97.5	167	Not initial interrogative phrase	141.73	160.77
Adjective-Noun	132.67	19	Initial question particle	54	7.5
Noun-Adjective	154.83	208.17	Final question particle	66.5	99.17
Degree word-Adjective	112.5	15.5	Plural suffix	155.4	63.6
Adjective-Degree word	49	57	Plural prefix	15	42.5

The infrequent position of the lesser addend before the greater one also correlates with the placement of the numeral, demonstrative and adjective before the noun, although here the relationship is weaker (Table 7).

Table 7. Addition and other ordering parameters

	Num-Noun	Noun-Num	Dem-Noun	Noun-Dem	Adj-Noun	Noun-Adj
L+G	23.08	4	18.33	6.25	15.83	11.75
G+L	240.25	269.5	237	273.75	165	370.25

Although subtraction is a rare operation, there is a tendency for the subtrahend to precede the minuend (say, 2–60 rather than 60–2), or if the minuend is unnamed but implied (as when the name of 8 is derived from 2, meaning 2–[10]) for the operation to be expressed by a marker postposed to the subtrahend, in languages with postpositions (Table 8). Since some languages use verbal expressions for expressing subtraction, one might expect a similar association with the order of object and verb and subject and verb, but especially with the latter that does not work out so well.

Table 8. Subtraction and other ordering parameters

	Po	Pr	OV	VO	VS	SV
L–G	6.33	1	5.33	2	0	8.33
L–[G]	9.5	5	6.5	12	5	13.5
G–L	2.83	2.5	1.83	3.5	0	5.33
[G]–L	2	6	2	8	1	10

Looking back at geography, the prevailing orders of the operands of multiplication, subtraction and addition (lesser before greater or the opposite) are all features in which Eurasia parts ways with Africa and Papunesia, whilst the Americas vary (Table 9).

Table 9. Order of operands of arithmetic operations by macroareas

	L×G	G×L	L–G	G–L	L+G	G+L
Eurasia	132.4	16.27	10.33	0.83	21.08	154.75
North America	63	16	7	0	0	79
Meso- and South America	77.67	11	1	0	4.5	94.5
Africa, Papunesia	109	219.5	9.5	16.5	8.5	345

5. Fingers and Toes

The source of the distribution of decimal and vigesimal counting across languages has been under debate for some time. Is it directly related to the accessibility of the lower part of the natural human abacus? This may appear problematic:

It is striking that it is precisely in the north, in Iceland, Denmark and England, that the 20-some is most firmly rooted. When we think of the counting gestures, we would expect it to be particularly at home in places where people go unshod and can actually count on their toes. Well, the Eskimo, who likes to count in ‘people’, cannot do that at all.

(Menninger 1958: 63; translation ours)

There follows a conjecture that it is enough to know the total number of one’s fingers and toes, whether all of them are open to scrutiny or not.

Failing to understand what *zu Hause* ‘at home’ refers to in this passage, another author accuses Menninger of ‘a naïve speculation that in Iceland, Denmark, England, where people were able to walk

unshod at home, counting might be done on the toes as well’ (Эдельман / Edelman 1975: 33). The error is repeated 24 years later, with a change of perspective: the illusory speculation is now ascribed to ‘some scholars’, and Menninger is supposed to accept it in general but present the Eskimo as a counterargument (Edelman 1999: 230).

Misreading a German idiom is not a terrible sin, although it is strange that Edelman has remained unaware of this for so long. Yet serendipity can strike out light. Never mind where the vigesimal count is at home. Can’t the Eskimo strip their feet at home? Snow, the stuff the igloo is made of, is known to be an excellent heat insulator. In fact, the Soviet writer Tikhon Syomushkin, who had first-hand experience of Chukotka, reports in his novel of the same title (1939–1941) that elderly Chukchi sometimes do take off their shoes ‘for greater convenience’ when counting (which they do not do often anyway). Perhaps more to the point, outdoors the upper half of the natural abacus, too, is unlikely to be available, as not only footwear but also handwear is indispensable in cold weather. (The lines about Hiawatha’s mittens and about his moccasins near the beginning of Chapter IV of Henry Longfellow’s famous poem are remarkably parallel.)

So it appears that the hypothesis ‘The decimal system is primarily at home where closed-toe shoes are commonly worn’ should be reformulated as ‘The decimal system is at home where shoes are commonly worn but mittens are commonly not’. Its verification is still an open question, but at least this makes the Eskimo (and Chukchi) less of an enigma.

The debate referred to above takes a different direction, relating the choice of base for the number system to the use of the same word or of different ones for ‘finger’ and ‘toe’ (Эдельман / Edelman 1975: 35; Edelman 1999: 231). The argument is that for people to come up with a base-20 system, they need to have a common name for their 20 digits and not be compelled by language to think of them as 10 fingers and 10 toes. This has been criticised as being based on cherry-picked examples (Melenchenko 2022: 44). Our collection of ‘finger’ and ‘toe’ terms is less voluminous than on the number 58 – it covers 450 of our 720 languages – but it is certainly not cherry-picked. Its being synchronic, not historical, reduces its relevance to the question of origin and development of number systems somewhat, but still we can see what we can see and how it compares to the hypothesis.

It should be noted that a language actually has three options: it can have a single word or two unrelated ones for ‘finger’ and ‘toe’ or it can call them ‘hand/foot’s δ ’, where δ stands for ‘child’, ‘flower’, ‘seed’, ‘strand’, etc. (but does not mean ‘digit’ on its own).

Figure 2 presents the distribution of these options on the world map, and Table 10 summarises it by macroareas. One can see that North America is the only place where the full separation of ‘finger’ and ‘toe’ is the most common strategy (and even there not by a big marge). Calling them ‘hand/foot δ ’ is especially characteristic of Mesoamerica, and their colexification, of Eurasia and Papunesia.

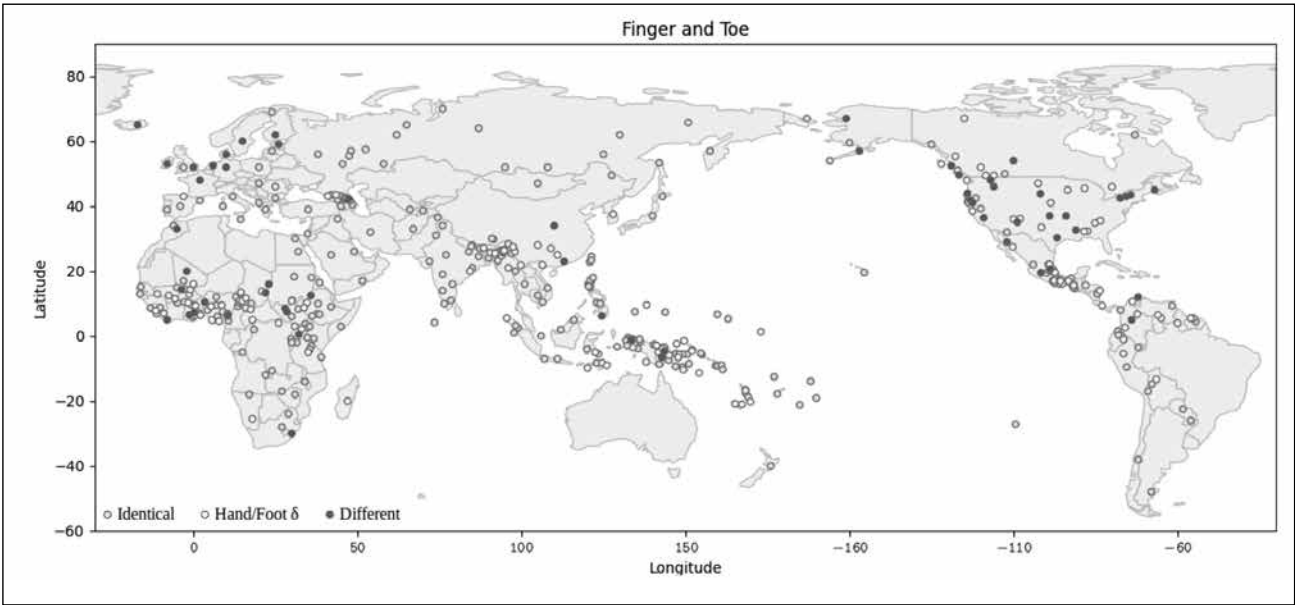

Figure 2. Finger/Toe on the world map

Table 10. Finger/Toe by macroarea

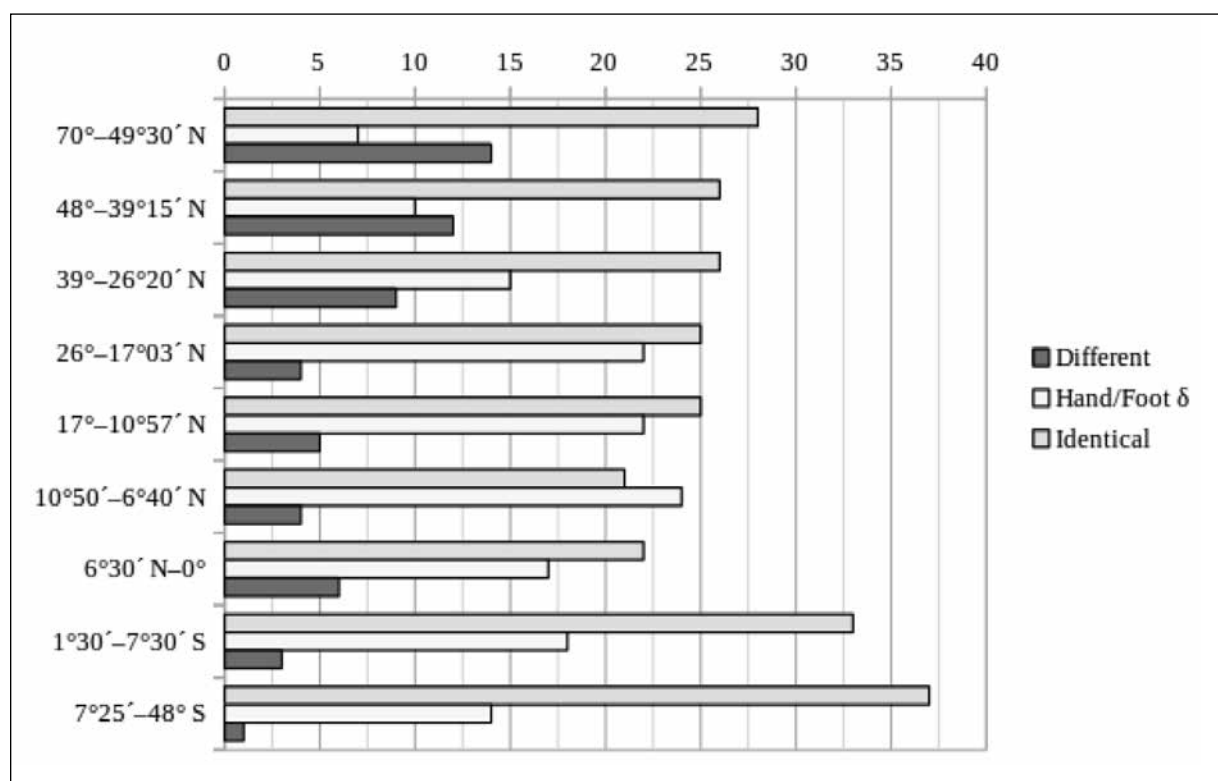
	Identical	Hand/Foot δ	Different
Africa	53	43	15
Eurasia	91	21	13
North America	9	20	22
Papunesia	67	28	4
Mesoamerica	9	26	2
South America	14	11	2

It seems reasonable, in line with similar analyses of the lexification of ‘finger’ and ‘hand’ (Brown 2013a) and ‘hand’ and ‘arm’ (Brown 2013b), to expect the dislexification of ‘finger’ and ‘toe’ to be stimulated by traditional wearing of closed footwear, which enhances the visual difference between the two sets of digits, and that in turn perhaps by the climate and distance from the equator. We may note that languages which colexify ‘finger’ and ‘toe’ as well as ‘hand’ and ‘arm’, as well as languages with different terms for all these concepts, occur with a frequency greater than random (Table 11).

Table 11. Hand/Arm (WALS 129A) and Finger/Toe

	Finger $\equiv$ Toe	Hand/Foot δ	Finger $\neq$ Toe
Hand $\equiv$ Arm	51	18	4
Hand $\neq$ Arm	46	30	27

Our observations do seem to confirm the role of the latitude in a way, with respect to the northern hemisphere at any rate. As Figure 3 (where the latitudes are divided into nine zones containing approx. 50 of our 450 languages each) shows, the use of unrelated words for ‘finger’ and ‘toe’ tends to grow as we go north. Their colexification, however, does not diminish; in the warmer areas more ‘hand/foot δ ’ expressions are found.

Figure 3. Finger/Toe and the latitude

Just as the use of a vigesimal number system and of ‘hand/foot’s δ ’ for ‘finger/toe’ are both associated with Mesoamerica, they are also associated with one another; a decimal system, by contrast, goes with having either a single word or two unrelated ones for ‘finger’ and ‘toe’ (Table 12).

Table 12. Finger/Toe and the base of the number system

	50+8, alia	40+18, 60–2	10, 50, 60, nil	40	20, 100
Identical	207	36	204.25	4.5	34.25
Different	47.5	10.5	46.5	0	11.5
Hand/Foot δ	98.27	50.73	93.63	4	51.37

Even if the two kinds of lexical differentiation of the concepts are counted together, we have the same verdict: languages with decimal systems tend to have the same term for upper and lower digits, and with vigesimal systems, different (though often related) ones.

This is the exact opposite to Edelman’s hypothesis and observations. But again, we do not focus our study on number systems formed spontaneously, nor make any adjustments to discount the (undoubtedly formidable) results of language contact.

References

- Awbery 2009: Awbery, G. Welsh. – In: Ball, M. J., N. Müller (Eds.). *The Celtic Languages*, ch. 9, pp. 359 – 426.
- Brown 2013a: Brown, C. H. Finger and Hand. – In: *WALS Online*. <<http://wals.info/chapter/130>> [20.12.2024]
- Brown 2013b: Brown, C. H. Hand and Arm. – In: *WALS Online*. <<http://wals.info/chapter/129>> [20.12.2024]
- Comrie 2013: Comrie, B. Numeral Bases. – In: *WALS Online*. <<http://wals.info/chapter/129>> [27.02.2025]
- Edelman 1999: Edelman, D. I. On the History of Non-decimal Systems and Their Elements in Numerals of Aryan languages. – In: Gvozdanović, J. (eds.). *Numeral Types and Changes Worldwide*. Trends in Linguistics. Studies and Monographs, Vol. 118. Berlin, New York: De Gruyter Mouton, pp. 81 – 94.
- Glottolog: Hammarström, H., R. Forkel, M. Haspelmath. 2022. *Glottolog 5.1*. Jena: Max Planck Institute for the Science of Human History. <<https://glottolog.org>> [27.02.2025]
- Hammarström 2010: Hammarström, H. Rarities in Numeral Systems. – In: Wohlgemuth, J., M. Cysouw (Eds.). *Rethinking Universals: How Rarities Affect Linguistic Theory*. Berlin: De Gruyter Mouton, pp. 11 – 59.
- Harris 1982: Harris, J. Facts and Fallacies of Aboriginal Number Systems. – In: Hargrave, S. (Ed.). *Language and Culture*. Work Papers of Summer Institute of Linguistics, Australian Aborigines Branch, Series B, Vol. 8. Darwin, pp. 153 – 181.
- King 2016: King, G. *Modern Welsh: A Comprehensive Grammar*. 3rd ed. London, New York: Routledge.
- Melenchenko 2022: Melenchenko, M. Features of Numeral Systems in East Caucasian Languages. – *Ms.*, DOI: 10.13140/RG.2.2.15446.32326.
- Menninger 1958: Menninger, K. *Zahlwort und Ziffer. Eine Kulturgeschichte der Zahl*. 2. Aufl. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- OEIS 2024: OEIS Foundation Inc. *The On-Line Encyclopedia of Integer Sequences*. <<https://oeis.org>> [14.03.2025]
- Pride, Pride 2010: Pride, L., K. Pride. *Diccionario Chatino de la Zona Alta: Panixtlahuaca, Oaxaca y otros pueblos*. (Serie de vocabularios y diccionarios indígenas “Mariano Silva y Aceves”, 47.) 2nd edn. México: Instituto Lingüístico de Verano.
- Sauvel, Munro 1981: Sauvel K. S., P. Munro. *Chem’ivillu’ (Let’s Speak Cahuilla)*. American Indian Studies Center, University of California, Los Angeles.
- Tabassum 2019: Tabassum, Z. *Descriptive Analysis of Lambani Syntax*. PhD thesis, Central University of Karnataka, Kadaganchi, Kalaburagi, India.
- Trail 1968: Trail, R. L. *The Grammar of Lamani*. Poona: Deccan College.
- WALS: Dryer, M. S., M. Haspelmath (Eds.). *WALS Online* (v2020.4) [Data set]. Zenodo. <https://doi.org/10.5281/zenodo.13950591>. <<http://wals.info>> [20.12.2024]
- Williams 2007: Williams, J. Ferguson de. *Gramática popular del mixteco del municipio de Tezoatlán, San Andrés Yutatío, Oaxaca*. (Gramáticas de lenguas indígenas de México, 9.) A.C.: Instituto Lingüístico de Verano.
- Кумахов 2013: Кумахов, М. А. (гл. ред.). *Кабардино-черкесский язык*. Институт гуманитарных исследований Правительства КБР и КБНЦ РАН. (Kumahov 2013: Kumahov, M. A. (ed.-in-chief). *Kabardino-cherkesskiy jazyk*. Institut gumanitarnykh issledovaniy Pravitel’sstva KBR i KBNC RAN.)

- Ромбандеева 1973: Ромбандеева, Е. И. *Мансийский (вогульский) язык*. Москва: Наука. (Rombandeeva 1973: Rombandeeva, E. I. *Mansijskij (vogul'skij) jazyk*. Moskva: Nauka.)
- Скорик 1961: Скорик, П. Я. *Грамматика чукотского языка. Часть первая: Фонетика и морфология именных частей речи*. Москва, Ленинград: АН СССР. (Skorik 1961: Skorik, P. Ja. *Grammatika chukotskogo jazyka. Chast' pervaja: Fonetika i morfologija imennyh chastej rechi*. Moskva, Leningrad: AN SSSR.)
- Турчанинов, Цагов 1940: Турчанинов, Г., М. Цагов. *Грамматика кабардинского языка*. Москва: АН СССР. (Turchaninov, Cagov 1940: Turchaninov, G., M. Cagov. *Grammatika kabardinskogo jazyka*. Moskva: AN SSSR.)
- Эдельман 1975: Эдельман, Д. И. К генезису вигезимальной системы числительных. – *Вопросы языкознания*, № 5, с. 30 – 37. (Edelman 1975: Edelman, D. I. K genezisu vigezimal'noj sistemy chislitel'nyh. – *Voprosy jazykoznanija*, № 5, pp. 30 – 37.)

Appendix: List of Languages

Abkhaz-Adyge (3): Abkhazian, Kabardian, Ubykh. • **Afro-Asiatic (41):** Central Moroccan Berber, Tamasheq, Musgu, Buduma, Lagwan, Lamang, Marghi Central, Wuzlam, Gude, Mina (Cameroon), Tera, Kera, Lele (Chad), Masana, Hausa, Dera (Nigeria), Pero, Goemai, Mwaghavul, Ngas, Ngizim, Miya, Beja, Qimant, Sidamo, Eastern Oromo, Somali, Burunge, Iraqw, Coptic, Gulf Arabic, Egyptian Arabic, Maltese, Moroccan Arabic, Standard Arabic, Lishanid Noshan, Modern Hebrew, Amharic, Sebat Bet Gurage, Tigre, Mehri. • **Ainu (1):** Hokkaido Ainu. • **Algie (7):** Plains Cree, Malecite-Passamaquoddy, Eastern Ojibwa, Menominee, Siksika, Wiyot, Yurok. • **Anim (1):** Ipiko. • **Araucanian (1):** Mapudungun. • **Arawakan (6):** Lokono, Garifuna, Wayuu, Palikúr, Yanesha', Yine. • **Athabaskan-Eyak-Tlingit (6):** Navajo, Chipewyan, Slave, Hupa, Sarsi, Tlingit. • **Atlantic-Congo (77):** Kissi, Timne, Noon, Jola-Fonyi, Adamawa Fulfulde, Maasina Fulfulde, Wolof, Engenni, Noone, Ewondo, Luvalé, Lunda, Ndonga, Kwangali, Bushoong, Lingala, South-Central Kikongo, Ndumu, Tonga (Zambia), Kikuyu, Ganda, Chiga, Haya, Kinyarwanda, Swahili, Asu (Tanzania), Zulu, Pedi, Southern Sotho, Shona, Nyanja, Tunen, Tiv, Bambili-Bambui, Vengo, Izere, Berom, Fyam, Yoruba, Ogbronuagum, Obolo, Khana, Gbagyi, Nupe-Nupe-Tako, Igbo, Jukun Takum, Hun-Saare, Ga, Aja (Benin), Fon, Ewe, Lelemi, Adiokrou, Akan, Anufo, Nkonya-Nkami, Mbum, Mundang, Mumuye, Doyayo, Banda-Bambari, Dongo, Sango, Mayogo, Baka (Cameroon), Zande, Gbaya-Mbodomo, Gbaya-Bossangoa, Konni, Bimoba, Ntcham, Mossi, Central Dagaare, Dagbani, Koromfé, Cerma, Supyire Senoufo. • **Austroasiatic (15):** Temiar, Semelai, Sedang, Koho, Chrau, Khasi, Shwe Palaung, Central Khmer, Mon, Bondo, Mundari, Santali, Sora, Car Nicobarese, Vietnamese. • **Austronesian (119):** Atayal, Amis, West Coast Bajau, Plateau Malagasy, Ibatan, Tboli, Lamaholot, Manggarai, Ngad'a, Kambara, Muna, Tukang Besi, Wolio, Pampanga, Kele (Papua New Guinea), Loni, Lou, Fijian, Samoan, Rapanui, Hawaiian, Maori, Niuean, Tonga (Tonga Islands), Rotuman, Gilbertese, Mokilese, Woleaian, Kosraean, South Efate, Lewo, Port Sandwich, Neve'ei, Paama, East Ambae, Wanohe, Mwotlap, Longgu, Kwaio, Arosi, Dehu, Cemuhî, Tiri-Mea, Xârâcùù, Aneityum, Sie, Mussau-Emira, Bali-Vitu, Babatana, Halia, Teop, Hoava, Bannoni, Kokota, Kuanua, Siar-Lak, Tigak, Nakanai, Yabem, Patep, Lusi, Arop-Lokep, Maleu-Kilenge, Mbula, Sio, Ormu, Sobei, Kairiru, Manam, Gapapaiwa, Maisin, Tawala, Gumawana, Saliba, Sinaugoro, Motu, Lala, Kilivila, Yapese, Biak, Ambai, East Makian, Enggano, Cebuano, Hiligaynon, Mamanwa, Tagalog, Western Bukidnon Manobo, Javanese, Lampung Api, Bukar-Sadung Bidayuh, Acehnese, Western Cham, Iban, Minangkabau, Urak Lawoi', Indonesian, Tondano, Nias, Batak Karo, Batak Toba, Central Cagayan Agta, Central Bontoc, Batad Ifugao, Pangasinan, Timugon Murut, South Nuauulu, Alune, Palauan, Rejang, Ratahan, Buginese, Sundanese, Iraputu, Tetum, Leti (Indonesia), Paiwan, Rukai, Tsou. • **Aymaran (1):** Central Aymara. • **Baining (1):** Qaqet. • **Barbacoan (1):** Awa-Cuaiquer. • **Border (1):** Kilmeri. • **Bosavi (2):** Kaluli, Edolo. • **Caddoan (3):** Caddo, Arikara, Pawnee. • **Cahuapanan (1):** Jebero. • **Cariban (4):** Galibi Carib, Maquiritari, Panare, Macushi. • **Central Sudanic (12):** Lendu, Ngiti, Mangbetu, Lugbara, Ma'di, Bongo, Baka (Sudan), Jur Modo, Bagirmi, Kenga, Ngambay, Mbay. • **Chibchan (8):** Ngäbere, Border Kuna, Teribe, Bribri, Arhuaco, Chibcha, Central Tunebo, Pech. • **Chimakuan (1):** Quileute. • **Chocoan (1):** Emberá-Catío. • **Chonan (1):** Tehuelche. • **Chukotko-Kamchatkan (2):** Chukchi, West Itelmen. • **Chumashan (1):** Barbareño. • **Cochimi-Yuman (3):** Ipai, Maricopa, Kiliwa. • **Coosan (1):** Hanis. • **Dagan (1):** Daga. • **Dajuic (1):** Shatt. • **Dizoid (1):** Dizin. • **Dogon (2):** Donno So Dogon, Jamsay Dogon. • **Dravidian (7):** Brahui, Kannada, Malayalam, Tamil, Koya, Kuvi, Telugu. • **East Bird's Head (1):** Meyah. • **Eastern Jebel (1):** Gaam. • **Eskimo-Aleut (5):** Aleut, Eastern Canadian Inuktitut, North Alaskan Inupiatun, Central Alaskan Yupik, Pacific Gulf Yupik. • **Furan (1):** Fur. • **Ta-Ne-Omoti (3):** Bench, Zayse-Zergulla, Wolaytta. • **Gumuz (1):** Northern Gumuz. • **Haida (2):** Haida, Southern Haida. • **Hatam-Mansim (1):** Hatam. • **Heibanic (1):** Moro. • **Hibito-Cholon (1):** Cholón. • **Hmong-Mien (2):** Hmong Njua, Iu Mien. • **Huavean (1):** San Mateo del Mar Huave. • **Ijoid (1):** Izon. • **Inanwatan (1):** Suabo. • **Indo-European (46):** Albanian, Eastern Armenian, Latvian, Russian, Bulgarian, Polish, Welsh, Irish, Swedish, Danish, Icelandic, German, Dutch, Aukan, English, Modern Greek, Bengali, Assamese, Odia, Eastern Panjabi, Marathi, Gujarati, Lambadi, Nepali, Bhojpuri,

Maithili, Domari, Welsh Romani, Hindi, Kashmiri, Shina, Dhivehi, Central Kurdish, Dimli, Ossetian, Central Pashto, Wakhi, Tajik, Western Farsi, Romanian, Italian, French, Catalan, Spanish, Portuguese, Campidanese Sardinian. • **Iroquoian (4):** Cherokee, Mohawk, Oneida, Seneca. • **Japanic (1):** Japanese. • **Kartvelian (1):** Georgian. • **Katla-Tima (1):** Katla. • **Keresan (2):** Eastern Keres, Western Keres. • **Khoe-Kwadi (1):** Nama (Namibia). • **Kiowa-Tanoan (2):** Kiowa, Taos Northern Tiwa. • **Kolopom (2):** Kimaama, Ndom. • **Koman (1):** Komo (Sudan). • **Koreanic (1):** Korean. • **Kresh-Aja (1):** Gbaya (Sudan). • **Kru (1):** Southern Grebo. • **Kuliak (2):** Ik, Soo. • **Kunimaipán (1):** Biangai. • **Lengua-Mascoy (1):** Sanapaná. • **Lower Sepik (1):** Yimas. • **Maban (2):** Masalit, Maba (Chad). • **Mailuan (1):** Mailu. • **Mairasic (1):** Mairasi. • **Mande (8):** Boko (Benin), Dan, Mann, Bambara, Mahou, Western Maninkakan, Vai, Mende (Sierra Leone). • **Mayan (6):** Tz'utujil, Mam, Chol, Tzotzil, Popti', Huastec. • **Misumalpan (2):** Mískito, Mayangna. • **Miwok-Costanoan (1):** Southern Sierra Miwok. • **Mixe-Zoque (3):** Quetzaltepec Mixe, Copainalá Zoque, Chimalapa Zoque. • **Mongolic-Khitán (3):** Dagur, Mongolia Buriat, Halh Mongolian. • **Yam (1):** Ngkontar Ngkolmpu. • **Muskogean (3):** Alabama, Koasati, Choctaw. • **Nakh-Daghestanian (8):** Godoberi, Avar, Hunzib, North-Central Dargwa, Lak, Archi, Lezgian, Ingush. • **Narrow Talodi (1):** Ngile. • **Ndu (1):** Ambulas. • **Nilotic (9):** Bari, Masai, Turkana, Nandi, Pökoot, Dinka, Nuer, Luo (Kenya and Tanzania), Lango (Uganda). • **Nimboranic (1):** Kemtuik. • **Nivkh (1):** Nivkh. • **North Halmahera (3):** Sahu, Tidore, West Makian. • **Bougainville (1):** Rapoisi. • **Nubian (1):** Kenuzi-Dongola. • **Nuclear Torricelli (2):** Urat, Kamasau. • **Nuclear Trans New Guinea (14):** Telefol, Umbu-Ungu, Golin, Kuman, Enga, Huli, Kewa, Nen, Rawa, Selepet, Gadsup, Kobon, Eipomek, Ekari. • **Nyimang (1):** Ama (Sudan). • **Otomanguean (22):** Guerrero Amuzgo, Cuicatec, Pinotepa Nacional Mixtec, Peñoles Mixtec, San Miguel El Grande Mixtec, Copala Triqui, San Juan Atzingo Popoloca, Chiquihuitlán Mazatec, Huautla Mazatec, Western Highland Chatino, Mitla Zapotec, Isthmus Zapotec, Zoogocho Zapotec, Palantla Chinantec, Lealao Chinantec, Comaltepec Chinantec, Chichimeca-Jonaz, Mazahua, Eastern Highland Otomi, Mezquital Otomi, Central Pame, Acatepec Me'phaa. • **Pahoturi (1):** Idi-Taeme. • **Pama-Nyungan (1):** Gumatj. • **Pano-Tacanan (1):** Cavineña. • **Peba-Yagua (1):** Yagua. • **Pomoan (1):** Southeastern Pomo. • **Quechuan (2):** Imbabura Highland Quichua, Huallaga Huánuco Quechua. • **Sahaptian (2):** Nez Perce, Northwest Sahaptin. • **Saharan (3):** Beria, Central Kanuri, Tebu. • **Salishan (7):** Bella Coola, Comox, Halkomelem, Squamish, Shuswap, Kalispel-Pend d'Oreille, Okanagan. • **Sentanic (1):** Sentani. • **Sepik (5):** Kwoma, Awtuw, Yessan-Mayo, Alamblak, Namia. • **Sino-Tibetan (52):** Leh-Kenhat, Tibetan, Tibetan, Sikkimese, Gurung, Eastern Tamang, Chaudangsi, Kinnauri, Tshangla, Kok Borok, Bodo-Mech, Garo, Southern Jinghpaw, Chang Naga, Nocte Naga, Maru, Burmese, Akha, Lahu, Xishanba Lalo, Lisu, Pumi, Dhimal, Lepcha, Chepeng, Camling, Athpariya, Limbu, Thulung, Dumi, Eastern Newari, Bwe Karen, Eastern Kayah, S'gaw Karen, Angami Naga, Sumi Naga, Ao Naga, Lotha Naga, Hills Karbi, Bawm Chin, Mizo, Mara Chin, Tedim Chin, Manipuri, East-Central Tangkhul Naga, Mising-Padam-Miri-Minyong, Apatani, Central Bai, Tawra, Rawang, Mandarin Chinese, Yue Chinese. • **Siouan (7):** Mandan, Crow, Hidatsa, Dakota, Lakota, Osage, Biloxi. • **Songhay (2):** Koyraboro Senni Songhai, Koyra Chiini Songhay. • **South Omotic (2):** Aari, Dime. • **South Bougainville (1):** Naasioi. • **Surmic (2):** Majang, Murle. • **Tai-Kadai (3):** Nung (Viet Nam), Thai, Southern Dong. • **Tarascan (1):** Purepecha. • **Tequistlatecan (1):** Lowland Oaxaca Chontal. • **Timor-Alor-Pantar (3):** Abui, Adang, Makasae-Makalero. • **Totonacan (3):** Huehuetla Tepehua, Xicotepec De Juárez Totonac, Yecuatla Totonac. • **Tsimshian (2):** Gitksan, Southern-Coastal Tsimshian. • **Tungusic (3):** Manchu, Udihe, Evenki. • **Tupian (2):** Paraguayan Guaraní, Tapieté. • **Turkic (9):** Chuvash, Bashkir, Karachay-Balkar, Uzbek, Sakha, Central Oghuz, Turkish, Tuvinian, Turkic Khalaj. • **Uralic (10):** Estonian, Finnish, Hungarian, Vach-Vasjugan, Northern Mansi, Eastern Mari, Erzya, Udmurt, North Saami, Tundra Nenets. • **Uto-Aztecan (16):** Cahuilla, Hopi, Comanche, Mayo, Yaqui, Huasteca Nahuatl, Highland Puebla Nahuatl, Northern Puebla Nahuatl, El Nayar Cora, Huichol, Huarijio, Central Tarahumara, Lowland Tarahumara, Pima Bajo, Tohono O'odham, Northern Tepehuan. • **Wakashan (3):** Kwak'wala, Makah, Nuuchah-nulth. • **West Bird's Head (1):** Tehit. • **West Bomberai (1):** Iha. • **Wintuan (1):** Wintu. • **Yawa-Saweru (1):** Yawa. • **Yeniseian (1):** Ket. • **Yokutsan (1):** Northern Yokuts. • **Yukaghir (1):** Southern Yukaghir. • **Yuki-Wappo (1):** Wappo. • **Isolates (45):** Abun, Anem, Basque, Berta, Bilua, Burushaski, Camsá, Cayubaba, Chitimacha, Coahuilteco, Cofán, Duna, Guató, Karok, Klamath-Modoc, Kunama, Kunza, Kuot, Kutenai, Laal, Lavukaleve, Leco, Maybrat-Karon, Mosetén-Chimané, Mpur, Nara, Páez, Sandawe, Savosavo, Seri, Siuslaw, Sulka, Takelma, Timucua, Tonkawa, Tunica, Urarina, Vilela, Waorani, Warao, Washo, Yale, Yele, Yuchi, Zuni.

ПЕТДЕСЕТ И ОСЕМ

Иван Держански

Институт по математика и информатика,
Българска академия на науките

iad58g@gmail.com

Резюме. Числителните, особено некръглите след първата десетка, често се пренебрегват при описанието на езиците. А при това тяхното образуване е област, в която езиците се различават значително и по интересни начини. Съсредоточавайки вниманието си върху числото 58, тук анализираме названията му в генеалогично балансирана извадка от 720 езика, като ги класифицираме по няколко признака и разглеждаме географското разпределение на отделните стойности на тези признаци и корелациите им едни с други и спрямо други граматични параметри. Накрая се спираме и на въпроса за връзката между бройната система и колексификацията на ‘пръст на ръка/пръст на крак’.

Ключови думи: *словоред; словообразуване; типология; универсалии; числителни имена*

Ivan Derzhanski
Institute of Mathematics and Informatics
Bulgarian Academy of Sciences
Acad. G Bonchev St, Bl. 8
Sofia 1113, Bulgaria

БЪЛГАРСКИ И ПОЛСКИ НАИМЕНОВАНИЯ НА РАСТЕНИЯ, СЪДЪРЖАЩИ ИМЕНА НА ХРИСТИЯНСКИ СВЕТЦИ – СРАВНИТЕЛЕН АНАЛИЗ

Мариола Валчак-Миколайчакова

Университет „Адам Мицкевич“, Познан, Полша

ORCID: 0000-0001-8871-973

mawal@amu.edu.pl

Резюме. Названията на растенията принадлежат към най-стария лексикален пласт във всичките славянски езици, затова има многобройни разработки на тази тема. За съжаление, монографиите на български език по въпроса са малко, а сравнителни анализи почти липсват. Обект на изследване в доклада са номинационните процеси в полския и българския език, главно с оглед на семантичната мотивация при разглеждания тип лексеми, тъй като в названията на растенията са отразени както народната традиция и обичаи, така и начинът на оценяване на обкръжаващия свят. Създавайки имената на растенията, човек прилага аналогия с нещо добре известно, добре познато или пък нещо много близко и важно. Точно затова са използвани имената на християнските светци, които играят важна роля в човешкия живот. Тъй като повечето поляци и българи принадлежат към различни християнски вероизповедания, техният духовен живот намира отражение в словообразователната система.

Ключови думи: *фитоними; сакроними; номинационни процеси; семантична мотивация; сравнителен анализ*

На наименованията на растения (фитонимите), които принадлежат към най-стария лексикален пласт на всеки един от славянските езици, са посветени много статии и монографии. Растенията, по-специално билките, винаги са привличали вниманието на етнологите и езиковедите, тъй като са важна част от живота на човека – представляват не само съществен елемент от заобикалящата го среда, но също така са съставна част не само на неговата храна, но и на тази за животните, те са лечебно, а дори и магическо средство. През последните десетилетия са публикувани много важни изследвания на полски език, отнасящи се, от една страна, до народните наименования на растения (Pelcowa 2001; Waniakowa 2012), а от друга – до употребата на тези растения и свързаните с тях убеждения и вярвания (Bartmiński 2019; Kujawska et al. 2016; Gnatowska 2022), а също така до названията на растения, използвани в определена част на страната (Budziszewska 1993), в пограничните езикови територии (Szcześniak 2008) или в други славянски и неславянски езици (Gajdamowicz-Mazurek 1985; Rajewski 1996). Изследователи от различни научни дисциплини се интересуват и от растенията и техните наименования, присъстващи в определени исторически извори, съдържащи информация за използването на растенията през миналите векове (Chodurska 2003; Wasiewicz 2022).

Все още обаче липсват сравнителни изследвания, отнасящи се за два или повече славянски езика, или ако има, те засягат единични названия (такива са, между другото, многобройните публикации на Ядвига Ваякова), въпреки че понякога се представят по-обстойно славянските наименования (срв. индекса на названията при Waniakowa 2012). По тази причина авторката на настоящата статия в своите научни изследвания се опитва да сравни някои полски и български наименования, търсейки аналогии и различия (Walczak-Mikołajczakowa 2014; 2018). На тази цел е посветено и сравнението на българските и полските названия на растения, съдържащи имена на християнски светци.

Поставената задача при ексцерпирането на материала е свързана с откриването в двата езика на голяма група названия, включващи сакрални имена – авторката на статията познава от детството си такива наименования, например регионалното название от Великополската област *świętojanki* като определение за френско грозде, а в градините и църковните картини се е възхищавала на красотата на *lilie św. Józefa* (в други региони наричани също така *lilie św. Antoniego*). Изглежда очевидно, че щом като както говорещите български език в неговите най-различни диалектни и функционални варианти, така и говорещите полски език представляват народи, в чийто живот религията играе

важна роля (както в миналото, така и сега), този факт трябва да бъде отразен и в наименованията на растенията. Отдавна е известно, че в названията на растенията (особено на билките) е отразен начинът, по който е възприеман светът, неговата категоризация и оценяване, в тях присъстват също така и културни мотиви, включително и религиозни. Както отбелязва Халина Пелцова: „В разказите за растения се проявява както народният бит, функцията на растителния свят да твори култура, така и възприемането на названията на растения като начин за оценяване на света в миналото и сега“ (Pelcowa 2001: 100). За този подход допринася също така и появяването на полския книжен пазар на популярни, издадени в огромен тираж и богато илюстрирани ботанически атласи като *W ogrodzie Maryi. Atlas roślin maryjnych* или *W biblijnym ogrodzie. Atlas roślin* (Basiura 2018; Zenkteler 2021), а също така публикации, описващи атрибути на светци (Szczepanowicz 2007). С една дума, на етапа на събирането на материала предположенията на авторката са, че в названията на растения ще намери отражение духовният, а по-точно – религиозният живот на българите и поляците. По-нататък в статията ще бъдат представени резултатите от проведените изследвания.

Материалът е ексцерпиран както от атласи по ботаника, така и от списъци на наименования на растения, поместени в езиковедски изследвания. Веднага следва да бъде отбелязана значителната диспропорция на полските и българските източници – първите са значително повече. Въпреки че на български език са публикувани много книги, посветени на растенията, от тях значително по-голяма полза имат хората, чието хоби е да отглеждат билки или цветя, отколкото езиковедите, търсещи достоверни източници на наименования. Затова основен източник на българските фитоними е списъкът с наименования (и тяхното географско разпределение) отпреди точно 100 години, съставен от Петър Козаров и публикуван от Българската академия на науките в тома *Български народни названия на растенията* (Козаров / Kozarov 1925), и събраните от Борис Ахтаров (съвместно с Божидар Давидов и Анание Явашов) *Материали за български ботаничен речник* (Ахтаров / Ahtarov 1936). В известна степен бяха от помощ също разработки по етнология и етнолингвистика (Николова / Nikolova 2020; Витанова и др. / Vitanova et al. 2021), някои от тях с ненаучена, а по-скоро популярен характер (Мишев, Недялкова / Mischev, Nedialkova 2021), дори работи по народна медицина (Димков / Dimkov 1977). Пълният списък на източниците се съдържа в приложената към статията библиография.

Диспропорциите в броя на ексцерпирани от източниците полски и български фитоними, съдържащи имена на християнски светци, не оказват обаче значително влияние върху общия образ на тази група наименования, тъй като механизмите и мотивите за тяхното създаване ясно се виждат в достъпните материали.

Като цяло механизмите за наименоуване, които оказват влияние върху създаването на народни названия, може да бъдат разделени в няколко групи. Оказва се обаче, че съществуват поне няколко семантични класификации на фитонимите. В Полша изследователите се основават често на разработката на Ришард Токарски, който констатира, че най-съществените за човека черти на растенията може да бъдат разделени в 3 групи: а) характеристика на околната среда, в това число времето на цъфтенето и на събирането на реколтата, б) физически черти, в) особености, свързани с употребата (Tokarski 1993: 340 – 341). Може да се каже, че мотивите за именуването произтичат преди всичко от емпиричните преживявания на говорещите дадения език¹, а както посочва С. Небжеговска-Бартминска, разглеждайки названията на билки, в наименованията се отразява възприемането с всичките пет сетива: зрение (*bieluń*), вкус (*kwaśnik*), осезание (*lepiech*), обоняние (*śmierdziuch*) и дори слух (*skrzyp*) (Niebrzegowska-Bartmińska 2010: 278). С тази система на семантична подялба се кръстосва друга, която се основава на метафоричността на названията на растенията. Затова някои езиковеди изброяват следните семантични мотиви при фитонимите: особености на употребата, символни, битови, религиозни конотации, а също така вярвания в магичната сила на растенията (Pelcowa 2001: 99 – 100). Най-обширна подялба на семантичните мотиви представя Ядвига Ваякова (Waniakowa 2012: 63 – 118). Предложената от авторката класификация е изключително интересна, тъй като показва възможностите за подробна характеристика на растенията чрез техните наименования.

¹ Същият механизъм за създаване на названия може да бъде наблюдаван и при научната номенклатура, с тази разлика, че тогава в процеса на именуването участва единствено малка група хора, предимно ботаници. С изключение на малко на брой случаи в този процес не участват останалите, говорещи дадения език, които са мнозинство.

Освен описаните свойства, свързани с опита, в наименованията на билките (по-рядко на други растения) многократно присъстват културни мотиви. Ономасиологичната база на този тип названия се корени в народните вярвания и апокрифните послания, срв. напр. бълг. *русалче*, *русалско биле* (*Dictamnus albus*), наречено така съгласно убеждението, че това растение дължи своята лечебна сила на русалките; пол. *zaprzał* (*Galium aparine*), наричано също така „*przytulia*“, „*przytulia czepna*“, за което легендата гласи, че пчелите излъгали Бога, който ги питал от кои цветя има най-голяма полза, и не изброили растението лепка, т.е. отrekli, че го използват (на полски *zapały się* – оттам *zaprzał*), страхувайки се, че Бог ще им го отнеме.²

В случая с названията, препращащи към образите на християнски светци, всякакви подробни подялби, основаващи се на емпиричното, обаче се оказват неприложими, тъй като обхващат на семантичната мотивация на тези фитоними значително се стеснява. Изследователите забелязват, че почти всички билкови растения, съдържащи имена на божествени лица или на светци, притежават лечебни свойства, които водят до оздравяване, чистота на тялото, а отблъскват болестта, немошта, нечистотата, т.е. всичко това, което може да бъде асоциирано с действието на враждебни към човека сили, зли духове и демони и лоши хора, следователно с всички фактори, представляващи отричане на сакралната сфера (Niebrzegowska-Bartmińska 2012: 286).

Сред полските названия на растения, съдържащи сакрални имена, най-многобройни са тези, които се отнасят до образа на Божията майка. Разнообразието на именуването не е твърде голямо, но интересното тук е колко много различни растения са наричани по такъв начин (т.е. много подобно). В увода на своя *Атлас на растенията на Пресвета Богородица* Тадеуш Башура отбелязва следното:

От самото начало на развитието на култа към Пресветата Дева Мария вярващите избират Божията майка за покровителка на това, което ни дава създаденият от Бог растителен свят. С Нея са свързани най-много легенди, отнасящи се за растения, с Нейното име са наречени най-много растения, на Нея е дарен най-красивият месец, потъналият в цветя и зеленина май. Много празници, чрез които се почита Пресветата Дева Мария, са свързани с растенията, сред които и най-важният празник – Успение на Пресвета Богородица (Wniebowzięcie Najświętszej Maryi Panny, наричано също така *Święto Matki Boskiej Zielnej*) (Basiura 2018: 7).

Името на Дева Мария, а също така нейните определения като Божия Майка, Пресвета Дева, Богородица (на полски: *Maryja*, *Matka Boska*, *Najświętsza Pani*, *Matka Boża*) и други се съдържат в следните фитоними: *Panny Maryi włosy* (*włoski*), *Matki Bożej włosy* (*włoski*), *włoski Panny Maryi* (*Capillus Veneris*, *Adiantum cap. Veneris*); *Matki Bożej włoski mniejsze* (*Capillus Tricomane*); *włoski Matki Bożej* (*Ruta muraria*); *włoski Matki Boskiej* (*Arabis auriculata*); *włosy Panny Maryi* (*Trifolium arvense* L.); *włoski Najświętszej Pani* (*Verbascum Thapsus*); *złote włoski Matki Bożej* (*Adiantum aureum*); *warkoczyki Najświętszej Pani*, *warkocze Matki Boskiej* (*Verbascum Thapsus*); *warkocz Maryjny*, *warkoczyki Panny Maryi* (*Agrimonia Eupatoria*); *Panny Maryi rączka* (*Anemone ranunculoides*); *paluszki Matki Boskiej* (*Ledum palustre*, *Gentiana pneumonanthe* L.); *paluszki Panny Maryi* (*Campanula trachelium*); *trzewiczek / chodaczek / trzewiczki / buciki Matki Boskiej* (*Cyperipedium*, *Aconitum firmum*, *Linaria vulgaris*); *Matki Boskiej pantofelki* (*Asclepias*); *rękawiczki Matki Boskiej* (*Aquilegia vulgaris*); *kolczyki Najświętszej Pani* (десигнатът не е установен); *koszyczki Najświętszej Panny* (*Verbena officinalis*); *Panny Maryi kropidło* (*Filipendula*); *łyzy Matki Boskiej / Matki Boskiej łyzy* (*Briza media* L.); *serduszka Matki Boskiej* (*Briza media*); *krew / krewka Matki Bożej* (*Hypericum perforatum*); *Matki Bożej blet*, *Panny Maryi miętka* (*Ursino*); *Najświętszej Panny (Panny Maryi)*, *Maryi lenek / len*, евентуално *len / lenek Maryi* (*Linaria vulgaris*); *Bożej Matki len* (*Artemisia abrotanum*); *Panny Maryi dzwonki* (*Hypericum vulgare*); *Panny Maryi trawa* (*Holcus borealis*); *osetek Najświętszej Pani* (*Onopordon Acanthium*); *Matki Bożej oset* (*Atractilis*); *jabluska Najświętszej Panny / Pani* (*Verbascum Thapsus*); *baranki Najświętszej Maryi Panny* (*Sanguisorba officinalis* L.); *szczoteczki Najświętszej Maryi Panny* (десигнатът не е установен); *kądziołka Matki Boskiej* (*Trifolium arvense* L.).

² С. Небжеговска-Бартминска посочва също така и други версии на тази легенда, произхождащи от околностите на Люблин (Niebrzegowska-Bartmińska 2012: 280 – 281).

Въпреки схематичността и значителната повтораемост на названията, свързани с образа на Божията майка, в тях се забелязва народната тенденция да се използват умалителни имена. Деминутивите тук служат за подчертаване на положителното отношение към даденото растение, а също така и ползата му за човека. Смятаме, че употребата на умалителни думи има също така за цел да подчертае интимната, майчина връзка на полския народ с Богородица, известно е, че майката, говореща на детето си, често използва умалителни, описвайки света – по същия начин постъпва полският народ в процеса на именуване, желаяйки по този начин да изрази своите чувства към Божията майка.

Внимателният анализ на тези названия на растения ясно показва също така липсата на по-тясна връзка с моментите от живота на Божията майка, споменати в Новия завет. Тези фитоними по-скоро са възникнали заради желанието да се свържат определени полезни растения с образа на Богородица. Това потвърждават следните думи от увода на цитирания вече *Атлас на растенията на Пресвета Богородица*:

Тъй като източниците, съдържащи информация за живота на Божията майка, са малобройни, вярващите със своето въображение отъждествяват много вероятни моменти от Нейния живот, красотата, добрината и множеството Нейни добродетели с околния свят, в който живеят. (...) Човекът винаги е копнял да посвещава и да приписва на Богородица това, което е красиво и полезно. А растителният свят дава много примери за такава красота и полезност. В този случай народът върви по следите на създателите на апокрифи и често поставя Мария сред растения в своите легенди и предания (Basiuła 2018: 15).

За пример може да послужат две легенди, свързани с названия на растения, записани от етнографи преди Втората световна война:

След връщането си от Египет Светото Семейство водело спокоен живот в Назарет. През цялото време за малкия Исус се грижели Неговата Майка и Неговият настойник, св. Йосиф. Грижели се за него всеки ден, за да не бъде никога гладен, винаги да бъде облечен с чисти дрехи и добре гледан. Веднъж Божията Майка решила да скъси неговата вече доста дълга коса. Седнала с Него пред дома им, взела ножица и внимателно и равно я подстригвала. А когато я отрязвала, тя я пускала от ръката си. Тогава вятърът бързо я отнасял и разнасял по околните ливади и пасища. Там, където падала тази косичка, веднага пораствала гъшарка³ – невысоко растение със скромни бели цветчета. Затова гъшарката е наричана също така *косица на Исус* или *косица на Божията Майка* (Udziela 1931: 16).

Веднъж Божията Майка, придружавана от св. Йосиф, вървяла през една ливада и събирала билки, нужни за лекуване на болести. Този път не носела обувки. В един момент усетила остро убождане, от което много Я заболяло. Погледнала наоколо, търсейки виновника за тази болка, т.е. магарешки бодил, но се учудила безкрайно, че никъде не го вижда. Изведнъж забелязала мъничко растение, покрито с остри бодли. Тогава казала на св. Йосиф: – Виж какво малко магарешко бодилче! От този момент растението решетка⁴ е наричано *магарешкото бодилче на Божията Майка* (Udziela 1931: 17).

Подобно явление се наблюдава и в българския език – там също за препратките към образа на Мария са определящи свойствата на растението, а не библейските свидетелства. Поради различната традиция за определянето на Майката на Исус в българския език в тази група влизат фитоними, съдържащи съществителното Богородица (или образувани от него деривати): *богородиче* (*Prunella vulgaris*); *богородичи*, *богородична трева*, *богородичен бурян* / *бурен* (*Calamintha nepeta*); *богородична трева* (*Pulmonaria tuberosa*). Горепосочените растения притежават лечебни свойства или са медоносни. Разговорно с названието *богородички* се определят различните видове на градинското цвете астра (китайска астра, алпийска астра и други), които цъфтят в края на лятото – около 15 август, когато се чества Успение Богородично, наричано Голяма Богородица. Следователно това название е от календарен тип.

Следва да се отбележи също така, че в двата разглеждани тук езика не при всички растения, свързани чрез легенди с образа на Мария, тази връзка се отразява в названието. Например във връзките на българския народ с Божията Майка се свързват две дървета: трепетлика и габър. Запи-

³ *Gęsiówka uszkowata* ‘*Arabis auriculata*’.

⁴ *Dziewięćsił bezłodygowy* ‘*Carlina acaulis* L.’.

сани са легенди, потвърждаващи връзката с Нея (Маринов / Marinov 2003), но това не е отразено в наименованията:

Св. Богородица, като родила млада Бога, подирила из гората дърво, на което да върже люлка за него. Из цялата гора тя не намерила чисто място освен онова, дето израснало дърво „златен габер“ (...) Затова овчарските свирки са правени някога само от габер (Маринов / Marinov 2003: 76).

Трепетлика, треперушка е един род топола, чиито листа всякога шумят и треперят дори в най-тихо време. Според народната вяра тя е наказана от св. Богородица. Когато се родил млада Бога и коледарите оповестявали това важно събитие на света, то се спрели гората и водата да послушат тая нова песен. Само трепетликата (треперушката, *сипитликата*) не се спряла. Затова Божа майка я проклела:

*Ой те тебе треперушко,
И от нине дор до века
Да трепериш и със вятар,
И със вятар и без вятар* (Маринов / Marinov 2003: 78).

Докато в българските източници не са отбелязани наименования, свързани с името на Исус, полските названия, съдържащи това име (винаги във вида *Pan Jezus*) се образуват по аналогичен начин на тези, свързани с Божията майка. Има значително по-малко такива названия, но в тях също се използват деминутиви: *glówki*, *rączki*, *pantofelki* и т.н.: *Pana Jezusa glówki* (Pimpinella poterium); *kwiat Pana Jezusa* (Hypericum perforatum, Helidonium maius L.); *rączka Pana Jezusa* (Palma Christi); *pantofelki Pana Jezusa* (Aconitum firmum); *paluszki Pana Jezusa* (Ledum palustre); *jabluska Pana Jezusa* (Alyssum montanum); *Pana Jezusa włosy* (Arabis auriculata); *korona Pana Jezusa* (Berberis vulgaris).

Свещеното име Бог и дериватите от него се срещат както в полските, така и в българските названия. В българския език присъстват следните наименования: *божо дърво* / *божи дърво*; *божо-дръвце* (Artemisia Abrotonum); *божа ружица* (Abutilon); *божигробски бусилек* (Artemisia anna). В полския език са отбелязани цели 17 такива названия: *Boże drzewko* (Artemisia Abrotonum); *Boże liźko* (Folium Farfarae); *Boża rączka* (Gymnadenia conopsea, Orchis lafifolia); *Boża trawka* / *trawa* (Trigonella Foenum graecum); *Boża wola* (Cynanchum); *Bożanowiec* (Lysimachia nummularia); *Bożeć* (Eurybia); *Bożodrzew* (Ailanthus glandulosa); *Bożydrzew* (Abrotonum); *Bożywoń* (Diosma); *Boży byt* (Chenopodium Botrys); *Bożydar* (Gundelia); *Bożykwiat* (Dodecatheon); *Bożyględ* (Dodecatheon); *Bożylist* (Phyllis); *Bożymech* (Hieracium Pilosella); *Boża krew* (Trefle epineux).

Както се вижда от посочените примери, структурата на тези наименования се повтаря. В много от тях се повтарят препратки към **части на тялото** (*rączki*, *paluszki*, *włoski*, *warkocz*), **елементи на облеклото** (*trzewiczek*, *pantofelki*), **предмети**, с каквито си служат божествените лица (*koszyczek*, *kądziołka*), към света на обкръжаващите растения (*miętka*, *lenek*, *oset*, *jabluska*).

От друга страна, полските названия на растения, препращащи към имена на отделни светци, са изградени най-често от категоризираща съставна част и името на светото лице, например *ziele św. Jana*, *kwiat św. Jakuba*, *batogi św. Piotra*. Много названия може да бъдат формирани по подобен начин, а да се различават единствено по името на светеца.

Към образа на св. Петър препращат следните названия на растения: *św. Piotra łysina* (Scabiosa succisia); *ziele św. Piotra* / *św. Piotra ziele* (Glechoma hederacea i Succisia); *św. Piotra korzenie* (Dentaria enneaphylla); *bicz* / *batożki św. Piotra* / *Piotrowe batogi* (Cichorium intybus L.⁵), *Świętopietrzyk* (Crithmum). Името на св. Йоан ще открием в наименованията: *ziele św. Jana* / *św. Jana ziele* (Buphthalmus, Hypericon vulgatum, Hypericum perforatum, Ipericon); *świętojańskie ziele* (Artemisia vulgaris, Hypericum, Hypericum perforatum); *świętojańska babka* и *świętojański chleb* (Ceratonja siliqua); *batogi św. Jana* (Cichorium intybus); *jagody czarne św. Jana* (Ribes nigrum, Ribes sylvestre); *św. Jana chleb* (Caeracia); *św. Jana pas* / *pasek* (Lycopodium, Muscus terrestris); *św. Jana szarańcza* (Ceratonja, шушулките на това растение са наричани *chleb świętojański*).

⁵ Същото това растение се нарича и *świętojańskie ziele*.

Доста широко е представено в наименованията на растения също така името на св. Яков: *ziele św. Jakuba* (Senecio Jacobea); *kwiat św. Jakuba* / *św. Jakuba kwiat* (Senecio maior); *łzawica* / *łzy Jakubowe* (най-вероятно *Coix lacryma-jobi*, познато също така като *łzy Hioba*). Останалите имена на светци се срещат спорадично, винаги под формата на типичното съчетание *билката на* + *името на светеца* / *светицата*: *ziele św. Antoniego* (Molybdaena, Thymus serpyllum); *ziele św. Barbary* (Erysimum barbarea); *ziele św. Elżbiety* (Ruta graveolens); *ziele św. Katarzyny* (Delphinium Staphisagria); *ziele św. Kunegundy* (Eupatorium cannabinum) и *ziele św. Wawrzyńca* (най-вероятно *Laurus nobilis*). Името на света Елена се появява в наименованието на бял оман: *kwiat św. Heleny*, което може да възприемем като полонизирано латинско название *Inula helenium*.

В българския език също се срещат названия, свързани с имената на светци, при което името на светията обикновено приема притежателна форма: *Петров крак* (Anemone); *Петров кръст* (Lilium, а също така *Paris quadrifolia*); *Петрови гащи* (Corydalis); *Еньова трева*, *Еню цвете* (Galium); *Еньов тръв* (Hieraceum); *Димитровска ружа* (Chrysanthemum). Българският език, а по-точно отделните български диалекти и говори обаче предпочитат еднословните наименования, образувани от името на светеца. Често това са деминутивни форми: *димитровка* (Chrysanthemum); *лазаркиня* (Asperula odorata); *лазарниче* (Myosotis); *гергьовка* (Galium – само в околностите на Тетевен); *гергьовденче* (Cytisus); *гергьовче* (Narcissus); *гергьовден* (Glechoma); *тимотейка* (Phleum); *еньовче*, *енювчец*, *еньовиче* (Galium). Използваната за лекуването на женски болести билка *Achillea* (на полски *krwawnik*) на български език придобива названието във форма на женски род, създадено от името на св. Йоан: *бяла Еньовица* и *желта Еньовица*. Следва да се добави също така, че няколко български названия, свързани с името *Марта* (например *диво мартинче*), са свързани не с образа на св. Марта, а с произлизащия от народните вярвания образ на Баба Марта, чието име е образувано от името на месец март. Също така названия като бълг. *маргаритка* (*Leucanthemum vulgare*), както и диалектното наименование на храста снежноплодник *маргаритка*, *маргаритар* (лат. *Symphoricarpos*) и полското *margaretka* (*Argyranthemum frutescens*), привидно свързани с името на св. Маргарита, нямат нищо общо с образа на тази светица. Това са по-скоро названия, заети от други езици (полската дума *margaretka* най-вероятно е заемка от френски).

Имената на светците, използвани за образуването на названия на растения (особено на билки), се избират по два основни критерия: 1) образът на светеца притежава богата и потвърдена с многобройни варианти история на земята (като св. Йоан, св. Петър); 2) датата на неговия/нейния празник (или на споменаването в литургията) в календара се пада тогава, когато е подходящото време за брането на билки. В полските климатични условия това е периодът между деня на св. Йоан Кръстител (24 юни) и деня на Успението на Пресвета Богородица (15 август).⁶ Българските названия свидетелстват за това, че на Балканите този период е по-дълъг, т.е. започва по-рано, тъй като няколко наименования (*гергьовче*, *гергьовденче*, *лазарниче*, *лазаркиня*) са свързани с деня на св. Георги (6 май) и св. Лазар (подвижна дата, съботата преди Цветница). Названията на останалите растения (т.е. на такива, които не притежават лечебни свойства) може да бъдат свързани с имената на светци, за които в календара са отредени значително по-ранни или по-късни дати (срв. пол. *marcinki* – 11 ноември, бълг. *димитровки* – 26 октомври).

Като заключение на настоящото изследване може да се посочи, че анализът на фитонимите, съдържащи имена на божествени лица и на светци, потвърждава твърдението, представено в началото, че в наименованията на растенията е отразен духовният, а по-специално религиозният живот на българите и поляците. Въпреки че тези названия са значително по-малко и не толкова разнообразни, каквито бяха предположенията на авторката, преди да пристъпи към изследването, то те все пак потвърждават следното: 1) имената на образите, свързани с християнската религия, се асоциират главно с лечебни растения; 2) литургичният календар играе важна роля в живота на двата народа (а дори не са взети под внимание фитонимите, препращащи към имената на празници, като например *великденче*).

⁶ В етнографския месечник *Wisła* от 1901 година е отбелязано, че: „за да донесат желаната полза лечебните билки, те трябва да бъдат брани в навечерието на св. Йоан, св. Петър и Павел и в навечерието на всички празници на Богородица“ (цит. по Niebrzegowska-Bartmińska 2010: 283).

Накрая си струва да се добави, че интересни резултати би могло да даде изследване на противоположните на анализирания в тази статия названия, т.е. на названия, отнасящи се за враждебни към човека сили, зли духове и демони, свързани с противоположната на сакралната сфера. Тук дори един бърз преглед на българските названия показва, че те са многобройни и разнообразни (т.е. връзката е с такива образи като *самовили*, *самодиви*, *змий*, *змеи*, *дявол*, *русалки*), докато изглежда, че полските названия са ограничени основно до връзката с образите *diabeł* и *czart*. Това обаче изисква отделно изследване, подкрепено с изворов материал.

Цитирана литература / References:

- Ахтаров 1939: Ахтаров, Б. *Материали за български ботаничен речник*. София: Придворна печатница. (Ahtarov 1939: Ahtarov, B. *Materiali za balgarski botanichen rechnik*. Sofia: Pridvorna pechatnitsa.)
- Витанова и др. 2021: Витанова, М., В. Мичева, Й. Кирилова и др. *Етнолингвистичен речник на българската народна медицина*. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“. (Vitanova et al. 2021: Vitanova, M., V. Micheva, Y. Kirilova et al. *Etnolongvistichen rechnik na balgarskata narodna meditsina*. Sofia: Izdatelstvo na BAN „Prof. Marin Drinov“.)
- Димков 1977: Димков, П. *Българска народна медицина. Природолечение и природосъобразен живот. Т. 1. Обща част*. София: Наука и изкуство. (Dimkov 1977: Dimkov, P. *Balgarska narodna meditsina. Prirodolechenie i prirodosaobrazen zhivot. T. 1. Obshta chast*. Sofia: Nauka i izkustvo.)
- Каблешкова 2002: Каблешкова, Р. Отражение на билките в българските народни вярвания и използването им в народната медицина. – В: *Етър. Етноложки изследвания*. Т. 4. Габрово: Фабер, с. 95 – 110. (Kableschkova 2002: Kableschkova, R. Otrazhenie na bilkite v balgarskite narodni vyarvaniya i izpolzvaneto im v narodnata meditsina. – In: *Etar. Etnolozhki izsledvaniya*. Т. 4. Gabrovo: Faber, pp. 95 – 110.)
- Козаров 1925: Козаров, П. *Български народни названия на растенията*. Сборник на БАН, кн. XX. (Kozarov 1925: Kozarov, P. *Balgarski narodni nazvaniya na rasteniyata*. Sbornik na BAN, kn. XX.)
- Колосова 2011: Колосова, В. Богородичните треви и свързаните с тях легенди в славянската традиционна култура. – *Годишник на Асоциация „Онгъл“*, т. 9, с. 85 – 93. (Kolossova 2011: Kolossova, V. Bogorodichnite trevi i svarzanite s tyah legendi v slavyanskata traditsionna kultura. – *Godishnik na Asotsiatsiya „Ongal“*, t. 9, pp. 85 – 93.)
- Кънчев 2014: Кънчев, Ц. *Разпознаване и събиране на билки*. София: Колхида. (Kanchev 2014: Kanchev, Ts. *Razpoznavane i sabirane na bilki*. Sofia: Kolhida.)
- Маринов 2003: Маринов, Д. *Избрани произведения. Т. 1, ч. 1. Народна вяра*. София: Изток-Запад. (Marinov 2003: Marinov, D. *Izbrani proizvedeniya. T. 1, ch. 1. Narodna vyara*. Sofia: Iztok-Zapad.)
- Мишев, Недялкова 2021: Мишев, Г., Е. Недялкова. *77 и половина чудни растения. Народна вяра, магия и лечение*. София: Ракета. (Mishev, Nedyalkova 2021: Mishev, G., E. Nedyalkova. *77 i polovina chudni rasteniya. Narodna vyara, magiya i lechenie*. Sofia: Raketa.)
- Николова 2020: Николова, Н. Лечебни растения в Етнолингвистичния речник на българската народна медицина (Лингвокултурологичен анализ). – *Славянски диалози*, кн. 25, с. 45 – 56. (Nikolova 2020: Nikolova, N. Lechebni rasteniya v Etnolongvistichniya rechnik na balgarskata narodna meditsina (Lingvokulturologichen analiz). – *Slavyanski dialozi*, kn. 25, pp. 45 – 46.)
- Явашов 2020: Явашов, А. *Принос към българската народна ботаническа медицина*. София: Шамбала. (Yavashov 2020: Yavashov, A. *Prinos kam narodna botanicheska meditsina*. Sofia: Shambala.)
- <<http://apologetic.blog.hobi/2011.06/01spisyk-na-bilkite-v-balgaria-s-dialektni-nazvaniia>> [10.10.2016]
- Bartmiński 2019: Bartmiński, J. (red.). *Słownik stereotypów i symboli ludowych. T. 2. Rośliny*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Basiura 2018: Basiura, T. *W ogrodzie Maryi. Atlas roślin maryjnych*. Kraków: Wydawnictwo M.
- Borejszo 2000: Borejszo, M. O zestawieniach metaforycznych w potocznym nazewnictwie roślin pokojowych. – *Język Polski*, z. 5, s. 334 – 354.
- Budziszewska 1972: Budziszewska, W. Mit a nazwa rośliny. – *Poradnik Językowy*, z. 10, s. 573 – 576.
- Budziszewska 1993: Budziszewska, W. Z góralskich nazw roślin. – In: Kuźnicka, B. (red). *Historia leków naturalnych. T. IV. Z historii i etymologii polskich nazw roślin leczniczych*. Warszawa: Polska Akademia Nauk, s. 87 – 97.
- Chodurska 2003: Chodurska, H. *Ze studiów nad fitonimami rękopiśmiennych zielników wschodniosłowiańskich XVII – XVIII wieku*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej.
- Gajdamowicz-Mazurek 1985: Gajdamowicz-Mazurek, A. *Nazwy roślin w języku rosyjskim. Zarys słowotwórczo-semantyczny*. Opole: Wyższa Szkoła Pedagogiczna.
- Gnatowska 2022: Gnatowska, D. *Rośliny lecznicze. Kolekcje Muzeum Rolnictwa im. Ks. Krzysztofa Kluka w Ciechanowcu*. Ciechanowiec: Muzeum Rolnictwa.

- Kujawska et al. 2016: Kujawska, M., Ł. Łuczaj, J. Sosnowska, P. Klepacki. *Rośliny w wierzeniach i zwyczajach ludowych. Słownik Adama Fischera*, Wrocław: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze.
- Niebrzegowska-Bartmińska 2010: Niebrzegowska-Bartmińska, S. Sakronimy w polskim ludowym obrazie ziół. – In: Pelcowa, H. (red.). *W świecie nazw. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Czesławowi Kosylowi*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, s. 281 – 289.
- Pelcowa 2001: Pelcowa, H. Nazwy roślin w świadomości językowej ludności wiejskiej. – In: Dąbrowska, A. (red.). *Język a kultura. T. XVI. Świat roślin w języku i kulturze*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, s. 99 – 116.
- Rajewski 1996: Rajewski, M. *Pochodzenie łacińskich nazw roślin polskich*. Warszawa: Książka i Wiedza 1996.
- Szczepanowicz 2007: Szczepanowicz, B. *Zwierzęta i rośliny w życiu świętych oraz jako ich atrybuty*. Kraków: Wydawnictwo Księży Sercanów.
- Szcześniak 2008: Szcześniak, K. *Świat roślin światem ludzi na pograniczu wschodniej i zachodniej słowiańszczyzny*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
- Tokarski 1993: Tokarski, R. Słownictwo jako interpretacja świata. – In: Bartmiński, J. (red.). *Encyklopedia kultury polskiej XX wieku. T. II. Współczesny język polski*. Wrocław: Wiedza o Kulturze, s. 335 – 362.
- Udziela 1931: Udziela, S. *Rośliny w wierzeniach ludu krakowskiego*. Lwów: Towarzystwo Ludoznawcze.
- Walczak-Mikołajczakowa 2014: Walczak-Mikołajczakowa, M. Co porastało płowdiwskie wzgórza? (Na materiale powieści Dymitra Kirkowa *Хълмът*). – *Научни трудове на Пловдивския университет Паусий Хилендарски*, т. 52, кн.1, сб. А, с. 378 – 386.
- Walczak-Mikołajczakowa 2018: Walczak-Mikołajczakowa, M. Odwołania do świata zwierząt w bułgarskich nazwach roślin zielnych. – *Slavica Lodziensia*, № 2, s. 31 – 44.
- Waniakowa 2012: Waniakowa, J. *Polskie gwarowe nazwy dziko rosnących roślin zielnych na tle słowiańskim*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Wasiewicz 2022: Wasiewicz B. (red.). *Polskie herbaria renesansowe jako źródło wiedzy medycznej*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Zenkteler 2021: Zenkteler, E. *W ogrodzie biblijnym*. Kraków: Wydawnictwo M.

BULGARIAN AND POLISH NAMES OF PLANTS CONTAINING THE NAMES OF CHRISTIAN SAINTS – A COMPARATIVE ANALYSIS

Mariola Walczak-Mikołajczakowa

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Polska

ORCID: 0000-0001-8871-973

mawal@amu.edu.pl

Abstract. Plant names belong to the oldest lexical layer in all Slavic languages, therefore there are numerous developments on this topic. Unfortunately, there are few monographs devoted to this topic in Bulgarian, and comparative analyses are almost absent. The object of my research is the nominative processes in the Polish and Bulgarian languages, mainly the semantic motivation of the examined lexemes, since the names of the plants are marked both the folk tradition and customs, as well as a way of evaluating the surrounding world. Creating the names of plants, one tries to build them by analogy to something well-known, well-known or something very close and important. That is exactly why the names of Christian saints, who play an important role in human life, are used. Since the majority of Poles and Bulgarians belong to different Christian denominations, their spiritual life is reflected in the word formation system.

Keywords: *phytonyms; sacronyms; nomination processes; semantic motivation; comparative analysis*

Mariola Walczak-Mikołajczakowa
Instytut Filologii Słowiańskiej
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza
ul. Fredry 10
61-701 Poznań, Polska

ЗА ПОЛСКО-БЪЛГАРСКАТА ЛЕКСИКАЛНА АПРОКСИМАЦИЯ – 30 ГОДИНИ ПО-КЪСНО

Петър Сотиров

Университет „Мария Кюри-Склодовска“ в Люблин, Полша

petar.sotirov@mail.umcs.pl

Резюме. Обект на настоящето изследване е полско-българската лексикална апроксимация. Целта е да се представят нови апроксимати, които се откриват в областта на разговорната лексика. Тези апроксимати принадлежат към различни типове от гледна точка на познатите критерии за класификация (формален, семантичен, морфологичен, стилистичен, етимологичен). От формална гледна точка изследваните езикови единици са пълни или непълни апроксимати. По отношение на семантиката се среща както цялостна, така и частична апроксимация. Първият тип е характерен за лексикални двойки, в рамките на които полската лексема има само разговорно значение. Частична апроксимация се наблюдава при двойките, в които полската лексема притежава основно неразговорно значение и допълнително разговорно значение, чрез което влиза в отношение на апроксимация с българската лексема. Изследването разкрива и някои интересни случаи на полско-българска апроксимация, които досега не са били описвани.

Ключови думи: апроксимация; междуезикова омонимия; разговорна лексика; полски език; български език

1. Увод

Преди 30 години беше публикуван първият и единствен засега речник на полско-българските апроксимати под заглавие *Лексикални клопки. Речник на полско-българските апроксимати* (SAPB 1994). Както е известно, речникът е подготвен в Института за славянска филология при Силезийския университет в град Катовице от колектив в състав Марта Кърпачева, Хриска Симеонова и Емил Токаж. Терминът *апроксимация* (от лат. *approximatio* ‘приближаване, схващане на нещо по не съвсем точен начин’) е предложен от Марта Кърпачева с убеждението, че в сравнение с други термини (напр. *омонимия*, *хетеросемия*, *аналогия*, *лъжливи приятели на преводача*, *илюзорни съответствия* и много други) най-точно изразява „наличието в различни езици на формално подобни или съвпадащи лексикални единици, които са диференцирани смислово или/и стилистично“ (SAPB 1994:12; Karpaczewa 1985).¹

В речника са включени 1516 двойки статии, представящи случаи на полско-българска апроксимация (междуезикова омонимия), което е едно сравнително голямо количество за двуезичен специализиран речник. Тук са представени единици с различно по степен формално сходство (пълно, непълно или смесено), които изразяват най-разнообразни семантични отношения. Някои от двойките изрази са с изцяло различна семантика (пълни апроксимати) в полския и в българския език (напр. пол. *czasownik* ‘глагол’ – бълг. *часовник* ‘уред за показване на часовете’, пол. *cham* ‘некултурен човек, простак; човек от простолюдието’ – бълг. *хам* ‘въжена примка; ярем, хомот’). Повечето лексикални двойки обаче представят случаи на частична омонимия, т.е. лексикалните единици от двата езика притежават общи семантични признаци, но се различават по някои от своите значения. Двете лексеми могат да бъдат с различни основни значения (напр. пол. *jad* ‘отрова’ – бълг. *яд* ‘душевно раздразнение, гняв’), но също така омонимията може да се простира между основното значение на едната лексема и преносното на другата (напр. пол. *jasła* ‘корито или стълба, зад която се поставя фураж за животни’ – бълг. *ясла* ‘заведение, където се отглеждат малки деца’), между преносните значения на двете лексеми (напр. *kolano* ‘завой, чупка на улица’ – *коляно* ‘произход’) и пр.

¹ По въпроса за терминологията по отношение на това явление вж. също Majewska 2017; Kononenko 2017: 141 – 142. Тук с предимство използваме термина *апроксимация*, но също като равнозначен и термина *междуезикова омонимия*, както и производни от тях термини.

2. Обект и цел на изследването

30 години след публикуването му речникът *Лексикални клопки* си остава най-пълното лексикографско издание, посветено на полско-българската лексикална апроксимация. Поради богатия материал и високите си научни качества той има разностранно приложение. Речникът е в основата на важни изследвания в областта на апроксимацията като явление², на преподаването на българския език като чужд в Полша и на полско-българския и българо-полския превод. От тези изследвания произтичат някои съществени изводи. Един от тях се отнася до същността на апроксимацията и до нейните източници, а именно, че тя се основава на неравномерното семантично развитие на думите в отделните езици, на полисемията, омонимията и паронимията (Czyżniewska 2002: 137; Doliński 2017: 89). Изследванията позволяват да се направи и друг важен извод, а именно, че системата на полско-българските апроксимати не е затворена, напротив, езиковата практика и съвременните тенденции в езика подсказват, че тя подлежи на по-нататъшно обогатяване (вж. напр. Karpińska 2014; Вопова 2021 и др.). Във връзка с това беше предприето и настоящето изследване, чиято цел е да се представят нови случаи на полско-българска апроксимация, като се опише тяхната същност от гледна точка на различните критерии за типологизация на междуезиковите омоними.

3. Нови случаи на полско-българска апроксимация от областта на разговорната лексика

Дългогодишните наблюдения върху полската езикова действителност, включително и върху най-новите тенденции, свързани с неологията, интернационализацията и колоквализацията при лексиката, както и запознаването с по-новите лексикографски издания, показват, че съставът на полско-българските апроксимати може да бъде разширен в значителна степен. Поради ограничения в обема на текста ще се спрем само на лексемите от областта на разговорността, които, на фона на целия материал, са слабо представени в речника *Лексикални клопки*.³ Едно от обясненията на този факт може да се търси в източниците на неговия езиков материал. В увода на речника е поместена информация (вж. SAPB 1994: 13), че източници на полския материал са *Малък речник на полския език* под редакцията на Станислав Скорупка, Халина Аудерска и Зофия Лемпицка (MSJP 1969) и *Речник на полския език* под редакцията на Мечислав Шимчак (SJP 1978 – 1981), на българския – *Български тълковен речник* (БТР 1973). Тези лексикографски източници не представят най-новото състояние на лексиката на двата езика, съвсем логично не съдържат и много от новопоявилите се разговорни лексеми или разговорни значения на традиционни лексеми. Все пак някои разговорни лексеми или лексеми с вторично разговорно значение, създаващи условия за апроксимация, присъстват в тези речници, но по неизвестни за нас съображения не са взети под внимание от авторите на *Лексикални клопки*.⁴

В един от най-новите и подробни тълковни речници на полския език, подготвен от учени от Полската академия на науките (WSJP PAN online), се откриват повече от 100 лексикални единици с квалификатор *разговорно*⁵, които по определен начин влизат в отношение на апроксимация с

² Например въз основа на материал от речника полската българистка Агнешка Чижневска е изработила известната в славянското езикознание типология на апроксиматите, включваща богато множество от различни типове апроксимати с описание и примери за всеки тип. В тази класификация са разграничени четири главни типа апроксимация – лексикална, синтактична, фразеологична и прагматична, а в рамките на всеки тип, въз основа на определени критерии и в йерархичен ред, са представени подтипове (Czyżniewska 2002).

³ С разговорни значения при полската лексема в речника присъстват например апроксимати като: *babka* ‘девойка, жена’ – *бабка*; *bagaż* ‘гардероб на гара’ – *багаж*; *blondynka* ‘въшка’ – *блондинка*; *flota* ‘мангизи’ – *флота*; *głina* ‘полицай, ченге’ – *глина*; *kawał* ‘шега, виц’ – *кавал*; *konserwa* ‘консерватор’ – *консерва*; *koza* ‘жива, весела девойка’, ‘затвор’, ‘малка желязна печка’ ‘тарга’ – *коза*; *pała* ‘единица – в училище’ – *пала*; *rogacz* ‘мъж рогоносец’ – *рогач* и др. (вж. SAPB 1994).

⁴ Например в *Речник на полския език* под редакцията на М. Шимчак (SJP 1978) се откриват лексеми с разговорно значение като: *bufory*, *kanada*, *dostawka*, *kupa*, *ser* и др., които отсъстват в речника *Лексикални клопки*.

⁵ От встъпителната информация към речника разбираме, че с този квалификатор са придружени „единици, които се употребяват в неофициални ситуации и употребата им е невъзможна в официална ситуация“ (https://pliki.wsjp.pl/zasady_opracowania_wsjp.pdf).

български лексемни съответствия. Това са полски лексеми, които притежават някакво формално сходство с български лексеми – пълно или непълно (сред тях омограми, омофони и артикулационни апроксимати) (вж. SAPB 1994: 14; също Czyżniewska 2002: 136), но се различават от тях в семантичен план чрез разговорните си значения. В тематично отношение най-голям брой от изследваните полско-български апроксимати предоставят областите *Човекът като психическа същност*, *Човекът като физическа същност* и *Всекидневен живот на човека*. В лексиката от останалите тематични области се откриват единични случаи на изследваното тук явление.

С оглед на семантичния обхват и семантичната структура на полския компонент в лексикалните двойки сред новооткритите полско-български лексикални апроксимати се открояват две основни групи: 1) Апроксимати, при които полската лексема е изцяло разговорна (с едно или с повече разговорни значения, 2) Апроксимати, при които полската лексема е с основно неразговорно и вторично разговорно значение (или значения).

Първата основна група апроксимати е значително по-малка – тя включва общо около 20 лексикални двойки. Сред тях полско-български апроксимати, при които е налице еднозначна полска разговорна лексема, са следните:

bufory Женски гърди – **буфери**

wiatry Газове, образуващи се в червата и отделяни през ануса; пръдня – **вятър**

buzi Целувка – **бузи**

wary Усещане за топлина, особено по лицето и шията, продължаващо от няколко секунди до няколко минути, придружено от зачервяване и обилно изпотяване; горещи вълни – **вари** (< **варя**)

czuj Чувство, нюх, интуиция – **чуй** (< **чуй**)

kanada Много благоприятна от някаква гледна точка ситуация – **Канада**

smęć Произведение на изкуството или изявление, което предизвиква неудовлетворение (неприязън) у говорещия, защото е депресиращо или скучно – **смет**

chody познанство с влиятелни хора, които могат неофициално да повлияят на развитието на ситуацията или на хода на събитията по начин, който е изгоден за нас; връзки – **ходи** (< **ходя**)

madka Майка, която се грижи за детето си по обременителен за околните начин, убедена е в своето превъзходство, произтичащо от майчинството, и се възприема като твърде претенциозна личност – **матка**

paśka (< **paśkać** ‘мажа повърхност с нещо гъсто и лепкаво, цапам’) Гъста полутечна маса с не-привлекателен вид, образувана от нещо влажно или преварено – **пачка**

pekin Беден квартал, съставен от бараки или примитивни къщи в покрайнините на някои градове; гето – **Пекин**

Случаи на апроксимация, при които полската лексема е с повече от едно разговорно значение, са следните:

dupka 1. *шег*. Седалищната част на тялото. 2. Анус на малко дете. 3. Жена, третирана като сексуален обект. 4. Парче от края на хлеба; крайщник, крайче – **дупка**

misio (< **miś** умал.-гал. ‘мече’) 1. Мече – животното. 2. Мече – плюшена играчка. 3. Пълен мъж. 4. Мъж – добър човек. 5. Любим, обичан мъж – **Мишо**

smarkacz 1. Дете, към което се изразява отрицателно отношение; сополанко. 2. *пейорат*. Мъж, когото говорещият смята за недостоеен за доверие поради това, че е млад – **смъркач**

gnój 1. Животински изпражнения, смесени с вода или слама. 2. С неприязън за човек, смятан от говорещия за незрял – **гной**

konus 1. Нисък мъж; дребосък, мъник. 2. Нещо значително по-малко в сравнение с други обекти от същия вид. 3. Някой, който е смятан за по-лош спрямо другите – **конус**

syf 1. Сифилис. 2. Мехур върху кожата, пълен с гной или друго подобно вещество. 3. Мръсотия или бъркотия, които отвращават говорещия. 4. Нещо, което говорещият възприема като грозно, вредно и лишено от всякаква стойност. 5. Задължителна военна служба – **сив**

mongolka 1. Глупава жена. 2. Жена със синдром на Даун – **монголка**

jaśca 1. Шеги. 2. Необичайна ситуация, обикновено включваща някакъв вид неприятности. 3. Силен характер. 4. Гениталии – **яйца**

dostawka 1. Добавяне на столове или легла в случай на необходимост; допълнителен стол или легло, поставени някъде. 2. Лице или нещо, смятано за допълнение към нещо; добавка – **доставка**

- francuz, francuzy** 1. Вид френско хлебче. 2. Плитка на коса, сплетена по определен начин. 3. Френски ключ. 4. Автомобил, произведен във Франция. 5. Учебен предмет – френски език. 6. Орален секс – **французин, французи**

fiś 1. Нечие състояние, начин на мислене или на поведение, което излиза извън нормата и издава психическо разстройство. 2. Човек, чието поведение или предпочитания са толкова различни от нормата, че говорещият вярва, че е психично болен или неуравновесен; смахнат, пернат, перко – **фиш**

flaszkа 1a. Стъклена бутилка. 1b. Съдържанието на стъклена бутилка. 2. Бутилка водка – **флашка**
pet 1. Фас от цигара. 2. Цигара – **пет**

Втората основна група новооткрити полско-български апроксимати е значително по-голяма – тя включва около 100 лексикални двойки, при които полската единица притежава основно неразговорно значение, но семантичната ѝ структура обхваща и (едно или повече) вторични разговорни значения, и именно с тях думата влиза в отношение на апроксимация с формално подобна българска лексема. Някои от тези двойки присъстват в речника *Лексикални клопки*, но с различни от тук показаните значения на полската лексема, например:

bania 4. Глава. 5. Чаша алкохол. 6. Най-ниската оценка в училище – **баня** (SAPB 1994: 59 – 60)⁶

dusza 14. Седалищната част на тялото – **душa, душa** (SAPB 1994: 140 – 141)

kufer 3. Седалищната част на тялото – **куфар** (SAPB 1994: 307)

koza 5. остар. Наказание на ученик, състоящо се в задържане в училището след занятия. 6. Бучка засъхнал секрет от носа – **коза** (SAPB 1994: 298)

byk 3. Силен и здрав мъж, за когото се говори с уважение. 4. Грешка по време на писане. 5. *иконом*. Трайно покачване на цената на ценните книжа на борсата – **бик** (SAPB 1994: 87)

czajnik 4. *шег*. Човек, който се въздържа да направи нещо от срам, страх или срамежливост – **чайник** (SAPB 1994: 108)

kosa 4. Учител или ръководител, който е строг и вискателен спрямо учениците или подчинените – **коса** (SAPB 1994: 294)

myszka 3. Жена, която не привлича вниманието на другите; невзрачна жена – **мишка** (SAPB 1994: 395)

sokół 2. Човек, който се отличава със своите умения и способности в определена област на дейност – **сокол** (SAPB 1994: 582)

draka 2. Необичайна ситуация, която предизвиква забавление или изненада сред наблюдателите; цирк – **драка** (SAPB 1994: 134)

kapа (< **klapa**) 5. Използвано за съобщаване, че нещо се е провалило; несполука, крах, провал – **капа** (SAPB 1994: 237 – 238)

łapał, łapała, łapało, łapali (< **łapać**) 5. Започвам да разбирам нещо – **лапам, лапаш, лапа** (SAPB 1994: 348)

topisz, topi (< **topić**) 5. Правя така, че нещо да не бъде осъществено – **топиш, топи** (< **топя**) (SAPB 1994: 634)

czytanka 3. Четене на глас на някакъв текст или текстове – **читанка** (SAPB 1994: 114)

larwa 2. Човек, към когото говорещият изпитва презрение – **ларва** (SAPB 1994: 321)

gigant 4. Бягство от дома или от друго постоянно местоживееие – **гигант** (SAPB 1994: 182)

Много от новооткритите апроксимати от тази основна група липсват в речника *Лексикални клопки*, например:

globus 2. *шег*. Главата на човек – **глобус**

kopyto 2. *шег*. Човешки крак – **копито** (SARP: 288)

dwójka 6. Втора програма на полската държавна телевизия. 7. Втора програма на полското държавно радио. 8. *шег*. Изображение – **двойка** 6. Вид плетка, двойка прежда

kupa 4. Изображения – **купа**

⁶ В речника *Лексикални клопки* при двойката **bania** – **баня** като основа за апроксимация са подадени следните значения на полската лексема: 1. Издут кръгъл съд за течности. 2. Купол; металическа топка. 3. Тиква. 4. Кош за съхраняване на жива риба (SAPB 1994: 59 – 60).

piernik 3. *пренебр.* Възрастен мъж – **Перник**; **перник** *рядко*. Китка
zimny 7. Който е умрял и тялото му е изстинало; мъртвец – **зимни** (< **зимен**)
asfalt 2. Чернокож човек – **асфалт**

dioda 2. Пъпка, видим мехур върху кожата – **диода** (< **диод**)

kloc 2. *пейорат.* Някой твърде дебел или твърде голям и тромав. 3. *пейорат.* Нещо твърде дебело или твърде голямо и тежко. 4. *пейорат.* Постройка, наподобяваща по форма на призма – тежка, огромна и лишена от красота. 5. *вулг.* Твърди изпращания с продълговата форма – **клоц** Подигравка, присмех

koks 2. Допинг. 3. Мускулест и силен мъж, който усилено тренира и поема разни субстанции за ускоряване растежа на мускулна тъкан – **кокс**

kuc 3. Мъж с дълга, сплетена на опашка коса. 4. *информ.* Начинаещ информатик или информатик без достатъчно умения – **куц**

malinka 3. Червена следа на кожата, образувана в резултат на изразителна целувка – **малинка**

para 2. Сила, енергия или ентузиазъм, които някой има в определена ситуация – **пара**

adidas 3. СПИН – **адидас**

bostonka 2. Вирусно заболяване, което засяга предимно деца, с характерен обрив в устата, по ръцете и краката и с висока температура, продължаваща няколко дни – **бостънка** Жена от град Бостън

wilk 3. Възпаление на пикочния мехур. 4. Излишна издънка, която израства бързо между ствола на дървото и неговите странични клони или между главното стъбло на растението и неговите странични стъбла – **вълк**

dół 4. Психическо състояние на човек, изразяващо се в депресия и липса на вяра в успешния ход на събитията в бъдещето – **дол**

polewka 2. Весело настроение – **полевка** Полска мишка

banan 2. Широка и искрена усмивка. 4. *презр.* Млад човек, произхождащ от богато семейство, живеещ в безгрижие за сметка на родителите си – **банан**

buczysz, buczy (< **buczeć**) 2. Силно плача, издавам ниски монотонни звуци. 3. Говоря за нещо с недоволство – **бучиш, бучи** (< **буча**)

ameba 2. Човек, който е неинтелигентен или му липсват познания и способности в някаква област; глупак, некадърник – **амеба**

agent 5. Някой, който има нетрадиционни идеи и изненадва с поведението си; чудака – **агент**

agregat 4. Някой, който се държи по необичаен и привличащ вниманието начин; чудака – **агрегат**

ananas 2. Някой, който се държи неадекватно – **ананас**

aparat 6. Човек, чието поведение предизвиква смях или шокира; образ, екземпляр, чудака, скица, зодия – **апарат**

cep 3. Човек, който според говорещия се характеризира с ограничен интелект и липса на лична култура; простак, примитив, тъпанар – **цеп** *диал.* Плоска пръчка, която се поставя между нишките на основата при тъкане; цепец.

czarownica 3. *пейорат.* Жена, която говорещият не харесва поради външния ѝ вид или поведението ѝ; вещица, Баба Яга – **чаровница**

delikates 2. *шег.* Някой, който е деликатен и придирчив – **деликатес**

jelen 2. *пейорат.* Човек, възприеман от говорещия като лековерен и позволяващ да бъде използван за чужди цели; наивник, глупак, будала, абдал – **елен**

kmieć 3. *презр.* Необразован, самоуверен човек, който се държи грубо и вулгарно; простак – **кмет**

kozak 6. Човек, който проявява прекомерна, демонстративна смелост или дързост; смелчага, джигит, бабаит. 7. Човек с големи умения в дадена област; майстор, спец – **казак**

migacz 3. *шег.* Човек, който се измъква от нещо, хитува, клинчи; кръшкач – **мигач**

pila 4. Вискателен, последователен и упорит човек – **пила**

pistolet 3. Енергичен мъж, бърз и решителен в действията, но понякога реагиращ твърде бурно и импулсивно – **пистолет**

bal 4. Неприятна и неудобна ситуация; конфуз, конфузия – **бал** (SAPB 1994: 56)

barłóg 2. *пейорат.* Безпорядък, бъркотия – **бърлога**

dym 2. Конфликтна ситуация или ситуация, която по някакви причини се оценява негативно от говорещия – **дим**

gangrena 3. Човек, към когото говорещият има негативно отношение – **гангрена**
kanal 12. Трудна и неприятна ситуация; проблем, зор, мъчнотия, усложнение – **канал**
klecisz, kleci (< **klecić**) 1. *пейорат*. Построявам нещо набързо, небрежно и с лоши материали.
2. *пейорат*. Формулирам трудно, създавайки нещо несполучливо. 3. *пейорат*. Организирам нещо набързо, без подходящите за това условия – **клечиш, клечи** (< **клеча**)
macam, macasz, maca (< **macać**) 3. Докосвам нечий части на тялото, обикновено интимни, с цел задоволяване на сексуални нужди. 5. Установявам нещо без достатъчно познания по темата или в дълго търсене – **мацам, мацаш, маца**
motyka 2. *презр.* Лице, оценявано като не особено умно и ефективно в действията си – **мотика**
noga 4. Човек, оценяван като сравнително по-малко способен в дадена област – **нога**
kabel 2. *пейорат*. Доносник – **кабел**
kurnik 2. *пейорат*. Сграда или стая, която говорещият смята за твърде малка, твърде занемарена или с непривлекателен външен вид – **курник**
gary 2. *пейорат*. Прости дейности, извършвани у дома, които не изискват интелектуално усилие – **гари** (< **гара**)
źmija 3. Дълга, тънка тел, навита на спирала, използвана за ръчно отпушване на канализационни тръби – **змия**
ekspres 5. Цип – **експрес**
chuliganka 3. Плоска мъжка шапка в каре или шарка на рибена кост, с гарнитура от плат; каскет – **хулиганка**
tyrolka 2. Тиролска шапка – **тиролка**
koryto 4. Ядене – **корито**
żyrafa 2. Дълъг ръчен блендер с разположени в края на дръжката остриета за смесване и пасиране – **жирафа** (< **жираф**)
absolwent 2. Водка марка Absolwent – **абсолвент**
gibon 2. Цигара от марихуана – **гибон**
kanar 3. Билетен контролор. 4. Тръстикова захар от Канарските острови. 5. Вино от Канарските острови – *остар.* **канар**
siara 2. Евтино и нискокачествено плодово вино – **сяра**
siekiera 2. Напитка или цигара с изключително силно стимулиращо или опияняващо действие – **секира**
sztanga 4. Десет кутии цигари, подредени в продълговата кашон; стек – **щанга**
żyto 2. Чиста водка, произведена от ръж – **жито**
antenka 5. Събиране на хора от различни населени места и пътуване до определено място по маршрута на автобус, отвеждащ пътуващите заедно на организирано пътуване – **антенка**
buda 6. Голяма покрита полицейска кола – **Буда**

4. Анализ и основни изводи

Приведените примери за новооткрити полско-български апроксимати от областта на разговорната лексика могат да се смятат за допълнение към известния досега списък на подобни езикови единици. Както се вижда, те представят голямо разнообразие от типове – както в тематично отношение, така и от гледна точка на формалното подобие и на семантичните съотношения между лексемите на двата езика. По отношение на тематичната област много от полските разговорни лексеми се отнасят до физическата същност на човека, например до устройството и функционирането на тялото (*bania, globus, kufer*), до външния изглед (*byk, asfalt, kloc, konus*), до различни фази от живота (*smarkacz, piernik*) и др. Многобройни са лексемите, отнасящи се до психическата същност на човека, например до емоциите и чувствата (*dół, polewka*), до чертите на характера, поведението и интелектуалните възможности (*ameba, agent, cep, czajnik, jelen*). Като съставни части на апроксимацията са също полски лексеми, отразяващи всекидневието на човека, например семейството, материалното обкръжение, облеклото и кухнята (*madka, kurnik, tyrolka, paćka*) и много други.

По отношение на формата някои апроксимати се отличават с пълно формално сходство, например: *dupka* / дупка, *konus* / конус, *dostawka* / доставка, *pet* / нем, *bania* / баня, *czajnik* / чайник, *draka*

/драка, кара / кана, cholera / холера, кира / кupa, koks / кокс, kus / куц, malinka / малинка, para / пара, ameba / амеба, agent / агент, cep / цен, gangrena / гангрена, kurnik / курник, chuliganka / хулиганка, sztanga / щанга, antenka / антенка, macam, macasz, masa / мацам, мацаиш, маца. Срещат се също полско-български лексикални двойки, които представляват междуезикови омофони, т.е. налице е пълно сходство само на звуковата им форма, например: kanada / Канада, madka / matka, buda / Буда, misio / Мишо. Налице са и немалко полско-български омографи, т.е. такива, които се различават по звуковата си форма (обикновено по ударението – в полския език то е с постоянно място върху предпоследната сричка), а изглеждат като пълни апроксимати само в писмен вид (колкото и да е условно това в случая на два езика с различна графика). Тук могат да се посочат случаи от типа на: jajca / яйца, dusza / душа, koza / коза, kosa / коса, gigant / гигант, walisz, wali / валиш, вали, adidas / адидас, banan / банан, agregat / агрегат, ananas / ананас, aparat / апарат, czarownica / чаровница, delikates / деликатес, pistolet / пистолет, noga / нога, ekspres / експрес, kanar / канар. Останалите апроксиматни двойки са с по-малка или с по-голям степен на формално сходство.

В семантично отношение коментираните апроксимати също представляват разнородна група. Сред тях могат да се открият както цялостни (различаващи се с всичките си значения), така и частични апроксимати (различаващи се с някои от своите значения). Цялостни апроксимати са например: flaszkа / флашка, pet / пет, syf / сив, pačka / пачка, smarkacz / смъркач, dostawka / доставка, konus / конус и др. Апроксиматите от този тип най-често са хетерогенни (хетероеими), т.е. имат различен произход, например заемки са от различни езици (flaszkа < нем., лат. *flasca* / флашка < англ. *flash drive*) или единият член на двойката е заемка, а другият е домашна дума (напр. syf < лат. *syphilis* / сив < прасл. **sivъ*). Сред тях се срещат и хомоеими, т.е. двойки лексеми с общ произход, но претърпели различно в двата езика семантично развитие (напр. smarkacz / смъркач < прасл. **smrkati*, konus / конус < лат. *cōnus* < гр. *kōnos*).⁷ Сред тук изследваните апроксимати, както и в речника *Лексикални клопки*, преобладават тези, при които е налице частична апроксимация. Към тях се отнасят всички посочени по-горе случаи, в които полската лексема притежава основно неразговорно и вторично разговорно значение.

От гледна точка на морфологичния критерий събраният материал също съдържа различни случаи. Срещат се единици, които са апроксимати в основната си и в някои други форми (напр. madka / matka, pačka / пачка, dupka / дупка), но също и такива, при които апроксимацията засяга само някои от формите без основната (напр. klecisz, kleci (< kłecić) / клечиш, клечи (< клеча), mielisz, mieli (< mleć) / мелиш, мели (< меля), bufory мн.ч. / буфери мн.ч.). В някои случаи лексемите представят различна част на речта (напр. wary същ. мн.ч. / вари (< варя) глаг.; czuj същ. ед.ч. / чуй (< чуйа) глаг.)

Открояват се някои особено интересни начини за поява на полско-българска апроксимация. Част от апроксиматите възникват въз основа на оригинални метафори, отразяващи полската езикова картина на света. Например чрез метафоричен пренос при лексемата *jeleń* се е появило разговорното значение ‘човек, възприеман от говорещия като лековерен и позволяващ да бъде използван за чужди цели; наивник, глупак, будала, абдал’ (оттук апроксимацията с *елен*), при *źmija* – значението ‘дълга, тънка тел, навита на спирала, използвана за ръчно отпушване на канализационни тръби’ (апроксимация със *змия*), при *ekspres* – значението ‘приспособление за закопчаване; цип’ (апроксимация с *експрес*), при *żyrafa* значението ‘дълъг ръчен блендер с разположени в края на дръжката остриета за смесване и пасиране’ (апроксимация с формата *жирафа*) и др.

Интересни са също случаите, при които апроксимацията е свързана със своеобразно отклонение от полските правописни правила, например изписването с малка буква на думи, които по правило се изписват с главна буква, срв. kanada, pekin, mongolka, francuz. По този начин в полския език са възникнали нови езикови единици (с това и вътрешноезикови омофони) със самостоятелни речникови статии в лексикографските източници. Тези единици притежат само разговорни значения и са в отношение на цялостна апроксимация с българските им формални еквиваленти. Вниманието заслужава също случаят с апроксимацията madka / matka⁸, възникнала в резултат на шеговитата имитация на свръхстарателното изписване на лексемата matka с **d** вместо с **t** или като асоциация с английското прилагателно име mad ‘луд, ненормален’ (вж. <https://wsjp.pl/madka>).

⁷ За други подобни случаи вж. Karpaczewa 2002.

⁸ Апроксимацията matka / matka е отбелязана в речника *Лексикални клопки* (SAPB 1994: 371).

5. Заключение

Показаните тук нови случаи на полско-българска лексикална апроксимация потвърждават тезата, че нейният обхват, отразен преди три десетилетия в първия и единствен засега лексикографски труд *Лексикални клопки. Речник на полско-българските апроксимати*, подлежи на разширение. Запознаването с разговорната лексика на полския език, която не само е част от всекидневната неофициална комуникация, но все повече разширява своето присъствие и в редица официални сфери, дава възможност да се открият много нови случаи, в които е налице някакво формално сходство с българска лексема при семантично различие между тях. Анализът показва, че в някои от случаите става дума за цялостна в семантично отношение апроксимация – при тях полската лексема е с едно или с повече и само разговорни значения. В тези случаи към семантичната се добавя и стилистична апроксимация, тъй като българските лексеми във всички изброени случаи са неразговорни. В изследвания материал категорично преобладават случаите, при които апроксимацията е частична, защото полската лексема обикновено притежава основно неразговорно и вторично разговорно значение, чрез което именно влиза в отношение на апроксимация с българския елемент на лексикалната двойка. Някои двойки от последния тип присъстват в речника *Лексикални клопки*, но с различни от тук представените значения. От гледна точка на различните критерии (формален, семантичен, морфологичен, стилистичен, етимологичен) новооткритите апроксиматни двойки представят значително разнообразие. Изследването разкрива и някои особено интересни случаи, които допълват представите за полско-българската апроксимация (междуетникова омонимия), както и въобще за явленията *апроксимация* (междуетникова омонимия). Представените тук резултати показват също, че има място за нови открития в областта на полско-българската апроксимация, достатъчно е да се обърне повече внимание на реалната езикова практика, и по-специално на неофициалната сфера с характерната за нея разговорна лексика, която често и несправедливо остава извън обекта на езиковедските изследвания.

Благодарности

Публикацията е част от изпълнението на Националната научна програма „Развитие и утвърждаване на българистиката в чужбина“, финансирана от МОН на Република България.

Източници / Sources

- БТР 1973: Андрейчин, Л., Л. Георгиев, Ст. Илчев, Н. Костов, Ив. Леков, Ст. Стойков, Цв. Тодоров. *Български тълковен речник*. София: Наука и изкуство. (BTR 1973: Andreychin, L., L. Georgiev, St. Ilchev, N. Kostov, Iv. Lekov, St. Stoykov, Cv. Todorov. *Bylgarski tylkoven rechnik*. Sofia: Nauka i izkustvo.)
- РБЕ БАН: *Речник на българския език (онлайн)*. София: БАН. (RBE BAN: *Rechnik na balgarskiya ezik (online)*. Sofia: BAN. <<https://ibl.bas.bg/rbe/>> [15.02.2025])
- BPSP 2011 – 2013: Sotirov, P., M. Mostowska, A. Mokrzycka. *Bułgarsko-polski słownik leksyki potocznej*. Lublin: UMCS.
- MSJP 1969: Skorupka, S., H. Auderska, Z. Łempicka (red.). *Mały słownik języka polskiego*, wyd. IV. Warszawa: PWN.
- SJP 1978 – 1981: Szymczak, M. (red.). *Słownik języka polskiego*, t. 1 – 3. Warszawa: PWN.
- SAPB 1994: Karpaczewa, M., Ch. Symeonowa, E. Tokarz. *Pułapki leksykalne. Słownik aproksymatów polsko-bułgarskich*. Katowice: Śląsk.
- WSJP PAN online: Żmigrodzki, P. (red.). *Wielki słownik języka polskiego PAN*. Warszawa: PAN. <<http://wsjp.pl>> [20.02.2025]

Цитирана литература / References

- Bonova 2021: Bonova, S. Homonimia a překlad textův specialistycznych. Kilka uwag na przykładzie języka polskiego i bułgarskiego. – In: Dąbrowska-Kamińska, A., A. Karolczuk, M. B. Majewska (red.). *Wokół homonimii międzyjęzykowej II. Bielańskie prace językoznawcze*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, s. 35 – 44.
- Czyżniewska 2002: Czyżniewska, A. Typologia aproksymatów (na przykładzie języka polskiego i bułgarskiego). – *Acta Universitatis Nicolai Copernici. Nauki Humanistyczno-Społeczne. Studia Slavica*, № 7, s. 135 – 160.

- Doliński 2017: Doliński, I. Obserwacja kontrastów znaczeniowych wybranych aproksymatów polsko-bułgarskich pochodzenia łacińskiego. – In: Majewska, M. B. (red.). *Wokół homonimii międzyjęzykowej. Prace językoznawcze Instytutu Filologii Polskiej UKSW*, t. 10. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, s. 87 – 96.
- Karpaczewa 1985: Karpaczewa, M. Aproksymaty – wyrazy różnych języków o podobnej formie a odmiennym znaczeniu (na przykładzie języka polskiego i bułgarskiego). – *Rocznik Sławistyczny*, XLV. z. 1., s. 45 – 50.
- Karpaczewa 2002: Karpaczewa, M. Aproksymaty polsko-bułgarskie wspólnego pochodzenia. – In: Rusek, J., W. Boryś, L. Bednarczuk (red.). *Dzieje Słowian w świetle leksyki. Pamięci profesora Franciszka Sławnego*. Kraków, s. 405 – 406.
- Karpińska 2014: Karpińska, H. Fałszywe przyjaciele tłumacza i jego wierni wrogowie w praktyce bułgarsko-polskich tłumaczeń literackich. – *Przekłady Literatur Słowiańskich*, № 1, s. 257 – 271.
- Kononenko 2017: Kononenko, I. Ukraińsko-polska homonimia i paronimia międzyjęzykowa w leksyce i frazeologii. – In: Majewska, M. B. (red.). *Wokół homonimii międzyjęzykowej. Prace językoznawcze Instytutu Filologii Polskiej UKSW*, t. 10. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, s. 141 – 158.
- Majewska 2017: Majewska, M. B. Homonimia międzyjęzykowa – ustalenia terminologiczne, słowiański dorobek leksykograficzny. – In: Majewska, M. B. (red.). *Wokół homonimii międzyjęzykowej. Prace językoznawcze Instytutu Filologii Polskiej UKSW*, t. 10. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, s. 193 – 216.

ON POLISH-BULGARIAN LEXICAL APPROXIMATION – 30 YEARS LATER

Petar Sotirov

Maria Curie-Skłodowska University in Lublin, Poland

petar.sotirov@mail.umcs.pl

Abstract. The object of study is Polish-Bulgarian lexical approximation, the aim is to present new approximants that are found in the field of colloquial vocabulary. These approximants represent different types from the point of view of known classification criteria (e.g. formal, semantic, morphological, stylistic, etymological). From a formal point of view, the studied linguistic units are complete or incomplete approximants. In terms of semantics, both complete and partial approximation are found. The first type is characteristic of lexical pairs, within the Polish lexeme has only a colloquial meaning. Partial approximation is represented by pairs in which the Polish lexeme has a main non-colloquial meaning and an additional colloquial meaning, through which it enters into a relationship of approximation with the Bulgarian lexeme. The study also reveals some interesting cases of Polish-Bulgarian approximation, which have not been described so far.

Keywords: *approximation; interlingual homonymy; colloquial vocabulary; Polish language; Bulgarian language*

Petar Sotirov
Instytut Językoznawstwa i Literaturoznawstwa
Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej
Plac Marii-Curie Skłodowskiej 4a
20-031 Lublin, Poland

БЪЛГАРСКАТА СЛУЖЕБНА ДУМА *ДЕ* И НЕЙНИТЕ УКРАИНСКИ СЪОТВЕТСТВИЯ

Иван Держански^а, Олена Сирук^б

Институт по математика и информатика,
Българска академия на науките^{а,б}

iad58g@gmail.com^а, olebosi@gmail.com^б

Резюме. В съвременния български език има две думи *де* – редуцирана форма на въпросително наречие и прагматична частица с предполагаем глаголен произход. В това изследване се разглежда процесът на сближаването им, както и отношението между частицата *де* и родствените частици в други славянски езици. Въз основа на материал от паралелен корпус се изучават съответствията на отделните употреби на бълг. *де* в украински език.

Ключови думи: български език; наречие; паралелен корпус; частица; украински език

1. Българските *де*

„Речник на българския език” (РБЕ / RBE) съдържа четири статии със заглавна дума *де* – наречието (и наречие съюз, и относително местоимение съюз) **ДЕ**¹, съюза **ДЕ**² и частиците **ДЕ**³ и **ДЕ**⁴. Трите първи *де* имат обща етимология – те произлизат от въпросителното наречие *къде* след изпадане на *ъ*, а след това и на *з* < *к* (БЕР / BER 1971: 328, s.v. **де**¹). За четвъртото *де* се смята, че то, както и омонимичното диалектно междуметие за подкарване на добитък (БЕР / BER 1971: 328, s.v. **де**²), нерегистрирано в РБЕ, произлиза от повелителна форма на твърде многозначен глагол: „частица за подканване в изрази като *ела де, кажи де*, за потвърждаване, напр. *тъй де, нали де, право де*, за съмнение, напр. *хайде де* и др. – Словен. *de, dei (dej da vzdigniti* ‘повдигни го’), рус. *де*, укр. *ди*, стпол. *dzie* ‘каза, рече’. – От по-старо *дей* (вж.¹), стб. *деши* от *дѣти, дѣяти* ‘говоря’. [...] – Вж. *дѣя* ‘върша’“ (БЕР / BER 1971: 328, s.v. **де**³).

Възниква въпросът какво се разбира под „укр. *ди*“. Такава украинска дума не е известна. В съвременния украински език няма също и *де* или *ди* със значения, подобни на бълг. *де* (РБЕ. **ДЕ**⁴, БЕР. **де**³). В многотомния академичен тълковен речник на украинския език има две статии със заглавна дума *де*: (1) въпросително наречие за място и съюзна дума ‘къде(то)’ и (2) частица със значение на отрицание, аналогична на бълг. *къде* в *къде ти!* и в още няколко (полу)устойчиви изрази, но безспорно произлизаща от същото наречие за място (СУМ / SUM 1971: 227).

Другояче изглеждат нещата на диалектно и историческо равнище. Лексема, етимологично отговаряща на бълг. *де* (РБЕ. **ДЕ**⁴, БЕР. **де**³), е фиксирана като диалектна в етимологичния речник (ЕСУМ / ESUM 1985: 81). Това е *ди* ‘а именно, всъщност, така че’ със староукраински съответствия *дѣ* (XVIII в.) с аналогично значение, *дей* ‘вика, каза, кай’ (1433),² *дий* ‘същото’ (XVII в.). Частицата *ди* е характеризирана като алегроформа и се извежда от **deje(tь)* ‘казва’ (3 л. ед. ч. от **děti* ‘правя; слагам’, откъдето и украинските глаголи *діти/дівати* ‘дяна/дявам; изразходвам’, *діяти* ‘правя’. Значението ‘казвам’ на **děti* е възникнало въз основа на изрази **děti imę* ‘давам (букв. правя, слагам) име’.³

¹ *Дей* е „междуметие за подвикване или обръщение“, отнасящо се към *де*, както *брей* към *бре* (БЕР / BER 1971: 334).

² Това значение е характерно и за *де* в руския език, но и там тази частица по-скоро преминава към остарелите, стилистично маркирани думи, отстъпвайки мястото си на частиците *дескать* и *мол*.

³ ЕСУМ дава тук и паралели с други славянски езици (старополски, български, словенски и старобългарски), но тази част от текста се нуждае от допълнително изследване, понеже съдържа неточности, особено по отношение на българския език, чието *де* е изтълкувано чрез препратката „същото“, което от една страна ни води към *мовляв*, а от друга – противоречи на ремарката „частица, употребявана в изрази от типа на *ела де, кажи де*“. Впрочем по въпроса за славянските съответствия на *де* погрешни насоки дава и БЕР, където е даден вариантът *ди* с неясен източник, а действително съществуващите са пренебрегнати (БЕР / BER 1971: 328).

Историческите речници подкрепят изложеното по-горе:

1) „Речник на староукраинския език от XIV – XV в.“ (под ред. на Л. Гумеца и И. Керницьки): тук има *де*, но в съвсем друго значение (‘от’, пространствен предлог, зает от румънски) (ССУМ / SSUM 1977: 290), *дей* (варианти *дей*, *dey*, *dej*: вметната дума със значение ‘вика, казва, кай’) (ССУМ / SSUM 1977: 291); няма *ди*, *дий*, *ді*, *дій*, *дѣ*.

2) „Исторически речник на украинския език“ (под ред. на проф. Е. Тимченко) е за XIV – XVIII в.; там има статии за *де* като ‘вика, казва, кай’ (както и ‘къде’, ‘накъде’) (ІСУЯ / ІСУІа 1932: 884), *дей* ‘вика, казва, кай’ (ІСУЯ / ІСУІа 1932: 688), *дий* (с препращане към *дей*) (ІСУЯ / ІСУІа 1932: 714), *дѣ* ‘следователно, всъщност’ (от 3 л. ед. ч. на глагола *дѣяти*) (ІСУЯ / ІСУІа 1932: 852), *дѣй* (с препращане към *дѣ*) (ІСУЯ / ІСУІа 1932: 856); няма *ди*, *ді*, *дій*.

Като диалектно СУМ запазва обаче и отразеното в речника на Б. Гринченко в началото на XX век междуметие *дейко*, което се тълкува като „Ну, гайда“ (СУМ / SUM 1971: 232), „Ну-ка, дай-ка“ (Гринченко / Hrinchenko 1958: 366), „ану, дай, нумо“ (ЕСУМ / ESUM 1985: 25). Възклицанието *гайда* се употребява в разговорния език като призив, подкана да се отиде някъде (СУМ / SUM 1971: 16), т.е. то и етимологично, и семантично е близко съответствие на бълг. *хайде*. Що се отнася до *ну*, то има известно семантично сходство с бълг. *де* (РБЕ.ДЕ⁴.1), както предстои да видим. В структурно отношение обаче укр. *дейко* се различава от бълг. *де*: *Знай неборак ганя то в той, то в сей куток, то зазирне в курник, то дейко до свинок!* ‘Тича клетникът ту в оня, ту в тоя ъгъл, ту надникне в кокошарника, ту ха при прасетата!’ (С. Гулак-Артемовський); *Ну, дейко до його швиденько!* ‘Е, хайде скоро при него!’ (С. Гулак-Артемовський) (Гринченко / Hrinchenko 1958: 366).⁴

Затова пък семантиката на предаване на чужди думи и мисли (характерна за живите украински частици *мов*, *мовляв* и остарелите *де*, *дей*, *дій*) се проявява подчертано отчетливо в сродни глаголи с корен *-дей-*. Речниците на съвременния украински език фиксират глаголите *диал. дейкати* ‘казвам, подмятам, подхвърлям’ (СУМ / SUM 1971: 232; ЕСУМ / ESUM 1985: 25),⁵ *диал. дікати* ‘казвам’ (ЕСУМ / ESUM 1985: 89), производния от него *подейкувати* (СУМ / SUM 1975: 738; ЕСУМ 1985: 25, s.v. *дейкати*), както и деетимологизираната му разновидност *диал. поденькувати*, като при това ЕСУМ очертава тълкуването на глагола *подейкувати* като ‘казвам, разправам, предавам слухове’ (ЕСУМ / ESUM 2003: 476). Глаголът *поденькувати* е формално, семантично и стилистично близък до *теленкати* ‘казвам, без да размисля, наслуки; говоря глупости’ (СУМ / SUM 1979: 62), *теленкати* (или *ляпати*) *язиком* ‘приказвам нещо неуместно, неразумно’ (СУМ / SUM 1973: 580), *цвенькати* ‘говоря бързо, много; плямпам’ (СУМ / SUM 1980: 184): той има подобна пренебрежителна семантична конотация и е разговорен. В тълкуването на безличната предикатна дума *подейкувано* ‘някой е казал, разказал нещо за някого, за нещо’ (СУМ / SUM 1975: 738) също отчетливо се откроява семата ‘предаване на информация по нечии думи с отрицателен контекст’. Разнообразието от производни значения на исторически общия корен се вижда и от примера на лексемата *диал. дейкатися* ‘свършвам се, измирам’ (ЕСУМ / ESUM 1985: 25), срв. *Оце нас надіж був – скот усе дейкався, поки увесь передейкався* ‘Мор имахме – добитъкът все мреше, дорде измря всичкий’ (Гринченко / Hrinchenko 1958: 366).

В украинските текстове в корпуса (вж. по-долу) се среща един път *дейкати*:

1. *Тогава в къщата се говореше, мис, че той ръководел всички дела на баща ви в Сити, че се справял с цялата работа || Тоді в господі дейкали, міс, що він орудує всіма справами вашого*

⁴ Сходно подбудително значение изразява и диалектното възклицание *ади* (*ади-но*), употребявано „при учудване или при желание да се обърне нечие внимание на нещо; (я) гледай“ (СУМ / SUM 1970: 20). Речникът на Гринченко отбелязва и възклицанието *дій*, изразяващо учудване и раздражение: *Дій його батькові!* ‘Я гледай ти!’ (Гринченко / Hrinchenko 1958: 390), но и тази посока на развитие на семантиката на изконната форма **dēti* няма паралел в българския език.

⁵ В тази статия ЕСУМ добре формулира както етимологичната част, така и списъка от съответствия в родствени езици, като свързва думата с по-старото *дей* ‘вика, кай’ и я свежда до праславянското **dēti* (*dějati*) ‘казвам; правя’ през по-късното *дѣти*, *дѣяти* ‘същото’; ЕСУМ напомня за сродните частици със същото значение в старополски и руски и за българското *де*, преведено на украински като „же, ну“.

mama в Cimi || It used to be said in the house then, Miss, that he was at the head of all your Pa's affairs in the City, and managed the whole (Ч. Дикенс, „Домби и син“)

Същевременно **подейкувати** се употребява 135 пъти (като също навсякъде става дума за слухове: числото почти навсякъде е множествено, а ако е единствено, подлогът е **дехто** или **хтось**).

2. За паралелния корпус

Българско-украинският корпус (КУБ) се състои от художествена литература, предимно романи, но и известно количество сборници с разкази. Корпусът се дели на 10 приблизително еднакви по обем сектора основно според езика на оригинала: оригинални български (Bg) и украински (Uk) текстове, както и преводи от английски (E1 – от автори от Британските острови, E2 – от автори от САЩ), италиански (It), немски (De), полски (Pl), руски (R1 – от автори „реалисти“, R2 – от автори „фантасти“) и френски (Fr) – по 2 млн. думи (общо на български и украински; по известни причини като правило съотношението е приблизително 53:47). Общият обем на корпуса е 25,4 млн. думи. Всички текстове са подравнени по изречения. Още за корпуса вж. (Сірук, Держанський / Siruk, Derzhanskyi 2013).

В този корпус бяха издирени всички употреби на българската дума **де** и бяха класифицирани и анализирани украинските им съответствия.

3. Резултати

В КУБ бяха открити 1138 употреби на **де**, в т. ч.

- 361 пъти като наречието **де** < **зде** < **къде**, съюз или производна от него частица (БЕР.де¹);
- 777 пъти като частица (БЕР.де³).

3.1. Употреби, свързани с БЕР.де¹

176 пъти думата е наречие, допускащо свободна замяна с **къде** (РБЕ.ДЕ¹ и РБЕ.ДЕ²); разглеждаме го заради пълнотата на картината, а също и защото тази употреба е в единия край на континуума от значения, в другия край на който е частицата РБЕ.ДЕ³, сближаваща се с етимологично различната, но омонимична РБЕ.ДЕ⁴ в структурно сходните конструкции **де³ да знаем** ‘не знаем’, **де³ да знаехме** ‘жалко, че не знаем’ ~ **де³ да видим** ‘нека да видим, хайде да видим’.

2. *Де искаш да занесеш моята овца? || Куди ти хочеш забрати мого баранця? || Où veux-tu emporter mon mouton?* (А. дьо Сент-Екзюпери, „Малкият принц“)

11 пъти няма копула (т.е. **де** значи ‘де е, де са’), като почти винаги въпросът е (или поне звучи като) риторичен; в 4 от тези примери вместо копулата има акузативна клитика за 3 л. (**де го** вм. **де е**, **де ги** вм. **де са**).

3. *Патрик измърмори: – Де този късмет. || Такого щастя нам не дочекатись, – промурмотів Патрик. || Patrick muttered: “No such luck.”* (А. Кристи, „Предизвестено убийство“)

4. *Пет мож да зема. Ама де ги? – заоплаква се Корнев. || Корнеф заходився нарікати: – Та я знайшов би роботу й для п'ятьох. Але ж ниньки жодного й зі свічкою не знайдеши. || Fünf könnte ich an der Arbeit halten. Sin aber kein zu kriegen.* (Г. Грас, „Тенекиеният барабан“)

Същите конструкции са възможни и с **къде**, но в КУБ има само 6 пъти **къде го** ‘къде е’ и 1 път **къде ги** ‘къде са’, макар че **къде** се среща 7820 пъти – това е само една илюстрация на тенденцията **де** да се предпочита в небуквални значения.

5. *Щях да бъда готова да се убия за него. Ама къде го. || Словом, я б для нього занастила себе; але ж... нікогисинько! || Enfin, j'aurais voulu m'exterminer pour lui ; mais... rin.* (О. Балзак, „Йожени Гранде“)

13 пъти конструкцията е **де ще** ‘няма да’ или **де мога** ‘не мога’. (Тя е твърде неравномерно разпределена по секторите: 6 Bg, 1 E2, 2 Pl, 4 R1.)

6. *Де ще ти мисля аз за жени, когато на тебе главата ще отсекаш. || Де вже мені думати про жінок, коли тобі мають голову зітнути. || Gdzie mnie o babach myśleć, kiedy tobie mają sztyć uciąć.* (X. Сенкевич, „Кръстоносци“)

13 са срещанията на **де се е чуло (и видяло)**, **де се е видяло/виждало**. (Същата конструкция е възможна и с **къде**, но в КУБ в този вид я има само 16 пъти, а **къде**, както казахме, се среща 7820 пъти – още една илюстрация на тенденцията **де** да се предпочита в небуквални значения.) Съответствията на украински съдържат **де** в 6 случая – 6 от 7-те примера, в които оригиналът е руски или украински.

7. *Де се е чуло и видяло човек да плаче заради нещо, което сам е пожелал да стане, както ти правиш сега? || Чи видана то річ, щоб чоловік плакав, як ти оце, коли здійснилось його бажання? || Chi vide mai alcuno, altro che te, piagnere di quello che egli ha voluto?* (Дж. Бокачо, „Декамерон“)

2 пъти се среща **де да е** ‘къде(то и) да е’.

8. *Той се ококорва едва когато влизаме в града, предлага да го сваля де да е. || Він прокидається аж у місті й просить висадити його де завгодно.* (Б. Райнов, „Не ме разсмивай“)

6 пъти **де** е в съчетание с друго въпросително местоимение.

9. *Той, като има пари, на поразия откупува стоката де от когото сvari. || У нього коли гроші є, він у першого-ліпшого хабар скуповує.* (А. и Б. Стругацки, „Пикник край пътя“)

В значенията, които разгледахме дотук, **де** може да се замени с **къде** без загуба на естественост и нормативност. В тези, които ще видим сега, това не е така. Впрочем в корпуса има едно нееднозначно изречение, където **де** може да е ‘къде’ или ‘дето’.

10. *дявол го вземал тоя консул... де се хвана тъкмо в нея... || Нечистий би вхопив того консула, що причепився саме до неї!* (Ст. Дичев, „Пътят към София“)

135 пъти се среща **де да** ..., изразяващо отрицание (РБЕ.ДЕ³.1) или съжаление (РБЕ.ДЕ³.2) (или по-скоро отрицание с една или друга степен на съжаление). Глаголите са обикновено от несвършен вид (120, срещу 15 от свършен), в минало несвършено (90) или сегашно (29) време, много по-рядко в минало предварително (12) или минало неопределено (4); глаголът е най-често **съм** (42), **знам** (37), **мога** (19) или **имам** (18), другите се срещат по един-два пъти (общо 19). Разпределението по сектори на корпуса е неравномерно; откроява се голямата честота на **де да знам** (и под.) в българския сектор, **де да беше** в украинския и **де да можеш** в немския:

Таблица 1. Разпределение на най-честите глаголи в конструкцията **де да** ... (за отрицание или съжаление) по сектори на корпуса

	Uk	Bg	De	R1	It	E2	Pl	R2	E1	Fr	
<i>съм</i>	11	3	3	6	6	5	5	1	2	0	42
<i>знам</i>	4	20	1	3	0	6	0	1	1	1	37
<i>мога</i>	1	0	11	3	1	1	1	1	0	0	19
<i>имам</i>	7	1	2	3	2	1	1	1	0	0	18
др.	5	0	4	2	5	0	2	1	0	0	19
	28	24	21	17	14	13	9	5	3	1	135

В 82 случая украинското съответствие включва **б(и)** самостоятелно или в състава на сложна служебна дума или съчетание от служебни думи (**якби**, **коли б**), в т.ч. 15 пъти с **жс**; 3 пъти и на украински откриваме **де** (2 **де там**, 1 **от би де**).

11. *Де да имаше кременчугска махорка!... || Кременчуцької махорочки б!..* (О. Гончар, „Знаменосци“)
12. *Де да знаех. || Якби ж то я знала. || I wish I did know.* (М. Мичъл, „Отнесени от вихъра“)
13. *И най-важното – купил съм си вече мотор, [...] а сега ще взема жигула, колко му е, но де да можех да се изтупам с една от новите волги, дето приличат на мерседесите и отвътре са с касетофон || А найголовніше – мотягу вже купив, [...] а тепер, значить, «Жигуль» – це не проблема, от би де «Волгу», ту, нову, що на «мерседес» схожа, де б таку відхопити з касетником || вот бы где «Волгу», ту, новую, что на «мерседес» похожа, вот где бы такую отхватить* (Ч. Айтматов, „Голгота“)

В 2 случая **де** значи ‘където’.

14. – *Що се бъркаш, де не ти е работа?* || – *Не тра’ було туди лізти!* (Г. Грас, „Тенекиеният барабан“)

1 път е в диалектната употреба със значение ‘дето’.

15. – *Ей я хи, де се чеше...* || – *Он та, що чухається...* (Й. Йовков, „Нощен гост“)

Най-сетне 1 път е в изрaza **де отде**, характерен за езика на Й. Йовков (срв. още *Каква жена беше – де-отде ще намери и ще те нахрани*, „Врагове“):

16. *И иска де отде да му намерят терзия, да му направи нови дрехи. || Наказав будь-що знай-ти кравця, щоб пошив нове вбрання.* (Й. Йовков, „Индже“)

3.2. Употреби, свързани с другата частица (БЕР.де³, РБЕ.ДЕ⁴)

208 пъти **де** е употребено след глагол (или глаголна група с глагол) в повелително наклонение – за подкана (РБЕ.ДЕ⁴.2); от тях: 33 **кажи**; 14 **седни**; 13 **ела**; 9 **чакай**; 6 **влез**, **казвай**; 5 **говори**; 4 **млъкни**, **почакай**, **разправяй**, **ставай**; 3 **виж**, **влизай**, **опитай се**, **помогни**, **сядай**; 2 **налей**, **намери**, **натисни**, **отговаряй**, **отговори**, **пий**, **плачи**, **побързай**, **приказвай**, **пусни**, **разказвай**, **речи**; и по 1 път още 67 глагола. Глаголната група може да се предхожда от частица с аналогично значение: **хайде** (14), **че** (9), **е** (8), **но** (7), **ама** (6), **та** (4), **ами че** (2), **ха** (2). В 21 случая глаголт е повторен преди частицата **де** (4) или след нея (17).

В съответните украински изречения в 57 случая няма особен израз за подкана, но в останалите – почти една четвърт от всички – има. Сред най-честите откриваме 55 пъти **жс(е)**, 44 пъти **ну**, 36 пъти **та**, 17 пъти **редупликация** (в 14 случая редупликация има и на двата езика). Към по-редките могат да се отнесат частиците **-бо** и **-но** след глагола в повелително наклонение, както и **словоредът**:

17. *Е, седнете де. || Сідайте-бо.* (А. Беляев, „Главата на професор Доуел“)
18. *Отвори го де! || Відчини-но!* (Б. Райнов, „Не ме размивай“)
19. – *Приказвай де. || – Ти чого мовчиш?* || *Well, speak up.* (М. Мичъл, „Отнесени от вихъра“)

Немаркираният словоред би бил *Чого ти мовчиш?*.

Няколко примера на **нагрупване** на средства, изразяващи подкана:

20. *Ами че помогнете й, де! || То допоможть же їй!* (Б. Райнов, „Не ме размивай“)
21. *Та казвай де, какво става, кучи сине! || Та кажи ж бо, песій сину, що робиться!* (Н. Гогол, „Тарас Булба“)
22. *Хайде, говори де, говори! || Та кажи ж бо, кажи!* (А. Беляев, „Човекът амфибия“)
23. *Хайде, командувай, Електроник, командувай де! || Ну, командуй же, Електронику, командуй!* (Е. Велтистов, „Приключенията на Електроник“)

24. *Поразмърдай се, де. || Та ворухіться-бо.* (Т. Доленга-Мостович, „Знахар“)

2 пъти частицата, изразяваща подкана, е пред глагола в повелително наклонение (РБЕ.ДЕ⁴.1), нещо несвойствено на съвременния български език.

25. *– Де влез вътре – покани ме тя. || – Подивіться, – попросила жінка.* (А. Гуляшки, „Случаят в Момчилово“)

26. *– Де, не плачи де, не плачи – каза сухо Павел с видима неприятност. || – Ну, не плач, не плач, – казал сухо Павло з явним невдоволенням.* (Елин Пелин, „Гераците“)

Неочаквано само 1 път се среща нередкият израз **де да видим**, даден в РБЕ като идиоматичен (в руския оригинал него изобщо го няма, както и в украинския превод).

27. *Въобще работата намирисва, ама де да видим... Поровете се повечко... || Взагалі, діло тухле, але постарайтесь його покопати...* (Ю. Семьонов, „17 мига от пролетта“)

32 пъти **де** след **хайде** изразява подкана (РБЕ.ДЕ⁴.2). На украински в 28 случая откриваме **ну** (**ану**, **нумо**), в отделни случаи в съчетание с още някакви частици (**ну ж бо**, **ану ж тут**). От всички употреби на бълг. **де** на тази най-често отговаря укр. **ну**. Изключително неравномерно е разпределението по сектори: 13 R1, 8 R2 при само 3 Bg, 3 Uk, 2 Pl, 1 E1.

28. *Хайде де, какво стоите там? Елате тук, по-скоро! || Ну, чого ви стоїте там! Ідіть швидше сюди! || Ну, чого ви стоите там? Ідіте скорее сюда!* (Н. Носов, „Дневникът на Коля Синицин“)

73 пъти също след **хайде** изразява съмнение (РБЕ.ДЕ⁴.5). Това значение безспорно е производно от предходното (изразът на скептицизъм е подкана към сериозност или откровеност), но трябва да отбележим, че се различава от него прозодично (срв. *хайде де* и *хайде де!*). В КУБ то е повече от два пъти по-често, главно благодарение на френския и италианския сектор (в последния – особено на „Покойният Матиа Паскал“ от Л. Пирандело). Украинските съответствия са по-разнообразни: 11 пъти **та** (*та годі, та ж, та невже*), 7 пъти **ну** (един път удвоено *ну-ну*), 5 пъти **овва**.

29. *Той приемаше на драго сърце, че без Мадлен нищо не би станало от Форестие, но от него – хайде де! || Він охоче припускав, що Форестьє без Мадлени ніщо, але щоб він – це вже даруйте. || Il admettait parfaitement que Forestier n'eût rien été sans Madeleine ; mais quant à lui, allons donc !* (Ги дьо Мопасан, „Бел Ами“)

30. *Хайде де, деликатно! || Як же можна по-доброму? || Ma che pulitamente!* (Л. Пирандело, „Покойният Матиа Паскал“)

Следващите три подзначения (спадаци към семантичното поле ‘подкана’) не са описани в РБЕ, а вероятно би трябвало.

14 пъти се среща **стига де**, което семантично е много близо до второто **хайде де**, защото също е призив към реализъм. На украински му отговарят 5 **ну** и 5 **та**.

31. *Стига де, котенце, стига. || Ну годі, кицюню, годі. || Now Puss, now Puss.* (М. Мичъл, „Отнесени от вихъра“)

10 пъти **де** е след наречие за начин (обикновено в сравнителна степен) – за подкана. Тази употреба не е регистрирана в РБЕ.

1 път **де** е след междуметието **къш** (РБЕ: „Вик за пъдене на кокошки и други птици“, макар че в случая кокошките не ги пъдят, а ги призовават към тишина).

32. *Къш де! || Цитьте, ви! || Цитьте, вы!* (Г. Троеполски, „Белият Бим Черното ухо“)

72 пъти **де** след именна или предложна група подсеща или уточнява (РБЕ.ДЕ⁴.3); тези примери са значително повече в руския „реалистичен“ сектор (21) (а там 11 от „Угрюм река“ на В. Шишков) и в българския (17) (от тях 10 от „Пътят към София“ на Ст. Дичев), отколкото в другите (от 1 до 8)

– на украински в половината случаи (36) няма съответствие, макар че понякога (22) има дейктичен елемент (показателно местоимение или частица *то*).

В 35 случая *де* след цяло изречение служи за подчертаване или коригиране (РБЕ.ДЕ^{4.4}); повечето примери са от американския английски (9) и от българския (7) сектор; на украински в 13 случая няма съответствие, няма и нещо особено често. Неочаквано е обаче, че три пъти откриваме частицата *мовляв*, която означава преразказване и семантично не е никак подобна на българското *де*, но е аналогична на руската частица *де*. В оригиналите – а те и трите пъти са от руския „реалистичен“ сектор, но от различни книги, с различни преводачи – няма *де*, а има негови синоними – два пъти *мол* и един път *дескaть*:

33. *Разбираме де, но нямаше как – жадни бяхме.* (Ч. Айтматов, „Шареното куче тича край морето“, прев. К. Витанова) || *Розуміємо, мовляв, але нічого не можемо вдіяти – пити хочеться.* || *Понимаем, мол, но ничего не могли поделатъ – пить хотелось.*
34. *„Ей сега, де... чувам“.* (В. Шишков, „Угрюм река“, прев. П. Велков) || *«Чую, мовляв... Чую».* || *Сейчас, мол... слышу.*
35. *[...]ние знаем де, че на Павел Иванович сърцето понакуцва [...].* (Н. Гогол, „Мъртви души“, прев. Д. Подвързачов) || *[...] ми знаємо, мовляв, що серденько Павла Івановича кульгас [...].* || *[...] мы знаем, дескaть, что сердечко Павла Ивановича прихрамывает [...].*

Произходът на рус. *де* (Фасмер / Fasmer 1986: 489 – 490) и първата част на *дескaть* (Фасмер / Fasmer 1986: 506) е същият като на българската частица БЕР.де³, но семантиката им на съвременния етап е съвсем друга. Остава открит въпросът как е станало така, че в тези три случая в българските преводи се е появил омоним на синоним на частиците от оригиналите.

204 пъти *де* е употребено след *добре* или *хубаво* (РБЕ.ДЕ^{4.4}), 6 пъти след *нищо*; самото наречие има като украинско съответствие в половината случаи *гаразд* (57), *добре* (32), *(не)хай* или *згода*, а на *де* най-често (78) отговаря *ну* – само или в съчетание с някое от наречията или с една или няколко други частици.

36. *Нищо де, ще обясним каква е работата. Шефа ще разбере.* || *Гаразд, розкажемо, як діло було, зрозуміє.* || *Ладно, расскажем, как дело было, поймет.* (Ч. Айтматов, „Голгота“)
37. *– Хубаво де, обещавам – измърмори Скарлет, като я погледна объркано.* || *Ну добре вже, обіцяю, – сказала Скарлет, розгублено дивлячись на Меллі згори вниз.* || *“Oh, all right, I promise,” said Scarlett, looking down at her in bewilderment.* (М. Мичъл, „Отнесени от вихъра“)
38. *Добре де, да речем, че Бондаренко не е враг, но как се държи?* || *Ну, хай і не ворог Бондаренко, але яка радість од нього?* (М. Стелмах, „Четири брода“)

И тук има един случай, в който украинският текст съдържа *мовляв* (семантично еквивалентно на *дескaть* от руския оригинал), макар че *де* в българския текст не е на съвсем същото място:

39. *[...] хубаво де, нека си пишат, има къде по-страшни безделници* || *[...] нехай, мовляв, поки що пишуть – є нероби й страшніші* || *[...] пусть, дескaть, пока пишут – есть бездельники и похлестче* (Г. Троеполски, „Белият Бим Черното ухо“).

56 пъти *де* е след *така*, *тъй*, *да* (РБЕ.ДЕ^{4.4}); сред украинските съответствия се откроява серията *авжеж* (6), *атож* (4) и *аякже* (3) (обща структура *а-...-ж(е)*).

13 пъти се среща удвоено *де*, *де* (РБЕ.ДЕ^{4.5}) (това са значи общо 26 употреби на частицата), като 7 пъти (малко повече от половината) са в „Старопланински легенди“ на Й. Йовков, другите 6 са всичките от различни книги; на украински 7 от 13 пъти също се среща удвоено *ну-ну* или *ну, ну*.

8 пъти срещаме *е*, *де* (или *е де*) (РБЕ.ДЕ^{4.5}), 17 пъти *(х)а де* (РБЕ.ДЕ^{4.2}) и 12 *(х)а сега де* (идиоматични изрази според РБЕ). Тези последните три конструкции са особено чести в украинския сектор (12), след това в двата руски (6 и 7 съответно); украинските съответствия са много разнообразни, но в 13 от 37 случая включват *ну*, евентуално в съчетание (*ану*, *а нумо*, *ну ж бо*, *ну-ну*).

40. *Ха де, да видим дали ще издържиш?* || *А нумо, подивимося, чи утримаєшся ти?* || *А ну-ка, поспотрим, удержисься ли ты?* (А. Беляев, „Островът на изчезналите кораби“)

4. Анализ на резултатите

Елементът, който се среща самостоятелно или в съчетание в най-много (общо 206) украински изречения, е **ну**; следват го **де** (154), **ж(е)** (131), **б(и)** (96) и **та** (84). Таблица 2 показва в какъв дял от съответствията на всяко значение на **де** се среща всеки от тези пет най-чести украински елемента.

Таблица 2. Дялове на петте най-чести украински елемента в съответствията на бълг. **де** (по категории)

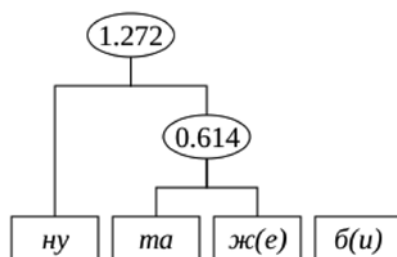
	<i>ну</i>	<i>ж(е)</i>	<i>та</i>	<i>б(и)</i>	<i>де</i>
<i>хайде де</i>	0.875	0.125	0.063	0	0
<i>нищо де</i>	0.667	0	0	0	0
<i>де, де</i>	0.538	0	0.154	0	0
<i>ха де</i>	0.529	0.059	0.059	0	0
<i>добре де</i>	0.382	0.098	0.044	0	0
<i>е, де</i>	0.375	0.125	0.125	0	0
<i>стига де</i>	0.357	0.071	0.357	0	0
<i>де (да) V!</i>	0.333	0	0	0	0
<i>V! де</i>	0.212	0.264	0.173	0.005	0
<i>хайде дѐ</i>	0.096	0.027	0.151	0.014	0.014
<i>ха сега де</i>	0.083	0.083	0	0	0
<i>N(P) де</i>	0.083	0.056	0.014	0.097	0
<i>S де</i>	0.057	0.143	0.143	0.057	0
<i>така/да де</i>	0.054	0.286	0.054	0.036	0
<i>де да (беше)</i>	0.007	0.111	0.007	0.607	0.022
<i>Adv! де</i>	0	0.364	0.273	0	0
<i>де? = къде?</i>	0	0	0	0	0.767
<i>де се е чуло/видяло</i>	0	0	0	0	0.462
<i>де N? де го/ги?</i>	0	0	0	0	0.364
<i>де ще V, де мога</i>	0	0	0	0	0.308
<i>къде(то и), къде(то) + к</i>	0	0	0	0	0.111

В тази таблица се очертават три области:

1. употреби на **де**, на които **ну** отговаря често, а **б(и)** и **де** никога;
2. употреби на **де**, на които **ну** и **б(и)** отговарят рядко, а **де** почти никога;
3. употреби на **де** (БЕР.де¹), на които отговаря само **де**, но то има различна честота за различните значения.

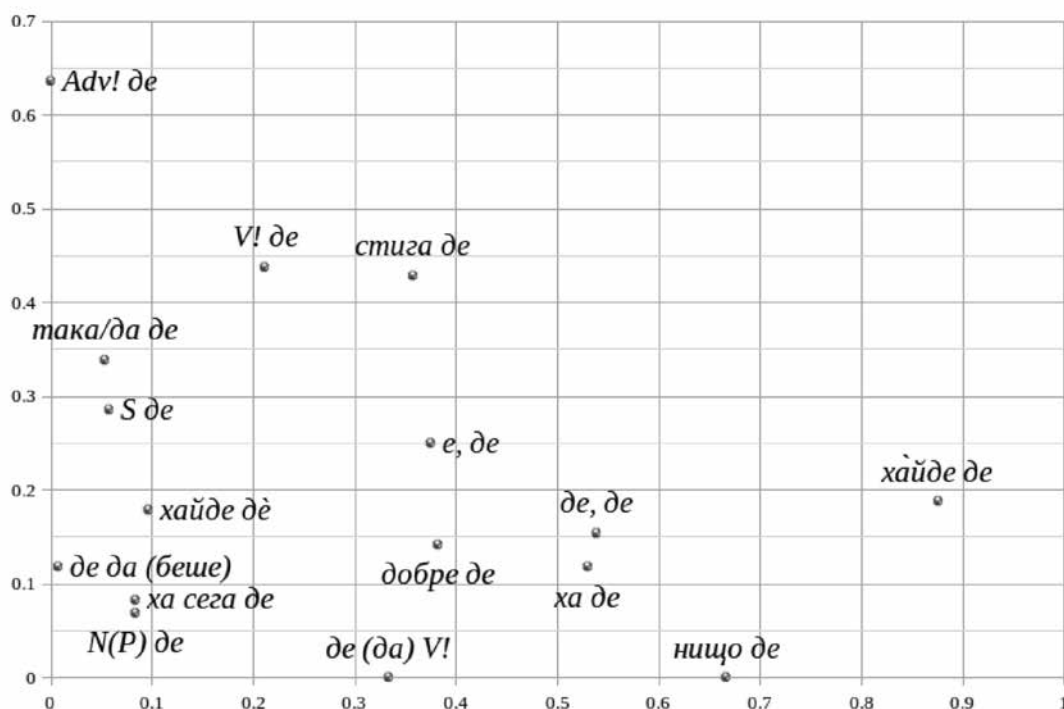
Границата между първите две области е размита: **де** като приглаголна енклитика (означено като **V! де**) може да се отнесе към която и да е от двете. В тях влизат почти само употреби на частицата БЕР.де³, но **де да (беше)** е изключение; укр. **де** може да отговаря още на едно значение от втората област, а именно на **хайде дѐ**. Това потвърждава нашето схващане, че портретът на БЕР.де³ би бил непълен без БЕР.де¹. Сближаването им включва два процеса: фонетичното съвпадане на двете етимологично различни думи (въпросително наречие с афереза на началните сегменти и дискурсивния маркер, образуван предположително от глаголен корен) и тенденцията БЕР.де¹ да се употребява по-рядко в основното значение на **къде** и по-често като служебна дума с няколко функции.

Фигура 1 представя резултата от клъстерен анализ с пълна връзка на четирите украински частици (без **де**, което всъщност не е частица) въз основа на честотите, с които се среща всяка от тях в съответствията на българските изречения с **де** в една или друга от разглежданите 16 конструкции и употреби. Най-малко е разстоянието между напомнящите частици **та** и **ж(е)**, от които първата е по-близо до подканващото **ну**, а втората – до условното **б(и)**, което е и най-отдалечено от всички други.

Фигура 1. Клъстерен анализ на четири от най-честите украински частици

На фигура 2 всяко значение на *де* е представено с точка, абсцисата на която показва дела на употребите на укр. *ну*, а ординатата – сбора от дяловете на употребите на *ж(е)* и на *та*. Вижда се, че значенията, спадащи към областта „изразяване на подкана към действие или модифициране на тази подкана, както в посока към усиляване, така и към смекчаване“ (Търпоманова 2023: 280), а именно *Adv! де*, *V! де*, *стига де*, *хайде де*, се обособяват в горната дясна част, т.е. относително най-далече от началото на координатната система, макар че разстоянието между тях е голямо. Значенията от областта „реакция, отношение, оценка на ситуацията в изказването“ (*S де*, *хайде дѐ*, *е де*, *добре де*) заемат пространството в средата на графиката. Третото основно значение (Търпоманова 2023: 281), уточнението (*N де*), е в левия долен ъгъл, близо до началото на координатната система. Би могло да се каже, че тези три основни значения на бълг. *де* корелират съответно с висока, средна и ниска сумарна употребимост на трите най-чести украински маркера.

Фигура 2. Дялове на *ну* (по абсцисата) и *ж(е)* и *та* (по ординатата) в украинските съответствия на бълг. *де* (по категории)

4. Изводи

Историята на *де* е ярък пример както за функционално сближаване на лексеми от един език, чиито звукови форми са съвпаднали, така и за семантично раздалечаване на лексика на родствени езици в процеса на развитието им.

От гледище на съвременната употреба българското *де*, от една страна, и украинското (както и руското), от друга, далеч не са толкова близки, както ги представят етимолозите. В украински няколкото най-близки етимологични съответствия на *де* (*дей, дий, ді, дій, дѣ, дѣй*) вече са напълно изместени от частиците *мов, моляв*, които служат за показател на чужда реч или мисли, както и на съмнение в достоверността на казаното.

Украинският език обаче разполага с твърде богат избор от преводни съответствия на българското *де*. Към тях спадат прагматични частици (употребявани и в разнообразни съчетания), дейктични елементи, маркиран словоред и редупликация. Едно предстоящо по-машабно корпусно изследване с включване на широк набор както български, така и украински прагматични частици би било от полза както за лексикографията, така и за преводачите и за изучаващите тези езици.

Цитирана литература / References

- БЕР 1971: *Български етимологичен речник*. Т. 1: А – З. София: Издателство на БАН. (BER 1971: *Balgarski etimologichen rechnik*. Т. 1: А – З. Sofia: Izdatelstvo na BAN.)
- Грінченко 1958: Грінченко, Б. *Словарь української мови*. Т. 1. Київ: Вид-во АН УРСР. <hrinchenko.com> [20.01.2024] (Hrinchenko 1958: Hrinchenko, B. *Slovar' ukrajins'koi movy*. Т. 1. Kyjiv: Vyd-vo AN URSR. <hrinchenko.com> [20.01.2024])
- ЕСУМ 1985: *Етимологічний словник української мови*. Т. 2: Д – Копці. Київ: Наукова думка. (ESUM 1985: *Etymologichnyj slovnyk ukrajins'koi movy*. Т. 2: D – Koptsi. Kyjiv: Naukova dumka.)
- ЕСУМ 2003: *Етимологічний словник української мови*. Т. 4: Н – П. Київ: Наукова думка. (ESUM 2003: *Etymologichnyj slovnyk ukrajins'koi movy*. Т. 4: N – P. Kyjiv: Naukova dumka.)
- ІСУЯ 1932: *Історичний словник українського язика*. Під ред. проф. Є. Тимченка. Т. I (А – Ж), Зошит II (Г – Ж). Харків – Київ: Українська радянська енциклопедія. (ISUIa 1932: *Istorychnyj slovnyk ukrajins'koho jazyka*. Ye. Tymchenko (Ed.). Т. I (A – Zh), Zoshyt II (H – Zh). Kharkiv – Kyiv: Ukrainska radianska entsyklopediia.)
- РБЕ: *Речник на българския език (онлайн). А – системност*. <<https://ibl.bas.bg/rbe/>> [13.01.2024] (RBE: *Rechnik na balgarskiya ezik*. <<https://ibl.bas.bg/rbe/>> [13.01.2024])
- Сірук, Держанський 2013: Сірук, О., І. Держанський. Лексичні перекладні еквіваленти в болгарських і українських паралельних текстах. – В: Українське мовознавство, № 43, с. 75 – 86. (Siruk, O., I. Derzhans'kyj. *Leksychni perekladni ekvivalenty v bolhars'kykh i ukrajins'kykh paralel'nykh tekstakh*. – In: *Ukrajins'ke movoznavstvo*, № 43, pp. 75 – 86.)
- ССУМ 1977: *Словник староукраїнської мови XIV – XV ст.* Т. 1. Ред. Л. Л. Гумецька, І. М. Керницький. Київ: Наукова думка. (SSUM 1977: *Slovnyk staroukrajins'koi movy XIV – XV st.* Т. 1. L. L. Humets'ka, I. M. Kernyts'kyj (Eds.). Kyjiv: Naukova dumka.)
- СУМ 1970: *Словник української мови в 11 томах*. Т. 1. Київ: Наукова думка. <<http://sum.in.ua/>> [15.01.2024] (SUM 1971: *Slovnyk ukrains'koi movy v 11 tomakh*. Т. 1. Kyjiv: Naukova dumka. <<http://sum.in.ua/>> [15.01.2024])
- СУМ 1971: *Словник української мови в 11 томах*. Т. 2. Київ: Наукова думка. <<http://sum.in.ua/>> [15.01.2024] (SUM 1971: *Slovnyk ukrains'koi movy v 11 tomakh*. Т. 2. Kyjiv: Naukova dumka. <<http://sum.in.ua/>> [15.01.2024])
- СУМ 1973: *Словник української мови в 11 томах*. Т. 4. Київ: Наукова думка. <<http://sum.in.ua/>> [15.01.2024] (SUM 1973: *Slovnyk ukrains'koi movy v 11 tomakh*. Т. 4. Kyjiv: Naukova dumka. <<http://sum.in.ua/>> [15.01.2024])
- СУМ 1975: *Словник української мови в 11 томах*. Т. 6. Київ: Наукова думка. <<http://sum.in.ua/>> [15.01.2024] (SUM 1975: *Slovnyk ukrains'koi movy v 11 tomakh*. Т. 6. Kyjiv: Naukova dumka. <<http://sum.in.ua/>> [15.01.2024])
- СУМ 1979: *Словник української мови в 11 томах*. Т. 10. Київ: Наукова думка. <<http://sum.in.ua/>> [15.01.2024] (SUM 1979: *Slovnyk ukrains'koi movy v 11 tomakh*. Т. 10. Kyjiv: Naukova dumka. <<http://sum.in.ua/>> [15.01.2024])
- СУМ 1980: *Словник української мови в 11 томах*. Т. 11. Київ: Наукова думка. <<http://sum.in.ua/>> [15.01.2024] (SUM 1979: *Slovnyk ukrains'koi movy v 11 tomakh*. Т. 11. Kyjiv: Naukova dumka. <<http://sum.in.ua/>> [15.01.2024])
- Търпоманова 2023: Търпоманова, Е. Българският дискурсен маркер *де* в балкански контекст. – В: Коева, С., М. Стаменов (съст.). *Доклади от Международната годишна конференция на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ (София, 2023)*. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, с. 276 – 284. (Tarpomanova 2023: Tarpomanova, E. *Balgarskiyat diskursen marker de v balkanski kontekst*.

- In: Koeva, S., M. Stamenov (Eds.). *Dokladi ot Mezhdunarodnata godishna konferentsia na Instituta za balgarski ezik "Prof. Lyubomir Andreychin"* (Sofia, 2023). Sofia: Izdatelstvo na BAN "Prof. Marin Drinov", pp. 276 – 284.)
- Фасмер 1986: Фасмер, М. *Этимологический словарь русского языка*. Т. 1. Москва: Прогресс. (Vasmer 1986: Vasmer, M. *Ėtimologicheskij slovar' russkogo jazyka*. Т. 1. Moskva: Progress.)

THE BULGARIAN FUNCTION WORD *DE* AND ITS UKRAINIAN CORRESPONDENCES

Ivan Derzhanski^a, Olena Siruk^b

Institute of Mathematics and Informatics, Bulgarian Academy of Sciences^{a,b}

iad58g@gmail.com^a, olebosi@gmail.com^b

Abstract. In modern Bulgarian there are two words *de* – a reduced form of an interrogative adverb and a pragmatic particle of presumed verb origin. This study examines the process of their convergence, as well as the relationship between the particle *de* and cognate particles in other Slavic languages. The correspondences of the individual functions of Bulgarian *de* in Ukrainian are researched with use of material from a parallel corpus.

Keywords: *adverb; Bulgarian language; parallel corpus; particle; Ukrainian language*

Ivan Derzhanski, Olena Siruk
Institute of Mathematics and Informatics
Bulgarian Academy of Sciences
Acad. G. Bonchev St, Bl. 8
Sofia 1113, Bulgaria

**ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКОЕ ПОЛЕ БОЛГАРСКОГО КОНЦЕПТА
СРАМ (В СРАВНЕНИИ С РУССКИМ ЯЗЫКОМ)**

Ирина Седакова^а, Калина Мичева-Пейчева^б

**Институт славяноведения Российской академии наук^а,
Институт болгарского языка Болгарской академии наук^б**

ised@mail.ru^а, ka,,lina.micheva@gmail.com^б

Резюме. В статията се разглеждат религиозни и светски конотации на културния концепт, който е обозначен с българската дума *срам*, макар че исторически той се съотнася и с други лексеми (*студ*, *стид*). Проследява се историята на лексемите *срам* и *стид* в средновековни български писмени паметници и новобългарски дамаскини с религиозно съдържание и се търси причината за изчезване на основата *стид*- в съвременния български език. Втората част на статията очертава в сравнителен план семантиката на дериватите от бълг. *срам*- и рус. *срам*- и *стыд*- в различни нерелигиозни контексти. Показва се лексикалната асиметрия между двата езика (рус. *срам* е разговорно), класифицират се тематичните сфери, в които се използва лексиката на концепта СРАМ: сватбена обредност, етноботаника, фолклорни текстове, като се акцентира върху свързаната с половите различия специфика. Съпоставят се руските и българските биноми (дву- и многосъставни конструкции: рус. *стыд и срам*, бълг. *срам и грях* и др.).

Ключови думи: *историческа лексикология; съпоставителна лексикология; съставни конструкции; етнолингвистика; фолклор; обредност*

1. Введение

Выбор опорного, ключевого слова для обозначения данного культурного концепта и для названия статьи создает определенную проблему и сразу же переводит авторов в поле решения исследовательских задач: в современном русском языке болгарской лексеме *срам* соответствуют по крайней мере две лексемы: *стыд* и *срам*. В современном болгарском языке *стид* как континуант *студ*- не фиксируется, хотя в диахронии и в диалектах эта лексема встречается. Неполный параллелизм континуантов общеславянских основ, утрата лексем или некоторых значений – частое явление в словарях даже самых близких славянских языков. С подобной проблемой выбора опорного слова для сопоставления ученые сталкиваются постоянно (Седакова / Sedakova 2021). В двух языках параллельно с утратой некоторых общеславянских корней из синонимических рядов (рус. *тужить*, *горевать*, *горе* – бълг. *тъгувам*; рус. *мука*, *тоска* – бълг. *мъка* и др.) идет процесс семантической замены и заимствования иноязычных слов, в болгарском – из турецкого и других балканских языков. Болгарский язык как язык, контактирующий с другими языками балканского языкового союза, заимствовал немало лексем, синонимичных *срам* (*резил* и др.) и его дериватам, преимущественно из турецкого, которые компенсировали утрату континуантов *стид*-, развили оттенки значений и усилили их экспрессивность.

Понятия ‘стыд’ и ‘срам’, соединившиеся в одной болгарской лексеме *срам*, обозначают важнейшую этико-эмоциональную категорию, опирающуюся на морально-нравственные устои общества и вместе с тем их реализующую и формирующую определенную культуру (Лотман / Lotman 1970). Этот концепт и обслуживающая его лексика были предметом исследования лингвистов и филологов.¹ С точки зрения логического анализа языка и когнитивистики концепты стыда и совести описала Н. Д. Арутюнова (Арутюнова / Arutjunova 2000); она же анализировала русскую лексику и фразеологию внешнего проявления стыда (Арутюнова / Arutjunova 1997) и понятия стыда и совести в произ-

¹ «Концепт» как термин и инструмент филологического анализа прочно вошел в научную литературу, ср. (Толстая / Tolstaja 2000; Петрова / Petrova 2010).

ведениях Ф. М. Достоевского (Арутюнова / Arutjunova 1999); фразеологию стыда и срама исследовал В. М. Мокиенко (Мокиенко / Mokienko 2022). Семантический объем и прагматика глагола *стыдиться* подробно рассмотрена Ю. Д. Апресяном на фоне синонимов *стесняться*, *смущаться* (Апресян / Апресян 2004), на эту же тему защищена диссертация (Антонова / Antonova 2009). Магистерская работа К. А. Бормотовой посвящена семантико-мотивационному анализу русской диалектной лексики стыда и позора (Бормотова / Bormotova 2018). Этимология болг. *срам* в ряду других эмоций в балканской перспективе изучена Д. Томовым (Томов / Tomov 2019). Семантику этой лексемы, представленной в староболгарских памятниках, рассматривала Р. Койчева (Койчева / Koycheva 2005). Сравнительных работ в области болгарского и русского языков, однако, не проводилось.

В нашей статье представлен многосторонний анализ концепта СРАМ, который кратко описывает историю лексики в болгарской письменности, а также дает сопоставительное этнолингвистическое и семантическое исследование болгарских и русских диалектных и народно-культурных слов, обслуживающих этот концепт. Поскольку данная тема обширна и не рассчитана на одну статью, некоторые аспекты очерчены конспективно или только обозначены.

2. Концепт СРАМ в истории болгарского литературно языка

В этой части ставится задача диахронического изучения лексем *срам*- и *стоуд*-/*стыд*- и анализа изменений в значении и называния 'срама' в истории болгарского литературного языка. При помощи методов лексико-семантического и контекстуального анализа мы определяем, какова семантика основных репрезентантов концепта в староболгарских классических памятниках, в средневековых рукописях и в новоболгарских дамаскинах. Для анализа мы выбрали самые показательные в истории болгарского литературного языка произведения.

Названия концепта СРАМ в староболгарском языке стали объектом исследования Р. Койчевой, которая в своей статье рассматривает 13 лексем и доказывает, что чисто когнитивный тип значений, передающее нейтральное чувство, встречается исключительно редко. Согласно автору, большинство случаев употребления имеет смешанный когнитивно-прагматичный тип значения с выраженным отношением говорящего, которое варьирует от осуждения и отрицания до очернения чьей-либо репутации или побуждения к изменению поведения. Р. Койчева объясняет доминирование прагматического аспекта в лексике, связанной с *срам*, ролью христианского учения и его постулатов о стыде после грехопадения (Койчева / Koycheva 2005).

Согласно староболгарским классическим памятникам, концепт СРАМ обозначается лексемами, производными от двух корней: *срам*- и *стоуд*- / *стыд*- (с разной степенью корневой гласной). Засвидетельствованы следующие слова: *срамъ*, *срамота*, *срамынъ*, *срамити сѧ*, *срамлѧти сѧ*, *посрамити сѧ*, *посрамлѧти сѧ*, *осрамити сѧ*, *осрамлѧти сѧ*, *осрамлѧние*, *осрама*, *оусрамлѧти сѧ*; *стоудъ*, *стоудовънъ*, *стоудодѧние*, *стыдѧние*, *стыдѧкъ*, *стыдѧти сѧ*, *постыдѧти сѧ*, *оустыдѧти сѧ*. По происхождению оба корня являются праславянскими, и их наследники встречаются во всех славянских языках. Корень **sram*- родствен авестийским и персидским корням с тем же значением, с индоевропейским, обозначающим 'ужас', а также и со ст.-англ., ст.-исл., ст.-сакс. в значении 'мука, тоска, боль' (БЕР / BER 2010: 408 – 409). Корень **stud*- в настоящее время реализуется преимущественно со значением 'мороз, низкая температура', лишь в чешском сохранилось значение 'срам'. Корень является родственными лексемам в готском, древнеиндийском и латыни со значением 'бить, ударять'. При этом основа в огласовке **styd*- и со значением 'стыд' сохранилась в большинстве славянских языков, включая укр. *стид*, блр. *стыд*, чеш. *stydětu se*, *wstyd*, серб. *стид* (БЕР / BER 2010: 517 – 518). Ученые-этимологи рассматривают оба корня как соотносящиеся с передачей отрицательных чувств и состояний, а также действий, которые они вызывают. Так, Д. Томов, анализируя в своей диссертации этимологию слов, обозначающих эмоции в балканских языках, приходит к выводу, что для балканцев 'срам' – это чувство, которое заставляет человека чувствовать себя неудобно. Общими моделями семантического развития слов со значением 'срам' для ряда балканских языков являются: 'повернуться, свернуться, завернуться, скрыться' > 'стыдиться'; 'истязание, затруднение, стеснение' > 'срам' (Томов / Tomov 2019).

Важной характеристикой слов с корнем *стоуд*- является их двоякая семантика. Часть лексем обозначает 'холод, мороз, погоду с низкими температурами', а другая часть – 'мучительное чувство

вследствие осознания совершенного греха'. Как считают ученые, перенос значения с природного явления на состояние человека произошел из-за сходства ощущений, испытываемых при холоде и стыде: оцепенение, дрожание, покраснение кожи (Фасмер / Vasmer 1986: 724, 789). Лексемы с корнем *стыд-* засвидетельствованы лишь как часть вербализованной формы концепта СРАМ.

При сравнении лексикографической интерпретации лексемы *срам* в современном болгарском языке и лексемы *стоудъ* в староболгарском языке очевидно почти полное соответствии их семантических структур:

Срам м. 1. Неприятное, мучительное чувство, порожденное осознанием совершенного дурного, неприличного поступка. *Разкаяние, срам и унижение пред самия себе си почувствува той.* Елин Пелин. **2.** Чувство смущения, стеснения перед кем-либо; стеснительность. *На прага застана като ангел небесен хубавото Оленце, със заруменяло от срам лице.* Елин Пелин. **3. Перен.** Бесчестие, позор. *Севастократор, а сега роб у българския цар. Какъв срам! Какво унижение!* В. Друмев (РБЕ / RBE).

стоудъ -а м. 1. Срам, бесстыдство, бесчестие, позор. *да облягжтъ сѧ въ стоудъ ꙗ въ срамъ СП 34.26. 2.* Срам, неудобство. *и пришедъ зъваветъ тѧ н оногю речетъ тн. даждъ сѧмоу мѣсто. н тогда начьнешн съ стоудомъ послѣднее мѣсто дръжатн М Лк 14.9 З А СК. 3.* Бессовестность, нахальство. *она же своимъ стоудомъ тръпаштн. н хоташтн нго оуловнтн С 516.17. 4. Перен.* Срамные части. *не то ли лнствѣне смоквѣно възъмъ. свон стоудъ покрывашѣ С 348.2* (Старобългарски речник / Starobalgarski rechnik 2009: 758).

Анализ конкретных контекстов в староболгарском языке показывает, что все значения в книжности мотивированы христианской культурной парадигмой. Староболгарские классические произведения носят преимущественно богослужебный характер, являются переводными, за исключением эпиграфики, и они трактуют официальные постулаты христианского учения и защищают ценности христианской этики. Именно в рамках этой парадигмы реализуется концепт СРАМ.

Все, что связано с язычеством и иудаизмом, имеет отрицательную оценку и признается постыдным: *н въ того мѣсто въвестн богопознание съпасѣно освѣтитн миръ. прогнати сквернѧ. н стыдѣсть С 329.20; видншн ли не вѣрнѣти ѡ жидовнѣ. како не прѣва словесе. стыдѣние вамъ прѣжде повѣдоуѣ пророкъ С 325.26; да срамыахтъ сѧ нновѣрнѣци С 310.29.* Лексемы *скверна* и *стыдѣсть* соотносятся с политеизмом в староболгарском языке, с отрицательными коннотациями, а *богопознание* – это ключевой термин христианства. В тексте *Супрасльского сборника* с их помощью реализуется оппозиция „добро – зло“. Согласно этим двум контекстам, к числу дурных людей, которым следует стыдиться, принадлежат также евреи и иноверцы.

Основным концептом в христианской парадигме является грех. Верующему следует стыдиться своих грехов, каяться, чтобы получить прощение и заслужить царство небесное. Множество употреблений дериватов *срам-* и *стоуд / стыд-* связаны с различными поступками, не совместимыми с христианством: *не стыдн сѧ исповѣдатн грѣхы свои С 356.1; понеже не прѣста иода. отъ того стоуда. ни нюдѣ отъ того безоумѣ. секе прѣдастъ К 5а 24; егда постыдыахтъ сѧ ꙗ срамнѣхтъ сѧ искъште зѧла мѣнѣ СП 70.24; не срамыахшн ли сѧ ѡ мжнѣтелю о сътвореннѣхъ твоѣхъ зѧлн С 161.21.* В текстах грешники квалифицируются как плохие люди, которые должны стыдиться, они включаются в качестве маркированного члена в оппозиции «грех – правда» и «зло – добро». Согласно христианским воззрениям, основным источником греховности является человеческая плоть. Всё, что связано с телом – нагота, половые контакты, чревоугодие, пьянство, должно пробуждать чувство стыда (*срам*). Осознание наготы первыми людьми после грехопадения не менее страшно, чем нарушение божиего запрета вкушать плоды дерева познания в раю. Лексема *стоудъ* обозначает мужские и женские половые органы: *не то ли лнствѣне смоквѣно възъмъ. свон стоудъ покрывашѣ С 348.2.* Тот факт, что и сегодня у colloкации *срамни части*, как и у лексемы *срамотии*, семантика та же, доказывает сколь сильно влияние господствующей культурной парадигмы на язык. Для именования телесных грехов в староболгарском используется композита *стоудодѣканѣ*, которая осмысливается как ‘прелюбодеяние, разврат’: *из оутрыждѧ во отъ сѣдѣца члѣвѣка помышленнѣ нсходѣхтъ. прѣлюбодѣканнѣ ... лѣсть стоудодѣканѣ М Мк 7.22.*

В Синайском евхологии засвидетельствовано редкое употребление глагола *срамлѣти сѧ* в значении ‘испытывать страхопочитание, почитать’, оно встречается применительно к девственности и

целомудрию: нн д'ѣвѣства срамѣна сѧ. нн цѣломудрнѣ ѹтты СЕ 88а 14. Подобный тип страховочита-
 ния верующие испытывают и к Богу: стыждѧ во сѧ х̑са много сѧ бѧ живааго С 13.19 – 20.

Важным доказательством особого места концепта СРАМ в староболгарской литературе можно считать наличие неологизма с терминологическим значением. Лексема *осрама* относится к эсхатологическим терминам, созданным Иоанном Экзархом в его сочинении *Богословие*. Данный термин означает ‘посрамление в аду после осуждения за совершенные грехи’: *и мнози съпашнѣхъ въ зѣмьѣи прѣстѣи въстанѣхъ, снѣ въ житѣи вѣчѣно, а снѣ въ оукорнзѣноу и осрамѣу вѣчѣноу* ИЕ Бог 349b 2 – 6. Следовательно грешники подлежат вечному посрамлению, таково божие правосудие.

Дериваты от двух корней встречаются и в творчестве других староболгарских писателей – Климента Охридского, Константина Преславского: знаменни и чюдесты влнстаѡ и оучении посрамѡи законѡрѣкѣпѣнаго сѣвора (*Служба первомученику Стефану Климента Охридского*); нашъ и бѣѣ ѿ хѣъ рече. иже оуво постыдитѣся менѣ и моихъ словесъ (*Евангелие учительное Константина Преславского*).

Материал средневековых источников, извлеченный из корпуса текстов Histdict Софийского университета им. Св. Климента Охридского², показывает, что лексемы с корнем *стоуд* / *стыд*- встречаются до 16 века в *Златоусте* Ягича, Германовом сборнике, *Манасиевой хронике*, *Пандектах* Антиоха, *Диоптрие* Филиппа Монотропа, *Сказаниях о писменах* К. Костенецкого и др. В *Манасиевой хронике* зафиксирована еще една композита – *стоудодѣлатель* ‘грешник, совершающий постыдные поступки’: и *прѣбываѣ развращеными, пїаницами стоудодѣлатели и злодѣлатели*. Лексемы с корнем *срам*- сохраняются и в более поздней книжности, например, в валахо-болгарских грамотах, *Тиквешком сборнике* и др.

В произведениях Патриарха Евфимия встречаются слова *срамѣ, срамыно, посрамити, посрамлѣти, оусрамити, стоудѣ, стоудынь, стыдѣннѣ, стыдѣти сѧ, постыдѣти, оустыдѣти сѧ*, основные значения которых также мотивируются аксиологическими постулатами христианской парадигмы. «Срамом» и «яростью» исполнены еретики, проповедующие ереси и противопоставляющие себя чистому христианству: Он же, *стоуда коупно и гаростн испѣнь сѧ, соуетнаа и лъстемь на вѣсѣкѣ поучаше сѧ д(ь)нь* ИП 195.12. Именно против них выступает Иоанн Поливотский, он изобличает их и обрекает их на вечный позор, используя фразеологизм *въ стоудѣ вѣкуны одѣяти: въ стоудѣ вѣкуны и свѣтлѣ положи на врагы по истинѣ повѣдѣх* ИП 198.24. Греховные поступки порождают не только срам, позор, но и скорбь в душах искренне верующих: *окаже възвращ сѧ къ прѣподовномѣ, съ стыдѣннѣмь коупно и сѣтованнѣмь повѣдоуетъ также на пѣти понкляющаа сѧ* ИП 12.6.

Семантика ‘стыд, неудобство’ засвидетельствована в Житии св. Филофеи, которая превозмогает свою стеснительность и просит супруга сохранить чистоту в браке, поскольку половые связи между мужчиной и женщиной табуированы в христианской религии: Она же поздѣ нѣкогда, едѣва ѿплача прѣставши и весѣ ѿт себѣ срамѣ ѿтвергыши: Господи мой, глагола емиѣ — се въскѣ азѣ въ ржкѣ твоею есмь Филот. 82.9.

У Патриарха Евфимия фиксируется и еще один аспект концепта СРАМ, который не встречается в классических староболгарских памятниках, выражающийся глаголом *посрамити* ‘порождать чувство стыда у кого-либо, кого я превосхожу своими качествами и делами’. Он утвердился в болгарском языке и сохраняется до наших дней (см. *засрамам* в РБЕ / RBE). Св. Неделя посрамила бесов своей выдержкой во время суровых испытаний, а Иоанн Поливотский посрамляет еретиков изобличительными речами в защиту истинной веры: *О снхъ оуднвнше се аггън. оужасоше се праведнѣн. вѣсн посрамнше се. мннцн въсплескаше • въсхвалнше прѣцн* Нед 611г.13; *съ стоуднымн того їерен съ доузнювлєнїемъ облянун же н посрамн* ИП 200.26.

Существенное изменение в реализации концепта СРАМ наблюдается в языке новоболгарских дамаскинов 17 в. Ученые отмечают, что эти тексты характеризуются радикальной мыслительной и языковой трансформацией в духе Предвозрождения (Мирчева / Mircheva 2001; Мичева / Micheva 2015). В *Тихонравовом* и *Троянском дамаскинах* использованы уже только дериваты *срам*–: *срам*, *срамен*, *срамение*, *срамно*, *срамота*, *срамотен*, *срамотина*, *срамотно*, *срамувам се*, *срамям се*. Характерный для литературного языка на народной основе 17 в. симбиоз литературного и народно-

² <https://histdict.uni-sofia.bg/textcorpus/list>.

го идиомов отчетливо выражен в этом лексикальном гнезде. Наряду с сохранившимися староболгарскими лексемами *срам*, *сраменение*, *срамляет се* встречаются и вошедшие из разговорного языка *срамотина*, *срамям се*. С уверенностью можно сказать, что отсутствие лексем с корнем *студ-* и *стыд-* в новоболгарских дамаскинах служит доказательством, что они стали раритетами в диалектах. Хотя отдельные словоупотребления встречаются в литературе Возрождения, например у Вазова: *дирийте стидни*, они являются стилистическим приемом. Согласно П. Сотирову, степень архаизации в каждом языке специфична – многие лексемы, нейтральные в польском, считаются архаичными в болгарском, в том числе и *стид*, *стиден* (Сотиров / Sotirov 2016). Фактом остается, что в 17 в. в *Истории славяноболгарской* Паисий Хилендарский пишет: ѿ неразѣмне ꙗ юродѣ поради что се-срамяшъ да се наречешъ болгаринъ и не четѣшъ по свои языкъ ѿ не дѣлашъ 3v. Он использует глагол *срамяши*, хотя для его языка характерна определенная тенденция к архаизации – даже в приведенных предложениях имеются фонетические и морфологические архаизмы. Но глагол *срамяши* отражает реальную ситуацию в разговорном языке.

Почему исчезают репрезентанты концепта с корнем *студ-/стид-*? В ответ на этот вопрос можно только высказать предположение. Как мы уже упоминали, в истории болгарского литературного языка для лексемы *студ* свойственна двойная семантика, в основе которой лежит архаический метафорический перенос. Вследствие значительного семантического различия между двумя значениями – ‘мороз, низкая температура’ и ‘срам, неприятное чувство при осознании греховного поступка’, а также из-за конкуренции с утвердившейся лексемой *срам* для выражения второго значения, постепенно *студ* ‘срам’ используется ограниченно и исчезает из речи. Результаты этого процесса видны уже в 17 в. в языке новоболгарских дамаскинов и в *Истории славяноболгарской*.

Вербализация концепта СРАМ претерпевает существенные изменения, но ее лексико-семантические реализации и в новоболгарских дамаскинах мотивируются основными постулатами христианской культурной парадигмы, а язык остается близким живому языку и понятным читателям. В основе этого феномена лежит осмысление человеческого бытия в христианстве: человек грешен, но он может осознать свой грех, устыдиться и покаяться, исповедавшись и получив отпущение грехов, и таким образом вернуться в лоно церкви. Эта сакральная модель поддерживает аксиологические характеристики концепта СРАМ и сохраняет их и в современной рационалистической парадигме, параллельно с которой идет процесс секуляризации – кроме божьего суда, принимается во внимание суд человеческий, общественный.

3. Концепт СРАМ в болгарской секуляризованной лингвокультуре: семантика, прагматика, контексты (с русскими параллелями)

После краткого исторического экскурса перейдем к анализу семантики и основных контекстов употребления болг. *срам-* и его дериватов. Как показывает анализ данных новейшего времени, концепт СРАМ ассоциируется не только с христианскими постулатами, но и с внецерковными, общечеловеческими устоями. Представления о стыде и сраме служат важным регулирующим фактором для социума и выстраивания отношений, определяя правила поведения как в повседневных условиях, так и в рамках ритуальной действительности. Этот концепт задействован в оценке людей – и здесь в его лексико-семантическом поле фиксируется особенно много экспрессивных слов, выражений и фразеологизмов с преобладанием негативной аксиологии. Объединенные в семантическом объеме одного болгарского слова *срам* значения ‘стеснение’, ‘стыд’, ‘позор’, они формируют важные фрагменты традиционной картины мира.

В данной части будут намечены тематические контексты и лексическая комбинаторика концепта СРАМ в этно- и социолингвистической перспективе. Материалом послужили лексикографические, фольклорные и этнографические опубликованные тексты и архивы³, а также параллельный русско-болгарский корпус (БРПК).

³ Благодарим дирекцию и сотрудников Института болгарского языка БАН и Института этнологии и фольклористики с этнографическим музеем БАН за возможность работать в архивах.

Чтобы понять, каким образом утрата лексики от *стид*- повлияла на реализацию концепта СРАМ в современных языках, необходимо сравнить объем семантики этой лексики в ее лексикографической представленности. В рус. *стыд* (*stud-) выделяют два значения: '1. Чувство сильного смущения от сознания предосудительного поступка, вины. 2. Позор, бесчестье' (Шведова / Shvedova 2007: 954). Рус. *срам* (из стб., цсл. *СРАМЪ*, рус. диал. *сором*) имеет разговорную окраску и означает 'Позор, стыд' (Шведова / Shvedova 2007: 932).

Таким образом, в современном русском языке две лексемы (*срам* и *стыд*) сближаются в оттенках своих значений и *срам* нередко толкуется через 'стыд'. Сплав значений стыда и срама, их синонимии можно обнаружить и в словообразованиях, ср. *срамить* = *стыдить* 'укорять, стыдить, бранить' (Шведова / Shvedova 2007: 932). Конструкция «стыд и срам» соединяет эти две лексемы, как это нередко бывает в языках для образования бинома с удвоением семантики и усилением экспрессии. Для болг. *срам* однотомный толковый словарь выделяет три значения: '1. Неприятное чувство вследствие предосудительного поведения или дурного поступка. 2. Чувство стыдливости, стеснения перед незнакомыми людьми. 3. Неприличие, бесчестье, позор' (БТР / ВТР 1973: 959).

Даже из кратких дефиниций очевидно, что болг. *срам* вобрало в себя семантический объем рус. *стыд* и, в отличие от русского языка, не имеет стилистических ограничений. Обращает на себя внимание и то, что у русского существительного *стыд* не выделяется значения 'чувство стыдливости' (синонимы *смущение*, *стеснительность*), его передает глагол *стыдиться*⁴. Болг. *срам* получает такое значение в конструкциях (*срам ме е*) или тоже в глагольных словообразованиях (*срамувам се*), тогда как *смян* означает именно 'смущение'. В некоторых болгарских словарных дефинициях значение *срам* сужается до 'стеснения перед незнакомыми людьми' (БТР / ВТР 1973: 959), что неправомерно, как мы увидим далее в контекстах употребления лексемы *срам* и словообразований от нее. В многотомном словаре болгарского языка такого уточнения нет, *срам* описывается как 'чувство смущения, стеснительность перед кем-либо' [Разрядка И. А. Седаковой] (РБЕ / RBE).

Стид, как мы показали выше, остался только в истории болгарского языка, в словарях современного литературного болгарского языка лексика, образованная от этого корня, не представлена. В словаре Н. Герова *стыдение*, *стыдя* даются еще без помет «устаревшее», тогда как в трехтомном словаре 1950-х гг. *стид*, *стиден* обозначаются как «старинное» (РСБКЕ / RSBКЕ 1959: 305). Эти же лексемы представлены в словаре редких и устаревших слов с пометой «устаревшее» и иллюстрируются примерами из И. Вазова, П. Р. Славейкова и А. Г. Начева – то есть авторов второй половины 19 в. (ПРОДД / RRODD 1979: 478), и у А. Дювернуа: *И стидно и гроза во ми идеше някак да бѣда последовател на человек, който с таквизи груби манери защищаваше правдините на народа си*. Летоструй, 1876. (Дювернуа / Djuvernua 1889: 414).

Параллельный болгарско-русский корпус показывает регулярность пар рус. *стыд* – болг. *срам* и рус. *срам* – болг. *срам*, однако в ряде случаев привлечение в русском языке лексемы *стыд* служит усилению экспрессии, ср. болг.: *Какъв срам, какъв срам!*; рус.: *Какой стыд, какой срам!* [Андрей Гуляшки. Последното приключение на Авакум Захов (1975) | Андрей Гуляшки. Последнее приключение Аввакума Захова (1979)]. При переводе рус. *девичий стыд* используется синонимическое болгарское устойчивое выражение *момински смян*, ср. рус.: *Согласитесь сами, что выслушать подобное признание наедине от такого шестнадцатилетнего ангелочка, в тюлевом платьице, со взбитыми локончиками, с краскою **девичьего стыда** и со слезинками энтузиазма в глазах, – согласитесь сами, оно довольно заманчиво*; болг.: *Съгласете се сами, че да изслушате подобно признание насаме от такова шестнадесетгодишно ангелче, заруменяло от **момински смян** и със сълзички на възторг в очите – съгласете се сами, че това е твърде съблазнително*. [Ф. М. Достоевский. Преступление и наказание (1866) | Фьодор Достоевский. Престыпление и наказание (превод Георги Константинов, 1960)] (РБПК / RBPК).

Исследуемые лексемы в русском и болгарском языках, и особенно в их диалектах дают значительное число дериватов, при этом в русском языке число словообразований больше, так как основа

⁴ Отметим, что глагол *стыдиться* передает более сильное проявление эмоции, чем *стесняться* и *смущаться* (Ап-ресян / Apresjan 2004: 1024). Представляется, что болг. *срам* также означает более сильное чувство смущения, чем *смян*.

срам- имеет форму *сором*, а *стыд* – *студ*-, *стуж*-. В обоих языках встречается народная форма *страм* (в области Софии, Дупницы, Харманли, Болгария).

Контексты. Прежде всего, обращает на себя внимание реализация концепта СРАМ для выражения семиотического противопоставления поколений («старые – молодые») и прошлого времени настоящему. Темпоральные показатели *раньше* / *сейчас* используются для сравнения «постыдного» поведения молодежи в разное время, ср. *В старо време нямаше разводи, тъй като хората вярваха, че това е грешно и срамно дело. (В прошлом разводов не было, так как люди верили, что это дело постыдное и грешное.)* (Карта на времето / Karta na vremeto); *Тогава имаше и срам. Да срещнеш старец и да му се не отбиеш или да мине и да му не станеш! А сега! Сега, остави се. (Тогда люди стыдились. Встретишь старика и чтобы ты не уступил ему дорогу, чтобы он прошел, а ты не встанешь перед ним! А сейчас! Забудь об этом.* Маринов / Marinov 1907: 215); *Тогай се срамуеше свето, срамували се ногу от старите. (Тогда мир стыдился, очень стыдились перед стариками.* Котова / Kotova 2002: 228). Параллелью к болгарским примерам служат и многочисленные русские диалектные фразы, ср.: *И щя́с сты́д ни у ково́ не́ту.* [Про колхоз (Ивановка, Исмаиллинский район, Азербайджан, 2018)] (ДК / DK).

Интересную реализацию подобных идей о «бесстыдстве» обнаруживаем в народной ботанике. Известные в болгарских диалектах термины *срамливче*, *срамниче* (*Orlaya grandiflora*) (Козаров / Kozarov 1925: 50); *срамниче*, *срамежливче* (*Spirea Filipendula*) (Козаров / Kozarov 1925: 68; Арх. АБД / Arh. ABD) сопрягаются с поверьем, что красная (или черная) серединка уменьшается в размере – точно так, как постепенно в мире исчезает стыд, и скоро совсем исчезнет (СБНУ / SbNU XX, 1904: 68).

Важным тематическим контекстом для болг. *срам* в значениях ‘стеснительность’ и ‘стыд’ служит сфера женского. Прежде всего, в обоих языках есть представление о девичьем стыде (см. и выше), ср. болг. *Срамлиф като девоче.* (Еленков 2014: 480) и рус. *Ты что это остыдился, ровно девица.* Требование стеснительного и уважительного поведения предъявляются женщинам по отношению к мужчинам: *Жена не бива да пресича пътя на мъж, който е тръгнал с чифта и ралото към нивата. Това се смята за голямо нарушение. В такъв случай казват: „Ако не е срам от хората, не я ли грях от воловете“.* (Женщина не должна переходить дорогу перед мужчиной, который идет с волами на ниву. Это считается серьезным нарушением. В таком случае говорят: „Если у нее нет стыда перед людьми, нет ли чувства греха перед волами“). Странджа / Strandzha 1996: 246).

Тема стеснительности возникает в обсуждении женских физиологических тем – например, месячных: *На менструацията викат „месяца“.* *Като ни дойде, ни е страм.* Особенно же стеснялись беременности: *На бременната старите жени викаха „трудна е“, „в положение е“.* *Пазеха много в тайна. Тогава хората много се страмували.* (Про беременную старые женщины говорили „трудна е, в положение“. Соблюдали тайну. Тогда люди очень стеснялись. Арх. АИФ / Arh. AIF № 225, папка 2, с. 280 № 211 РАЖДАНЕ); *Крият от свекървата, че е тварна. Страм ги е.* (Скрывают от свекрови, что беременна. Стыдно. Арх. АИФ / Arh. AIF № 227, с. 150 – 153, № 98 РАЖДАНЕ). Во время беременности тема стыда, в частности, стыкуется с суеверным запретом воровать что-либо, брать без спросу: *Ако земеш нещо скришно, га се усрамиш става мишанка. (Если тайком что-нибудь возьмешь, потом тебе станет стыдно, то будет родимое пятно.* Арх. АИФ / Arh. AIF № 229, с. 179 – 185, № 110 РАЖДАНЕ).

Нельзя говорить, однако, что концепт СРАМ имеет гендерные ограничения и характерен только для мира женского: он соотносится и с возрастом – молодые стесняются (стыдятся) старших, а также с различными ситуациями, ср. знакомство, сватовство, свадебный и послесвадебный этикет в семейной иерархии. В болгарской свадебной обрядности словообразования от *срам*- стали терминами и обозначают поведение невесты (а иногда жениха и невесты) во время свадьбы и некоторое время после нее⁵; они развили общее значение ‘почитать, уважать, чтить’. Термины *говее*, *мълча*, *търпя*, *мъдра се* являются междиалектными синонимами, а словообразования от *срам*- служат для этих терминов гиперсинонимом. Так, соблюдение многочисленных запретов, ограничений и рекомендаций для молодой невестки обозначается именно дериватами от *срам*:- *Невестата се срамуе*,

⁵ По этой теме много публикаций, ср. самую последнюю, которая обобщает имеющуюся лексику и этнографическую реальность в балканской перспективе (Седакова / Sedakova 2024).

навела главу и трае. (*Невеста стесняется, склонила голову и терпит.*) (Гусева-Николова / Guseva-Nikolova 2016: 214), ср. и клише *Срамвам се (мъдря се) като млада булка. (Стесняться, как молодая невестка.)* (Гълъбов / Galabov 2000: 727). Свадебная и околосвадебная терминология включает в себя много разнообразных дериватов от *срам-*, ср. «*Бабо Йано, сраме ле ти се ошче невестата, ели се пресрами веке?*» («Бабушка Яна, невестка еще соблюдает послесвадебный этикет (букв. стыдится, стесняется) или уже перестала?» Арх. АБД / Arh. ABD), *срамулка* ‘часть вуали, которая покрывает лицо невесты’ (Арх. АБД / Arh. ABD), ‘платок, которым невеста повязывает лоб, когда кланяется свекру, свекрови, крестной’ (Вакарелска-Чобанска / Vakarelska-Chobanska 2005: 340), ‘носовой платок невесты’ (Арх. АБД / Arh. ABD), *срамник* ‘мешок, в который невеста кладет подарки’ (Арх. АБД / Arh. ABD) и др.

Болг. *срам* как ‘стеснительность, почитание’ регулярно находит место в фольклорных произведениях. Так, этиологические легенды о происхождении черепахи и ласточки связаны именно с поведением молодой невестки в новой семье. Согласно легенде, черепаха произошла из молодой женщины, которая стеснялась свекра и накрылась дежой, ср. *Срамота е млада булка да говори на свекъра си. (Молодой невестке стыдно заговаривать со свекром.)* (Маринов / Marinov 2007: 50). Ласточка же произошла из невестки, которая слишком долго *се срамуваше*, то есть соблюдала молчание (Арх. АИФ / Arh. AIF 80 II, с. Садово, Гоцделчевская область; Арх. АИФ / Arh. AIF 80 IV, с. Илинден, Гоцделчевская область), или, наоборот, слишком быстро перестала (СбНУ / SbNU XX, 1894: 10). Известны и сказочные сюжеты о девятилетнем ритуальном молчании жены Солнца (Арх. АИФ / Arh. AIF 972-II, с. Враждебна, Софийская область). Этот фрагмент болгарской обрядности, соотносящийся с концептом СРАМ, очевидно, имеет балканское происхождение, поскольку у славян ни послесвадебных ритуалов, ни подобной терминологии в таком объеме не фиксируется.

СРАМ как ‘позор’ реализуется в отношении неподобающего поведения и свободных половых связей девушки и женщины. Так, особенно актуальными подобные представления становятся в свадебной обрядности, если в результате первой брачной ночи невеста окажется недевственной – тогда срам визуализируется и передается разными кодами (предметными, осязательными, вкусовыми – родителям невесты дают разбитый сосуд с холодной несладкой ракией и др.). Позором считается и *приставане* (рус. *свадьба убегом*), рождение внебрачного ребенка (Кабакова / Kabakova 2001: 154).

Вне обрядовой действительности концепт СРАМ релевантен в ряде повседневных ситуаций, связанных с речью, едой, одеждой, предосудительными поступками. Оговаривается поведение за столом, ср. *срамниче* ‘последний кусок на столе, который все стесняются взять’ (Еленков / Elenkov 2014: 480). Особое внимание уделяется одежде: *Срамотно е, черко, да одиш с големо деколте. (Стыдно, дочка, ходить с большим декольте.)* (Балкански / Balkanski 2011: 412), ср. рус. *А тут всё голое, самый стыд вот тут.* [Гога-магога (Ивановка, Исмаиллинский район, Азербайджан, 2014)] (ДК / DK). Одежда должна быть приличной, прикрывать «срамные места», генитали, ср. *Одеше гол покре рекуту, па ка ни виде тикье си покри срамотуту с две рукье. (Он ходил вдоль реки нагой, а как нас увидел, прикрыл срам двумя руками.)* (Гълъбов / Galabov 2000: 214), то же и в русском (Кабакова / Kabakova 2001: 15). В связи с этим метафорически через дериваты от *срам-* обозначается растение ‘дикая морковь, *Daucus carota*’, а также гриб *срамна гъба* ‘*Phallus impudicus*’ (Арх. АБД / Arh. ABD).

Непристойная речь, ругань, вранье обозначаются через дериваты от *срам-*: *Збрува срамотни думи. (Говорит неприличные вещи.)* (Гълъбов / Galabov 2000: 727); *Грехота е да лъжеш, а и срамота. (Грех обманывать, и срам.)* (СбНУ / SbNU XXX, 1914: 13). Срамят и тех, кто курит, кто пьет: *Себя угробляют, кто курит дък. Страм!* [Одежда, шитьё (Ахлыстино, Кушнаренковский район, Башкортостан, 1961)] (ДК / DK). Осуждаются как «срамные» и некоторые позы: *Извръндупил се и нема срам, че има стари хора! (Разлегся, и ему не стыдно перед стариками!)* (СбНУ / SbNU т. 12, 1895: 282).

Специфика концепта СРАМ в болгарской и русской лингвокультурах раскрывается при анализе биномов (Толстая / Tolstaja 2024), словосочетаний и конструкций. Конструкцией, составленной из синонимов, как уже отмечалось выше, в русском языке является «стыд и срам», болгарским соответствием ей будет «срам и резил» (Гълъбов / Galabov 2000: 727), ср. переводы: рус.: *Сегодня мне пришлось позабыв и стыд, и приличия, самой идти за вами на базар и вызывать вас через*

какую-то нищую старуху из караульного помещения; болг.: Днес трябваше за **срам и резил** сама да вървя след вас по пазара и да карам някаква си дрипава просякиня да ви извика от караулното. [Леонид Соловьев. Очарованный принц. Вторая повесть о Ходже Насреддине (1954) | Леонид Соловьев. Повест за Настрадаин Ходжа. Книга втора. Омагьосаният принц (превод Иван Костов, Райчо Русев, 1983)] (РБПК / RBRK).

Наиболее частотный бином, встречающийся в фольклоре и диалектной речи у болгар – «срам и грех», при том, что, как показывают контексты, *грех* – это не всегда грех христианина, нередко это нарушение правил поведения, ошибка (ср. *грешика*) (Толстая / Tolstaja 2000). В конструкциях используются разнообразные дериваты от *срам*- и *грех*:- *Ут люде, Фатму, срамута, / ут Госпунт, Фатму, грехута. (Перед людьми, Фатму, мне стыдно, а перед Господом грешно.)* (СбНУ / SbNU т. 26, 1912); *Срамну ми ѝе да ѝ хортувам, / грешну ми е да я пугледна. (Стыдно мне разговаривать, грешно мне взглянуть.* СбНУ / SbNU XXX, 1914: 283). Национальный корпус русского языка предлагает поиск по портретированию слова, что позволяет выявить биномы, в том числе сочетание «стыд и грех», преимущественно в религиозной и художественной литературе. Некоторые аспекты концепта СРАМ проясняются через соединение представлений о сраме с высмеиванием, ср. болг. «срам и присмех», рус. «срам и потеха», а также со страхом (быть осужденным, высмеянным): болг. «срамно и страшно», рус. «стыд и испуг» и др.

Наиболее ярко передают составляющие концепта СРАМ негативные слова и конструкции, например болг. *безочлив*, рус. «ни стыда ни совести» и мн. др. Кроме того, раскрытию данного культурного концепта способствует анализ синонимических рядов, однако в краткой статье раскрыть их семантику и прагматику невозможно.

4. Заключение

Болгарская лексема *срам* как обозначение одноименного концепта вобрала в себя несколько значений. Если в истории болгарского языка в текстах религиозного содержания дериваты от *студ* еще встречаются и соотносятся с понятием греха, то в современном узусе они не фиксируются. В секулярной литературе концепт СРАМ связан преимущественно с общественными, а не с церковными и евангельскими правилами.

Кроме лексических изменений, в современном мире происходят и значительные модификации самого концепта. Если раньше обсуждать женскую физиологию, секс и др. было «стыдно», люди стеснялись, то теперь в рамках новой этики и с развитием социальных сетей и активизацией блогеров не является предосудительным затрагивать темы, которые ранее были табуированными. Так, о беременности сообщают после первого положительного теста или после узи, свободно пишут в социальных сетях о месячных и др. Вместе с этим появляются и глобальные заимствования, которые затронули и русский, и болгарский языки. Так, понятие «испанский стыд» регулярно используется в речи и в современных русских публикациях разного рода. В молодежный (а теперь и шире) жаргон и русских, и болгар проник англицизм рус. *кринж*, болг. *криндж* (англ. *cringe* ‘стыд за действия другого человека’), который к чувству стыда за другого добавил и акцентировал семантику высмеивания. Подобные трансформации в представлениях и в словаре типичны для 21 века.

Сокращения

ИЕ Бог – Иоанн Екзарх «Богословие»

ИП – Похвальное слово Иоанну Поливотскому

ИР – Житие св. Иоанна Рильского

К – Клоцов сборник

М – Мариинское евангелие

Нед – Похвальное слово св. Неделе

С – Супрасльский сборник

СЕ – Синайский евхологий

СП – Синайская псалтырь

Филот. – Житие св. Филотеи

Источники / Sources

- Арх. АИФ: Архив Института этнологии и фолклористики с этнографическим музеем Болгарской академии наук. Фолклорная часть. (Arh. AIF: Arhiv Instituta jetnologii i fol'kloristiki s jetnograficheskim muzeem Bolgarskoj akademii nauk. Fol'klornaja chast'.)
- Арх. БДР: Архив на Българския диалектен речник. Институт за български език БАН (Arh. BDR: Arhiv na balgarskiya dialektен rechnik. Institut za balgarski ezik BAN.)
- Балкански 2011: Балкански, Б. *Речник на говора на с. Искреу, Софийско*. София: Симолини. (Balkanski 2011: Balkanski, B. *Rechnik na govora na s. Iskrets, Sofiysko*. Sofia: Simolini.)
- БЕР 2010: Български етимологичен речник. Т. 7. София: Издателство на БАН. (BER 2010: Balgarski etimologichen rechnik. T. 7. Sofia: Izdatelstvo na BAN.)
- БТР 1973: *Български тълковен речник*. София: Наука и изкуство. (BTR 1973: *Balgarski talkoven rechnik*. Sofia: Nauka i izkustvo.)
- Вакарелска-Чобанска 2005: Вакарелска-Чобанска, Д. *Речник на самоковския говор*. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“ (Vakarelska-Chobanska 2005: Vakarelska-Chobanska, D. *Rechnik na samokovskiya govor*. Sofia: Akademichno izdatelstvo “Prof. Marin Drinov”.)
- Вачева-Хотева, Керемидчиева 2000: Вачева-Хотева, М., С. Керемидчиева. *Говорът на село Зарово, Солунско*. София: Мултипринт (Vacheva-Hoteva, Keremidchieva 2000: Vacheva-Hoteva, M., S. Keremidchieva. *Govorat na selo Zarovo, Solunsko*. Sofia: Multiprint.)
- Гусева-Николова 2016: Гусева-Николова, П. *Речник на трънския диалект и други материали, събрани за него*. София: Artline. (Guseva-Nikolova 2016: Guseva-Nikolova, P. *Rechnik na Transkiya dialect i drugi material, sabrani za nego*. Sofia: Artline.)
- Гълъбов 2000: Гълъбов, Л. *Лексиката на говора в с. Доброволци, Софийско*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“. (Galabov 2000: Galabov, L. *Leksikata na govora v s. Dobrovoltsi, Sofiysko*, Sofia: Universitetsko izdatelstvo “Sv. Kliment Ohridski”.)
- ДК: Диалектний корпус. <<https://ruscorpora.ru/search?search=CgQyAgg>> [12.01.2025]) (DK: Dialektnyj korpus. <<https://ruscorpora.ru/search?search=CgQyAgg>> [12.01.2025])
- Дювернуа 1889: Дювернуа, А. Л. *Словарь болгарского языка по памятникам народной словесности и произведениям новейшей печати*. Т. I. Москва: Университетская типография (Djuvernua 1889: Djuvernua, A. L. *Slovar' bolgarskogo jazyka po pamjatnikam narodnoj slovesnosti i proizvedenijam noveyshej pechati*. T. 1. Moskva: Universitetskaja tipografija.)
- Еленков 2014: Еленков, А. *Торлашки речник*. Видин: Бдин принт. (Elenkov 2014: Elenkov, A. *Torlashki rechnik*. Vidin: Bdin print.)
- Карта на времето: <<https://kartanavremeto-vratsa.org/story/1994/108>>. [21.12.2024] (Karta na vremeto: <<https://kartanavremeto-vratsa.org/story/1994/108>> [21.12.2024])
- Козаров 1925: Козаров, П. Български народни названия на растенията. – *Сборник на Българската академия на науките*. Т. XX, София. (Kozarov 1925: Kozarov, P. Balgarski narodni nazvaniya na rasteniya. – *Sbornik na Balgarskata akademiya na naukite*. T. XX, Sofia.)
- Котова 2002: Котова, Н. В. *Горно поле. Дупнишко. Речник*. София: ДИОС. (Kotova 2002: Kotova, N. V. *Gorno pole. Dupnishko. Rechnik*. Sofia: DIOS.)
- Маринов 1907: Маринов, Д. *Жива старина. Етнографическо фолклорно списание. Шеста книга. Народно карателно (углавно) право*. София. (Marinov 1907: Marinov, D. *Zhiva starina. Etnografsko folklorno spisanie. Shesta kniga. Narodno karatелno (uglavno) pravo*. Sofia.)
- РБЕ: *Речник на българския език (онлайн)*. <<https://ibl.bas.bg/rbe/>> [21.12.2024] (*Rechnik na balgarskiya ezik (online)*). <<https://ibl.bas.bg/rbe/>> [21.12.2024])
- РБПК: Русско-болгарский параллельный корпус. <<http://ruscorpora.ru/search-para-bg.html>> [12.01.2025] (RBPk: Rusko-bolgarskij parallel'nyj korpus. <<http://ruscorpora.ru/search-para-bg.html>> [12.01.2025])
- ПРОДД 1974: *Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX век*. София: БАН. (RRODD 1979: *Rechnik na redki, ostareli i dialektни dumi v literaturata ni ot XIX i XX vek*. Sofia: BAN.)
- РСБКЕ 1959: *Речник на съвременния български книжовен език*. Т. 3. София: БАН. (RSBKE 1959: *Rechnik na savremenniya balgarski ezik*. T. 3. Sofia: BAN.)
- СБНУ 1889–: *Сборник за народни умотворения*. София. (SbNU 1889–: *Sbornik za narodni umotvoreniya*. Sofia.)
- Старобългарски речник 2009: *Старобългарски речник*. Т II. София: Валентин Траянов. (Starobalgarski rechnik 2009: *Starobalgarski rechnik*. T II. Sofia: Valentin Trayanov.)
- Странджа 1996: *Странджа [Материална и духовна култура]*. София: Издателство на БАН. (Strandzha 1996: *Strandzha [Materialna i duhovna kultura]*. Sofia: Izdatelstvo na BAN.)
- Фасмер 1986: Фасмер М. *Этимологический словарь русского языка в 4 т*. Москва: Прогресс. (Vasmer 1986: Vasmer, M. *Jetimologicheskij slovar' russkogo jazyka v 4 t*. Moskva: Progress.)

Шведова 2007: Шведова, Н. Ю. (отв. ред.). *Толковый словарь русского языка с включением сведений о происхождении слов*. Москва: Азбуковник. (Shvedova 2007: Shvedova, N. Ju. (otv. red.). *Tolkovyj slovar' russkogo iazyka s vkljucheniem svedenij o proiskhozhdenii slov*. Moskva: Azbukovnik.)

Цитированная литература / References

- Антонова 2009: Антонова, Л. Е. *Семантика стыда и способы ее выражения в современном русском языке: норма и субстандарты*. Дисс. ... канд. филол. наук. Санкт-Петербург. (Antonova 2009: Antonova, L. E. *Semantika styda i sposoby ejo vyrazhenija v sovremennom russkom jazyke: norma i substabsdarty*. Diss. ... kand. filol. nauk. Sankt-Peterburg.)
- Апресян 2004: Апресян, Ю. Д. СТЫДИТЬСЯ. – В: *Новый объяснительный словарь синонимов русского языка*. Москва: ЯСК, Вена: Венский славистический альманах, с. 1122 – 1128. (Apresjan, Ju. D. STYDIT'SJA. – In: *Novy ob'jasnitel'ny slovar' sinonimov russkogo jazyka*. Moskva: JaSK, Vena: Venskij slavisticheskij al'manah, pp. 1122 – 1128.)
- Арутюнова 1997: Арутюнова, Н. Д. О стыде и стуже. – *Вопросы языкознания*, № 2, с. 59 – 70. (Arutjunova 1997: Arutjunova, N. D. O styde i stuzhe. – *Voprosy jazykoznanija*, № 2, pp. 59 – 70.)
- Арутюнова 1999: Арутюнова, Н. Д. Понятия стыда и совести в текстах Достоевского. – В: *Образ человека в культуре и языке*. Москва: Индрик. (Arutjunova 1999: Arutjunova, N. D. Ponjatija styda i sovesti v tekstah Dostoevskogo. – In: *Obraz cheloveka v kul'ture i jazyke*. Moskva: Indrik.)
- Арутюнова 2000: Арутюнова, Н. Д. О стыде и совести. – В: *Логический анализ языка: Языки этики*. Москва: Индрик, с. 54 – 77. (Arutjunova 2000: Arutjunova, N. D. O styde i sovesti. – In: *Logicheskij analiz jazyka: jazyki etiki*. Moskva: Indrik.)
- Бормотова 2018: Бормотова, К. А. *Лексика поля «стыд, позор» в русских народных говорах: семантико-мотивационный аспект*. Магистерская работа. Екатеринбург. (Bormotova 2018: Bormotova, K. A. *Leksika polja "styd, pozor" v russkih narodnyh govorah: semantiko-motivatsionnyj analiz*. Magisterskaja rabota. Ekaterinburg.)
- Кабакова 2001: Кабакова, Г. И. *Антропология женского тела в славянской традиции*. Москва: Ладомир. (Kabakova 2001: Kabakova, G. I. *Antropogija zhenskogo tela v slavjanskoj traditsii*. Moskva: Ladoimir.)
- Койчева 2005: Койчева, Р. Названия за срам като реализация на прагматичния аспект на старобългарския език. – В: Димитрова, М., П. Петков, И. Христова (ред.). *Acta Palaeoslavica. Vol. 2. In honorem professoris Angelinae Minčeva*. София: Heron Press, с. 178 – 181. (Koycheva 2005: Koycheva, R. Nazvaniyata za sram kato realizatsiya na pragmatichniya aspekt na starobalgarskiya ezik. – In: Dimitrova, M., P. Petkov, I. Hristova (red.). *Acta Palaeoslavica. Vol. 2. In honorem professoris Angelinae Minčeva*. Sofia: Heron Press, pp. 178 – 181.)
- Лотман 1970: Лотман, Ю. М. О семиотике понятий «стыд» и «страх» в механизме культуры. – В: *Тезисы докладов Четвертой летней школы по вторичным моделирующим системам*. Тарту: Тартуский государственный университет, с. 98 – 101. (Lotman 1970: Lotman, Ju. M. O semiotike ponjatij "styd" i "strah" v mehanizme kul'tury. – In: *Tezisy dokladov Chetvertoj Letnej shkoly po vtorichnym modelirujushchim sistemam*. Tartu: Tartuskij gosudarstvennyj universitet, pp. 98 – 101.)
- Мирчева 2001: Мирчева, Е. *Недамаскинови слова в новобългарските дамаскини от XVII век*. Велико Търново: Фабер. (Mircheva 2001: Mircheva, E. *Nedamaskinovi slova v novobalgarskite damaskini ot XVII vek*. Veliko Tarnovo: Faber.)
- Мичева 2015: Мичева, В. *Картината на света в езика на новобългарските дамаскини*. София: Диомира. (Micheva 2015: Micheva, V. *Kartinata na sveta v ezika na novobalgarskite damaskini*. Sofia: Diomira.)
- Мокиенко 2022: Мокиенко, В. М. Стыд и срам в восточнославянской паремиологии – В: *Этнолингвистика. Ономастика. Этимология: материалы Пятой международной научной конференции (Екатеринбург, 7 – 11 сентября 2022 г.)*. Екатеринбург: Издательство Уральского университета, с. 174 – 180. (Mokienko 2022: Mokienko, V. M. Styd i sram v vostochnoslavjanskoj paremiologii – In: *Jetnolingvistika. Onomastika. Jetimologija: materialy Pjatoj mezhdunarodnoj nauchnoj konferentsii (Ekaterinburg, 7 – 11 sentjabrja 2022 g.)*. Ekaterinburg: Izdatel'stvo Ural'skogo universiteta, pp. 174 – 180.)
- Петрова 2010: Петрова, Р. Към лингвокултурното тълкуване на концепта мъдрост в книгата „Притчи Соломонови“. – *Проглас*, № 1, с. 104 – 113. (Petrova, R. Kam lingvokulturnoto talkuvane na koncepta madrost v knigata „Pritchi Solomonovi“. – *Proglas*, № 1, pp. 104 – 113.)
- Седакова 2021: Седакова, И. Руската и българската лексика за означаване на раздяла: съпоставителен етнолингвистичен аспект. – *Български език*, № 3, с. 13 – 29. (Sedakova 2021: Sedakova, I. Ruskata i balgarskata leksika za oznachavane na razdyala: sapostavitelen etnolingvistichen aspekt. – *Balgarski ezik*, № 3, pp. 13 – 29.)
- Седакова 2024: Седакова, И. А. «Новая» невестка и «старые» родственники: балканский ритуальный этикет в болгарских народных песнях. – В: *Старое и новое в языках и культурах Балкан*. Москва: Институт

- славистики РАН, с. 91 – 109. (Sedakova 2024: Sedakova, I. A. “Novaja” nevestka i “starye” rodstvenniki: balkanskij ritual’ny jetiket v bolgarskih narodnyh pesnjah. – In: *Staroe i novoe v jazykah i kul’turah Balkan*. Moskva: Institut slavistiki RAN, pp. 91 – 109.)
- Сотиров 2016: Сотиров, П. За българо-полската асиметрия в областта на архаичната лексика. – *Zeszyty Cyrylo-Metodiańskie*, № 5, с. 91 – 103. (Sotirov 2016: Sotirov, P. Za balgaro-polskata asimetriya v oblastta na arhaichnata leksika. – *Zeszyty Cyrylo-Metodiańskie*, № 5, pp. 91 – 103.)
- Толстая 2000: Толстая, С. М. Грех в свете славянской мифологии. — В: *Концепт греха в славянской и еврейской культурной традиции*. Москва: Пробел, с. 9 – 43. (Tolstaja 2000: Tolstaja, S. M. Greh v svete slavyanskoj mifologii. – In: *Kontsept greha v slavyanskoj i evreyskoj kul’turnoj traditsii*. Moskva: Probel, pp. 9 – 43.)
- Толстая 2024: Толстая, С. М. Составные номинации (биномы) в «Причитанья Северного края». – В: Сурикова, О. Д., С. М. Толстая. «Причитанья Северного края» Е. В. Барсова: Исследования и материалы к словарю. Москва: Индрик, с. 295 – 325. (Tolstaja 2024: Tolstaja, S. M. Sostavnye nominatsii (binomy) v “Prichitan’ja Severnogo kraja”. – In: Surikova, O. D., S. M. Tolstaja. “Prichitan’ja Severnogo kraja” E. V. Barsova: Issledovanija i materialy k slovarju. Moskva: Indrik, pp. 295 – 325.)
- Томов 2019: Томов, Д. Етимологичен анализ на думите за емоции в балканските езици. Автореферат на дисертационен труд за придобиване на образователната и научна степен „доктор“. София. (Tomov 2019: Tomov, D. Etimologichen analiz na dumite za emotsii v balkanskite ezitsi. Avtoreferat na disertatsionen trud za pridobivane na obrazovatelната i nauchna stepen “doctor”. Sofia.)

LEXICO-SEMANTIC FIELD OF THE BULGARIAN CONCEPT SRAM / SHAME (COMPARED TO THE RUSSIAN LANGUAGE)

Irina Sedakova^a, Kalina Micheva-Pejcheva^b

Institute for Slavic Studies, Russian Academy of Sciences^a,
Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Science^b

ised@mail.ru^a, kalina.micheva@gmail.com^b

Abstract. The article sheds light on the religious and secular connotations of the concept denoted as Bulg. *sram* (‘shame’), though historically the concept correlates with other words (*stud*, *styd*). The history of the words *sram* and *styd* in the Old Bulgarian manuscripts with religious content and New Bulgarian Damaskins is scrutinized and the reason for the loss of the word *styd* is being traced. The second part of the paper is devoted to the comparison of the semantics of the derivatives of Bulg. *sram* and Rus. *sram*- and *styd*- in various non-religious contexts. The lexical asymmetry between the two languages (Rus. *sram* is colloquial), thematic spheres which use the lexis of the concept depicted: wedding rituals, ethnobotany, folklore texts, and the gender specifics is emphasized. Bulgarian and Russian polylexical constructions (binoms) are studied (Rus. “*styd i sram*”, Bulg. “*sram i grjah*”, etc.).

Keywords: *historical lexicology; contrastive lexicology; complex constructions; ethnolinguistics; folklore; rituals*

Irina Sedakova
Institute for Slavic Studies
Russian Academy of Sciences
32-A, Leninskiy prosp.
Moscow 119334, Russia

Kalina Micheva-Peycheva
Institute for Bulgarian Language
Bulgarian Academy of Sciences
52, Shipchenski prohod Blvd., Bl. 17
Sofia 1113, Bulgaria

ИСТОРИЧЕСКИ АСПЕКТ НА ЕЗИКОВАТА СИТУАЦИЯ В ГРАД ПЛОВДИВ

Димитрия Маринкова

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

dima.a.marinkova@gmail.com

Резюме. В доклада се разглежда съвременната езикова ситуация в гр. Пловдив по подбрани типологически критерии като езиково разнообразие, степен на етноезиково разнообразие, относителна демографска мощност. Включен е исторически поглед по критериите, за да има съпоставителен анализ и да се установи дали се увеличава или намалява етноезиковото многообразие в града. Включена е и съпоставка на всеки от критериите с критериите, които важат за цяла България и за София. Използвани са данни, публикувани на сайта на Националния статистически институт (<http://www.nsi.bg/>).

Ключови думи: *социолингвистика; езикова ситуация; демографска мощност; етническа принадлежност; езиково многообразие; етнолингвистично многообразие*

1. Обект на изследване и поставени цели

Обект на изследване на настоящата работа са основни характеристики на съвременната езикова ситуация в град Пловдив. Приложени са основни типологически критерии като езиково разнообразие, степен на етноезиково разнообразие, относителна демографска мощност.

Целта на изследването е чрез исторически поглед към тези критерии и съпоставителен анализ да отговори на въпроса дали съществува динамика в съотношението между езиците и езиковите формации в Пловдив и да се установи дали се увеличава или намалява етноезиковото разнообразие в града.

За реализирането на тази цел са използвани данни от Националния статистически институт за преброяванията на населението и доброволното самоопределяне по етническа принадлежност и по майчин език, както и данни от дигиталната библиотека на сайта (<http://www.nsi.bg/>).

2. Езиковата ситуация и признаците на типологическа класификация

Езиковата ситуация е едно от основните понятия в съвременната теория на книжовните езици. Продължават изследванията върху отделни нейни аспекти, като те са тясно свързани с конкретната езикова действителност в различните общества (Виденев / Videnov 2019: 60).

Ангел Пачев в своята книга „Малка енциклопедия по социолингвистика“ определя понятието „езикова ситуация“ като „конкретен тип взаимодействие между езиците и техните форми на съществуване в общественния живот на всеки народ на даден етап от неговото историческо развитие“ (Пачев / Pachev 1993: 74).

От друга страна, Михаил Виденов използва термина „езикови формации“ и в труда си „Увод в социолингвистиката“ дефинира понятието „езикова ситуация“ като съвкупност от езици и диалекти в дадено държавно обединение, район или регион, а дори и в отделно населено място, тяхното социално и функционално разпределение, свързано и с езиковата политика. Авторът подчертава, че езиковата ситуация не е статично явление и в дефиницията задължително трябва да се отрази, че се включва вътрешната динамика както в самите формации, така и помежду им. При разглеждането на проблемите, свързани с езиковата ситуация на дадено населено място през определен период, е необходимо да се включат в обема на понятието и формациите на всички езици, които заедно съществуват и си взаимодействат в дадена етническа общност или в дадено административно-териториално обединение (Виденев / Videnov 2000: 199).

Според Тодор Бояджиев езиковата ситуация представлява състоянието и употребата на езика в неговите различни разновидности – книжовен език, диалекти, социални говори и жаргони. Тя е сложен и динамичен феномен, който се променя в зависимост от историческите, социалните и

културните условия. В различни периоди езиковата ситуация е била повлияна от процеси като индустриализация, миграция и глобализация, които са засилили взаимодействието между различните форми на националния език.

В статията на Красимира Алексова „Съвременната българска езикова ситуация в европейски контекст“ (Алексова / Aleksova 2014) се изхожда от разбирането на понятието „езикова ситуация“ не само като включващо съвкупността от езици, мезолекти и диалекти, говорещи се в дадено обединение, но и като обхващащо както социалната стратификация и функционалното разпределение на тези езици и езикови формации, така и езиковата политика на тази общност.

В друга своя статия – „Езиковата ситуация в София на фона на езиковата ситуация в България (върху данни за етнолингвистичното разнообразие)“, авторката отбелязва, че понятието „езикова ситуация“ се дефинира първоначално като съвкупност от данни за броя, вида и характера на езиците, диалектите и техните носители, преминава през добавяне на акцента върху функционирането на езиковите формации в дадена общност, техните взаимодействия, йерархия и стратификация и достига до прибавянето на обществените нагласи за престижа на езика/езиците и на различните структурни и неструктурни форми на съществуването им, без да се забравя езиковата политика на съответното обединение (Алексова / Aleksova 2015).

В настоящата работа понятието „езикова ситуация“ обхваща също така проблематиката, свързана с пораждаването на напрежение при функционирането на различни езикови формации, съществуващи на дадена територия – било то държава, по-малък или по-голям район, населено място и др. Това напрежение е предопределено от множество фактори, които се пораждат от взаимодействието както между различни езици, така и между формите на съществуване на всеки от езиците. Най-често в основата на тези фактори са различията между социалното положение на носителите на различните езици или диалекти, както и провежданата езикова политика (Алексова / Aleksova 2015).

В онлайн изданието на *Лингвистичния енциклопедичен речник* при дефинирането на понятието „езикова ситуация“ В. Виноградов (Виноградов б. г./ Vinogradov b. g.) предпочита термина „идиом“, за да обхване чрез него езиковите формации и формите на съществуване на езиците. В енциклопедичната статия авторът представя три вида критерии за типологическа класификация на различните езикови ситуации: количествени, качествени и оценъчни.

Н. Мечковска предлага вариант на тези класификационни критерии (Мечковска / Mechkovska 2000): количество на езиковите образувания, съставлящи езиковата ситуация, т.е. степен на нейното езиково разнообразие: едно- или многокомпонентна; количество на етническите езикови образувания, съставлящи езиковата ситуация, т.е. степен на етноезиково разнообразие на езиковата ситуация: монокомпонентна – едноезикова, многокомпонентна – двуезикова (три-, четири-, пет-) езиковата ситуация; население (в проценти), говорещо на всеки от езиците, т.е. относителна демографска мощност на езиците, съставлящи езиковата ситуация: демографски равновесна или демографски неравновесна; количество на комуникативните функции, изпълнявани от всяко езиково образувание по отношение на общото число на комуникативните функции, т.е. относителна комуникативна мощност на езиковите образувания, съставлящи езиковата ситуация: балансирана (комуникативно равновесна), небалансирана (комуникативно неравновесна); юридически статус на езиците, т.е. конституционна регламентация на отношенията им: тъждествен конституционен/юридически статус, различен статус; степен на генетическа близост между езиците, съставлящи езиковата ситуация: близкородствено, неблизкородствено или нееднородно двуезичие; етнически корени на езика, който е престижен в дадена ЕС: явява ли се той автохтонен (местен), т.е. първи език за част от коренното население, или не (т.е. импортиран език): ендоглосна, екzogлосна, смесена ендоглосна; оценка на социума за престижа на съществуващите езици: различен престиж – относително еднакъв престиж (Мечковска / Mechkovska 2000).

3. Град Пловдив. Кратка история, население

Пловдив е един от най-старите градове в Европа. Твърди се, че е съвременник на Троя и Микена, но е по-древен от Рим, Атина и Константинопол. Историците не посочват точна възраст на града. През 1975 година са разкрити останки от религиозна постройка от периода на Критско-Микенската култура, които се равняват с откритията на остров Кнос.

Прочутият османски пътешественик Евлия Челеби (1611 – 1682) споделя впечатленията си за града в своите пътеписи и описва, че през 1660 г. в Пловдив има двадесет и три мюсюлмански и седем латински, сръбски, български, еврейски и гръцки махали. Френска махала няма, а има само една еврейска (Пловдив в спомените на... 2016).

Според данните на НСИ към 07.09.2021 г. жителите на града са 319 612 души. Пловдив е вторият по големина български град преди и по време на Освобождението, на 2-ро място след Стара Загора. Според данни от 1880 г. в града живеят 24 053 души. Стара Загора преди опожаряването е най-голям град с 25 480 жители, а столицата София има 20 501 жители по време на първото преброяване на Княжество България през 1880 г. След Съединението Пловдив за няколко години става най-голям град с 33 032 жители, срещу 30 428 жители на София. Според преброяването от 1946 г. е вторият по-големина град в България с 117 563 души, срещу 487 000 за София.

В Пловдив живеят освен българи и турци, гърци, арменци, евреи и роми. Етнически обособени квартали в града са „Хаджи Хасан махала“, „Шекер махала“, „Харман махала“ и „Столипиново“ (Население 2023).

4. Езиковата ситуация в Пловдив според типологическите признаци „степен на езиково разнообразие“ и „степен на етноезиково разнообразие“

Количествените критерии „езиково разнообразие“ и „етноезиково разнообразие“, предложени от В. Виноградов и Н. Мечковская с цел типологическа класификация на езиковите ситуации, предполагат анализ на количеството и състава на езиковите образувания в градската среда, както и на тяхната динамика във времето. Тези критерии са отделни при Мечковская, а при Виноградов отговарят на един типологически признак (брой на идиомите като компоненти на езиковата ситуация).

За да разгледаме съвременната езиковата ситуация в Пловдив по типологическия критерий „езиково разнообразие“ и по типологическия признак „етноезиково разнообразие“, си служим с данните от статистическите преброявания на населението от 2001 до 2021 г. Може да се облекнем на данните за майчиния език.

Тези таблици за майчин език са показателни и за броя на езиците, и за броя на етническите езици. По-долу се съсредоточаваме върху данни от последните преброявания на населението през 2011 и 2021 г., предоставени от Националния статистически институт (НСИ). Данните са свързани с признака „майчин език“. Съобразявайки се с изискванията на европейското законодателство, Конституцията на България и съответните закони, НСИ използва термина „майчин език“ като основен показател за езиковото разнообразие. „Майчин език“ се отнася до езика, който човек научава първо от своите родители или настойници и който обикновено е основният език за комуникация в ранните години на живота. Този термин се използва при преброявания на населението с цел събиране на данни за езиковото разнообразие в страната, тъй като е разбираем от всички лица.

Съпоставката на данните от Таблица 1, Таблица 2 и Таблица 3 дава възможност да се анализира динамиката на езиковото и етническото разнообразие в град Пловдив в рамките на двадесет години – от преброяването на население през 2001 г., 2011 г. и 2021 г. Представените показатели разкриват важни тенденции и характеристики на съвременната езикова ситуация в града.

Таблица 1. Население по майчин език към 01.03.2001 г.

Население	Общо	Български	Турски	Ромски (цигански)	Друг	Не се самоопределят	Непоказано
2001 г.	338224	301516	23945	5176	5785	826	976

Таблица 2. Население по майчин език към 01.02.2011 г.

Население	Общо	Български	Турски	Ромски (цигански)	Друг	Не се самоопределят	Непоказано
2011 г.	338153	275364	16324	9425	2999	2343	31698

Таблица 3. Население по майчин език към 07.09.2021 г.

Население	Общо	Български	Турски	Ромски (цигански)	Друг	Не мога да определя	Не желая да отговоря	Непоказан
2011 г.	319612	256127	13587	4572	3878	381	3209	37858

За отчитане на спецификата на съвременната пловдивска градска езикова ситуация по тези два критерия се взема предвид само и единствено броят на езиците и броят на етническите езици, което съвпада в случая с езиковата ситуация в град Пловдив.

Ако разгледаме посочените данни за майчиния език от преброяването на населението за периода 2001 – 2021 г., може да открием няколко важни тенденции. Наблюдава се, че българският език е доминиращ като майчин език. През 2001 г. 301 516 души са го посочили като майчин, през 2011 г. броят намалява до 275 364, а през 2021 г. – до 256 127. Значими групи са говорещите турския език и ромския език. Говорещите турски са втората по големина група. През 2001 г. 23 945 души са го посочили като майчин, през 2011 г. броят намалява до 16 324, а през 2021 г. – до 13 587. Ромският език е третият най-разпространен майчин език. През 2001 г. той е посочен от 5 176 души, през 2011 г. броят нараства до 9 425, а през 2021 г. спада до 4 572.

Броят на хората, които не са посочили майчин език, е значителен. През 2001 г. те са 976, през 2011 г. рязко нараства до 31 698, а през 2021 г. достига 37 858. Не се самоопределят 826 души през 2001 г., 2343 и 381 души съответно през 2011 г. и 2021 г. Лицата, които са посочили друг майчин език през 2001 г., са 5 785, през 2011 г. намаляват до 2 999, а през 2021 г. се увеличат до 3 878. Съществува и група от живеещи в Пловдив, които не желаят да отговорят. Това усложнява прецизния анализ на езиковото и етноезиковото разнообразие.

Вземайки предвид показателите от Таблица 1, Таблица 2 и Таблица 3, може да посочим като тенденция намаляване на общото население в град Пловдив – от 338 224 души през 2001 г. населението спада до 319 612 през 2021 г. (намаление с около 18 600 души). Посочените данни предоставят ясна основа за изводи относно езиковото разнообразие в Пловдив. Те показват, че според броя на езиците, представен като типологически критерий от Н. Мечковская, съвременната пловдивска градска езикова ситуация е *многокомпонентна* (терминът, използван от Виноградов, е *поликомпонентна*), тъй като повече от един език е посочен като първи (майчин) от жителите на гр. Пловдив при последните преброявания на населението (от 2001 г., 2011 г. и 2021 г.).

Тази многокомпонентност на езиковата ситуация в гр. Пловдив е съпоставима с многокомпонентността на езиковата ситуация в България, а и в столицата София. В един свой труд Красимира Алексова изследва езиковата ситуация в гр. София на фона на езиковата ситуация в България, като анализира етнолингвистичните данни от преброяването през 2011 г. Нейното изследване подчертава съществуването на множество езикови общности в столицата, което намира паралели с пловдивската езикова ситуация (Алексова / Aleksova 2015).

Признакът „степен на етноезиково разнообразие“, предложен от Нина Мечковская, се основава на количеството етнически и езикови групи, които формират дадена езикова ситуация. Според степента на етноезиково разнообразие езиковите ситуации се категоризират като *монокомпонентни* (едноезикови, например в Унгария), или *многокомпонентни* (двуетзикови, три-, четириезикови и т.н. ситуации, например във Финландия).

В статията на Красимира Алексова „Съвременната българска езикова ситуация в европейски контекст“ се анализират данни, които подкрепят твърдението, че езиковата ситуация в България може да се определи като многокомпонентна по признака „степен на етноезиково разнообразие“ – тоест по броя на етническите езици. За разлика от почти едноезични страни като Исландия България демонстрира значително езиково многообразие. Въпреки това този критерий не отчита съотношението между процентите на говорещите различни езици, нито функционалното им разпределение в обществото (Алексова / Aleksova 2014).

Сравнена с цялата страна, езиковата ситуация в Пловдив също показва висок, стабилен и относителен дял на българската етническа група във времето.

Според критерия на Мечковская „брой на етническите образувания“ съвременната езикова ситуация в град Пловдив, подобно на езиковата ситуация в България, се характеризира като многокомпонентна и многоезикова. До този извод може да достигнем, опирайки се на данните от последните

три преброявания на населението (2001 – 2011 г.), представени в Таблица 1, Таблица 2 и Таблица 3, където три езика – българският, турският и ромският, са посочени като майчин от по-голям брой от населението, а група други може да допуснем, че е съставена от по-малко застъпени езици.

След като сме установили какво е съвременното състояние на броя на езиците и броя на етническите езици, които реално съвпадат в езиковата ситуация в гр. Пловдив за първите 20 години на XXI в., можем да се обърнем към историческия развой на езиковата ситуация в град Пловдив и да потърсим данни за броя на езиците и броя на етническите езици, като тези два типологически критерия в случая с езиковата ситуация в град Пловдив съвпадат и в този случай по-уместно е приемането на количествения признак „брой на идиомите“, предложен от Виноградов. По този начин ще установим дали броят на езиците и броят на етническите езици се е променял в исторически план. Това изследване е затруднено, защото при преброяванията от 2001 до 2021 г. не се дават точни статистически данни за редица малцинствени етнически езици, които се говорят на територията на град Пловдив, но по-старите изследвания, които се разглеждат по-долу, показват, че съществуват конкретни данни за още етнически езици и тяхната представеност в езиковата ситуация на града.

Данните в Таблица 4 (данни, описани в Шивачев и др. / Shivachev et al. 1994) са показателни за езиковото разнообразие и етническата структура на града по време на преброяванията на населението в периода от 1884 до 1939 година. Тези исторически данни са ключови за разбирането на количествения критерий „езиково разнообразие“ и „етноезиково разнообразие“, предложени от В. Виноградов и Н. Мечковская с цел типологическа класификация на езиковите ситуации.

Таблица 4. Данни за етническия състав на населението в гр. Пловдив в периода 1884 – 1939 г.
(по данни на Шивачев и др. / Shivachev et al. 1994)

Население	Общо	българи	турци	евреи	гърци	арменци	цигани	други
1884 г.	33442	16752	7144	2168	5497	979	няма	902
1887 г.	33032	19542	5615	2202	3930	903	348	492
1892 г.	36033	20854	6381	2696	3906	1024	237	935
1900 г.	43033	24170	4708	3602	3908	1844	1934	2869
1910 г.	47981	32727	2946	4436	1571	1794	3524	983
1920 г.	64415	46889	5605	5144	1071	3773	1342	591
1926 г.	84655	63268	4748	5612	549	5881	2746	1851
1934 г.	99883	77449	6102	5574	340	5316	2728	2374
1939 г.	105643	82012	6462	5960	200	6591	2982	1436

Разглеждайки резултатите от периода 1884 – 1939 г., забелязваме значителен ръст на населението на града – от 33 442 души в най-ранните години до 105 643 души в края на разглеждания период. Българите остават основната и стабилно нарастваща група, като броят им се увеличава от 16 752 през 1884 г. до 82 012 през 1939 г.

Турското население претърпява значителни колебания – първоначално намалява от 7144 души през 1884 г. до 2946 през 1910 г., но в следващите десетилетия отново се увеличава и достига 6462 през 1939 г. В същото време гръцкото население рязко намалява – от 5497 души в края на XIX век до едва 200 през 1939 г., вероятно в резултат на миграция и исторически промени.

Еврейската общност отбелязва умерен ръст – от 2168 души през 1884 г. до 5960 през 1939 г. По-забележителни резултати са показани при арменците, чийто брой нараства чувствително – от 979 в началото на периода до 6591 в края, като този ръст най-вероятно е свързан с преселвания след събитията от 1915 г.

Ромската общност също се увеличава – от 348 души през 1887 г. до 2982 през 1939 г., което показва постепенно утвърждаване на тази група в демографската картина. Групата „други“ остава сравнително малка, но с известни колебания през различните години.

Като цяло, макар населението да нараства значително през този период, етническият състав претърпява динамични промени, повлияни от исторически, политически и миграционни процеси.

За да проследим историческия развой на степента на езиково разнообразие и степента на етноезиково разнообразие в пловдивската езикова ситуация от първите преброявания до началото на XXI в., се опираме на посочени резултати от преброяването на населението в град Пловдив през 1956 г. (Таблица 5) и на сведения от преброяването на населението от 1992 г. (Таблица 6). Резултатите, взети от НСИ, показват самоопределяне по социологическия критерий „майчин език“.

Таблица 5. Население по майчин език
в община Пловдив, 1956 г.

Население	1956
Майчин език	Брой
Български	123832
Турски	4550
Ромски	3773
Еврейски	705
Арменски	5055
Друг	1126
Руски	456
Общо	139497

Данните от Таблица 6 показват продължаващото доминиране на българския език, но и запазването на традиционните малцинствени езици, особено сред арменците, турците и ромите. Турският език е майчин за втората по големина езикова група с 4550 души, следван от ромския език, който е майчин за 3773 души. Арменският език е реализиран от значителен брой носители – 5055 души, което показва устойчиво присъствие на арменската общност. Еврейският език е посочен от 705 души, а руският – от 456. Категорията „друг“ обхваща 1126 души, което може да включва по-малки групи, говорещи различни езици.

По-долу са посочени данни от преброяването на населението в град Пловдив през 1992 година в брой и в процентно съотношение, като за целите на анализа на настоящата глава ще се разгледа само броя на посочените езици.

Таблица 6. Население по майчин език в община Пловдив, 1992 г.

Община Пловдив	В брой	В проценти
Български	311955	91,47%
Турски	19139	5,61%
Ромски (цигански)	3688	1,08%
Арменски	202	0,06%
Еврейски	174	0,05%
Влашки	3088	0,91%
Руски	18	0,01%
Татарски	14	0,00%
Гагаузки	275	0,08%
Албански	24	0,01%
Арабски	232	0,07%
Английски	64	0,02%
Африкански	2	0,00%

Виетнамски	654	0,19%
Гръцки	15	0,00%
Кюрдски	69	0,02%
Македонски	31	0,01%
Немски	98	0,03%
Полски	775	0,23%
Румънски	7	0,00%
Словашки	19	0,01%
Словенски	5	0,00%
Украински	92	0,03%
Унгарски	15	0,00%
Френски	14	0,00%
Чешки	36	0,01%
Сърбохърватски	15	0,00%
Китайски	288	0,08%
Непоказано	50	0,01%
Общо	341058	100

От представените резултати става ясно, че арменският език (говорен от 202 души) и еврейският език (говорен от 174 души) присъстват сред традиционните малцинствени езици в Пловдив. Освен арменците и евреите сред историческите общности в града има и по-малки групи, които говорят езици като гагаузки (275 души), арабски (232 души) и китайски (288 души), което показва известна етническа пъстрота. Прави впечатление наличието на виетнамския език с 654 души, както и на полския със 775 души, което е сравнително висок брой. 50 души не са посочили своята принадлежност по майчин език.

Въз основа на съпоставките на статистическите данни от трите представени таблици (Таблица 4, Таблица 5 и Таблица 6) може да потвърдим че според **броя на езиците**, представен като типологически критерий от Мечковская, пловдивската градска езикова ситуация е многокомпонентна, многоезикова (терминът е *поликомпонентна* при Виноградов), тъй като повече от един език е посочен като първи (майчин) от жителите на гр. Пловдив при преброяването от 1884 година до 1992 година, което го прави културно разнообразен и динамичен град.

Опирайки се на данните, представящи историческия развой на езиците в Пловдив, може да потвърдим, че според критерия на Мечковская **брой на етническите образувания** езиковата ситуация в града се характеризира като **многокомпонентна и многоезикова**.

Най-съществената тенденция за периода 1884 – 1992 г. е утвърждаването на българския език като доминиращ. През 1884 г. той е майчин за 16 752 души, докато през 1992 г. този брой нараства до 311 955. Това показва естествен демографски ръст през годините.

В обобщение, в таблиците за езиците, които се говорят от различните етноси в гр. Пловдив от преброяванията от 1884 до 1992 г. могат да се изброят много повече езици, защото в данните от тези преброявания те са посочени, но в показателите за преброяванията от 2001 до 2021 г. множество малцинствени етнически езици не са посочени от НСИ.

Въз основа на съпоставките на статистическите данни от показаните резултати (Таблица 1, Таблица 3, Таблица 4, Таблица 5, Таблица 6) може да се види наличието на много по-голям брой групи езици след Съединението на България спрямо съвременната картина, което от своя страна дава основание да се приеме идеята, че етнолингвистичното разнообразие в града е намаляло в годините на разрастване и развитие на града за периода от 130 години. За периода 1884 – 1992 г. се наблюдава утвърждаване на българския език като основен, стабилизиране на турския и ромския и почти пълно изчезване на гръцкия и еврейския, както и намаляване на арменския.

5. Съвременната езиковата ситуация в Пловдив по признака „относителна демографска мощност на езиците“

Посочените по-горе данни дават основание да се твърди, че по критерия „относителна демографска мощност на езиците“, предложен от Мечковская и Виноградов, езиковата ситуация в град Пловдив е демографски неравновесна. Категоричното доминиране на българското самоопределяне не е изменено в хода на времето.

За описанието на демографската мощност на езиците значение има и съотношението между етническото самоопределяне и доброволно посочения език.

В своето изследване на езиковите общности в условията на европеизация и глобализация Ангел Пачев подчертава, че „в нашата страна съществува много силна, почти функционална зависимост между етническата група и майчиния език, което много добре очертава границите на съответните етнолингвистични общности“ (Пачев / Pachev 2006).

6. Заключение

В резултат от представените анализи и данни може да се обобщи, че езиковата ситуация в Пловдив приема основните характеристики на езиковата ситуация в България според трите приложени критерия – езиково многообразие, етноезиково многообразие и относителна демографска мощност на езиците. И двете езикови ситуации са многокомпонентни поради наличието на повече от един език, посочен доброволно като първи, и двете са многокомпонентни многоезикови със силна и стабилна доминация на българския език като първи, и двете са демографски неравновесни, тъй като относителната демографска мощност на езиците не е дори приблизително близка. Сравнена с цялата страна, езиковата ситуация в Пловдив показва висок относителен дял на българската етническа група във времето. Относно етнолингвистичното разнообразие в града, въпреки недостатъчно подробната картина, с която разполагаме за последните години, сведенията, които имаме в исторически аспект могат да утвърдят идеята за това, че етнолингвистичното разнообразие в града е намаляло в годините на разрастване и развитие на града за периода от 130 години. Български, турски и ромски език са най-разпространени и запазили във времето постоянно разпространение, но резултатите показват, че драстично е намаляло населението, говорещо други езици освен тези. Чрез сравнение през различните периоди може да се установи, че намалява процентът на говорещите други езици в града през годините и като цяло намалява процентът на всички езици освен българския.

Източници / Sources

Национален статистически институт. <<http://www.nsi.bg/>>. (Natsionalen statisticheski institut. <http://www.nsi.bg/>.)

Население 2023: Население | Община Пловдив. 07.04.2023. <<https://www.plovdiv.bg/about-plovdiv/population/>>. (Naselenie | Obshtina Plovdiv. 07.04.2023. <<https://www.plovdiv.bg/about-plovdiv/population/>>.)

Цитирана литература / References

Алексова 2014: Алексова, К. Съвременната българска езикова ситуация в европейски контекст. – В: Иванова, Д. (ред.). *Езиковата политика в европейски и национален контекст*. Пловдив: Университетско издателство „Паисий Хилендарски“, с. 65 – 80. (Aleksova 2014: Aleksova, K. Savremennata balgarska ezikova situatsiya v evropeyski kontekst. – In: Ivanova, D. (Ed.). *Ezikovata politika v evropeyski i natsionalen kontekst*. Plovdiv: Universitetsko izdatelstvo “Paisiy Hilendarski”, s. 65 – 80.)

Алексова 2015: Алексова, К. Езиковата ситуация в София на фона на езиковата ситуация в България (върху данни за етнолингвистичното разнообразие). – В: *Проблеми на социолингвистиката. Т. 12. Езиковата ситуация – състояние и тенденции*. Велико Търново: Знак’94, с. 254 – 271. (Aleksova 2015: Aleksova, K. Ezikova situatsiya v Sofia na fona na ezikova situatsiya v Bulgaria (varhu dannii za etnolingvistichnoto raznoobrazie) – In: *Problemi na sotsiolingvistikata. T. 12. Ezikova situatsiya – sastoyanie i tendentsii*. Veliko Tarnovo: Znak’94, pp. 254 – 271.)

- Виденов 2000: Виденов, М. *Увод в социолингвистиката*. София: Делфи. (Videnov 2000: Videnov, M. *Uvod v sotsiolingvistikata*. Sofia: Delfi.)
- Виденов 2019: Виденов, М. *Избрани студии*. София: Захарий Стоянов. (Videnov 2019: Videnov, M. *Izbrani studii*. Sofia: Zahariy Stoyanov.)
- Виноградов б. г.: Виноградов, В. А. Языковая ситуация. – В: *Лингвистический энциклопедический словарь*. <<http://tapemark.narod.ru/les/616b.html>> [21.01.2025] (Vinogradov b. g.: Vinogradov, V. A. Jazykovája situácija. – In: *Lingvisticheskij jenciklopedicheskiy slovar*. <<http://tapemark.narod.ru/les/616b.html>> [21.01.2025])
- Мечковская 2000: Мечковская, Н. Б. *Социальная лингвистика*. Москва: Аспект Пресс. (Mechkovskaja 2000: Mechkovskaja, N. B. *Social'naja lingvistika*. Moskva: Aspekt Press.)
- Пачев 1993: Пачев, А. *Малка енциклопедия по социолингвистика*. Плевен: Евразия-Абагар. (Pachev 1993: Pachev, A. *Malka entsiklopediya po sociolingvistika*. Pleven: Evraziya-Abagar.)
- Пачев 2006: Пачев, А. *Езиковите общности в условията на европеизация и глобализация*. София: Сема. (Pachev 2006: Pachev, A. *Ezikovite obshtnosti v usloviyata na evropeizatsiya i globalizatsiya*. Sofia: Sema.)
- Пловдив в спомените на... 2016: Пловдив в спомените на... Евлия Челеби. *Plovdivtime*, 28.10.2016. <<https://plovdivtime.bg/nasledstvo/plovdiv-spomenite-evliia-chelebi-183/>> [21.01.2025] (Plovdiv v spomenite na... 2016: Plovdiv v spomenite na... Evliya Chelebi. *Plovdivtime*, 28.10.2016. <<https://plovdivtime.bg/nasledstvo/plovdiv-spomenite-evliia-chelebi-183/>> [21.01.2025])
- Шивачев и др. 1994: Шивачев, С., А. Пижев, А. Илиева, С. Запрянова, Х. Иванов. *Очерци из историята на Пловдив*. Ч. 1. Пловдив: Община Пловдив, Исторически музей и Историческо дружество в Пловдив. (Shivachev et al. 1994: Shivachev, S., A. Pizhev, A. Ilieva, S. Zapryanova, H. Ivanov. *Ocherци iz istoriyata na Plovdiv*. Ch. 1. Plovdiv: Obshtina Plovdiv, Istoricheski muzey i Istoricheskoto druzhestvo v Plovdiv.)

HISTORICAL ASPECT OF THE LINGUISTIC SITUATION IN THE CITY OF PLOVDIV

Dimitriya Marinkova

Sofia University "St. Kliment Ohridski"

dima.a.marinkova@gmail.com

Abstract. The report examines the current linguistic situation in the city of Plovdiv based on selected typological criteria such as linguistic diversity, the degree of ethno-linguistic diversity, and relative demographic strength. A historical perspective on these criteria is included to provide a comparative analysis and to determine whether ethno-linguistic diversity in the city is increasing or decreasing. Each criterion is also compared with corresponding data for Bulgaria as a whole and for Sofia. The study uses data published on the website of the National Statistical Institute (<http://www.nsi.bg/>).

Keywords: *sociolinguistics; linguistic situation; demographic strength; ethnic identity; linguistic diversity; ethno-linguistic diversity*

Dimitriya Marinkova
Sofia University "St. Kliment Ohridski"
15, Tsar Osvoboditel Blvd.
Sofia 1504, Bulgaria

ДЕТСКА РЕЧ. ФОНЕТИКА И ФОНОЛОГИЯ

ИМА ЛИ НОМИНАЛЕН УКЛОН В РАННАТА ДЕТСКА РЕЧ У НАС?

Елена Андонова^а, Михаела Барокова^б

Нов български университет^{а,б}

eandonova@nbu.bg^а, mbarokova@nbu.bg^б

Резюме. В този доклад разглеждаме разпределението на четири категории в ранното лексикално развитие на деца, усвояващи български език, по-специално наличието и траекторията на така наречения „номинален уклон“ (англ. *nominal/noun bias*), често предлаган за универсална характеристика на ранната детска реч. Данните за български сочат значителна близост с установеното за италиански и американски деца, но и различия спрямо употребата на „социални“ думи и едновременното натрупване на лексика в категориите.

Ключови думи: *номинален уклон; ранна детска реч; междуезикови сравнения*

Вече четири десетилетия изследователите на детска реч разглеждат данните за първите думи в светлината на теоретичните обяснения и Хипотезата за естествените пропорции (*Natural Partitions Hypothesis*) (Gentner 1982) за наблюдавания в ранно детство превес на съществителните имена спрямо останалите части на речта. Редица изследвания се опитват да отговорят на въпроса дали наблюдаваното предимство на съществителните за англезичните деца се потвърждава като тенденция и при деца, усвояващи други езици в други култури.

Централен изследователски въпрос в тази статия е доколко съставът на най-ранния детски речник на българските деца е сходен до установеното разпределение на частите на речта за други езици и култури, изследванията за които откриват някои по-общи сходства в ранното лексикално развитие на децата, напр. типичната начална възраст, типичните семантични категории на ранната лексика, ускоряването на темповете на продукция на думи през втората година и т.н. Установяването на надеждни данни за траекторията на езиково развитие изисква наличие и анализ на големи масиви от данни, каквито у нас вече има през информация от въпросници за родители на деца на възраст от 16 до 30 месеца (Андонова / Andonova 2022a; 2022b). Резултатите от тези изследвания показват значителна степен на сходство с други езици по отношение на ранното лексикално развитие, неразривната връзка между лексикално и граматично развитие и пр.

За разлика от темповете на нарастване на ранния детски речник на български език съставът му не е подлаган на подробни анализи досега. Систематичното разглеждане на граматичните категории в него, от една страна, цели да се постигне ново знание за езиковото развитие на деца, усвояващи българския език, а от друга, се свързва пряко с големите въпроси в областта на езиковото развитие за универсалността или вариативността на процесите в ранна възраст. Естествено е да се очакват различия в речевите форми между езици и култури, но има основания да предполагаме също така и някои по-универсални тенденции или етапи в ранния детски речник. Съставът на ранния детски речник е доста сходен в различни езици и култури, което може да се дължи на универсални тенденции от познавателен характер, напр. превес на високочестотни думи като съществителни имена спрямо по-нискочестотни като глаголи, но също и на общи за различните култури типични дейности и заобикаляща среда в живота на най-малките деца.

Основен акцент в изследванията за универсалност (всеобща валидност) или специфичност на речниковия състав се открива по отношение на превеса на съществителните и глаголите в него. Гентнер (Gentner 1982) се позовава на редица предишни наблюдения на деца, усвояващи английски език, които говорят в полза на ясен превес на съществителните имена в техния речник и предлага обзор и свой анализ на възможните обяснения. Тя твърди, че съществителните имена се научават преди глаголите (т. нар. *номинален уклон*), защото те се отнасят основно към предмети, които могат да се възприемат лесно, докато глаголите изразяват отношения между обекти и представляват по-голяма сложност за разбирането.

Изследвания по темата, основани на въпросниците за комуникативно развитие на Макартър – Бейтс (Fenson et al. 1994) и анализ на речеви извадки, установяват номинален уклон за испански (Jackson-Maldonado et al. 1993), японски (Ogura et al. 2006), турски (Gentner 1982), френски (Bassano 2000), докато други автори не намират подобен превес в езици като немски, китайски, естонски и корейски (Choi, Gopnik 1995; Kauschke, Hofmeister 2002; Tardif et al. 1999). Така например Caselli et al. (1999) не откриват различия по отношение на номиналния превес при сравнението им на деца на 18 – 30 месеца, усвояващи италиански и американски английски език.

Caselli et al. (1995) предлагат обогатен модел за анализ на частите на речта в ранното лексикално развитие според четири отделни етапа, който се гради върху сравнението на четири категории думи, включващи също думи за рутинни действия, игри и звукови ефекти на етап, предхождащ прехода от съществителни към глаголи, и на друга категория думи, която се появява след този преход и които те причисляват към т. нар. „граматични“, функционални думи или думи от затворен клас (англ. *closed class*). Отделянето на първата допълнителна категория е свързано с най-ранната лексика, първите десетина думи, които трудно могат да се определят като части на речта – звуци за животни или превозни средства (напр. муу за крава в български) или рутинни действия (напр. *hi* или *bye* в английски език), които се разглеждат като перформативни, звукови конвенции в дадена култура със своя социална функция. Втората допълнителна категория на функционалните думи е особено рядко срещана в ранните периоди на развитие и се намира във взаимна връзка с други мерки за граматично развитие едва след натрупването на поне 400 думи в детския речник.

Изследването, което представяме, търси степента на съответствие на данните за български език на този по-нов модел за ранното развитие на частите на речта и проверка за наличието на номинален уклон. Друга важна цел е съпоставката на данните за развитието на български, италиански и американски деца, което е възможно въз основа на достатъчно детайлната информация, налична в нашата извадка и в публикациите за другите два езика (Caselli et al. 1999).

МЕТОД

Участници

Данните в това изследване са получени от родители на 510 деца на възраст от 16 до 30 месеца, със средна възраст 22.47 месеца, общо 252 момичета и 258 момчета. Въпросникът е попълнен предимно от майките на децата (в 98% от случаите).

Инструмент

Данните, които са обект на анализи в изследването тук, са събирани в продължение на години от родителите на деца на възраст между 16 и 30 месеца чрез ВЕРБА-2 (*Въпросник за езиково развитие – българска адаптация*), който представлява адаптация за нашата езикова и културна среда на международно признат инструмент, доказал своята надеждност и валидност – Въпросниците за родители за детско комуникативно развитие на Макартър – Бейтс (*MacArthur Bates Communicative Development Inventories, MBCDI*, Fenson et al. 1994.). Родителите попълват информацията в чеклист формат, както и бланка с обща информация за семейната среда, здравен статус и пр. След съответната им адаптация въпросниците за родители за детско комуникативно развитие на Макартър – Бейтс, считани за „златен стандарт“ в областта, са широко използвани за изучаване на езиковото развитие на десетки езици по света (немски, френски, италиански, испански, холандски, иврит, бенгали, корейски, мандарин, кантонски, и много други, вж. <https://mb-cdi.stanford.edu/adaptations.html>).

Аналитичните категории в изследването се стремят към максимално сходство с класификацията на Caselli et al. (1999) и представят подходяща основа за пряко съпоставяне на резултатите от българския, италианския и американския въпросник на MBCDI. Като е следван този принцип, се оформиха четири категории думи. Категорията на съществителните имена включва следните групи думи от ВЕРБА-2: животни, превозни средства, играчки, храни и напитки, дрехи, части на тялото, малки предмети от дома/бита, мебели и стаи. Общият брой в тази категория е 273 думи (42.72 % от пълния списък с думи във ВЕРБА-2). Предикатите като категория представляват сбор от две групи думи – 106 глаголни форми и 43 прилагателни имена, тоест общо 149 думи (23.32% от пълния списък). Думите от затворен клас са местоимения, предлози и думи за пространство, въпросителни,

думи за количество, думи за свързка, допълнителни глаголи форми или общо 95 думи (14.87% от общия списък). Последната категория включва така наречените *социални* думи, оформени при анализите на Caselli et al. (1999) като сбор от думите за звуци и звукови ефекти, названия за хора, игри и рутинни дейности, общо 68 думи (10.64% от пълния списък).

РЕЗУЛТАТИ

Предвид целите на настоящото изследване първо бе изчислен общият брой думи от въпросника за всяко дете, за които родителят е потвърдил, че са част от експресивния му (активен) речник, както и съответният дял в проценти за речника на детето на думите от всяка от четирите основни категории в анализите тук. Тези данни представляват зависимата променлива процент думи от категория. В анализа са включени две независими променливи: (а) нивото на активния речников обем, определено според броя думи за всяко дете и разпределено в осем групи (Таблица 1); (б) категория на думите.

Таблица 1. Разпределение на данните по нива на речников обем и брой деца за всяко ниво

Ниво	Обем на детския речник (N думи)	N деца
1	1 – 50	186
2	51 – 100	80
3	101 – 200	75
4	201 – 300	50
5	301 – 400	41
6	401 – 500	26
7	501 – 600	34
8	601 – 639	18
общо		510

За да проследим траекторията на развитие на пропорциите между четирите основни категории думи в зависимост от детския речников обем, бе проведен дисперсионен анализ с повтаряеми извадки с първа независима междугрупова променлива *речников обем* с посочените осем нива, втора независима вътреиндивидуална променлива *категория на думите* с четири нива (съществителни имена, предикати, функционални думи, „социални“ думи) и зависима променлива *процент думи от категория*.

Резултатите от анализа разкриха наличието на статистически значимо взаимодействие между двете независими променливи речников обем и категория на думите, $F_{(21, 1506)} = 183.81, p < .001, \eta_p^2 = .72$, в контекста на което могат да се докладват и главни ефекти отделно за всеки от двата фактора, речников обем, $F_{(7, 502)} = 122.14, p < .001, \eta_p^2 = .63$, и категория на думите, $F_{(3, 1506)} = 645.40, p < .001, \eta_p^2 = .56$. Размерът на тези ефекти (*частична ета на квадрат*, η_p^2) е значителен и според критериите на Cohen (1988) те могат да се определят като *големи ефекти*. Така бе установено, че процентното наличие на думи от четирите категории се различава в зависимост от детския речников обем. Допълнителни *post hoc (LSD)* анализи на процента думи от всяка категория, които сравняват съседни нива на речников обем, сочат следното:

А) *Съществителни имена*. Съществителните имена представляват основна съставка на речниковия запас на децата ($M = 37.53\%, SD = 18.17, n = 510$), най-вече с названия на предмети, животни и др. Нарастването на относителния дял на съществителните се наблюдава особено ясно в преходния период от 1 до 200 думи, когато откриваме най-високата стойност за възрастовия период

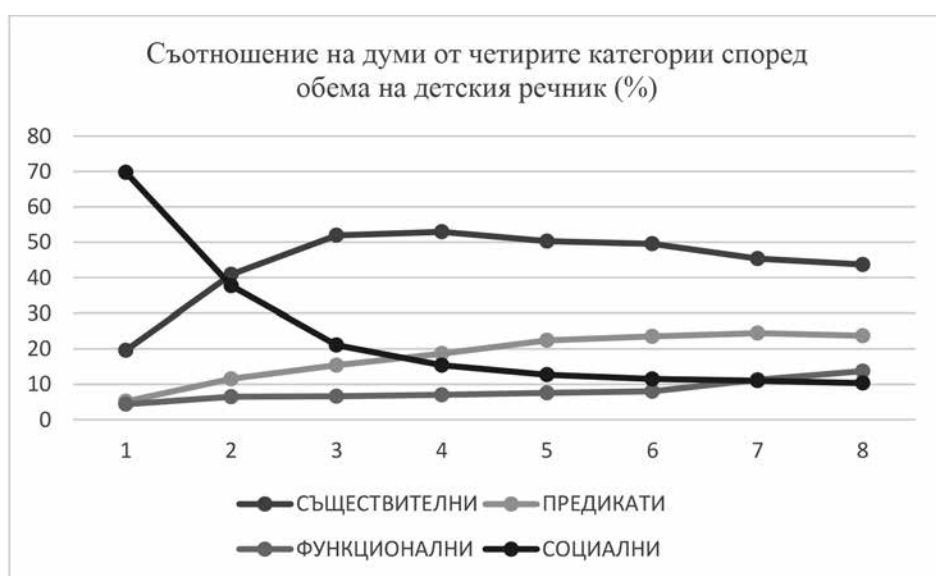
($M = 51.94\%$, $SD = 8.96$, $n = 75$). Значимо различие в процента на съществителни имена в детския речник се наблюдава между ниво 1 (1 – 50) и ниво 2 (51 – 100), както и между ниво 2 (51 – 100) и 3 (101 – 200), но не и при сравнение по двойки на по-високите нива речников обем. Това означава, че делът на съществителните имена значително „нараства“ в началните, по-ниски нива на натрупване на речников запас, но след обем от 200 думи процентът на съществителните имена не се променя съществено.

Б) *Предикати*. Средният дял на предикатите за целия диапазон на периода от 16 до 30 месеца е приблизително три пъти по-малък ($M = 13.27\%$, $SD = 9.44$, $n = 510$), но се увеличава значимо от самото му начало ($M = 5.18\%$, $SD = 6.53$, $n = 186$ за децата с речник до 50 думи) до ниво 5 с речник до 400 думи ($M = 22.43\%$, $SD = 3.99$, $n = 41$), след което стойностите остават без съществена промяна. Значимо различие в процента на предикатите в детския речник се наблюдава при сравнението на всяка от следните двойки речников обем: ниво 1 и 2, ниво 2 и 3, ниво 3 и 4, ниво 4 и 5, но не и при сравнение по двойки на по-високите нива.

В) *Функционални думи*. Значимо нарастване на процента функционални думи се забелязва само между първите две най-ниски речникови нива, от средно 4.38% ($SD = 5.58$) до средно 6.48% ($SD = 4.25$), като разликата между по-високите нива на речника е незначителна, освен между ниво 6 (401 – 500) и ниво 7 (501 – 600). При децата с най-богат речников запас (ниво 8) делът на тази категория думи достига 13.72%. Тази категория има най-скромен дял като цяло ($M = 6.53\%$, $SD = 4.95$, $n = 510$) за възрастовия и речников диапазон, изследван тук.

Г) *Категория „социални“ думи*. Особено големи различия се забелязват по отношение на дела на т. нар. *социални думи*. Докато при децата с ниски стойности на обем на речника те заемат доминиращо място ($M = 69.72\%$, $SD = 19.64$, $n = 186$), при по-богат речник на децата техният дял спада рязко до ниво 4 (301 – 400 думи), след което вече не се изменя съществено до края на диапазона от речникови нива ($M = 10.36\%$, $SD = 0.69$, $n = 18$). Като цяло тази категория се проявява като изпреварваща (макар и минимално) по дял съществителните имена в ранното лексикално развитие на българските деца, но е важно да се отбележи, че относително високият среден дял на категорията общо за цялата извадка ($M = 38.67\%$, $SD = 27.91$, $n = 510$) се дължи най-вече на високите нива на процента на тези думи при децата с все още по-беден речников запас. Значимо различие в процента на социалните думи в детския речник се наблюдава между речниково ниво 1 (1 – 50) и 2 (51 – 100), между ниво 2 (51 – 100) и 3 (101 – 200), както и между ниво 3 (101 – 200) и 4 (201 – 300), но не и при сравнение по двойки на по-високите от тях нива речников обем.

Фигура 1 илюстрира разпределението на пропорциите в зависимост от обема на детския речник по ВЕРБА-2.

Фигура 1. Дял на думите от четирите категории според обема на детския речник (%)

ДИСКУСИЯ

В обобщен вид можем да кажем, че четирите категории думи следват различни траектории на промяна според речниковия запас на децата. В сравнение с останалите три категории съществителните имена нарастват с бързи темпове, докато техният дял не достигне своеобразен пик при речниково ниво 3 (101 – 200 думи), след което остават на същото равнище. Предикатите се променят с линейно нарастваща функция от самото начало до петото ниво (301 – 400 думи), а след това техният относителен дял също остава на постоянно равнище. От това речниково ниво нататък нарастване на дела се забелязва само в категорията на функционалните думи към края на речниковия диапазон (501 – 600 думи). Социалните (*социално-ситуативни*) думи се отличават в най-голяма степен по своята траектория, от доминиращи ранния речник при ниво 1 те се превръщат в най-малко употребявани думи за най-високото речниково ниво 8.

Анализите на данни за българските деца в същия възрастов период и сходна методология позволяват да се направят съпоставки с италиански и американски деца. Като начало можем да отбележим сходство на тенденциите в нарастването на експресивния речник в трите езика – силно присъствие на съществителните имена, относително по-бавно нарастване на дела на предикатите, скромнен дял на функционалните думи, както и рязкото отслабване на категорията на социалните думи още в ниската част от речниковия диапазон. На този фон обаче данните за български сочат определени разлики спрямо американската извадка. Първо, съществителните имена заемат почти половината лексикално пространство като дял в началото на натрупване при американските деца, но само четвърт от състава на речника на италианските деца, а при българските деца с речниково ниво 1 (1 – 50 думи) средната стойност е 19.60%, тоест близко до данните за италиански език. Подобна близост се наблюдава и при анализа на дела на предикатите (по-нисък дял от американските), особено за ниво 1 и 2, а при по-високите речникови нива не се открива съществена разлика между трите езика. Сходна е ситуацията с категорията на социалните думи, които населяват лексикалната вселена на българските и италианските деца в значимо по-голяма степен от тази на американските деца, особено в ниските нива на речников запас. Употребата на функционални думи от децата е ограничена и наподобява профила на другите два езика с междинни стойности между тях.

В обобщен вид не откриваме данни, които да отхвърлят наличието на номинален уклон в ранната детска реч на българските деца, напротив – в сравнение с втората по ранг категория на социалните думи превесът на съществителните имена е значителен. Подобен превес на съществителните се наблюдава в италианската и американската извадка. От друга страна, различията, които откриваме в речника на българските деца спрямо американските, повтарят резултатите от подобно сравнение с италиански език и са свързани с по-богатия репертоар от социални думи.

Дали е възможно да направим по-общ извод от предложените анализи за лексикалното развитие? Bates et al. (1994) предлагат заключение, че промените в състава на ранната детска лексика са отражение на постепенно изместване на акцента от референциалност (англ. *reference*) към предикативност (англ. *predication*) и към граматика (англ. *grammar*), които те представят като три вълни в изграждането на състава. Според авторите преходите между тях се случват при определен речников обхват – между 1 и 100 думи за съществителните, от 51 до 200 думи за глаголите и прилагателните, над 400 думи за функционалните думи. Данните за български език в голяма степен съответстват на подобно разпределение, но същевременно сочат и някои различия. Така например в ниските речникови нива се откроява нарастващ дял както на съществителните, така и на предикатите и на функционалните думи, тоест успоредно увеличаване на дела на всички категории освен при социалните думи, които рязко отстъпват място на останалите. В това отношение българският профил на данните говори по-скоро за успоредно, отколкото поетапно запълване на речниковия състав с различните категории. Тук най-сериозното разместване на лексикалните пластове настъпва при двете най-ниски речникови нива, но по-нататък взаимодействието на съществителните, предикатите и функционалните думи може да бъде тълкувано като взаимно подпомагане вместо състезание между формите. Все пак процесите протичат с ясна нарастваща функция, тоест те сочат наличието на системна връзка между обема и състава на речника независимо от възрастта на децата. Подходящо обяснение за наличието на подобна връзка е асоциацията между лексикално и граматично развитие в ранната реч на българските деца (Андонова / Andonova 2022b). Подкрепа на тезата за неотделимостта на развитието на граматиката и лексиката се открива в редица предишни емпирични изслед-

вания (напр. Marchman, Bates 1994; Bates, Goodman 2013). Първите свидетелства за началото на граматиката в детската реч идват едва след натрупването на определен минимален речников обем, който позволява комбинирането на думи и развитието на граматичните форми.

Установяването на междуетикови и межкултурни различия в съдържанието на ранното лексикално развитие повдига по-трудния въпрос за тяхното обяснение. Поради богатия набор от потенциални въздействия не може да се даде категоричен и окончателен отговор на този въпрос, но си струва да отбележим възможните алтернативи. Различията могат да възникнат поради въздействието на специфични езикови, културни, стилови фактори, участващи в процеса на ранното детско развитие. Предишни изследвания очертават разнообразие по отношение на стиловете на говорене с детето – референциален или експресивен. При референциалния стил (Nelson 1981) във фокуса на дискурса на говорещите попадат главно обекти и затова той се свързва с по-значителна употреба на съществителни имена, докато при експресивния стил се акцентира върху отношения и вътрешни състояния, което е свързано с употребата на предикати – глаголи и прилагателни. Така например за японски и корейски родители има сведения, че по-голяма част от изказите им са свързани с дейности, отколкото при американските родители (Choi, Gopnik 1995). У нас не се намират изследвания на типичните стилове на общуване с деца в ранна възраст. Като цяло различията, установени в изследвания за други езици, сочат, че системните сравнения на речевия регистър на говорене с деца (англ. *child directed speech*) в различни култури, езици, а и ситуационни контексти могат да предложат по-богато разбиране на вариативността в ранното езиково развитие.

Накрая, но не и по важност, следва да изтъкнем межкултурни различия като потенциален фактор в състава на ранния речник у нас и при американските деца. Можем да припомним до подобни тълкувания за различията между американските и италианските данни спрямо важното място на социалните думи при ниски нива на речника. Както посочват Caselli et al. (1999), техният по-голям дял може да е отражение на културни различия, напр. различни поколения в италиански семейства живеят близо в един и същи град (у нас често и в едно домакинство), поради което езиковата среда е наситена с повече названия на роднини. В допълнение у нас е прието термини за роднини да се използват с разширено значение за назоваване и обръщение към непознати, съсед и пр., например *леля* (*лелята*), *чичо*, *кака*, *батко*, *баба*, *дядо*, което води до по-честата им употреба в речта към децата и на децата, засвидетелствано и от нашите данни, че измежду най-ранните думи често се намират именно тези, заедно с *мама* и *тати*, тоест нашите културно зависими навици на общуване допринасят за особеното място на названията на хора като част от категорията на социалните думи.

Както всяко изследователско начинание, нашето също има своите силни и слаби страни. ВЕР-БА-2 е въпросник за родители, които предоставят информация за актуалната употреба на думи на своите деца в чеклист формат. Въпреки че този инструмент е получил подкрепа при валидизацията си у нас, той не може да предложи онова по-пълно – макар и неизчерпателно – описание на лексикалното развитие на дадено дете, каквото откриваме при анализите на лонгитюдни речеви извадки от общуване родител – дете в естествена среда. Негово предимство обаче е, че той позволява да се съберат данни за стотици деца, като по този начин предоставя по-убедителна картина за типичната траектория на развитие, както и за установените значителни индивидуални различия. Следва да се отбележи, че четирите категории думи в анализите не се определят от допускане, че децата в тази възраст имат разбиране за граматичните категории. Анализите се основават върху тези категории от гледната точка на възрастните и служат за подходяща независима променлива, тоест се отнасят по-скоро до езиковите входни данни в детската среда. Траекторията на усвояване на различните видове думи представлява отражение на промените, настъпващи с възрастта в детското развитие по отношение на обработката на езикова информация, а не експлицитно знание за разликата между глаголи и съществителни имена.

Заклучение

Анализите на данните у нас сочат, че съществителните имена имат превес над глаголите и останалите части на речта в ранното лексикално развитие на български език, а съотношението на частите на речта се променя в зависимост от обема на активния речников запас. Забелязват се сходства с

данните за италиански и американски деца по отношение на траекторията на развитие на четирите основни категории думи, но и някои различия като по-ниски стойности на относителния дял на съществителните имена в сравнение с английски език, които заслужават допълнителни проучвания, включително с помощта на анализи на речта на родители и деца в общуване в естествена среда и в зависимост от видовете дейности и изкази в речевата ситуация.

Цитирана литература / References

- Андонова 2022а: Андонова, Е. *Ранно езиково развитие. Лексика*. София: Издателство на НБУ. (Andonova 2022a: Andonova, E. *Ranno ezikovo razvitie. Leksika*. Sofia: Izdatelstvo na NBU.)
- Андонова 2022б: Андонова, Е. *Ранно езиково развитие. Граматика*. София: Издателство на НБУ. (Andonova 2022a: Andonova, E. *Ranno ezikovo razvitie. Gramatika*. Sofia: Izdatelstvo na NBU.)
- Andonova 2015: Andonova, E. Parental report evidence for toddlers' grammar and vocabulary in Bulgarian. – *First Language*, vol. 35(2), pp. 126 – 136.
- Bassano 2000: Bassano, D. Early development of nouns and verbs in French: Exploring the interface between lexicon and grammar. – *Journal of child language*, vol. 27(3), pp. 521 – 559.
- Bates, Goodman 2013: Bates, E., J. C. Goodman. On the emergence of grammar from the lexicon. – In: *The emergence of language*. Psychology Press, pp. 29 – 80.
- Caselli et al. 1995: Caselli, M. C., C. Bates, P. Casadio, L. Fenson, J. Fenson, L. Sanderl, J. Weir. A cross-linguistic study of early lexical development. – *Cognitive Development*, vol. 10, pp. 159 – 99.
- Caselli et al. 1999: Caselli, C., P. Casadio, E. Bates. A comparison of the transition from first words to grammar in English and Italian. – *Journal of child language*, vol. 26(1), pp. 69 – 111.
- Choi, Gopnik 1995: Choi, S., A. Gopnik. Early acquisition of verbs in Korean: A cross-linguistic study. – *Journal of child language*, vol. 22(3), pp. 497 – 529.
- Fenson et al. 1994: Fenson, L., P. S. Dale, J. S. Reznick, E. Bates, D. J. Thal, S. J. Pethick, J. Stiles et al. Variability in early communicative development. – *Monographs of the society for research in child development*, Vol. 59(5), i – 185.
- Gentner 1982: Gentner, D. Why nouns are learned before verbs: Linguistic relativity versus natural partitioning. – In: Kuczaj, S. (Ed.). *Language development*. Vol. 2. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, Inc., pp. 210–254.
- Kauschke, Hofmeister 2002: Kauschke, C., & Hofmeister, C. Early lexical development in German: A study on vocabulary growth and vocabulary composition during the second and third year of life. *Journal of child language*, vol. 29(4), pp. 735 – 757.
- Jackson-Maldonado et al. 1993: Jackson-Maldonado, D., D. Thal, V. Marchman, E. Bates, V. Gutierrez-Clellen. Early lexical development in Spanish-speaking infants and toddlers. – *Journal of child language*, vol. 20, pp. 523 – 549.
- Marchman, Bates 1994: Marchman, V. A., E. Bates. Continuity in lexical and morphological development: A test of the critical mass hypothesis. – *Journal of child language*, vol. 21(2), pp. 339 – 366.
- Nelson 1981: Nelson, K. Individual differences in language development: Implications for development and language. – *Developmental Psychology*, vol. 17, pp. 170 – 187.
- Ogura et al. 2006: Ogura, T., P. S. Dale, Y. Yamashita, T. Murase, A. Mahieu. The use of nouns and verbs by Japanese children and their caregivers in book-reading and toy-playing contexts. – *Journal of child language*, vol. 33(1), pp. 1–29.
- Tardif et al. 1999: Tardif, T., S. A. Gelman, F. Xu. Putting the “noun bias” in context: A comparison of English and Mandarin. – *Child development*, vol. 70(3), pp. 620 – 635.

IS THERE NOMINAL BIAS IN THE SPEECH OF BULGARIAN TODDLERS?

Elena Andonova^a, Mihaela Barokova^b

New Bulgarian University

eandonova@nbu.bg^a, mbarokova@nbu.bg^b

Abstract. In this paper we examine the distribution of four categories in the early lexical development of children acquiring Bulgarian, especially the presence and trajectory of the so-called nominal/noun bias, which has often been assumed to be a universal characteristic of language development. The data for Bulgarian reveal a significant similarity with what was found for Italian and American children, but also some differences regarding the use of “social” words and the parallel accumulation of vocabulary in these categories.

Keywords: *noun bias, early child language development; cross-language comparisons*

Elena Andonova
Research Center for Cognitive Science
New Bulgarian University
21, Montevideo Str.
1635 Sofia, Bulgaria

Mihaela Barokova
Department of Cognitive Science and Psychology
New Bulgarian University
21, Montevideo Str.
Sofia 1635, Bulgaria

ГРАМАТИЧНИ КАТЕГОРИИ В ЕКСПРЕСИВНАТА РЕЧ НА БЪЛГАРСКИ ДЕЦА С АУТИЗЪМ И ТЕХНИТЕ РОДИТЕЛИ: ПИЛОТНИ ДАННИ

Михаела Барокова

Нов български университет

mbarokova@nbu.bg

Резюме. В настоящия доклад се разглежда разпределението на съществителните имена и глаголите в експресивната реч на български деца с аутизъм и техните родители. Целта на изследването е да се провери има ли превес на съществителните (т. нар. номинален уклон) в лексикалното развитие на българските деца с аутизъм. Анализирани са езикови извадки от 10 деца с аутизъм и техните родители. Резултатите сочат за тенденция за превес на съществителните в експресивния речник на децата за разлика от превеса на глаголите в речта на техните родители. Изследването поставя основите за изследването на потенциалния номинален уклон при български деца с аутизъм. Резултатите са разгледани в контекста на подобни изследвания с деца, усвояващи други езици.

Ключови думи: аутизъм; български език; граматични категории; експресивен речник; номинален уклон

1. Въведение

Аутизмът е невроразвитийно разстройство, което се характеризира със затруднения в езика и социалната комуникация и с рестриктивни и повтарящи се модели на поведение (APA 2013). Поведенческите симптоми трябва да се проявят преди третата година от живота на детето. Въпреки че симптомите на аутизма са изключително разнообразни, затрудненията в речта и комуникацията се наблюдават в целия спектър от функциониране (Tager-Flusberg et al. 2009). Имайки предвид затрудненията с речта и по-общо комуникацията и социалните взаимоотношения на хората с аутизъм, развитието на езиковите умения представлява фокус на много научни изследвания. Друга причина за засиления интерес към развитието на езика е, че усвояването на експресивна реч (думи, които детето използва) в предучилищна възраст е един от най-силните предиктори за бъдещото развитие и функциониране на децата (Friedman et al. 2019; Howlin et al. 2004). Изследвания показват, че по-добрата експресивна реч е свързана с по-малко агресивни поведения и самонараняване (Dominick et al. 2007). Друго изследване сочи, че броят думи, които децата използват в предучилищна възраст, дори корелира с броя приятели, които имат, като пораснат (Friedman et al. 2019). Тези резултати също правят подобряването на речта и комуникацията основна цел на много ранни интервенции и терапии. Преди да се измислят езикови интервенции и терапии обаче, е необходимо по-задълбочено да се изследват и идентифицират както причините за езиковите затруднения, така и техните проявления през различните периоди на развитие на децата и възрастните с аутизъм. За целите на настоящия доклад фокусът е върху лексикалното развитие и по-конкретно върху номиналния уклон ("noun bias") в ранната детска реч, който се изразява в преобладаването на съществителните вместо други граматични категории в експресивния речник в ранните етапи на езиковото развитие на децата (Gentner 1982). Според Гентнер номиналният уклон е универсален феномен, при който в усвояването на родния си език децата първо научават повече съществителни / названия на предметите, отколкото глаголи или други граматични категории. Изследвания с деца, усвояващи английски и италиански, потвърждават тази хипотеза (Caselli et al. 1995; Bates et al. 1994). Други изследвания с деца, усвояващи мандарин и корейски, обаче докладват, че част от децата използват повече глаголи от съществителни в ранната си реч (Choi, Gopnik 1995; Tardif 1996). Независимо че дебатът дали номиналният уклон е универсален феномен в ранната реч, продължава, изследвания започват да разглеждат и дали се наблюдава в процеса на усвояване на езика (особено за английски език, за който номиналният уклон е добре документиран) при деца с аутизъм като начин да се характеризира тяхното езиково развитие.

При усвояването на езика при децата с аутизъм често се наблюдават сходства с невротипичните деца в увеличаването на речниковия им запас с възрастта и в разпределението на усвоени-

те думи в граматични категории – съществителни, глаголи, прилагателни (Charman et al. 2003; Rescorla, Seyfer 2013). Според изследване на Чарман и колеги (Charman et al. 2003), използващо родителски въпросник за оценка на експресивния речник, разпределението на съществителни, предикати и функционални думи при децата с аутизъм е сходно с това на невротипичните им връстници. Рескорла и Сейфър (Rescorla, Seyfer 2013) също докладват сходно разпределение на думите по граматични категории с типични деца със съотносимо езиково ниво. И в двете изследвания се потвърждава преобладаването на съществителните в ранния речник на децата с аутизъм, усвояващи английски език. Важно е да се уточни, че сходствата с типичното езиково развитие в разпределението на граматичните категории на думите се наблюдават, когато се сравняват деца с аутизъм и деца с типично развитие със съпоставими нива на речников запас, а не на една и съща хронологична възраст. Това свидетелства за забавено, но сходно с типичното лексикално развитие при децата с аутизъм.

Други изследвания, които по-задълбочено разглеждат речниковия запас при разстройствата от аутистичен спектър обаче докладват, че има качествени разлики в лексикалното развитие на децата с аутизъм (Losh, Capps 2003; Tager-Flusberg, Sullivan 1995). Тези разлики се изразяват в различно или по-ограничено усвояване на думи, които изразяват когнитивни състояния (т. нар. *mental state terms*, напр. *мисля, чувствам, знам*). Друго изследване показва забавено усвояване на глаголи при деца с аутизъм с по-ниски езикови умения (Tek et al. 2014). Следователно повече и по-задълбочени сравнения с невротипични деца са необходими, за да се отговори на въпроса дали лексикалното развитие на децата с аутизъм е забавено, или е качествено различно.

Изключително ограничени са и изследванията на езика и комуникацията и в частност на лексикалното развитие и номиналния уклон при деца с разстройства от аутистичен спектър, усвояващи *езици, различни от английски*. Като се има предвид, че езиковите затруднения са една от отличителните характеристики на аутизма, липсата на междуетникови сравнения е съществен пропуск в тази научна област. Този пропуск обуславя и целта на настоящото изследване, а именно да ***разгледа разпределението на съществителни и глаголи в експресивната реч на български деца с аутизъм и на техните родители***.

Включването на речта на родителите е мотивирано по три причини. Първата, по-обща причина е силната взаимовръзка между речта на родителите и децата в ранно детство както при типично развитие, така и при разстройства от аутистичен спектър (Fusaroli et al. 2019). Втората, по-конкретна причина е, че част от обясненията за наличието на номинален уклон са свързани с употребата на съществителни на родителите, когато общуват с децата си в ранна детска възраст (напр. Tardif et al. 1997). Според тази хипотеза начинът, по който родителите използват съществителни спрямо глаголи в речта – било то като абсолютно количество или честота, като позиция в изказа (в началото или в края) и/или като отражение на фокуса на комуникативната ситуация (напр. върху назоваване и категоризиране или върху действия и връзки между предметите), може да допринася за наличието на номинален уклон в ранната детска реч. Третата причина е, че вече има изследвания, които показват, че употребата на съществителни и глаголи от родители на деца с аутизъм е свързана с експресивния речник на децата им (Crandall et al. 2019; Swensen 2007), а именно, че броят различни съществителни в речта на родителите има позитивна корелация с броя различни думи като цяло, които употребяват аутистичните деца в игра с родителя в даден момент и при взаимодействие/игра с родителя 4 месеца по-късно (Swensen 2007). Резултати на друго изследване сочат, че употребата на глаголи в коментарите на родителите е предиктор на употребата на глаголи от децата им с аутизъм на по-късен етап (Crandall 2019). В обобщение, разглеждането на разпределението на съществителни и глаголи в речта на български деца с аутизъм и на техните родители ще послужи като стъпка към по-доброто разбиране за наличието или липсата на номинален уклон и за характеризирането на лексикалното развитие при аутистични деца, усвояващи език, различен от английски.

2. Методи

2.1. Процедура

Настоящото изследване е част от по-голям изследователски проект, като в доклада са представени само процедурите, пряко свързани с по-горе посочените цели.

Преди започването на събиране на данни изследването и всичките му процедури са получили одобрение от Комисията по етика на Департамент „Когнитивна наука и психология“, Нов български университет. Всички участващи семейства са дали съгласие за участие. Участието се състои от една или две изследователски сесии в център за деца с аутизъм и включва провеждане на полуструктурирано наблюдение за потвърждаване на аутистични симптоми и събиране на езикова извадка. Родителите на децата също попълват въпросник за демографска информация.

2.2 Инструменти

Демографски въпросник. Демографският въпросник, попълван от родителите, съдържа въпроси за пола и възрастта на детето, получаването на диагноза и за образованието и социалния статус на родителите.

Autism Diagnostic Observation Schedule - 2 (ADOS-2). На всички деца е приложен ADOS-2 (Lord et al. 2012). Това е полуструктурирано наблюдение за потвърждаване на диагнозата аутизъм, което се счита за златен стандарт в изследванията на деца от аутистичния спектър. ADOS-2 има различни модули според хронологичната възраст и нивото на експресивната реч на детето. Всеки модул се състои от редица дейности под формата на игра, инициирани от обучен изследовател, които целят да покажат пълния поведенчески, социален и речеви репертоар на децата. ADOS-2 все още не е официално адаптиран и стандартизиран за български контекст, но провеждащият изследването е сертифициран за прилагане на този инструмент.

2.3 Участници

В изследването са включени 10 диади родител – дете. Седем от децата са момчета, а 3 са момичета. Осем от родителите са майки на децата, един е баща и един е баба на дете. Средната възраст на децата е **77,8 месеца** ($SD = 16,35$; $min = 57$ месеца; $max = 106$ месеца). Всички деца, с изключение на едно, имат официална диагноза аутизъм, поставена от детски психиатър. Диагнозата е потвърдена с ADOS-2. Според ADOS-2 резултат за тежест на аутистичните симптоми децата имат среден резултат **6,4 от 10 точки**, където колкото по-тежки са симптомите, толкова по-високи са точките. Децата са избрани така, че да са използвали между 1 и 100 различни думи по време на езиковата извадка. Целенасочено са избрани деца с по-нисък речников запас, за да представляват по-ранен етап от лексикалното развитие, при който при невротипичните деца се наблюдава номинален уклон въпреки по-голямата хронологична възраст.

2.3 Езикови извадки

От всяко дете е събрана езикова извадка. Извадката представлява видео- и аудиозапис на взаимодействие между детето и родителя. На всяка диада родител – дете са дадени играчки, подходящи за възрастта и развитието на детето. Играчките включват кукла бебе, колички, пластмасови животни, 2 пожарникарски шапки, 2 телефона, пъзел с цифри, 2 причинно-следствени играчки (с натискане на копчета) и други. Инструкцията е родителят да играе с детето си, както обикновено играе въщи. Събраните извадки продължават между 10 и 20 минути. За целите на анализите са използвани само първите 10 минути от всяка извадка.

2.3.1. Транскрипция и кодиране

Всяка извадка е транскрибирана дума по дума от изследовател. Всяка транскрипция след това е проверена от втори изследовател. При транскрибирането речта на възрастния и детето е разделена на реплики/изкази (т. нар. communication units; C-units), представляващи прости изречения. Финализираните транскрипции са автоматично обработени в Systematic Analysis of Language Transcripts (SALT; Miller et al. 2011), като за всеки от участниците във взаимодействието автоматично са извлечени мерки за тяхната експресивна реч като брой изкази, общ брой изречени думи и брой различни думи (вж. Таблица 1).

Таблица 1. Мерки за речта на децата и родителите по време на взаимодействието

Променлива	Децата М (SD)	Родители М (SD)
Брой изкази	44,50 (23,35)	222,30 (56,89)
Брой думи	73,70 (46,11)	621,10 (167,76)
Брой различни думи	42,00 (21,24)	194,90 (48,65)

За да се извлекат съществителните и глаголите от речта на родителите и децата, програмата SALT е използвана, за да генерира списък с всички думи, които е употребил всеки участник по време на езиковата извадка. Списъкът съдържа всички изречени думи в азбучен ред. От тези списъци с думи е съставен речник с използваните думи от родителите и децата. В този речник са кодирани съществителните и глаголите. С помощта на php код всеки индивидуален списък на участник е автоматично сравнен с речника и е извлечен броят на различните съществителни и глаголи. Също е изчислена пропорцията използвани съществителни от общия брой съществителни и глаголи, следвайки примера на предишни изследвания (Ogura et al. 2006).

3. Резултати

По време на взаимодействието с родителя децата с аутизъм са използвали средно по 9,6 ($SD = 6,6$) различни съществителни и 5,8 ($SD = 4,92$) различни глагола. Пропорцията съществителни от сбора съществителни и глаголи е 0,63 ($SD = 0,20$). Малкият брой участници ограничава резултатите до описателни статистики. За да се добие по-задълбочена представа за разпределението на съществителните и глаголите в речта на децата и за значителните индивидуални различия, в Таблица 2 са представени индивидуалните данни на всеки участник в изследването. Седем от децата са използвали повече различни съществителни, отколкото глаголи, две от децата са използвали повече различни глаголи и само едно е използвало равен брой.

По време на взаимодействието родителите са използвали средно по 37,6 ($SD = 12,46$) различни съществителни и по 65,8 ($SD = 24,48$) глагола. Средната пропорция на различни съществителни от общия брой съществителни и глаголи е 0,37 ($SD = 0,06$).

Таблица 2. Брой съществителни и глаголи, изречени от децата и родителите по време на взаимодействието

Участник	Дете			Родител		
	Съществителни	Глаголи	Пропорция	Съществителни	Глаголи	Пропорция
1	22	5	0,81	45	62	0,42
2	1	1	0,50	34	44	0,44
3	19	7	0,73	58	81	0,42
4	4	3	0,57	27	67	0,29
5	12	10	0,55	35	70	0,33
6	9	6	0,60	45	93	0,33
7	7	0	1,00	55	112	0,33
8	9	3	0,75	28	48	0,37
9	9	17	0,35	24	50	0,32
10	4	6	0,40	25	31	0,45
Средни стойности М (SD)	9,6 (6,6)	5,8 (4,92)	0,63 (0,20)	37,6 (12,46)	65,8 (24,48)	0,37 (0,06)

4. Дискусия

Мнозинството от децата с аутизъм са използвали повече различни съществителни от глаголи по време на езиковата извадка. По-конкретно при седем от десетте деца се наблюдава превес на съществителните. Тези резултати, въпреки липсата на статистически анализ, сочат за потенциална тенденция, че при българските деца с аутизъм, както при тези усвояващи английски (Charman et al. 2003), може да се наблюдава номинален уклон в ранните етапи на лексикалното им развитие. Тук трябва да се отбележат няколко ключови аспекта. Първият е, че при всички от десетте деца, използваните съществителни и глаголи в рамките на 10-минутна игра са изключително малко на брой като абсолютна стойност, т.е. дори при толкова ограничен лексикален репертоар се наблюдава тенденция за превес на съществителните. Малкият брой изречени съществителни и глаголи също е отражение на изследваните деца, които са със сравнително тежки аутистични симптоми, на по-висока хронологична възраст и съответно с по-големи езикови затруднения.

Другият аспект е, че има значителни индивидуални разлики между децата. Както има дете с 19 различни съществителни и 7 глагола, така има дете с 9 съществителни и 17 глагола и пропорциите варират между 0,35 и 1,00. Това е очакван резултат предвид множеството изследвания, които показват голямата хетерогенност в езиковите умения на децата с аутизъм (Tager-Flusberg et al. 2009).

При резултатите на родителите също се наблюдават индивидуални различия в абсолютния брой на използвани различни съществителни и глаголи, но пропорцията на съществителните е сходна между възрастните участници. При всеки един от десетте родители се наблюдава превес на една и съща граматична категория, но тя е тази на глаголите. Следователно при родителите има тенденция за превес на глаголите. Този резултат е изненадващ предвид хипотезата за ролята на родителската реч в номиналния уклон на децата (Tardif et al. 1997). Според тази хипотеза думите, които децата в ранна детска възраст чуват най-често, са тези, които усвояват най-рано, и съответно се очаква да се наблюдава и номинален уклон в речта на родителите, ако е наличен такъв при децата. Предишни изследвания показват, че в речта на английски говорещи родители и на италиански говорещи родители към техните деца под 2-годишна възраст преобладават съществителните, докато в речта на родители, говорещи мандарин, преобладават глаголите, като превесът на граматичната категория отговаря на наблюдавания превес в речта на децата (Tardif et al. 1997; 1999). Изследване на речта на японски родители и деца пък показва, че въпреки превесът на глаголи в речта на родителите, в речта на децата се използват повече съществителни (Ogura et al. 2006). Така че причинно-следствената връзка между превеса на една граматична категория в речта на родителите и на децата остава под въпрос. Според тези изследвания обаче фактор, който играе роля в това дали са изречени повече съществителни или глаголи е контекстът на взаимодействието. Когато децата четат книжка с родителите, е по-вероятно да използват повече съществителни, независимо от езика, който усвояват. Когато контекстът е игра с играчки, тогава превесът на съществителни обикновено намалява. Към междуезиковите фактори и ролята на контекста на взаимодействието е подходящо да се включат и характеристиките на децата. В разглежданите предишни изследвания децата са с типично развитие и на хронологична възраст под 2 години. В настоящото изследване децата са с диагноза аутизъм на средна хронологична възраст от 6,5 години и посещаващи терапии. В този смисъл речта на родителите, в която те имат тенденция да използват повече глаголи, може да е отражение на поведението на децата, опит да го контролират (като казват какво да прави или да не прави детето) или пък отражение на различната им възраст, т.е. да има социални и игрови очаквания от детето, различни от тези към невротипични деца под 2-годишна възраст. Следователно представените предварителни резултати не позволяват категорично да се идентифицират причините за превеса на различни граматични категории между изследваните деца и техните родители. Освен това няма и база за сравнение с речта на български невротипични деца и техните родители заради липсата на публикации по тази тема.

Ограничения и бъдещи изследвания

Настоящото изследване поставя основите на изучаването на усвояването на българския език от деца с аутизъм. Въпреки че това е първото изследване, което разглежда дали се наблюдава номинален уклон в експресивната реч на български деца с аутизъм, то има няколко методологични ограничения. На първо място е малкият брой участници, който ограничава резултатите до описа-

телни статистики и не позволява да се правят генерални изводи за усвояването на езика при деца с аутизъм.

Друго ограничение е, че се разчита само на един метод за оценка на номиналния уклон, а именно през кодиране на езикови извадки. Въпреки че извадките позволяват да се разгледа речта в по-ежедневен социален и игрови контекст за децата, е възможно игровата ситуация в своето естество или поведението на родителите да има отношение спрямо съдържанието и граматичните категории в детската реч. В бъдещи изследвания може да се събират езикови извадки по време на различни игрови ситуации (напр. разказване на истории, описание на картинки), за да се провери доколко превесът на съществителни има връзка с извършваната от децата дейност. Също така е препоръчително да се изследва експресивният речник на децата с няколко различни метода, като например през родителски въпросници и директни задачи/тестове.

Бъдещи изследвания следва да разгледат по-подробно разпределението на други граматични категории и експресивната реч на децата като звуци на животни и функционални думи, следвайки примера на други изследвания с невротипични деца (Caselli et al. 1995). Също така могат да се разгледат и други мерки за употребата на съществителни и глаголи, като се анализира процентът им спрямо общия брой на думите в извадката или по-подробно се изследва в какъв тип фрази и/или изречения се използват. Подобни кодираня и анализи биха позволили и по-задълбочено разглеждане на лингвистичните фактори, които потенциално са свързани с номиналния уклон в българския език.

Друга важна посока в бъдещи изследвания е и включването на контролна група от невротипични български деца. Ако децата са със съпоставимо ниво на развитие на експресивната реч, тогава може да се направи директно сравнение на разпределението граматичните категории в речта на децата. Това би позволило да се разгледа дали резултатите на настоящото изследване се репликират в данните на невротипичните деца. Освен това могат да се направят сравнения и с деца, говорещи други езици.

Не на последно място по важност е и необходимостта да се разгледат връзките между речта на родителите и децата в лонгитюден дизайн. Това би позволило да се проследи дали има и какво е естеството на взаимовръзката между речта на родителите и речта на техните деца от един етап на тяхното езиково развитие към следващ.

Цитирана литература / References

- APA 2013: American Psychiatric Association. *Diagnostic and statistical manual of mental disorders* (5th ed.). Washington DC: American Psychiatric Association.
- Bates et al. 1994: Bates, E., V. Marchman, D. Thal, L. Fenson, P. Dale, S. Reznick, J. Reilly, J. Hartung. Developmental and stylistic variation in the composition of early vocabulary. – *Journal of child language*, vol. 21(1), pp. 85 – 124.
- Caselli et al. 1995: Caselli, M. C., E. Bates, P. Casadio, L. Fenson, J. Fenson, L. Sanderl, J. Weir. A cross-linguistic study of early lexical development. – *Cognitive Development*, vol. 10, pp. 159 – 199.
- Charman et al. 2003: Charman, T., A. Drew, C. Baird, G. Baird. Measuring early language development in preschool children with autism spectrum disorder using the MacArthur Communicative Development Inventory (Infant Form). – *Journal of Child Language*, vol. 30, pp. 213 – 236.
- Choi, Gopnik 1995: Choi, S., A. Gopnik. Early acquisition of verbs in Korean: A cross-linguistic study. – *Journal of Child Language*, vol. 22, pp. 497 – 529.
- Crandall et al. 2019: Crandall, M. C., J. McDaniel, L. Watson, P. Yoder. The relation between early parent verb input and later expressive verb vocabulary in children with autism spectrum disorder. – *Journal of speech, language, and hearing research*, vol. 62, pp. 1787 – 1797.
- Dominick et al. 2007: Dominick, K. C., N. Ornstein, J. Lainhart, H. Tager-Flusberg, S. Folstein. Atypical behaviors in children with autism and children with a history of language impairment. – *Research in Developmental Disabilities*, vol. 28, pp. 145 – 162.
- Friedman et al. 2019: Friedman, L., A. Sterling, L.S. DaWalt, M. R. Mailick. Conversational Language Is a Predictor of Vocational Independence and Friendships in Adults with ASD. – *Journal of Autism and Developmental Disorders*, vol. 49, pp. 4294 – 4305.
- Fusaroli et al. 2019: Fusaroli, R., E. Weed, D. Fein, L. Naigles. Hearing me hearing you: Reciprocal effects between child and parent language in autism and typical development. – *Cognition*, vol. 183, pp. 1 – 18.
- Gentner 1982: Gentner, D. Why nouns are learned before verbs: linguistic relativity versus natural partitioning. – In: Kuczaj, S. A. (Ed.). *Language development (Volume 2): language, thought and culture*, pp. 301 – 334. Hillsdale, NJ: Lea.

- Howlin et al. 2004: Howlin, P., S. Goode, J. Hutton, M. Rutter. Adult outcome for children with autism. – *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, vol. 45, pp. 212 – 229.
- Lord et al. 2012: Lord, C., M. Rutter, P. C. DiLavore, S. Risi, K. Gotham, S. Bishop. Autism diagnostic observation schedule (2nd ed.). Torrance, CA: Western Psychological Services.
- Losh, Capps 2003: Losh, M., L. Capps. Narrative ability in high-functioning children with autism or Asperger's syndrome. – *Journal of Autism and Developmental Disorders*, vol. 33, pp. 239 – 251.
- Miller et al. 2011: Miller J., K. Andriacchi, A. Nockerts. Assessing language production using SALT software: A clinician's guide to language sample analysis. Madison, WI: SALT Software.
- Ogura et al. 2006: Ogura, T., P. S. Dale, Y. Yamashita, T. Murase, A. Mahieu. The use of nouns and verbs by Japanese children and their caregivers in book-reading and toy-playing contexts. – *Journal of Child Language*, vol. 33, pp. 1 – 29.
- Rescorla, Sayfer 2013: Rescorla, L., P. Seyfer. Lexical composition in children with autism spectrum disorder (ASD). – *Journal of Child Language*, vol. 40, pp. 47 – 68.
- Swensen 2007: Swensen, L. D. *Exploring the effects of maternal input on the language of children with autism* (Doctoral dissertation). Available from ProQuest Dissertations and Theses (UMI No.3286870). <<https://opencommons.uconn.edu/dissertations/AAI3286870>> [21.01.2025]
- Tager-Flusberg, Sullivan 1995: Tager-Flusberg, H., K. Sullivan. Attributing mental states to story characters: a comparison of narratives produced by autistic and mentally retarded individuals. – *Applied Psycholinguist*, vol. 16, pp. 241 – 256.
- Tager-Flusberg et al. 2009: Tager-Flusberg, H., S. Rogers, J. Cooper, P. Yoder. Defining spoken language benchmarks and selecting measures of expressive language development for young children with autism spectrum disorders. – *Journal of Speech, Language, and Hearing Research*, vol. 52, pp. 643 – 652.
- Tardif 1996: Tardif, T. Nouns are not always learned before verbs. – *Developmental Psychology*, vol. 32, pp. 492 – 504.
- Tardif et al. 1997: Tardif, T., M. Shatz, L. Naigles. Caregiver speech and children's use of nouns versus verbs: A comparison of English, Italian, and Mandarin. – *Journal of Child Language*, vol. 24, pp. 535 – 565.
- Tardif et al. 1999: Tardif, T., S. A. Gelman, F. Xu. Putting the "noun bias" in context: A comparison of English and Mandarin. – *Child development*, vol. 70(3), pp. 620 – 635.
- Tek et al. 2014: Tek, S., L. Mesite, D. Fein, L. Naigles. Longitudinal analyses of expressive language development reveal two distinct language profiles among young children with autism spectrum disorders. – *Journal of Autism and Developmental Disorders*, vol. 44, pp. 75 – 89.

GRAMMATICAL CATEGORIES IN THE SPEECH OF BULGARIAN CHILDREN WITH AUTISM AND THEIR PARENTS: PILOT DATA

Mihaela Barokova

New Bulgarian University

mbarokova@nbu.bg

Abstract. The present paper examines the distribution of nouns and verbs in the expressive language of Bulgarian children with autism and their parents. The goal of the study is to assess whether there is a noun bias in the lexical development of Bulgarian children with autism. Language samples from 10 children with autism and their parents were analyzed. The results show a tendency for using more nouns than verbs in the speech of the children but for using more verbs than nouns in the speech of the parents. The study lays the foundation for the examination of a potential noun bias in the speech of Bulgarian children with autism. The results are discussed in the context of similar studies with children acquiring other languages.

Keywords: *autism; Bulgarian; expressive vocabulary; grammatical categories; noun bias*

Mihaela Barokova
Department of Cognitive Science and Psychology
New Bulgarian University
21, Montevideo Str.
Sofia 1618, Bulgaria

НЕУТРАЛИЗАЦИЯТА НА КОРЕЛАТИВНАТА ДВОЙКА ЛАБИАЛНИ ГЛАСНИ В СЕФАРАДСКИ В КОНТАКТ С БАЛКАНСКИТЕ ЕЗИЦИ

Искра Добрева

независим изследовател

iskradobreva2000@yahoo.com

Резюме. Настоящият доклад разглежда неутрализацията на корелативната двойка лабиални гласни /ɔ – u/ в неударена позиция в сефарадския език в контакт с балканските езици. Въз основа на писмени текстове на кирилица и латиница на сефарадски – като един необалкански език в съпоставка с български и гръцки – като два основни балкански езика, се установява честото предаване на /u/ в неударено положение като /o/. Замяната на /u/ в неударена позиция с /o/ присъства на Балканите от най-ранни епохи, например установява се в гръцки надписи по българските земи (Slavova 2004; Василев / Vasilev 2017), както и в първобългарските надписи с гръцки букви (Бешевлиев / Beshevliev 1992) и продължава в по-нататъшното развитие на българския език. Изписването на /u/ като /o/ се установява в сефарадски текстове на кирилица и латиница от началото на XX в. и приведените примери се разглеждат в светлината на неотдавнашни изследвания (Събев, Андреева / Sabev, Andreeva 2024) с оглед на анализа на въпросната неутрализация като един фонологичен балканизъм.

Ключови думи: неутрализация; лабиални гласни; сефарадски; балкански езици

1. Въведение

Настоящият доклад разглежда неутрализацията на корелативната двойка лабиални гласни /ɔ – u/ в неударена позиция в сефарадския език в контакт с балканските езици. Въз основа на писмени текстове на кирилица на сефарадски, като един необалкански, и български и гръцки като два основни балкански езика, се установява честото изписване на /u/ в неударено положение като /o/. Замяната на /u/ в неударена позиция с /o/ присъства на Балканите от най-ранни епохи, например установява се в гръцки надписи по българските земи (Slavova 2004; Василев / Vasilev 2017), както и в първобългарските надписи с гръцки букви, например от началото на IX в. (Бешевлиев / Beshevliev 1992), и продължава в по-нататъшното развитие на българския език. Установяват се чести случаи на заместване на /v/ или /ou/ с /o/ в имена на български ханове, например Омуртаг: Ωμортаγ / Омуртаγ или титли, например жупан: ζωπαν / ζουпан (Бешевлиев / Beshevliev 1992). Подобно заместване на /u/ с /o/ или /y/ с /o/ в неударени срички се откроява и в сефарадските текстове от първата половина на XX в. на Балканите – както в документи (например административна кореспонденция: молби, писма и поздравления на латиница и кирилица от фондовете на ЦДА), така и в художествени текстове (комедията *El amor victorioso*, ръкопис на латиница от сефарадския автор Фарин, Шумен (Farin 1925/2014), както и в *Еврейско-испански разговорник*, на кирилица от Перец, София (Peretz 1924/2007).

Тъй като кирилицата не е възприета за испаноеврейския език, за който традиционно се използват еврейски букви, подобно на идиш и всички останали еврейски езикови разновидности, сефарадските текстове на кирилица дават ценна информация за произношението и фонологичните изменения на този необалкански език през неговото развитие извън иберороманския континуум. Сефарадските текстове на латиница не са рядкост, известни и подробно изследвани текстове от този тип са например *Библията от Ферара*, издадена през 1553 г. в Италия, както и множество португалско- и испаноеврейски текстове, създавани от носители на сефарадския език в цяла Европа. Писаните на латиница на ръка или на машина сефарадски текстове в България и в съседни страни от края на XIX и началото на XX в. обаче дават ценна информация за произношението и фонологичните изменения в балканска среда. В същия период френското влияние е силно и в сефарадските текстове на латиница тясната лабиална гласна често се предава с диграфа /ou/.

Редица изследователи ползват в свои анализи сефарадски текстове на кирилица, латиница и с гръцки букви (например Studemund-Halévy, Collins 2014 споменават около 228 книги, брошури и документи на кирилица, издавани в периода 1872 – 1948 г. в България). С въвеждането на кирили-

цата като задължителна писменост в официалната кореспонденция в България в началото на XX в. носителите на сефарадския език съставят текстове – телеграми, молби, поздравления и други административни документи, адресирани до централната или местната еврейска община, пишайки на кирилица, като следват своята езикова интуиция. Ето защо тези текстове разкриват важни езикови и фонетични промени и в настоящия доклад се ползват като ценен езиков материал с оглед генерирането на принос за съвременната балканистика и сефардистика. Много от споменатите документи се пазят във фондовете на Централния държавен архив и други архиви и библиотеки в страната и представляват незаменим източник за езиковедски изследвания и съпоставки.

Настоящият доклад привежда писмени данни в подкрепа на установената неутрализация на лабиалните гласни в българския и другите балкански езици и цели да покаже нейното присъствие от векове, дори хилядолетия в балканския вокализъм. В доклада се разглеждат четири текста на кирилица и два на латиница, съставени от естествени носители на сефарадския език в България от началото на XX в., като акцентът е върху многократните случаи на изписване на /y/ в неударена сричка като /o/. Подобно отваряне на /u/ отсъства в испанския език и другите иберо-романски езици, затова явлението се разглежда като типично балканско, придобито в сефарадския благодарение на контакта с балканските езици, в които неутрализацията на /o/ и /u/ в неударена позиция е стабилна и дълготрайна фонологична характеристика. Сефарадският се съпоставя с българския език, където същата неутрализация е установена и налична както в източните, така и в западните български говори (Събев, Андреева / Sabev, Andreeva 2024). Прави се препратка и към гръцки надписи по българските земи, където същата замяна на /u/ или /ou/ с /o/ се установява в редица случаи. Отчита се и фактът, че повечето носители на сефарадския език в началото на XX в. са двуезични – с майчин език сефарадски и владеещи и български, а често и други езици като френски, гръцки, турски и пр.

2. Неотдавнашни експериментални и теоретични изследвания за балканските езици

В светлината на неотдавнашни фонетични и акустични измервания и анализи на съвременния български език се установи експериментално наличието на неутрализация на двете лабиални гласни в неударена позиция (Събев, Андреева / Sabev, Andreeva 2024). Констатира се, че въпросната неутрализация е характерна за източните и западните български говори, т.е. въобще за българския език, но тя присъства и в останалите балкански езици – особено ярко в гръцки, а както показва и настоящият анализ, и в един необалкански език като сефарадския. Ето защо въпросната неутрализация на лабиалните гласни може да се разглежда като балканско фонологично явление. Неутрализацията на /u/ и /ɔ/ в неударена позиция не само отличава сефарадския от испанския и останалите ибероромански езици, но присъства и в балканороманските езици – например многобройните славянски заемки, съдържащи начално или неударено /u/, в румънски и арумънски се възприемат с /o/: срв. рум. *omorî* – ‘убивам’ от *умори* (*umoriti* > *a omori* > **a omorri* > **a omorî* > *a omorî*, вж. Schulte 2009: 384), или обратно с /u/: срв. в арумънски *tuiag*, *tuiagă* – *тояга*, като славянска заемка в арумънски и мегленорумънски, както и рум. *scund* – *оскъден*, *skodъ*. При експериментални акустични изследвания на съвременния румънски език (Renwick 2012: 151 – 154) се представя припокриването на лабиалните вокали /ɔ/ и /u/ в неударена позиция особено при произношението на 14-те жени от Румъния и Молдова, взели участие в експеримента – особено във втория формант F2 (около 1000 Hz), показващ мястото на максимално приближаване на езика към стените на гласовия тракт. В хода на фонологичните проучвания обаче неутрализацията на балканските лабиални вокали често е оставала в сянка на фона на общото затваряне на гласните извън ударение.

3. Методика и цели

Текстовете, писани на нетрадиционната азбука, изобилстват в многобройни епохи не само на Балканите и са доказано важен източник и отправна точка за установяване на фонологични особености. Избраната методика – изследване на фонетични и фонологични особености въз основа на писмени текстове – е стара, но е класическа и добре проверена. Черпенето от писмени източници на фонетични и фонологични данни за един език и неговия исторически развой и съпоставянето на

графемите и вариациите на изписване на добре познати думи и собствени имена е признат метод в класическите изследвания, но е ефективен и при изследване и анализ на немного отдавнашни етапи от езиковото развитие. Подходът е исторически и съпоставителен. Докладът цели да създаде принос и да насочи езиковедското и фонологичното внимание към установената балканска вокална характеристика, а именно – неутрализацията на двете лабиални гласни в неударена позиция в основните балкански езици и в един необалкански език – сефарадския, част от балканския езиков съюз повече от четири века – от края на XV до средата на XX в. Досега въпросната неутрализация на корелативната двойка /ɔ – u/ е оставала слабо коментирана в контекста на балканския вокализъм и е стояла в сянка на фона на типичното балканско шва и на общото стесняване на вокалите в неударени срички. С избраната методика докладът цели да допринесе за изследванията на сефарадския език в балканска светлина въз основа на съпоставката между българския, сефарадския и испанския език.

Съпоставката на сефарадския с испанския в различни етапи на неговото приближаване към балканския езиков съюз разкрива придобиването и развитието на балканските синтактични и фонологични структури. Проследява се балканското фонологично явление на неутрализация на лабиалните гласни /ɔ – u/ в исторически и многоезиков план с цел да се запълни установената празнота в балканските фонологични изследвания с оглед разширяването на данните и по-нататъшен анализ. Отварянето на лабиалния вокал /u/ до /ɔ/ и неговото често изписване с графемата /o/ вместо с /u/ или /u/ в неударена позиция трайно присъства в балканския ареал.

4. Исторически развой на неутрализацията на лабиалните гласни на Балканите

Неутрализацията на лабиалните гласни има солидна историческа основа и може да се проследи през вековете. Изписване на /v/ или /ov/ като /o/ или /ω/ е установено в старогръцки надписи от България (Месемврия, Одесос, Филипополис и др.) от М. Славова (Slavova 2004), която дава десетки примери, които се откриват както по българските земи, така и в съседни Турция и Гърция, например графити от римските терми в Одесос (5074.5a): *Ηλιοδωρα Βουθειθερις καλα ποιιζεται*; последното поправено от друг писар на: *ποιιζεται*. Славова (Slavova 2004: 14) отбелязва, че поради липсата на самокорекция примерът може да свидетелства за произношението на автора от периода през първите векове на римския период. Авторката привежда и друг аналогичен пример от Филипополис (1023.3) на изписване на /v/ като /o/ в неударена позиция, а именно: *αστονομος* вместо *αστυνομος* (Slavova 2004: 15). Друг пример за изписването на лабиалните гласни в неударена позиция /o/ и /v/ е *τωσαντα* вместо *τοσαντα* в надпис от Малко Търново (Slavova 2004: 129). Отбелязано е и редуването на /ω/ и /ov/ в неударена позиция в гръцки надписи от римския период по българските земи (Slavova 2004: 131), а през по-ранни епохи изписването на /ov/ като /o/ се наблюдава в надгробни надписи преди VI в. пр. Хр. по Черноморието. Транслитерацията на латинско /u/ с гръцко /o/ се коментира от редица автори, например Rovai 2015: 177, който я установява в надписи от о. Делос (на югоизток от Атина) от II – I в. пр. Хр., попадащ в йонийския диалектен ареал на гръцкия език, а някои от древногръцките селища по Българското Черноморие също спадат към йонийския диалект на гръцкия език.

Същото често изписване на /v/ като /o/ се установява и в надписи от Плиска и Преслав и от византийски автори при предаването на имена от периода на Първото българско царство. Както отбелязва Владимир Георгиев (Георгиев / Georgiev 1964: 36), първобългарските титли и имена като *боляр*, *Борис* и *Омуртаг* са изписвани с /o/, /ω/, /ov/ за разлика от славянските имена и думи от същия период, изписвани с /a/. Авторът посочва примерите *Δαρυαμίρος* (812 г.) и *Βαλδίμερ* (889 – 893 г.) поради тяхното реално произношение с /a/ преди IX в., запазило в множество топоними из Гърция старинното славянско произношение. Георгиев отбелязва и изписването на „боляри“ както с /o/, така и с /ov/ в „местното име *Μπολιάρι* и *Μπολιάρος* = *Μπολαρυοί*, *Μπουλιάρ-ι* (-o-> -ov-) = бълг. *Боляри*, което се среща на две места в Пелопонес: в Аркадия и Лакония“ (Георгиев / Georgiev 1964: 36), и посочва, че смесването на славянските o- и u-основи е започнало много рано (Георгиев / Georgiev 1964: 53).

От своя страна, Веселин Бешевлиев отбелязва, че от 16 известни надписа с името на хан Омуртаг то се среща изписано: 1) с омикрон: три пъти в два надписа (№ 29, 56 и 86 – *Ωμο<μο>ρταγ* =

Ωμортау; 2) с диграфа омикрон + ипсилон: 13 пъти в три надписа (Ωμортау, № 59, 1, Ομортау, № 57 и 64); 3) с ипсилон: един път (Ομортау, № 61) (Бешевлиев / Beshevliev (1992: 61). Авторът привежда и други примери на редуване на /υ/, /ο/, /ω/ и /ου/ в първобългарски думи и имена: *куπε* (№ 53) / *κουπε(σι)* (№ 54,4), *εστρυην* / *εστρωην* (№ 53), *Κρουμεσις* / *Κορμεσιος* у византийския автор Теофан, *Κοβρατος* / *Κουβρατος*, *Ονογουндουροι* / *Ουνογουндουροι*, и подчертава, че: „[...] би могло да се касае за известното колебание между *ο* и *ου* при предаване на чужди думи с *ο* на гръцки, което е засвидетелствувано с два примера и в първобългарските надписи: *φοσάτον* (№ 3в, 1, № 14, 5 и № 61, 5) покрай *φουσάτον* (№ 59, 4, № 60, 5 и № 62, 5) и *τρομάρχον* (№ 41, 14) = *τουρμάρχων* (Бешевлиев / Beshevliev 1992: 61). Като още примери могат да се посочат случаите с предаването на славянската титла „жупан“: *ζωπαν* / *ζουпан*, срв. гравирания върху сребърна чаша надпис *Κ(υρι)ε βο(η)θη Σηβην ζουπανος μεγας ης Βουργαρηαν* („Господи, помози Сивин велик жупан в България“) (Бешевлиев / Beshevliev 1992: 250), както и на прабългарските титли „колобър“ (*κολοβρος* / *κολοβρον* / *κουλουβρος*) и *sondoke* / *sundica*. При условие че монофтонгизацията на старогръцките дифтонги /ει/ и /ου/ приключва през VII – VI в. пр.н.е., релевантно е да се спомене, че и изписването на етнонима *българи* е ставало най-често с диграфа *ου*: *Βουλγαροι* / *Βουλγαριας*, което може да подсказва, че същият диграф е означавал и затворена гласна, която може да не е лабиална, а по-скоро средна, т.е. известното балканско шва.

Не може да се пренебрегне и затруднението при правописа на гласните в думи с начално безударно /ο/ или /у/ от носителите на съвременния български език, което може да се разглежда като традиционно затруднение, което срещат не само децата с роден български език, но и децата с майчин език, различен от българския, изучаващи български в училище. В повечето български прескриптивни граматики и помагала трайно присъства темата за правописа на думи с начално /ο/ или /у/, например *учуден* / *очуден*, *усмивка* / *осмивка*, *уставя* / *остава*, *обичам* / *убичам* и т.н., или в средисловие пред друга гласна: *взривоопасен*, *пожароизвестителен*, *експлоатация*.

За разлика от редуцията на неударените гласни /а/, /е/, /ο/, характерна за повечето източни български говори с изключение на тези близо до ятовата граница (Стойков / Stoykov 1971: 97), в западните български говори редуцията се забелязва при /а/ и /ѡ/. Балканските езици – както основните, така и необалканските езици, се характеризират с доста затворено произношение, особено на предните и средните гласни в неударена позиция. Тази затвореност автоматично или по аналогия, а често пъти по инерция, се приписва и на кръглата гласна /ѡ/ и нейния затворен корелат /у/. В академичната фонетика на авторския колектив на БАН обаче се отбелязва по-отвореното произношение на /у/ в неударена позиция.

Както обяснява Ц. Василев (с препратка към Харалампиев / Haralampiev 2001: 75): „отварянето на неударените гласни в български език е част от двупосочната фонетична промяна, която се нарича най-общо редукция или стесняване и разширяване. Отварянето е засвидетелствано в средновековни български писмени паметници: *трождайтѣ сѧ* вместо *трождайтѣ сѧ*, *ѧмо* вместо *ѧмоу*, *хѧровыми* вместо *хѧроуыми*“ (Василев / Vasilev 2017: 321). В старобългарския речник на Cyrillomethodiana 2011 – 2022 словоформата „херувим“, от гр. [τὰ] *хѧρουβίμ* се среща във варианти както с /ο/, така и с /у/, /ου/, като от осемте приведени примера един е изписан с /у/, а останалите са с /ο/. Ц. Василев посочва също, че „в гръцките надписи на църквите със смесени надписи от 17 век в България преходът /у/ > /ο/ се дължи в повечето случаи на отваряне на произношението при назали и ликвиди. Жиняк отбелязва подобно отваряне във формата *συνηνῶς* вместо *συνηνοῖς* (Gignas 1976: 212)“ (Василев / Vasilev 2017: 321). Авторът привежда следните примери: а) при назали /n/: *Ἐμανοῖλ* (= *Ἐμμανουήλ*) БШ 5; ВР 1. *Ἐμανοήλ* (= *Ἐμμανουήλ*) МР 2; ИС 2; ВД 1. б) пред спирант /s/ *τός* (= *τούς*) ШД 2. в) в края на думата: *ἀγῆο* (= *ἀγῆου*) ШД 1 (Василев / Vasilev 2017: 321).

Неутрализацията на /у/ и /ѡ/ и изписването на /у/ с /ο/ в графични паметници и текстове трайно присъства в развитието на българския език. С напредъка на езиковедските изследвания на българския език в съпоставка с други езици, както и на изучаването на българския и други балкански езици от съвместни екипи от български и чуждестранни българи и балканисти до момента, редуцията на неударените гласни в българския език и неговите разнообразни говори добива по-ясни граници и формулировки благодарение на експериментални изследвания и изпъкна неутрализацията на двойките /а – ѡ/ и /ѡ – у/. Така например „в неударена позиция настъпва драстичен спад на контраста между /ѡ – у/ (с 96%) и /а – ѡ/ (93%)“ (Събев, Андреева / Sabev, Andreeva 2024: 115). Цитираните автори установяват също: „В неударена позиция гласните в двойките /а – ѡ/ и /ѡ – у/ не

се различават по нито един акустичен параметър, което показва, че без всякакво съмнение е налице пълна неутрализация, като редуцираният гласеж, както установихме, съвпада с този на съответната тясна гласна – [ɤ, u]“ (Събев, Андреева / Sabev, Andreeva 2024: 118).

М. Събев споменава, че „най-малка функционална натовареност има корелативната двойка /u – ɔ/ з = 0.0068“ (Sabev 2023: 26). Както източните (от района на Търговище), така и западните (от района на София) български говори, които споменатият автор сравнява, показват почти еднаква неутрализация на задните закръглени гласни в неударена позиция. Събев изтъква, че може да се говори за пълна неутрализация.

5. Примери от сефарадските текстове от началото на XX в. и дискусия

При разглеждането на сефарадските текстове на кирилица и латиница не може да се изключи влиянието на традиционната еврейска писмена традиция, където *йод* и *вав* в средисловие се изписват със символи като точка или черта, насложени към съответната съгласна, за да се отличават от подразбиращия се *алеф*. Още повече графичните символи *йод* и *вав/уау* изразяват както полугласната фонема, така и отворения и затворения вариант на гласните двойки /ε – i/ и /ɔ – u/. В сефарадските текстове от България на кирилица и латиница заместването на /y/ с /o/ или /u/ с /o/ се появява в края на XIX и началото на XX в., т.е. в случаи на стабилен билингвизъм – сефарадски/гръцки, сефарадски/български или множество други комбинации. Въпреки наличието на обстойни изследвания в областта на сефарадския език и неговата фонетика и ортография (вж. Hernández González 2001; Schwarzwald-Rodrigue et al. 2021; Hualde 2013; Kluger 2021; Arias Cabal 2024, наред с много други) въпросът за неутрализацията на лабиалните гласни не е обсъждан в испански и сефарадски контекст, а още по-малко – в балканска ареална перспектива, и темата продължава да бъде слабо проучена, и дори незабелязана, на фона на общоизвестно затваряне на сефарадските неударени гласни, например сеф. *tunchu* / исп. *tucho* ‘много’. Ето защо изследваните тук сефарадски текстове на кирилица и латиница от началото на XX в. са ценен източник не само защото са писани от естествени носители, следващи спонтанно своята езикова интуиция, но и защото не са повлияни от правописа на съвременния испански език, докато през XXI в. по-голямата част от носителите на сефарадския език владеят в определена степен испански или португалски и това обуславя техния правопис, а и следват правилата за транскрипция от раши на латиница (Schwarzwald-Rodrigue et al. 2021). Така например въпросителните местоимения в разглежданите текстове се изписват като: *коандо/koando* ‘кога’ и *коало/koalo* ‘какво’, за разлика от испанските *cuándo*, *cuál* или транскрибираните от еврейски с латински букви на сефарадски текстове *kuando*, *kualo*, които се следват от съвременните сефарадисти.

5.1. В нарастващите дифтонги – /ua/ /ue/, при които затворената лабиална гласна /u/ е следвана от друга отворена гласна като /a/ или /e/, лабиалът се изписва като /o/, например сеф. *агоа* ‘вода’ исп. *agua* от примера сеф. *йо бево соло агоа* („аз пия само вода“) (Peretz 1924/2007), за разлика от исп. *yo bebo solo agua*. Други примери са словоформите *коатро*, *гоадрень* и *воестрась*: сеф. *коатро аниось* („четири години“) / исп. *cuatro años* (ф. 1498к, оп. 1, а.е. 11, л. 65), сеф. *торна ке се гоадрень* („трябва да се спазват“) / исп. *hay que guardarlas/hay que cumplir [con las nuevas reglas]*, сеф. *коантось мезесь* („колко месеца“) / исп. *cuantos meses* (ф. 1498к, оп. 1, а.е. 11, л. 29) и сеф. *ерманось и ижось воестрось* („вашите братя и синове“) / исп. *vuestros hermanos e hijos* (ф. 1498к, оп. 1, а.е. 11, л. 65), както и словоформите *боенусь* и *боену* в пожелателния израз: сеф. *Агурандолись санидадь кумплида, ечусь боенусь и тоду боену лось салуду конь Шаломь* („Пожелавам ви крепко здраве, добри дела и всичко добро и ви поздравявам с мир“) (ф. 1498к, оп. 1, а.е. 11, л. 33). И в разглежданите текстове на латиница дифтонгът /ue/ е изписан като /oe/, например сеф. *despoes / dispoes* / исп. *después* („след това“) (ф. 1568к, оп. 1, а.е. 12, л. 47). Същото изписване се среща и в множество сефарадски текстове на латиница в Турция от същия период, например словоформата *поестро* в изрече сеф. *De noestro korespondyente spesyal* („от нашия специален пратеник“) (*Şalom*, 2 – 6 ноември 1947, Истанбул), но в същия текст се срещат и словоформи с /ue/, например минало свършено време на глагола *ser* ‘съм’: сеф. *fue selebrada* („се проведе“) / исп. *fue celebrada*, сеф. *fueron trayidos* („бяха докарани“) / исп. *fueron transportados*. В изследваните текстове на кирилица обаче същата глаголна форма се среща с /oe/, например: сеф. *фоерон евакуадась* („бяха евакуирани“) / исп. *fueron*

evacuadas. Това графично предаване отразява разпадането на сефарадските дифтонги, което е очаквано фонетично развитие за един необалкански език като сефарадския в контакт с български, гръцки и турски, за които не са присъщи дифтонги след XVI в.

5.2. В намаляващите дифтонги – /au/, /eu/, при които затвореният лабиал следва отворената гласна /a/, /e/, както и в /iu/, се наблюдава консонантизация. Сред откритите в настоящите текстове на кирилица примери могат да се посочат: сеф. *сивдадь* / исп. *ciudad* ‘град’ (ф. 1498к, оп. 1, а.е. 11, л. 34), сеф. *кавза* / исп. *causa* ‘причина’, а в тези на латиница: сеф. *sevda* (ф. 1568к, оп. 1, а.е. 12, л. 47) / исп. *ciudad*, сеф. *kavsa* / исп. *causa*, както и сеф. *en absencia* / исп. *en ausencia* („в отсъствието“) (Farin 1925/2014: 125, 132). Тази консонантизация напълно отразява придобиването на преобладаващия фонетичен модел в източнобалканския ареал, тъй като същата консонантизация дълготрайно присъства в гръцки и български език и е подробно и изчерпателно изследвана от Владимир Георгиев (вж. Георгиев / Georgiev 1964 и други негови трудове). В български и други балкански езици имена и думи от гръцки произход се произнасят консонантно, например *тавтология*, *Минотавър*, *Евгения*, като това балканско консонантно произношение засяга и латинските думи с начален или интервокален гутурал: *квалификация*, *квази*, *квант*, за разлика от вокалното произношение в исп. *cualificación*, *casi*, *cuanto* и другите западноромански езици. Още примери като *eukalyptos*, *automatos* са консонантизирани в българското произношение – *евкалипт*, *автомат*, както и в гръцки, а също и в източните славянски езици, за разлика от западните романски и германски езици, където се запазва вокалното произношение на втория елемент. Консонантно произношение на същите думи от гръцки произход се наблюдава и в турски, за сефарадски то е признато контактно влияние на балканските езици (вж. например Hualde 2013: 241, наред с други). Балканският фонетичен модел с консонантно произношение: например гр. *θεραπευτής* / бълг. *терапевт* (за разлика от исп. *terapeuta*) е един от основните контрасти, отличаващи сефарадския вокализъм от испанския и останалите испански разновидности. Въпреки че спирантното произношение съществува в средновековния испански – срв. *cibdad* ‘град’, *cobdo* ‘лакът’, *debda* ‘дълг’, в съвременния испански то се вокализира: *ciudad*, *codo*, *deuda*, а в сефарадски се консонантизира: *sivda*, *kovdo*, *devda* с лабиодентална фрикативна фонема (Hernández González 2001: 299). Наследството на средновековния испански (или на останалите ибероромански езици) не е достатъчно да обясни появата на поствокалната лабиодентална фонема в сефарадския език. Хуалде (Hualde 2013: 246 – 247) отчита контактното влияние на гръцки, турски, португалски и италиански в опит да обясни сефарадските словоформи *kavesa* ‘глава’, *alkavo* ‘накрая’, *lovo* ‘вълк’, *saver* ‘зная’, произлизащи от латинските *sapere*, **capitia*, *lupu-*, при които лабиоденталният рефлекс на /p/ ясно контрастира с испанския фрикативен билабиал: *cabeza*, *lobo*, *saber*, *al cabo*, а и с порт. *cabeça*, *ao cabo*, *lobo*, *saber* или с итал. *testa*, *lobo*, *sapere*, *in capo*. При все това е уместно да се сравнят когнатите в останалите италиански разновидности, по-конкретно във венециански: *cavezza*, *al cavo*, *lovo*, *savere*, чието влияние, наред с балканското, е допринесло за установяването на посочените сефарадски варианти. И отново в балкански контекст, в гръцки консонантизацията на втория елемент от дифтонгите /eu/, /av/ се появява през късноримския и ранновизантийския период. Както посочва Славова (Slavova 2004), тя е характерна не само за Гърция, но и за Мала Азия, Египет и цялото Източно Средиземноморие. Косвени доказателства за консонантното произношение се намират при транскрипцията на други езици, например *ἵππεδ* на коптски *Hippef* от II в. или при транскрипцията на av/ev с арамейските 𐤀𐤁 (ab-) (Bubenik 1989).

5.3. Неутрализация на лабиалните гласни в неударена сричка в средисловие. Установиха се и множество случаи на неутрализация на лабиалните гласни /ɔ/ и /u/ в средата на думата извън дифтонг, като противно на очакваната на пръв поглед тенденция към затваряне на безударните гласни, в разглежданите сефарадски текстове се среща изписването на /u/ с /o/ или съответно – на /y/ с /o/: сеф. *товимось* / исп. *tuvimos* („имахме“), сеф. *пара комоникарлесь лось моевось олденес* / ср. исп. *para comunicarlles los nuevos ordenes* („за да им съобщим новите заповеди“), както и сеф. *ень комоникандолесь лась моевась реглась* / ср. исп. *en comunicándoles las nuevas reglas* („за да им съобщим новите правила“) (примерите са от ф. 1498к, оп. 1, а.е. 11, л. 29). В текстовете на латиница също изобилстват примери на заместване на /u/ с /o/: сеф. *tombados* / исп. *tumbados* („легнали“), сеф. *defondo* ‘покойник’ / исп. *difunto* (Farin 1925/2014: 123). „Редукцията /e/ > /i/, /o/ > /u/ е характерна както за българския език, така и за северните гръцки диалекти“, отбелязва Ц. Василев (Василев / Vasilev 2017: 319). Още повече, стесняването на /ɔ/ до /u/ във от ударение е характерно както за източните, така и за западните говори от българското езиково землище (*събота* / *събота*;

бустан / бостан) (Антонова-Василева / Antonova-Vassileva 2024: 76 – 77). Редукцията /e/ > /i/ и /o/ > /u/ е характерна и за сефарадския език на Балканите (Hernández González 2001, наред с много други). Забелязва се изключително често в текстове на носители на сефарадския език от Източна България, Северна Гърция, например сеф. *лусь рогу ди азерь и еюсь сусь контусь* (ф. 1498к, оп. 1, а.е. 11, л. 33.), исп. *les rogu di azer i eyus sus contus* // *les ruego que ellos también hagan sus cuentas* („моля и те да направят своите сметки“), където се забелязва затварянето на краесловното /o/ и /e/. В същия текст срещаме личноместоименната форма *пара музось* (ф. 1498к, оп. 1, а.е. 11, л. 33 – 34), където /y/ се явява в ударената сричка вместо очакваната графика *пара мозось* („за нас“) / исп. *para nosotros*. При все това редукцията /e/ > /i/ и /o/ > /u/ е характерна и за испански и други ибероромански езици и в този фонологичен аспект сефарадският получава засилен ефект от едновременното действие на балканското влияние и иберороманската генеалогична предразположеност.

6. Заключение

Неутрализацията на корелативната двойка лабиални гласни /ɔ – u/ в неударена позиция е балканско фонологично явление, което присъства в гръцки, български, румънски, както и в един необалкански език, какъвто е сефарадският. Неутрализацията на лабиалните гласни изпъква като типична балканска вокална характеристика, която досега е оставала в сянката на балканското шва и общото редуциране на неударените гласни. Неутрализацията на лабиалните гласни дълготрайно присъства поне в източнобалканския ареал (Sawicka 1997), наблюдава се в съвременния български език – както в източните, така и западните български говори, както доказва М. Събев (Sabev 2023) въз основа на акустични експерименти с десетки говорещи с роден език български от Търговище и от София. Неутрализацията на безударните лабиални гласни се дискутира и от Събев, Андреева / Sabev, Andreeva 2024, наред с други неотдавнашни приноси. М. Славова (Slavova 2004) констатира наличието на въпросната неутрализация: изписване на /ou/ като /o/ в гръцки надписи по българските земи в античните гръцки селища по българските земи, както и в надписи от съседните територии на Гърция и Турция, а Ц. Василев (Василев / Vasilev 2017) установява същото изписване, рефлектиращо по-отвореното произношение на /u/ в гръцки надписи в български манастири от XVII в., което показва, че въпросната неутрализация е трайно установена и дълготрайна ареална характеристика. Наличието на същата неутрализация и в румънски (Renwick 2012), както и в един необалкански език като сефарадския, който се присъединява към балканския ареал доста късно – едва след края на XV и началото на XVI в. и се развива като част от него твърде кратко – малко повече от четири века – показва, че въпросната неутрализация на лабиалните гласни, графично изразена като изписване на /u/ като /o/ в сефарадските текстове на кирилица и латиница от началото на XX в. в България и в съседни страни, е доста силен и ярък фонетичен балканизъм, който остава слабо изследван и заслужава по-нататъшни анализи и съпоставки с оглед на проследяването му и в другите балкански езици. Консонантизацията на /u/ в дифтонгите /au/, /eu/ и /iu/ пред съгласна в сефарадския език е не само контрастен фонологичен елемент, отличаващ сефарадския от испански и другите ибероромански езици, но е също така основна фонологична разлика в артикулацията и произношението между езиците в Европа – балкански и други езици от Източна Европа и Източното Средиземноморие с консонантно произношение, от една страна, и западнороманските и германските езици със запазване на вокалното произношение на втория елемент от дифтонгите /eu/, /au/, от друга страна.

Извори / Sources

- ЦДА (Централен държавен архив, София), фонд 1498к, оп. 1, а.е. 11 (л. 29, 33, 34, 65). (Bulgarian Central State Archive Sofia, Fund 1498k, d.1, a.u. 11 (folia 29, 33, 34, 65).)
- ЦДА (Централен държавен архив, София), фонд 1568к, оп. 1, а.е. 12, л. 47. (Bulgarian Central State Archive Sofia, Fund 1568k, d.1, a.u. 12 (folio 47).)
- Farin 1925/2014: Farin, R. *El amor victorioso*. – In: Studemund-Halévy, M., G. Collin (eds.). *La voz de Bulgaria. Vol. 1. Bukyeto de tekstos en lingua sefardí. Teatro*. Barcelona: Tirocinio, pp. 116 – 146.
- Peretz 1924/2007: Perets, I. *Konversasyon ebreo-eshpanyol*. Hamishpat. Sofia. – In: Studemund-Halévy, M., G. Collin (eds.). *Entre dos mundos. Catálogo de los impresos búlgaros en lengua sefardí (siglos XIX y XX)*. Barcelona: Tirocinio.

Цитирана литература / References

- Антонова-Василева 2024: Антонова-Василева, Л. Данни за промените на широките гласни в позиция във от ударение в българските териториални диалекти. – *Български език*, приложение, с. 73 – 91. (Antonova-Vasileva 2024: Antonova-Vasileva, L. Danni za promenite na shirokite glasni v pozitsiya van ot udarenie v balgarskite teritorialni dialekti. – *Balgarski ezik*, prilozhenie, s. 73 – 91.)
- Бешевлиев 1992: Бешевлиев, В. *Първобългарски надписи*. 2. прераб. и доп. изд. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“. (Beshevliev 1992: Beshevliev, V. *Parvobalgarski nadpisi*. 2. prerab. i dop. izd. Sofia: Izdatelstvo na BAN “Prof. Marin Drinov”.)
- Василев 2017: Василев, Ц. *Гръцкият език в църквите със смесени надписи от XVII век в България*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“. (Vasilev 2017: Vasilev, Ts. *Gratskiyat ezik v tsarkvite sas smeseni nadpisi ot XVII vek v Bulgaria*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“.)
- Георгиев 1964: Георгиев, В. *Вокалната система в развоја на славянските езици*. София: БАН. (Georgiev 1964: Georgiev, V. *Vokalnata sistema v razvoja na slavyanskite ezitsi*. Sofia: BAN.)
- Стойков 1993: Стойков, С. *Българска диалектология*. София: БАН. (Stoykov 1993: Stoykov, S. *Balgarska dialectologiya*. Sofia: BAN.)
- Събев, Андреева 2024: Събев, М., Б. Андреева. Редукция на неударените гласни в съвременния български книжовен език. Съпоставка на общоприети възгледи с корпусни данни. – *Български език*, приложение, с. 106 – 123. (Sabev, Andreeva 2024: Sabev, M., B. Andreeva. Reduktsiya na neudarenite glasni v savremenniya balgarski knizhoven ezik. Sapostavka na obshtoprieti vazgledi s korpusni dannii. – *Balgarski ezik*, prilozhenie, s. 106 – 123.)
- Харалампиев 2001: Харалампиев, И. *Историческа граматика на българския език*. Велико Търново: Фабер. (Haralampiev 2001: Haralampiev, I. *Istoricheska gramatika na balgarskiya ezik*. Veliko Tarnovo: Faber.)
- Arias Cabal 2024: Arias Cabal, Á. La abertura de /e/ > /a/ condicionada por /r/ y /l/ en judeoespañol. – *Revista de Filología Española* 104 (1), 1420, pp. 1 – 36.
- Bubenik 1989: Bubenik, V. *Hellenistic and Roman Greece as a sociolinguistic area*. Amsterdam and Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Cyrillomethodiana 2011 – 2022: Cyrillomethodiana. Проект „Модерна палеославистика и медиевистика“, разработен от Катедрата по кирилометодиевистика на Факултета по славянски филологии към Софийския университет „Св. Климент Охридски“. (Cyrillomethodiana 2011 – 2022: Cyrillomethodiana. Proekt „Moderna paleoslavistika i medievistika“, razraboten ot Katedrata po kirilometodievistika na Fakulteta po slavyanski filologii kam Sofiyskiya universitet „Sv. Kliment Ohridski“). <<https://histdict.uni-sofia.bg/>> [12.01.2025]
- Gignac 1976: Gignac, F. *A Grammar of the Greek Papyri of the Roman and Byzantine Periods. Vol. I. Phonology*. Milano: Istituto editoriale Cisalpino – La Goliardica.
- Hernández González 2001: Hernández González, C. Un viaje por Sefarad. – In: *El español en el mundo. Anuario del Instituto Cervantes*, pp. 281 – 332. <http://cvc.cervantes.es/lengua/anuario/anuario_01/hernandez/p04.htm> [12.02.2025]
- Hualde 2013: Hualde, J. Intervocalic Lenition and Word-Boundary Effects: Evidence from Judeo-Spanish. – *Diachronica* 30:2, pp. 232 – 266.
- Kluger 2021: Kluger, L. El español sefardí en los Estados Unidos: aspectos lingüísticos. – In: Gil, F. (Ed.). *El español sefardí como una variedad de la lengua española*. New York: Academia norteamericana de la lengua (ANLE), pp. 87 – 122.
- Renwick 2012: Renwick, M. *Vowels of Romanian: Historical, Phonological And Phonetic Studies*. PhD dissertation. Cornell University.
- Rovai 2015: Rovai, F. Notes on the Inscriptions of Delos: The Greek Transliteration of Latin Names. – *Studi e Saggi Linguistici*, 53(2), pp. 163 – 185.
- Sabev 2023: Sabev, M. Unstressed vowel reduction and contrast neutralisation in western and eastern Bulgarian: A current appraisal. – *Journal of Phonetics*, vol. 99, pp. 101 – 242.
- Sawicka 1997: Sawicka, I. *The Balkan Sprachbund in the Light of Phonetic Features*. Warsaw: Energeia.
- Schulte 2009: Schulte, K. Loanwords in Romanian. – In: Haspelmath, M., U. Tadmor (Eds.). *Loanwords in the world's languages. A Comparative Handbook*. Berlin, New York: De Gruyter Mouton, pp. 231 – 259.
- Schwarzwald-Rodrigue et al. 2021: Schwarzwald-Rodrigue, O., D. Bunis, Y. Bentolia. *Las ortografías del Ladino*. Tel Aviv: Akademia Nasionala del Ladino.
- Slavova 2004: Slavova, M. *Phonology of the Greek Inscriptions in Bulgaria*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Studemund-Halévy, Collin 2014: Studemund-Halévy, M., G. Collin (Eds.). *La voz de Bulgaria. Vol. I. Bukyeto de tekstos en lingua sefardí. Teatro*. Barcelona: Tirocinio.

NEUTRALIZATION IN THE CORRELATIVE PAIR LABIAL VOWELS IN JUDEO-SPANISH IN CONTACT WITH BALKAN LANGUAGES

Iskra Dobрева

independent researcher

iskradobrevva2000@yahoo.com

Abstract. The present paper approaches the neutralization of the correlative pair labial vowels /ɔ - u/ in unstressed position in Judeo-Spanish in contact with Balkan languages. Based on texts in Cyrillic and Latin scripts in Judeo-Spanish, as one of the neo-Balkan languages compared with Bulgarian and Greek as two of the main Balkan languages, the paper discusses the frequent writing of unstressed /u/ like /o/. This writing of /u/ like /o/ is long attested in the Balkans, for instance it is found in Greek inscriptions in Bulgaria, Greece and Turkey (Slavova 2004; Vasilev 2017), as well as in the proto-Bulgarian inscriptions with Greek letters (Beshevliev 1992) and continues along the development of Bulgarian until nowadays. The writing of /u/ by /o/ is also detected in Judeo-Spanish texts in Cyrillic and Latin scripts from early XX century in Bulgaria. The discussed examples are analyzed in light of the recent findings (Sabev, Andreeva 2024) as reflecting the phonological neutralization of labial vowels as a Balkan phonological feature.

Keywords: *neutralization; labial vowels; Judeo-Spanish; Balkan languages*

Iskra Dobрева
American Research Center – Sofia
75, Vasil Petleshkov
Sofia 1510, Bulgaria

ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРСКОТО ЕЗИКОЗНАНИЕ

ПЪРВИТЕ БИБЛИОГРАФСКИ ОПИСАНИЯ НА „ГРАММАТИКА ЗА СЛАВЯНСКИЙ ЯЗИК“ (1850) И „ХРИСТОМАТИЯ СЛАВЯНСКА“ (1852)

Велислава Стойкова

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“,
Българска академия на науките

vstoykova@yahoo.com

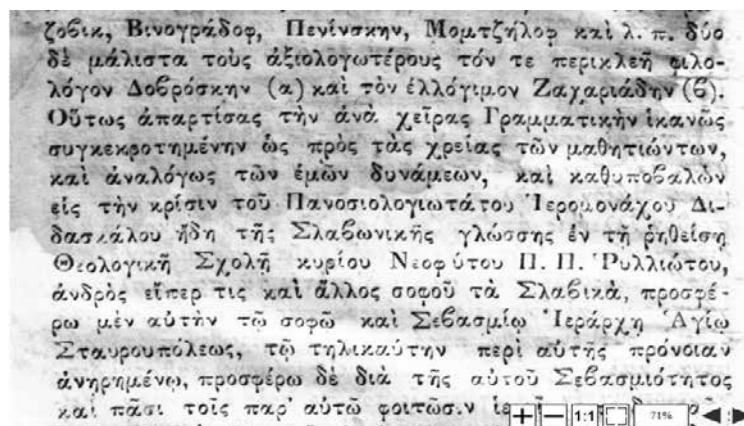
Резюме. В доклада са представени и анализирани първите отбелязвания на „Грамматика за славянский язык“ (1850) и „Христоматия славянска“ (1852) в публикувани систематични библиографски описания въз основа на ползване на дигитални ресурси с общ достъп. Тези заглавия се разглеждат по отношение на присъствието им както в първите български библиографски трудове, така и по отношение на присъствието им в чуждоезични библиографии – национални и тематични, за да се очертае спецификата в подхода на библиографското описание и географското им разпространение. Въз основа на това се представят изводи за влиянието и значението на тези издания в контекста на появата и значимостта на първите български учебници.

Ключови думи: български език; граматика; речници; библиография

1. Въведение

Отпечатването на „Грамматика за славянский язык“ (Δημητριάδης / Dimitriádis 1850) и „Христоматия славянска“ (Νεόφυτος Ριλσκίωτης / Neofit Rilski 1852) в Цариград в Патриаршеската печатница (на гръцки език) става през периода, когато Неофит Рилски е преподавател по църковнославянски език във Висшето богословско училище на о. Халки (1848 – 1852), а издадените книги са предвидени за учебници, по които да се преподава. Докато Христоматията, тъй като съдържа и първия българско-гръцки речник, е изследвана (Кювлиева / Kyuvlieva 1997), и даже преиздадена (Νιχωρίτης / Nihorititis 2008), то Граматиката остава без нужното внимание от страна на изследователите. Тя не е включена и в изследването на възрожденските граматики (Вълчев / Valchev 2008), вероятно защото е написана на гръцки, спада към славянобългарските граматики и авторството/съставителството на Неофит Рилски не е изрично отбелязано на заглавната страница.

Внимателен прочит на предговора показва, че името на Неофит Рилски е указано там като съставител (Фиг. 1). В предговора на Граматиката са отбелязани и имената на други известни автори на славянски граматики от този период като Маразов, Виноградов, Пенински, Момчилов и др., подобно на чиито граматики тя е съставена.

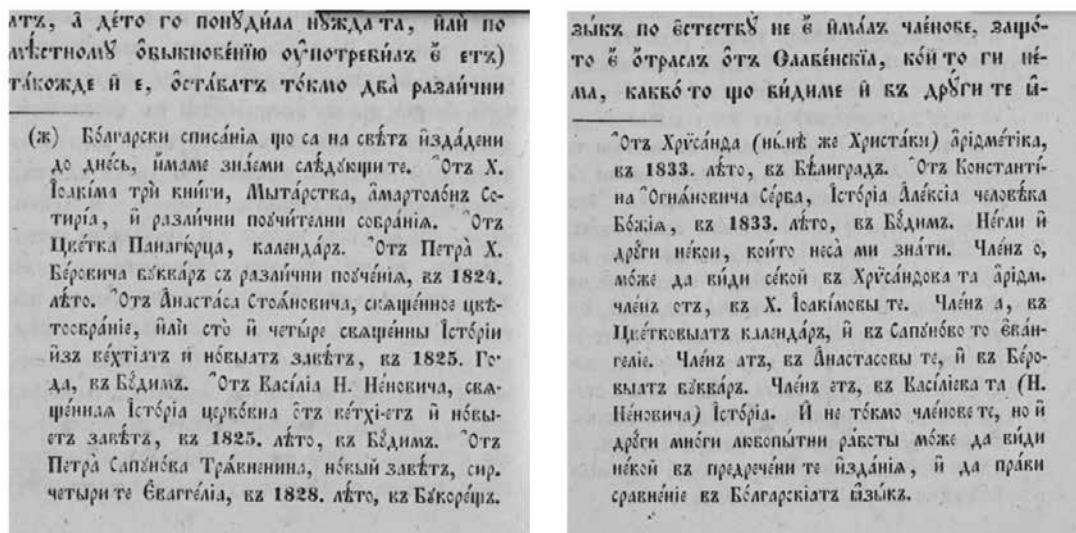

Фигура 1. Част от предговора на „Грамматика
за славянский язык“, ЦБ-БАН

В българските и в някои чужди библиографски описания двете книги имат своеобразно представяне, което ще проследим и изследваме по-нататък.

2. Първи библиографски описания на книги на български език

Първото изброяване на вече отпечатани книги на български език е в „Болгарска граматика“ (Неофит Рилски / Neofit Rilski 1835) и представлява списък под черта (Фиг. 2) на излезлите от печат към онзи момент книги на български език.

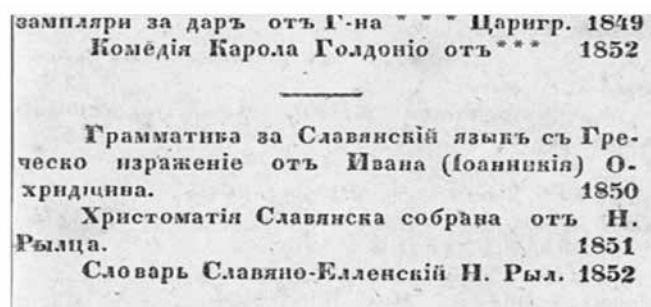

Фигура 2. Списъкът на отпечатаните български книги от „Болгарска граматика“, НБКМ

За първа самостоятелна библиография на български издания се приема публикуваният от Ив. Шопов в „Цариградски вестник“, 1852, бр. 99, „Список на български книги на нововозраждамата българска писменност в XIX-й век“ (Шопов / Shopov 1852a). Това е и първото библиографско описание, с което ще започнем.

3. „Грамматика за славянский язык“ (1850) и „Христоматия славянска“ (1852) в първите библиографии

Първата българска библиография е отпечатана в печатницата на „Цариградски вестник“ и освен във вестника, излиза и като отделна книжка, озаглавена „Список за болгарските книги, които са издадени до сега“ (Шопов / Shopov 1852b). Изследваните от нас Граматика и Христоматия не се откриват в първото издание на „Список ...“, но в книжката ги откриваме (Фиг. 3) и можем да смятаме, че това е първото им отбелязване в българска библиография, като и двете книги са дадени с български заглавия.

Фигура 3. Част от „Список за болгарски книги...“, с. 15, НБКМ

Те са включени в Списъка на последно място, след всички други заглавия, като са добавени накрая и без номерация. Допълнително като отделно заглавие е даден и „Словарь Славяно-Елленский“. Граматиката е с автор Иван (Йоанникий) Охридщин, а Христоматията и речника – с автор Неофит Рилски.

3.1. „Грамматика за славянский язык“ (1850) и „Христоматия славянска“ (1852) в „Книгопис на новобългарската книжнина. 1806 – 1870“

След Ив. Шопов българска библиография публикува К. Иречек – като отделна книга във Виена (Иречек / Ireček 1872) и като притурка към Периодическо списание (Иречек / Ireček 1873). Тази библиография е първият цялостен академичен библиографски труд, публикуван от Българското книжовно дружество.

Той включва автори и заглавия, отнасящи се към българската литература и написани не само на български език, които са подредени по азбучен ред и са номерирани. В тази библиография откриваме и двете изследвани от нас заглавия (Фиг. 4). Най-напред по азбучен ред (при автор Неофит Рилски) откриваме Христоматията (№ 336, с. 31), като отделно описана книга откриваме „Словарь гръцко-славянский“ (№ 337, с. 31) и Граматиката (№ 352, с. 32) при автор Охридщин, Иван (Йоанникий), като е отбелязано, че заглавието е взето от Шопов, стр. 15.

336. — Христоматія славянска. Цариградъ 1851. 8°. 350 стр.
337. — Словарь Гръцко-Славянский. Цариградъ 1852. 8°. 357 стр.

352. Охридщинъ, Иванъ (Йоанникий). Грамматика за славянский языкъ съ греческо израженіе. Цариградъ 1850. (Шоповъ стр. 15).

Фигура 4. Части от „Книгопис на новобългарската книжнина“, РБ, Русе

Библиографията на Иречек представя двете заглавия, като изцяло следва представянето при Шопов и изписва заглавията само на български език.

3.2. „Грамматика за славянский язык“ (1850) и „Христоматия славянска“ (1852) в библиографиите на А. Теодоров-Балан от 1893 и 1909 г.

А. Теодоров-Балан също се занимава със съставянето на библиографски описания. Тук ще се спрем на две от тях, които са публикувани като отделни трудове. На първо място, това е публикуваният през 1893 г. в „Сборник за народни умотворения, наука и книжнина“, кн. IX, в приложението, „Български книгопис. Дял I. От първата новобългарска печатна книга до последната Руско-турска война (1641 – 1877) (Теодоров-Балан / Teodorov-Balan 1893).

В тази библиография авторите и заглавията също са подредени по азбучен ред, както при Иречек, но чуждоезичните заглавия, отнасящи се към българския език, са отделени след българските, в добавка. Накрая има таблици с подреждането на заглавията по тематични раздели, по години на издаване, по места на издаване и др.

Изследваните от нас заглавия са описани в библиографията (Фиг. 5). Най-напред по азбучен ред е включен, без автор, „Словарь гръцко-славянский“ (№ 649, с. 93), след това е включена Граматиката при автор Охридщин, Иван [или Йоанникий] (№ 698, с. 99), като е уточнено, че това заглавие е взето от Шопов, стр. 15.

В добавката към чуждоезичните заглавия е включена Христоматията (№ 1159, с. 147) с автор Неофит Рилски, със заглавие на български и с оригиналното си заглавие на гръцки език, което е първото нейно отбелязване в българска библиография.

649. — Словарь Гръцко-славянскій. Цариградъ, 1852. 8°. $\kappa\beta$ [= 22] + 357 стр. + 3 лет.

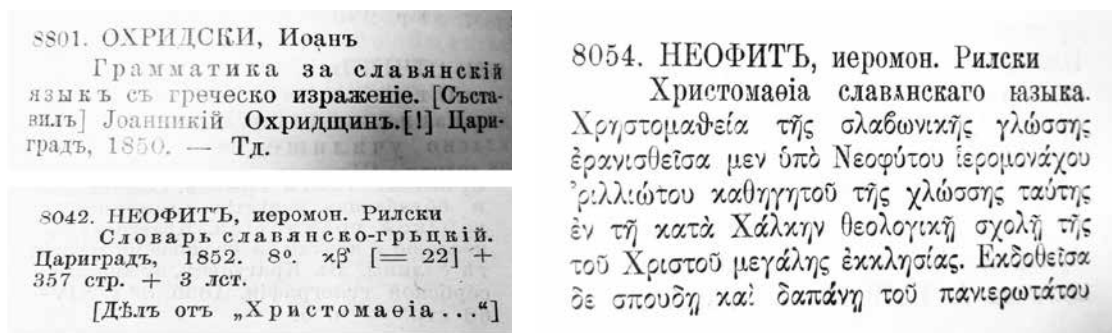
698. Охридѣиъ, Иванъ [или Иоанникий]. Грамматика за славянскій языкъ съ греческо изражение. Цариградъ, 1850. (Поповъ, стр. 15).

1159. Неофитъ, Иеромонахъ Рылскій. Христоматѣа славянскаго языка. Χριστομαθεία τῆς σλαβονικῆς γλώσσης, ἐρανισθεῖσα μὲν ὑπὸ Νεοφύτου ἱερομονάχου Ριλλιώτου καθηγῆτου τῆς γλώσσης ταύτης ἐν τῇ κατὰ Χάλκην θεολογικῇ σχολῇ τῆς τοῦ Χριστοῦ μεγάλης ἐκκλησίας, ἐκδοθεῖσα δὲ σπουδῇ καὶ δαπάνῃ τοῦ πανιερωτάτου μητροπολίτου σταυρουπόλεως Κωνσταντίνου τοῦ Τυπάλδου σχολάρχου καὶ καθηγῆτου τῆς αὐτῆς ἱερᾶς σχολῆς. Ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἐν τῇ πατριαρχικῇ τυπογραφείῳ, 1852. 8°. съ славяно-греческiй словарь [α'-κθ' + 350 стр. ζ' + 357 стр.]

Интересна ще да е въ тази книга „Ода ко миѣ самому“ отъ Неофита. Вж. Ж. М. Н. Пр., августъ 1890. стр. 393.

Фигура 5. Части от „Български книгопис“, Google Книги

През 1909 г. Теодоров-Балан публикува „Български книгопис за 100 години (1806 – 1905)“ (Теодоров-Балан / Teodorov-Balan 1909) като отделна книга, в която също включва изследваните от нас заглавия (Фиг. 6). В нея те са описани към своите автори, подредени по азбучен ред.

Фигура 6. Части от „Български книгопис за 100 години“, НБКМ

На първо място е Охридски, Йоан, при който е дадена Граматиката (№ 8801, с. 782). При автор Неофит Рилски е даден „Словарь Славянско-грѣцкiй“ (№ 8042, с. 718), като за пръв път е отбелязано, че е дял от Христоматията, както и самата Христоматия (№ 8054, с. 719 – 720), която, освен на български, е дадена отново и с оригиналното си заглавие на грѣцки.

Общо и в двете библиографии на А. Теодоров-Балан Граматиката и Христоматията са дадени с точните си дати на издаване, а за „Словарь славянско-грѣцкiй“ правилно е отбелязано, че е дял от Христоматията, като самата Христоматия е дадена с оригиналното си заглавие на грѣцки език.

3.3. „Грамматика за славянскiй языкъ“ (1850) и „Христоматия славянска“ (1852) в Bibliographie ionienne (1910)

През 1910 г. в Париж излиза Bibliographie ionienne (Йонийска библиография) от известния френски елинист Е. Легран в сътрудничество с Х. Перно (Legrand, Pernot 1910). Тя е издание на Ecole des langues orientales vivantes и включва библиографски опис на заглавия на публикуваните до 1900 г. на грѣцки език книги от седемте Йонийски острова. Тази библиография излиза след смъртта на Легран и е публикувана от неговия сътрудник Перно въз основа на подготвени по-рано библиографски материали и най-вече на колекцията на библиотеката „Алфонс Пикар“ в Париж.

Тя представя френската традиция на хронологично библиографско описание и включва изследваните от нас заглавия (Фиг. 7). Така в нея първо откриваме при книгите от XIX в. в заглавията от 1850 г. Граматиката (№ 1625, с. 395), а при заглавията от 1852 г. – Христоматията (№ 1735, с. 416). И при двете е дадено пълното им библиографско описание на гръцки език, както и допълнително на френски тези книги са отбелязани като „редки“. Затова можем да оценим тази библиография като първата, която най-точно отбелязва и описва двете заглавия.

1625. — Γραμματικὴ τῆς σλαβωνικῆς γλώσσης ἐρανισθεῖσα μὲν ὑπὸ Ἰωάννου Δημητριάδου, ἐκδοθεῖσα δὲ φιλοτίμῳ δαπάνῃ τοῦ πανιερωτάτου καὶ σοφωτάτου μητροπολίτου Σταυρουπόλεως κυρίου Κωνσταντίνου τοῦ Τυπάλδου, εἰς χρῆσιν τῆς ἐν Χάλκῃ θεολογικῆς σχολῆς τῆς τοῦ Χριστοῦ μεγάλης ἐκκλησίας. Ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἐν τῷ πατριαρχικῷ τυπογραφείῳ. 1850.

In-8° de quatre feuillets, 178 pages et un feuillet. Rare.

1735. — Χρηστομάθεια τῆς σλαβωνικῆς γλώσσης ἐρανισθεῖσα μὲν ὑπὸ Νεοφύτου ἱερομονάχου Ῥιλλιῶτου, καθηγητοῦ τῆς γλώσσης ταύτης ἐν τῇ κατὰ Χάλκῃν θεολογικῇ σχολῇ τῆς τοῦ Χριστοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας, ἐκδοθεῖσα δὲ σπουδῇ καὶ δαπάνῃ τοῦ πανιερωτάτου μητροπολίτου Σταυρουπόλεως Κωνσταντίνου τοῦ Τυπάλδου, σχολάρχου καὶ καθηγητοῦ τῆς αὐτῆς ἱερᾶς σχολῆς. Ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἐν τῷ πατριαρχικῷ τυπογραφείῳ. 1852.

In-4° de deux feuillets, xβ' (22) pages, sept pages non chiffrées, 350 pages + ζ' (7) et 357 pages + trois feuillets. Rare.

Фигура 7. Части от Bibliographie ionienne, Gallica

3.4. „Грамматика за славянският език“ (1850) и „Христоматия славянска“ (1852) в библиографията на Погорелов (1923)

В. Погорелов работи върху своя библиографски труд в Народната библиотека и през 1923 г. в София той публикува „Опис на старите печатни български книги (1802 – 1877 г.)“ (Погорелов / Pogorelov 1923). Тази библиография е най-пълното към онова време тематично описание на старите печатни български книги, ползвано и до днес като библиографски източник. В нея изданията са подредени по хронологичен принцип, като в края има и справочен апарат.

В библиографията на Погорелов откриваме и двете изследвани от нас заглавия (Фиг. 8). Най-напред, при изданията от 1850 г. се намира Граматиката (№ 193, с. 181) с автор Охридшин, Иван [или Йоанникий] и с пояснение, че са ползвани библиографиите на Шопов, стр. 15, и Теодоров-Балан (1893) и (1909). Христоматията (№ 230, с. 205 – 207) е при изданията от 1852 г. с автор Неофит Рилски и със заглавие на български и с оригиналното на гръцки, както и с описание на съдържанието и примерни текстове. В тази библиография откриваме най-подробното описание на Христоматията, въпреки че в общи линии тя следва описанията на двете заглавия, дадени в библиографиите на Теодоров-Балан от 1893 г. и от 1909 г.

193. Охридшинъ, Иванъ [или Йоанникий]. Грам-
матика за славинскій азѣкъ съ греческо изражение.
Цариградъ, 1850. (Шоповъ, стр. 15).
(ГБ. 8801, Тл. 698).

230. ΧΡΙΣΤΟΜΑΘΙΑ | славонскаго языка. Χρηστο-
μαθεια | τῆς Σλαβωνικῆς γλώσσης | ἐρανισθεῖσα μὲν ὑπὸ Νεο-
φύτου ἱερομονάχου Ριλλιῶτου | καθηγητοῦ τῆς γλώσσης
ἐν τῇ κατὰ Χάλκῃν θεολογικῇ σχολῇ τῆς τοῦ Χριστοῦ Μεγάλης
Ἐκκλησίας. | Ἐκδοθεῖσα δὲ σπουδῇ καὶ δαπάνῃ | τοῦ Πανιερω-
τάτου Μητροπολίτου Σταυρουπόλεως | Κωνσταντίνου τοῦ Τυπαλ-
δου, | σχολάρχου καὶ καθηγητοῦ τῆς αὐτῆς ἱερᾶς | σχολῆς. |
Ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐν τῷ Πατριαρχικῷ Τυπογραφείῳ. |
1852.

3 небр. + xβ' (22) + 7 небр. + 350 + ζ' (7) + 357 + 6 небр.
стр.; 4°, (черк.-сл. и гръцк. б.).

Фигура 8. Части от „Опис на старите печатни български книги“, НБКМ

3.5. „Грамматика за славянският език“ (1850) и „Христоматия славянска“ (1852) в Еλληνική Βιβλιογραφία (1800 – 1863)

Ελληνική Βιβλιογραφία (Гръцка библиография 1800 – 1863) от Д. Гини и В. Мекса е публикувана в Атина в три тома и включва заглавия на гръцки език, отнасящи се към гръцката литература от посочения период, включително елинизма. Тази гръцка библиография използва също хронологичен подход за описание и справочен апарат, като към отделните заглавия се отбелязва и в кои гръцки библиотеки се намират.

Изследваните от нас заглавия откриваме във втория том на библиографията (ГМ / GM 1941). Хронологично най-напред, в заглавията от 1850 г., е Граматиката (№ 5143, с. 263), а в заглавията от 1852 г. е Христоматията (№ 5874, с. 364). И двете заглавия (Фиг. 9) са дадени на гръцки (за Христоматията и на български с латиница) с пълни библиографски описания заедно със сигнатурите на гръцките библиотеки, в които може да се намерят.

* 5143. – Γραμματικὴ τῆς σλαβωνικῆς γλώσσης Ἐρανισθεῖσα μὲν ὑπὸ Ἰωάννου Δημητριάδου, ἐκδοθεῖσα δὲ φιλοτίμῳ δαπάνῃ τοῦ Πανιερωτάτου καὶ σοφωτάτου Μητροπολίτου Σταυρουπόλεως κυρίου Κωνσταντίνου τοῦ Τυπάλδου. εἰς χρῆσιν τῆς ἐν Χάλκῃ θεολογικῆς σχολῆς τῆς τοῦ Χριστοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας. Ἐν Κωνσταντινουπόλει. Ἐν τῇ Πατριαρχικῇ Τυπογραφείῳ. 1850.
Εἰς 8ον, φ. 2 ἄ. ἄ.+σ. 4 ἄ. ἄ.+178+2 ἄ. ἄ. ΕΒΕ. ΓΑ. 916, ΕΙΜ 121.

* 5874. – Christomathija slovjanskago jazika. Χρηστομάθεια τῆς Σλαβωνικῆς γλώσσης Ἐρανισθεῖσα μὲν ὑπὸ Νεοφύτου ἱερομονάχου Ριλλιώτου καθηγητοῦ τῆς γλώσσης ταύτης ἐν τῇ κατὰ Χάλκην θεολογικῇ σχολῇ τῆς τοῦ Χριστοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας, Ἐκδοθεῖσα δὲ σπουδῇ καὶ δαπάνῃ τοῦ Πανιερωτάτου Μητροπολίτου Σταυρουπόλεως Κωνσταντίνου τοῦ Τυπάλδου, σχολάρχου καὶ καθηγητοῦ τῆς αὐτῆς ἱερᾶς σχολῆς. Ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐν τῇ Πατριαρχικῇ τυπογραφείῳ 1852.
Εἰς 4ον, σ. 4 ἄ. ἄ.+κβ' + 7 ἄ. ἄ.+350+φ. 1 ἄ. ἄ.+σ. ζ' +357+6 ἄ. ἄ. Ἐμπεριέχεται καὶ λεξικόν. ΕΒΕ. ΓΑ. 3130, ΕΙΜ 121.

Φигура 9. Части от Ελληνική Βιβλιογραφία, Anemí

3.6. „Грамматика за славянският език“ (1850) и „Христоматия славянска“ (1852) в библиографията на Стоянов (1957)

Книгата на М. Стоянов „Българска възрожденска книжнина: Аналитичен репертоар на българските книги и периодични издания 1806 – 1878“, отпечатана в София в три тома, е най-пълното библиографско описание на българската книжнина от Възраждането (Стойнов / Stoyanov 1957). В нея е възприето азбучно подреждане на авторите и заглавията, а в рамките на отделния автор подредбата на заглавията е хронологична. Допълнително библиографията е снабдена със справочен апарат, позволяващ справки по множество критерии. Тя е приета за образец на справочно издание от този вид.

Изследваните от нас заглавия са представени в тази национална библиография (Фиг. 10) съобразно с концепцията за представяне на авторите им, както и с възможността за библиографско описание на общо съставителство.

* 1667. [Заедно с Неофит Рилски]. Γραμματικὴ σλαβωνικῆς γλώσσης τοῦ Ἰωάννου ... [„Граматика за славянският език с греческо изражение“.] Цариград, 1850. 178 с. 8^ο. Π. 193.

5618.а: [Заедно с И. Димитриевиц]
Γραμματικὴ τῆς σλαβωνικῆς γλώσσης. Ἐρανισθεῖσα μὲν ὑπὸ Ἰωάννου Δημητριάδου, ἐκδοθεῖσα δὲ φιλοτίμῳ δαπάνῃ τοῦ πανιερωτάτου καὶ σοφωτάτου μητροπολίτου Σταυρουπόλεως κυρίου Κωνσταντίνου τοῦ Τυπάλδου. Ἐἰς χρῆσιν τῆς ἐν Χάλκῃ θεολογικῆς σχολῆς τῆς τοῦ Χριστοῦ μεγάλης ἐκκλησίας. Ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἐν τῇ πατριαρχικῇ τυπογραφείῳ, 1850. 178 с. 8^ο.

Участието на Неофит в съставянето на граматиката е указано в предговора.

Описваме я подробно тук, защото късно ни попадна екземпляр от нея на ръка. Срв. № 1667.

*5620. Χρηστομάθεια славянскаго языка. Χρηστομάθεια τῆς σλαβωνικῆς γλώσσης Ἐρανισθεῖσα μὲν ὑπὸ Νεοφύτου ἱερομονάχου Ριλλιώτου, καθηγητοῦ τῆς γλώσσης ἐν τῇ κατὰ Χάλκην θεολογικῇ σχολῇ τῆς τοῦ Χριστοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας, Ἐκδοθεῖσα δὲ σπουδῇ καὶ δαπάνῃ τοῦ ... μητροπολίτου Σταυρουπόλεως Κωνσταντίνου τοῦ Τυπάλδου, σχολάρχου καὶ καθηγητοῦ τῆς αὐτῆς ἱερᾶς σχολῆς. Ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐν τῇ Πατριαρχικῇ τυπογραφείῳ, 1852. 3,22, 7, 350, 7, 357, 6 с. 8^ο. Текст на църковнославянски език.

Цензорно позволение от Цариградската патриаршия.
Съдържание: с. 1—22: Предговор на гръцки и църковнославянски език; с. 1—84: Избрания изъ Священнаго писанія ветхаго и новаго завета; с. 85—269: Поучителная слова святыхъ Отцевъ; с. 269—323: Изъ житіи св. Методіи и Кωνστανтина. . . , князя Киевскаго Владимира; с. 323—4: Клеада умнѣ Зевѣсу (съ елинскаго вѣрно предложѣнъ отъ Неофита [П. П. .]); с. 325—6: Надгробная, юже прѣсвѣщенныи Стефанъ по погребеніи св. Димитріа написѣ; с. 327—330: Изъ трагедіи ѿ паденіи Сербскаго царства; с. 330—350: Нѣкоторыя изъ одъ Лукіана Мушницкаго сербина; с. 1—357: Църковно-славянско-гръцки речник, който в някои екземпляри липсва.

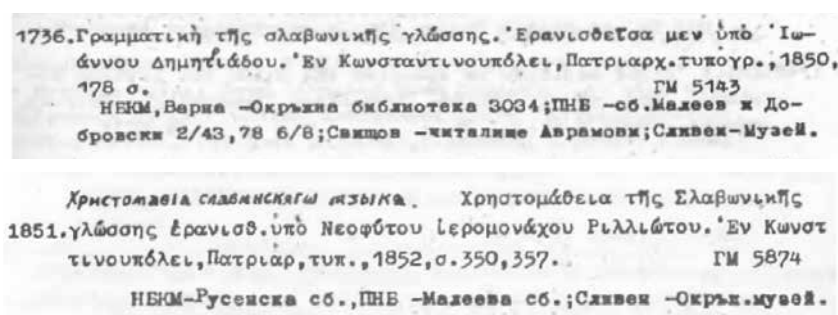
Φигура 10. Части от „Българска възрожденска книжнина“, НБКМ

Най-напред откриваме Граматиката (№ 1667, с. 81) при автор Иван Димитриевич, към която има уточнение [заедно с Неофит Рилски], а заглавието е дадено на гръцки и на български език единствено тук (в сравнение с всички разгледани библиографии). По-нататък, при автор Неофит Рилски, отново откриваме Граматиката (№ 5618.а, с. 264) с отбелязано уточнение [заедно с Иван Димитриевич] и дадено заглавие, както и пълно библиографско описание на гръцки заедно с допълнение за участието на Неофит Рилски в съставянето. Пак при автор Неофит Рилски откриваме и Христоматията (№ 5620, с. 264) със заглавие на български и гръцки и пълно библиографско описание на гръцки, придружено с описание на съдържанието на български език.

3.7. „Грамматика за славянски език“ (1850) и „Христоматия славянска“ (1852) в библиографията на Стоянов (1978)

М. Стоянов е автор и на друга публикувана библиография, свързана с изследваните от нас заглавия. През 1978 г. в София излиза „Стари гръцки книги в България“, която е библиографско описание на всички стари гръцки книги, намиращи се в български библиотеки (Стоянов / Stoyanov 1978). Тази библиография следва хронологичен принцип за подреждане на описваните заглавия, като към всяко заглавие са дадени и библиотеките, в които то се намира и по това тя прилича на Ελληνική Βιβλιογραφία 1800 – 1863.

В тази библиография също откриваме разглежданите заглавия (Фиг. 11). В хронологичния опис на XIX в. при заглавията от 1850 г. откриваме Граматиката (№ 1736, с. 211) с гръцкото ѝ заглавие, както и библиографска информация за българските библиотеки, в които тя може да се намери. А при заглавията от 1852 г. намирам Христоматията (№ 1851, с. 224), чието заглавие е дадено на църковнославянски и гръцки език, а допълнително е посочено на български в кои библиотеки тя се намира.

Фигура 11. Части от „Стари гръцки книги в България“, ОМДА

4. Заключение

От разгледаните дотук библиографски описания на „Грамматика за славянски език“ и „Христоматия славянска“ можем да направим извода, че макар и написани на гръцки език, те присъстват в най-значимите български библиографски описания. В първите те са дадени със заглавия на български език и са отбелязани като три издания, заедно със „Словарь славянско-гръцкий“, но от библиографията на Балан (Теодоров-Балан / Teodorov-Balan 1893) нататък „Христоматия славянска“ е представена със заглавието си на български и гръцки и с библиографско описание на гръцки. В българските библиографии „Грамматика за славянски език“ се появява за пръв път и с гръцкото си заглавие при Стоянов (Стоянов / Stoyanov 1957), където също е отбелязано за пръв път и общото ѝ съставителство.

Фактът, че и двете заглавия присъстват и в националната Ελληνική Βιβλιογραφία 1800 – 1863 и в тематичната Bibliographie ionienne потвърждава разпространението на тези издания и извън България, както и фактът, че авторите им имат принос и към двете литератури – българската и гръцката. А за описанието в Bibliographie ionienne можем да смятаме, че не само е първото, дадено на оригиналния език на изданията, но и първото им отбелязване в чужда академична библиография. Тема-

тичната библиография на Стоянов (Стоянов / Stoyanov 1978) дава представа за разпространението на двете книги в библиотеките в България.

Най-накрая следва да отбележим, че двете издания са били предназначени да служат като учебници във Висшето богословско училище на о. Халки, и затова могат да се приемат за първите български учебници по църковнославянски език, предназначени за висше училище, като поставят началото на използването на граматика и христоматия заедно.

Източници / Resources

- Иречек 1872: Иречек, К. *Книгопис на новобългарската книжнина. 1806 – 1870. (Bibliographie de la littérature Bulgare moderne. 1806 – 1870)*. Виена: Българското книжовно дружество в Браила, Л. Соммер. <<https://litdanube.eu/libruse.bg/bg/knigopis-na-novobalgarskata-knizhnina-1806-1870>> [11.01.2025] (Ireček 1872: Ireček, K. *Knigopis na novobalgarskata knizhnina. 1806 – 1870. (Bibliographie de la littérature Bulgare moderne. 1806 – 1870)*. Viena: Balgarskoto knizhovno druzhestvo v Braila, L. Sommer. <<https://litdanube.eu/libruse.bg/bg/knigopis-na-novobalgarskata-knizhnina-1806-1870>> [11.01.2025])
- Иречек 1873: Иречек, К. Книгопис на новобългарската книжнина 1806 – 1870. – *Периодическо списание*, кн. VII – VIII, притурка, X, а). (Ireček 1873: Ireček, K. *Knigopis na novobalgarskata knizhnina 1806 – 1870. – Periodichesko spisanie*, kn. VII – VIII, priturka, X, a).)
- Неофит Рилски 1835: Неофит Рилски. *Българска граматика. Сега първо сочинена от Неофита П. П. суцдаго из священия обители Рилския, за употребление на славеноболгарските училища, а на свят издадена от любородните предстоятели за българското просвещение г. братия Мустакови, жители букурещкия, с изждивението на общото новосоставлено в Габрово училище*. Болгарски списания (книги), що са на свят издадени до днес, в Крагуевце: у Княжеско-сербской типографии, с. 44 – 45. <<http://digilib.nationallibrary.bg:8082/show-sk?id=23>> [11.01.2025] (Neofit Rilski 1835: Neofit Rilski. *Balgarska grammatika. Segа първо sochinena ot Neofita P. P. sushtago iz svyashteniya obiteli Rilskiya, za upotreblenie na slavenobolgarskite uchilishta, a na svyat izdana ot lyuborodnite predstoyateli za balgarskoto prosveshtenie g. bratiya Mustakovi, zhiteli bukureshtkiya, s izhdivenieto na obshtoto novosostavleno v Gabrovo uchilishte*. Bolgarski spisaniya (knigi), shto sa na svyat izdadeni do dnes, V Kragevtsе: u Knyazhesko-serbskoy tipografii, pp. 44 – 45. <<http://digilib.nationallibrary.bg:8082/show-sk?id=23>> [11.01.2025])
- Погорелов 1923: Погорелов, В. *Опис на старите печатни български книги (1802 – 1877 г.)*. София: Държавна печатница. (Pogorelov 1923: Pogorelov, V. *Opis na starite pechatni balgarski knigi (1802 – 1877 g.)*. Sofia: Darzhavna pechatnitsa.)
- Стоянов 1957: Стоянов, М. *Българска възрожденска книжнина: Аналитичен репертоар на българските книги и периодични издания 1806 – 1878*. Т. 1. София: Наука и изкуство. <https://nationallibrary.bg/wp/wp-content/uploads/2016/12/bvk_vol1.pdf> [11.01.2025] (Stoyanov 1957: Stoyanov, M. *Balgarska vazrozhdenska knizhnina: Analitichen repertoar na balgarskite knigi i periodichni izdaniya 1806 – 1878*. Т. 1. Sofia: Nauka i izkustvo. <https://nationallibrary.bg/wp/wp-content/uploads/2016/12/bvk_vol1.pdf> [11.01.2025])
- Стоянов 1978: Стоянов, М. *Стари гръцки книги в България*. София: Народна библиотека „Кирил и Методий“. <https://www.omda.bg/page.php?tittle=СТАРИ_ГРЪЦКИ_КНИГИ_В_БЪЛГАРИЯ&IDMenu=982&IDArticle=5533> [11.01.2025] (Stoyanov 1978: Stoyanov, M. *Stari gratski knigi v Bulgaria*. Sofia: Narodna biblioteka “Kiril i Metodiy”. <https://www.omda.bg/page.php?tittle=СТАРИ_ГРЪЦКИ_КНИГИ_В_БЪЛГАРИЯ&IDMenu=982&IDArticle=5533> [11.01.2025])
- Теодоров-Балан 1893: Теодоров-Балан, А. Български книгопис. Дял I. От първата новобългарска печатна книга до последната Руско-турска война (1641 – 1877). – В: *Сборник за народни умотворения, наука и книжнина*, кн. IX, Приложение, с. 1 – 175. <https://macedonia.kroraina.com/sbnu/sbnu_09.pdf> [11.01.2025] (Teodorov-Balan 1893: Teodorov-Balan, A. *Balgarski knigopis. Dyal I. Ot parvata novobalgarska pechatna kniga do poslednata Rusko-turska voyna (1641 – 1877)*. – In: *Sbornik za narodni umotvoreniya, nauka i knizhnina*, kn. IX, Prilozhenie, pp. 1 – 175.) <https://macedonia.kroraina.com/sbnu/sbnu_09.pdf> [11.01.2025]
- Теодоров-Балан 1909: Теодоров-Балан, А. *Български книгопис за 100 години (1806 – 1905)*. София: Българско книжовно дружество, Държавна печатница. (Teodorov-Balan 1909: Teodorov-Balan, A. *Balgarski knigopis za 100 godini (1806 – 1905)*. Sofia: Balgarsko knizhovno druzhestvo, Darzhavna pechatnitsa.)
- Шопов 1852а: Шопов, Ив. Список на болгарски книги на нововозраждаемата българска писменност в XIX-й век. – *Цариградски вестник*, бр. 99, с. 2 – 3. (Shopov 1852a: Shopov, Iv. *Spisok na bolgarski knigi na novovozrazhdaemata bolgarska pismennost v XIX-y vek*. – *Tsarigradski vestnik*, br. 99, pp. 2 – 3.)

Шопов 1852б: Шопов, Ив. *Список: за болгарските книги, които са издадени до сега*. Цареград: В типографията Ц. Вестника. <<http://digilib.nationallibrary.bg:8082/show-sk?id=396>> [11.01.2025] (Shopov 1852b: Shopov, Iv. *Spisok: za bolgarskite knigi, koito sa izdadeni do sega*. Tsaregrad: V tipografiyata Ts. Vestnika. <<http://digilib.nationallibrary.bg:8082/show-sk?id=396>> [11.01.2025])

Legrand, Pernot 1910: Legrand, E., H. O. Pernot. 1910. *Bibliographie ionienne: description raisonnée des ouvrages pub. par les Grecs des Sept-Îles ou concernant ces îles du quinzième siècle à l'année 1900, Volume I*. Paris: E. Leroux. <<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k5439463g/f433.item>> [11.01.2025]

ГМ 1941: Γκίνη, Δ. Σ., Β. Γ. Μέξα. *Ελληνική Βιβλιογραφία 1800 – 1863: Αναγραφή των κατά την χρονικήν ταύτην περίοδον όπου δήποτε ελληνιστί εκδοθέντων βιβλίων και εντύπων εν γένει μετά πίνακος εφημερίδων και περιοδικών της περιόδου ταύτης, Τόμος Δεύτερος*. Αθήναι: Γραφείον Δημοσιεύματων της Ακαδημίας Αθηνών. <<https://digitallibrary.academyofathens.gr/archive/item/30037>> [11.01.2025] (GM 1941: Gkini, D. S., V. G. Méxa. *Ellinikí Vivliographía 1800 – 1863: Anagraphí ton katá tin khronikín táftin períodon όπου dípote ellinistí ekdothénton vivlíon kai entípon en yéni metá pinakos ephimerídon kai periodikón tis períodou táftis, Tómos Défteros*. Athínais: Graphíon Dimosiévmaton tis Akadimías Athinón. <<https://digitallibrary.academyofathens.gr/archive/item/30037>> [11.01.2025])

Цитирана литература / References

Вълчев 2008: Вълчев, Б. *Възрожденските граматики на българския език*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“. (Valchev 2008: Valchev, B. *Vazrozhdenskite gramatiki na balgarskiya ezik*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo “Sv. Kliment Ohridski”.)

Кювлиева 1997: Кювлиева, В. *Българското речниково дело през Възраждането*. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“. (Kyuvlieva 1997: Kyuvlieva, V. *Balgarskoto rechnikovo delo prez Vazrazhdaneto*. Sofia: Akademichno izdatelstvo “Prof. Marin Drinov”.)

Δημητριάδης 1850: Δημητριάδης, Ι. Γραμματική της Σλαβωνικής γλώσσης / ераниσθείσα μεν υπό Ιωάννου Δημητριάδου, εκδοθείσα δε φιλοτίμω δαπάνη του Πανιερωτάτου και Σοφωτάτου Μητροπολίτου Σταυρουπόλεως κυρίου Κωνσταντίνου του Τυπάλδου. Εν Κωνσταντινουπόλει: Εν τῷ Πατριαρχικῷ Τυπογραφείῳ. (Dimitriadis 1850: Dimitriádis, Ioánnis. *Grammatikí tis Slavonikís glóssis / eranisthísa men ipó Ioánnou Dimitriádu, ekdothísa de philotímo dapáni tou Panierotátou kai Sophotátou Mitropolítou Stavroupóleos kiríou Konstantínou tou Tipáldou*. En Konstantinoupóli: En to Patriarkhikó Tipographío.)

Νεόφυτος Ριλλιώτης 1852: Νεόφυτος Ριλλιώτης, ιερομόναχος. Χρηστομάθεια της Σλαβωνικής γλώσσης / ераниσθείσα μεν υπό Νεοφύτου ιερομονάχου Ριλλιώτου καθηγητού της γλώσσης ταύτης εν τη κατά Χάλκην θεολογική σχολή της του Χριστού Μεγάλης Εκκλησίας, εκδοθείσα δε σπουδή και δαπάνη του πανιερωτάτου Μητροπολίτου Σταυρουπόλεως Κωνσταντίνου του Τυπάλδου, σχολάρχου και καθηγητού της ιεράς αυτής σχολής. Εν Κωνσταντινουπόλει: Εν τῷ Πατριαρχικῷ Τυπογραφείῳ. (Neofit Rilski 1852: Rilliótis, Neóphitos, ieromonákhos. *Khristomáthia tis Slavonikís glóssis / eranisthísa men ipó Neophítou ieromonákhou Rilliótou kathiyitú tis glóssis táftis en ti katá Khálkin theoloyikí skholí tis tou Khristóu Megális Ekklesiás, ekdothísa de spoudí kai dapáni tou panierotátou Mitropolítou Stavroupóleos Konstantínou tou Tipáldou, skholárkhou kai kathiyitú tis ierás aftís skholís*. En Konstantinoupóli: En to Patriarkhikó Tipographío.)

Νιχωρίτης 2008: Νιχωρίτης, Κ. Σλαβωνική γλώσσα. Εκ της χρηστομάθειας της σλαβωνικής γλώσσης ераниσθείσης υπό Νεοφύτου Ιερομονάχου Ριλλιώτου, λεξικόν (1852). Σταμούλης Αντ. (Nihoritis 2008: Nikhorítis. K. *Slavonikí glóssa. Ek tis khristomáthias tis slavonikís glóssis eranisthísis ipó Neophítou Ieromonákhou Rilliótou, lexikón* (1852). Stamóulis Ant.)

**THE FIRST BIBLIOGRAPHICAL DESCRIPTIONS
OF “GRAMMATIKA ZA SLAVYANSKIY YAZIK” (1850)
AND “CHRISTOMATHIYA SLAVYANSKA” (1852)**

Velislava Stoykova

Institute for the Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences

vstoykova@yahoo.com

Abstract. The paper presents and analyses the first references to *Grammatika za Slavyanskiy Yazik* (1850) and *Christomathiya Slavyanska* (1852) in published systematic bibliographical descriptions based on the use of shared digital online resources. These headings are considered in terms of their presence in the first Bulgarian and foreign bibliographies, whether national or thematic, to outline the approach to the bibliographic description and their geographical distribution. On this basis of the analysis, conclusions are drawn on the impact and importance of these publications in the context of their significance as the first Bulgarian grammar high school books.

Keywords: *Bulgarian language; grammar; dictionaries; bibliography*

Velislava Stoykova
Institute for Bulgarian Language
Bulgarian Academy of Sciences
52, Shipchenski prohod Blvd., Bl. 17
Sofia 1113, Bulgaria

ДОКЛАДИ

**от Международната годишна конференция
на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“
(София, 2025 година)**

Българска
Първо издание

Съставители: Диана Благоева
Графичен дизайнер: Ваня Кривокапова

Формат 60×84/8
Печатни коли 30,50

Печатница на Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“
1113 София, ул. „Акад. Г. Бончев“, бл. 5

www.baspress.com <http://ibl.bas.bg/>

ISSN 2683-1198 (online)

Сборникът съдържа докладите, представени по време на Международната годишна конференция на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, проведена на 15 и 16 май 2025 г.

Авторите на включените в сборника доклади от конференцията са учени от следните научни институции в България и чужбина: Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ към Българската академия на науките; Института по математика и информатика към Българската академия на науките; Кирило-Методиевския научен център към Българската академия на науките; Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“, България; Софийския университет „Св. Климент Охридски“, България; Нов български университет, София, България; Института за лингвистични изследвания към Руската академия на науките, Москва, Русия; Института по славянознание към Руската академия на науките, Москва, Русия; Университета „Агам Мицкевич“, Познан, Полша; Университета „Мария Кюри-Склодовска“, Люблин, Полша.

Сборникът съдържа доклади, представящи актуалните постижения и тенденции в областта на изследването на българския език в България и по света, както и научните успехи на секциите на Института, включително резултатите от работата по национални и международни проекти и сътрудничеството с български и чуждестранни научни центрове.

Международната годишна конференция на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, 2025, се осъществи с финансовата подкрепа на Фонд „Научни изследвания“ по Процедурата за подкрепа на международни научни форуми, провеждани в Република България, Договор № КП-06-МНФ/45 от 16.12.2024 г.